ASIR ASIR İSLÂMİ İLİMLER | ISLAMIC SCIENCES THROUGH CENTURIES | العلوم الإسلامية عبر العصور

Hicrî Yedinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri

Uluslararası Sempozyumu

مكانة القرن السابع الهجري في تطور العلوم الإسلامية

المؤتمر الدولي

The Place of the Hijri Seventh Century in the Development of the Islamic Sciences

International Symposium

BİLDİRİ ÖZETLERİ

ملخصات بحوث المؤتمر

SYMPOSIUM ABSTRACTS

22–24 Ekim 2026

İstanbul – Türkiye

İDAV yayınları

ASIR ASIR İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES THROUGH THE CENTURIES

العلوم الإسلامية عبر العصور

HİCRÎ YEDİNCİ ASRIN İSLÂMÎ İLİMLERİN GELİŞMESİNDEKİ YERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

المؤتمر الدولي لسلسلة العلوم الإسلامية
مكانة القرن السابع الهجري في تطور العلوم الإسلامية

ISLAMIC SCIENCES THROUGH CENTURIES INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE PLACE OF THE HIJRI SEVENTH CENTURY IN THE DEVELOPMENT OF THE ISLAMIC SCIENCES

22-24 Ekim 2026/22-24 اكتوبر 2026/22-24 October 2026

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Konferans Salonları

قاعات المؤتمرات الكبرى في كلية الإلهيات- جامعة إسطنبول/ تركيا

Istanbul University Faculty of Theology Conference Halls

İstanbul-Türkiye/ استانبول – تركيا /Istanbul-Türkiye

ASIR ASIR İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES THROUGH THE CENTURIES

العلوم الإسلامية عبر العصور

HİCRÎ YEDİNCİ ASRIN İSLÂMÎ İLİMLERİN GELİŞMESİNDEKİ YERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

المؤتمر الدولي لسلسلة العلوم الإسلامية

مكانة القرن السابع الهجري في تطور العلوم الإسلامية

ISLAMIC SCIENCES THROUGH CENTURIES

INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE PLACE OF THE HIJRI SEVENTH CENTURY IN THE DEVELOPMENT OF THE ISLAMIC SCIENCES

22-24 Ekim 2026/22-24 اكتوبر 2026/22-24 October 2026

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Konferans Salonları

قاعات المؤتمرات الكبرى في كلية الإلهيات- جامعة إسطنبول/ تركيا

Istanbul University Faculty of Theology Conference Halls

İstanbul-Türkiye/ استانبول – تركيا **/Istanbul-Türkiye**

İDAV Yayınları: 45
Yayıncı Sertifika No: 67663
Sempozyum Kitapları Dizisi: 5
ISBN: 978-625-92424-5-3

Hicri Yedinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu
المؤتمر الدولي مكانة القرن السابع الهجري في تطور العلوم الإسلامية
International Symposium On The Role Of The Seventh Hijri Century In The Development Of Islamic Sciences

Editörler
Prof. Dr. Hidayet Aydar
Doç. Dr. Selim Çakıroğlu
Dr. Hüseyin Ay
Dr. Fatma Nur Şener

Yazılardaki üslup ve hukuki sorumluluk yazarlara aittir.

Sempozyum İletişim Adresi:
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İskenderpaşa Mahallesi Kavalalı Sk.
Horhor-Fatih/İstanbul Tel: 90 212 532 60 62
asirasirislamiilimler@istanbul.edu.tr
https://asirasirislamiilimlersempozyumu.istanbul.edu.tr/

Dizgi & Kapak
İDAV
E-Kitap (1. Yayın, Ekim 2026, İstanbul)

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak İstanbul Darulfünun İlahiyat Vakfı İktisadi İşletmesi'ne aittir. İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İdav Yayınları
Akşemseddin Mah. Okumuş Adam Sok., Mutlu Apt.
Blok No: 5, İç Kapı No: 2, Fatih/İstanbul – www.idav.com.tr

ASIR ASIR İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES THROUGH THE CENTURIES

العلوم الإسلامية عبر العصور

Hicri Yedinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu

المؤتمر الدولي لمكانة القرن الهجري السابع
في تطور العلوم الإسلامية

International Symposium On The Role Of The Seventh Hijri Century In The Development Of Islamic Sciences

22-23-24 Ekim /اكتوبر / October 2026

Özet Kitapçık

كتيب الملخصات

Abstract Booklet

İDAV yayınları

İçindekiler

Düzenleme Kurulu Üyeleri 13
أعضاء اللجنة التنظيمية 14
Members of the Organizing Committee 15
Bilim ve Danışma Kurulu Üyeleri 16
الهيئة العلمية والاستشارية 19
Members of the Scientific and Advisory Board 22
Sempozyum Ortakları (Sempozyumu Düzenleyen Kurumlar) 26
شركاء الندوة 26
Symposium Partners 26
TAKDİM 27
التقديم 46
FOREWORD 63
TEBLİĞLER, KATILIMCILAR VE KURULLARLA İLGİLİ BAZI İSTATİSTİKÎ BİLGİLER 86
SOME STATİSTİCAL INFORMATION ABOUT PAPERS, PARTICIPANTS AND BOARDS 86
بعض المعلومات الإحصائية عن أوراق المؤتمر والمشاركين والمنظمات 86

GİRİŞ / INTRODUCTION

المقدمة

Hicrî Yedinci Asra Panoramik Bir Bakış 96
Hidayet AYDAR 96

TEFSİR / TAFSĪR

علم التفسير

Endülüs'te *el-Keşşâf* Çizgisinin İlk Telif Tefsiri: İbn Ebü'r-Rebi' el-İşbîlî'nin (ö. 688/1289) *Tefsîru Kur'âni'l-Kerîm'*inde *el-Keşşâf*'ın Tenkidi ve *el-Muharrerü'l-Vecîz* ile Terkibi 100
Harun ABACI 100
Beydâvî Tefsirinde Kaynak İlişkileri ve Bilgi Aktarımı: Ağ Analizi Temelli Bir İnceleme 103
Hüseyin AY 103
Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) Tefsirinde Dil ve Usul 105
Emine SEKME 105
Râzî Tefsirinde Dil, Rivayet ve İhtilaf: İttifaka Ulaşmanın Usûlî Zemini 107
Muhammed İkbal KOYUNCU 107
Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirinde İbadet ve Ahlâkın Ontolojik Dayanağı: *et-Ta'zîmü li-Emrillâh ve'ş-Şefkatü alâ-Halkıllâh* Üzerine Tematik Bir Analiz 108
Zülfikar DURMUŞ 108
Ahkâm Ayetlerinin Anlaşılmasında Vücûh ve Nezâirin Rolü: Kurtubî Örneği 110

Fatma Nur ŞENER **110**
H. 7. Asırda Tefsir ve Fıkıh Literatüründe Paradigma Dönüşümü 112

Refika SOYAL ARSLANTÜRK **112**
İbn Abdüsselâm'ın Mâverdî'nin en-Nüket ve'l-'uyûn Adlı Tefsirini İhtisarında İhtiyar, Terk ve İlave: Ankebût Sûresi Örneği 114

Hatice TOPÇU **114**
Tefsir Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: İbn Tāvūs'un Saʿdü's-Suʿûd Adlı Eseri 116

Recep ARPA **116**
Hicrî VII. Yüzyıl Kıraat Anlayışı Bağlamında Ebû Şâme el-Makdisî 120

Merve HALİLOĞLU **120**
Al-Bayḍāwī (d. 685/1286) and the West African Tafsīr Tradition: Cross-Intellectual Exchange in Bilād al-Sūdān 123

Ahmad Mukhtar ADAM **123**
معالم الخطاب القرآني الناقد في أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبيضاوي: "سورة الأنفال أنموذجًا" 125

علي يمان **125**
للمذاكرة الفكرية: الخلفيات البنيوية لكثرة الحواشي على تفسير البيضاوي أنوار التنزيل بوصفه ساحةً 127

إسراء زينب دو رغوت أكبلوت **127**
سنن العمران والانهيار: لمحات تاريخية من سقوط قرطبة من خلال تفسير الإمام القرطبي 129

د. لطيفة الكعبي **129**
دراسة تحليلية لمنهج فهم وتأويل آيات القرآن عند السيد ابن طاووس 131

أ. م. السيد حامد علي زاده الموسوي **131**
تطور اتجاه التفسير العقدي على يد أبي عبد الله محمد بن خليل السكوني(ت.قبل 699هـ) 133

د. زينب الكتامي **133**
دراسة فى خصائص المنهج العقلانى فى تفسير مداركالتنزيل و حقائقالتأويل 135

د. عبدالباسط سعدالله **135**
أصالة النظر الفقهي عند الإمام القرطبي من خلال كتابه الجامع لأحكام القرآن 137

أ.د. غريش صادق **137**
معالم التجديد في المنهج التفسيري عند أبي عبد الله القرطبي من خلال كتابه الجامع لأحكام القرآن دراسة تحليلية تطبيقية 139

أ. د. ليلى معاش **139**
دراسة في تراثه التفسيري خلال القرن السابع الهجري ملامح التفسير العقدي عند أبي الحسن الحرالي المراكشي (ت 638هـ): 141

محمد زيراف **141**
الإعجاز القرآني عند صدر الدين القونوي (ت ٦٧٢هـ) من البعد الوجودي إلى تكامل التفسير والكشف (دراسة تحليلية) 143

أ.د. عبد الغفور آل غلام السامرائي **143**
الجهود العلمية في مشكل القرآن الكريم في القرن السابع الهجري 145

د.سلسبيل نصيرة **145**
أبو البركات النسفي ودوره في إعادة الإنتاج المعرفي والتعليم المنهجي للعلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري 146

قيام الدين قمر الدين **146**

KIRAAT / ʿILM AL-QIRĀʾĀT

علم القراءات

149 ..... نماذج مختارة من أعلامها وجهودها العلمية المدرسة الإقرائية في بغداد في القرن السابع الهجري
149 ..... أ.م.د. تغريد محمد صالح
151 ..... توجيه القراءات القرآنية في القرن السابع الهجري –أعلامه وملامحه-
151 ..... أ.د. غنية بوحوش
152 ..... -علم الرسم والضبط أنموذجا- تطور علوم القرآن خلال القرن السابع الهجري
152 ..... د. رحيمة أوسيف

HADİS / HADITH

علم الحديث

Hicrî VII. Asır Hadis Ulemasının Müşkil Hadislere Yaklaşımları -el-Minhâc fî şerḥi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Örneği- 154
Muhammet EZBER 154
Rivayet Güvenliğinin Âdâbı: İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinde Muhaddis ve Tâlib Âdâbının Hadis Usûlündeki İşlevi 156
Abdurrahman YILMAZ 156
VII/XIII. Asır Hadis Şerhçiliğinde Buhârî'nin Bab Başlıklarını (Terâcim) Anlamlandırma Çabası: İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) ve İbn Rüşeyd el-Fihrî (ö. 721/1321) Mukayesesi 158
Kenan BARLAS 158
Fas, Anadolu ve Şam Hattında Bir Sufi: Afifüddin Tilimsânî ve İrfanî Hadis Yorum Geleneğindeki Yeri 160
Muhammed Emin ERDİM 160
Sinanettin Arif ÖZDEMİR 160
Hicrî Yedinci Asırda Hadis Eğitimi: Bedreddin İbn Cemâa'nın Eserleri Özelinde Bir İnceleme 162
Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ 162
164 ..... علم مصطلح الحديث بوصفه نظامًا لحفظ الهوية المعرفية مناعة الذاكرة الحضارية في القرن السابع الهجري
Ehab NEGM 164
166 ..... "جامع الأصول أنموذجًا"الفكر الموسوعي عند ابن الأثير الجزري
Najmeddin Isa 166
168 ..... التحول المنهجي في علم مصطلح الحديث في القرن السابع الهجري: مقدّمة ابن الصلاح أنموذجًا
د.حسّان بن الكيلاني العدولي 168
170 ..... التجديد المنهجي في علم الحديث من خلال القرن السابع الهجري: دراسة في جهود ابن الصلاح
د. رشيد ترفاس 170
الإمام ابن القطان الفاسي (ت628ه) وأثره في تطور علم علل الحديث في المغرب والأندلس في القرن السابع الهجري من خلال كتابه "بيان الوهم والإيهام الواقعين في كتاب الأحكام" 172
د.عبد الله برهون 172
174 ..... في كتاب معرفة أنواع علم الحديث للإمام ابن الصلاح (643 ه) صياغة النموذج المعرفي (البردايم) لعلوم الحديث

أ.د. علي إبراهيم عجين 174
المُحَدِّثة زينب بنت مكي الحَرَّانية (ت 688 هـ) ودورها في نشر الحديث النبوي خلال القرن السابع الهجري 175
أ.د. فرست عبد الله يحيى الورميلي 175
الحافظ ابن القطان الفاسي (628ه)، وأثره في تطور علم الحديث بالمغرب الأقصى خلال القرن السابع الهجري. 177
د. فؤاد كوح 177

KELAM / ISLAMIC THEOLOGY

علم الكلام

Eş‘arî Gelenekte Bir Sentez Olarak Kadı Beyzâvî’nin Kelâm Sisteminde Ef'âl-i İbâd ve Kesb Teorisi 180
Muhammed Yuşa YAŞAR 180
Imamate Debates in the Era of Philosophical Kalām (Hijrī 7th Century) 182
Muhammed Salih YILDIZ 182
- نصير الدين الطوسي (672هـ) نموذجا- نظرية المعرفة وآليات الاستدلال الكلامي في القرن السابع الهجري 185
د. بـــلال بكـــور 185
الشيخ مظفر بن عبد الله المشهور بالمقترح (ت612ه) وأثره في تطور المذهب الأشعري في القرن السابع الهجري من خلال شرحه لكتاب الإرشاد 187
أ.د/عبد اللطيف تلوان 187
التأليف الأشعري بالمغرب في القرن السابع الهجري 189
د. كريمة بومعاز 189
الفكر العقدي الإسلامي في القرن 7هـ بين اكتمال البناء الكلامي وبدايات المراجعة المنهجية 191
أ. م. يونس ملال 191
د. رحيمة بيشي 191
أبو الحسن علي بن خمير السبتي (ت614هـ) وأثره في تطور المذهب الأشعري في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري من خلال كتابه: مقدمات المراشد إلى علم العقائد 193
محمد العثماني 193

İSLAM HUKUKU / ISLAMIC LAW (FIQH)

الفقه الإسلامي

Hicrî VII. Asır Hanefî Fıkıh Usulü Eserlerinde Sistematik Yapı 196
Betül ÇALIŞKAN VARICI 196
Hicrî Yedinci Asır’da bir Hanefî-Mâturîdî Âlim: Rükneddin es-Semerkandî (701/1301) ve Fıkıh Usûlü Alanındaki Çalışmaları 199
Hacer YETKİN 199
Hicrî VII./Milâdî XIII. Asırda Fıkıh ve Fıkıh Usûlü 202
Tuba Hacer KORKMAZ 202
Hicri VII. Asırda Bir Fakîh ve Devlet Adamı Olarak İbn Ebü’d-Dem: Kitâbü Edebi’l-Ḳażâʾ Ekseninde Yargı Pratiği 204
Gamze ARSLAN 204

Hicrî Yedinci Asırda Fıkhî Düşüncenin Yeniden İnşası: Usûl, Mezhep ve Toplumsal Dönüşüm İlişkisi 207

Taha YILMAZ 207

Hicrî Yedinci Asırda Şiirin Bilginin Öğretimi ve Dolaşımındaki Rolü: Yahya es-Sarsarî ve Didaktik Manzumeleri 208

Muhammed Ali SÖYLEMEZ 208

Eksik Tercüme ve Felsefî Otoritenin İnşası: XIII. Yüzyıl Çeviri Hareketlerinde İbn Rüşd'ün Latin Batı'ya Aktarımı 210

Betül Karden KÜÇÜKAL 210

Sünnî Kaynaklarla İmâmet Savunusu: İbn Tavus'un et-Tarâif Adlı Eserinin Yöntemi 213

Amine ÇELİK AYDIN 213

دور الفقهاء في تقويم السلطة السياسية في القرن السابع الهجري: قضية بيع المماليك أنموذجًا 215

Bahattin CEMİLOĞLU 215

حيوية الفقه وقابليته للتغيّر خلال القرن السابع الهجري: دراسة حول المذهب الشافعي 217

İdris CEBECİ 217

التأسيس المقاصدي لفقه الموازنات عند العز بن عبد السلام في القرن السابع الهجري 219

Naim HANK 219

الفتوى وتحوّلاتها المنهجية في القرن السابع الهجري (600–699هـ) 221

د. أحمد سعيد أرسلان 221

ـ دراسة في خصائص نظامي القضاء والتوثيق بالمغرب والأندلس ـ الفقه العملي المالكي بالغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري 223

د. الطيب لمنوار 223

الأسس الفقهية للمعاملات المالية في القرن السابع الهجري وأثرها في المالية الإسلامية المعاصرة – القرافي أنموذجا- 224

حمزة رشيد زحالي 224

إسهامات المدرسة الأصولية المالكية في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري: ملامح التأصيل والتجديد في بنية المعرفة الفقهية 225

أ. د. سعاد أوهاب 225

من الخلافة إلى الدولة السياسية: تحوّل فكر القانون العام في مؤلفات مفكري المسلمين في القرن السابع الهجري 227

عبدالغفار حسين اف 227

TASAVVUF / SUFISM

التصوف

Şems-i Tebrîzî'nin İlmî Yönü ve Mevlevî Kaynakların Teşekkülündeki Rolü 230

Kamuran BOZKURT 230

7./13. Yüzyılda İbnü'l-Arabî'nin Başlattığı Telif Hareketliliğine Bir Örnek: Cendî'nin *Fusûs* Şerhi 232

Ercan ALKAN 232

VII. Asırda Dinî-Tasavvufî Edebiyatta Tahkiye ve Alegoriyi İnşa Edenler: Ferîdüddin Attar, Mevlânâ ve Saʿdî-i Şirâzî 234

Serap DENİZMEN 234

Tarikat Kültürü ve İslâm Düşünce Gelenekleri: Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Mirsâdü'l-ibâd*'ı Üzerine Bir İnceleme 236

M. Nedim TAN 236

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Kalenderîlik: XIII. Yüzyılda Bir Meczub Sûfînin *el-Ecvibetü'l-Arabiyye*'deki İzleri 238

Zeynep Şeyma ÖZKAN 238

The Spread of Sufism and the Formation of Islamic Sciences in South India during the 7th Hijri Century: The Case of Malabar Coast 240

Ahammed Ishac Chembirika EBRAHIM 240

آليات التحصين النفسي في التصوف المغربي خلال القرن السابع الهجري: دراسة تحليلية في ضوء كتاب التشوف إلى رجال التصوف للتادلي ومقارنتها بنموذج ميكنباوم للإرشاد المعرفي السلوكي 241

Tliba Dalila 241

تطور المصطلح الصوفي في القرن السابع الهجري: شجرة المعارف والأحوال للعز بن عبد السلام (ت 660هـ) نموذجا دراسة مصطلحية في منهج التوفيق بين الشريعة 240

أ.د. مراد بلعباس 243

د. سمية بن جبار 243

هندسة المعنى العرفاني: دور عبد الرزاق القاشاني في تقنين الاصطلاح الصوفي وبناء النسق النظري للمدرسة الأكبرية 245

أ. د. بن عومر رزقي 245

الشعر الصوفي والتجربة العرفانية في القرن السابع الهجري (الخصائص والأعلام) 247

أ.د. بولمعالي النذير 247

جدلية العقل والكشف في التصوف الفلسفي من منظور ابن سبعين 249

أ.د. خيرة عبد العزيز 249

دور الأدب العرفاني والصوفي في تفعيل العلوم الإسلامية ونشرها في القرن السابع الهجري: دراسةٌ تحليلية في آثار سعدى الشيرازى وجلال الدين الرومي 251

د. صديق حسين الفراروى 251

أبو الحسن الشاذلي وإسهاماته في علم التصوف 253

أ.د. مراد بلخير 253

تجربة مولانا جلال الدين الرومي العرفانية وأبعادها الجمالية 255

أ.د. درقام نادية 255

ARAP DİLİ / ARABIC LANGUAGE

اللغة العربية

Endülüs Nahiv Ekolünün Teorik Zemininde Ebû Ali eş-Şelevbîn: Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ına Yaklaşımı ve Müstakil Gramer İtirazları 258

Remzi NAZLI 258

Hicrî VII. Yüzyıl Arap Nahiv Literatüründe Muhakkik Bir Tavır: İbn İyâz'ın Kavâʿidü'l-Mütâraha fi'n-Nahv Adlı Eserinde Metodolojik İtirazlar 260

Abdulkadir KİŞMİR 260

Joseph von Hammer-Purgstall ve Hicri Yedinci Asır Arap Edebiyatı Tarihine Bakışı: *Literaturgeschichte der Araber* Örneği 263

Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU **263**
Hicrî VII. Yüzyıl Nahiv Birikiminin Osmanlı Medrese Geleneğindeki İzleri: Adalı Mustafa ve Zeynîzâde'nin Eserlerinde Radî el-Esterâbâdî 265
Muhammed Ali DENİZ **265**
Hicrî VII. Asırda Nahiv İlminde Endülüs Etkisi 267
Ömer ÇINAR **267**
شعرية المديح النبوي والتحليل الرقمي: قراءة أسلوبية في بُردة البوصيري عبر تقنيات التوليد المعزز بالاسترجاع (RAG) **266**
حسن جاسم **269**
البعد الصوفي في شعر ابن الفارض - دراسة بلاغية تحليلية 271
İsmail HAMAD **271**
مراجعة نقديّة لأثر "مفتاح العلوم" للسّكاكي في تحوّل الدّرس البلاغي منطقيّة الخطاب البلاغي في القرن السّابع الهجري 273
Mohamadou Aboubacar MAIGA **273**
أبعاد النضج البلاغيّ في القرن السابع الهجريّ: دراسة تحليليّة مقارنة 275
د. نادر مندريس **275**
التفاعل الوظيفي بين علوم العربية والعلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري(600-699هـ) دراسة إبستمولوجية في مركزية اللغة والإجماع وبنية النحوالوظيفي وأثرها في إنتاج المعرفة الإسلامية 278
د. بثينة عبد المتعال حسين **278**
دور ابن يعيش في تطور النحو العربي من خلال كتابه شرح المفصل (643هـ/ت1245 م) 279
د. جميل قاسم احمد مسعد **279**
جدلية المعيارية والذائقة في نقد التراث البلاغي: "المثل السائر" لابن الأثير (ت. 637/1239) 281
د. خديجة الرواشدة **281**
دراسة وصفية تطبيقية على كتاب الكافية لابن الحاجب تطور الدراسات اللغوية في القرن السابع الهجري وأثره في إظهار دلالات النص القرآني. 283
عبد المؤمن بامبا **283**
تحولات التفكير البلاغي في القرن السابع الهجري الموازنة بين السكاكي القرطاجني: 285
د. عثمان بالفقيه **285**
دراسة سوسيونصية لحكاية حمال بغداد699-600 صورة بغداد في حكايات ألف ليلة وليلة في القرن السابع الهجري ( ): 287
د. عبد الصمد يعقوب **287**

İSLAM TARİHİ / ISLAMIC HISTORY

التاريخ الإسلامي

7./13. Yüzyıl Endülüs'ünde Bilim ve Göç: Ebû Bekir er-Rikûtî Örneği 290
Sedanur AYDIN **290**
Musiki Biliminin 7. Asrı: Müellifler, Telifâtı ve Yenilikler 292
Fazlı ARSLAN **292**
Hicrî Yedinci Asırda Anadolu Selçuklu Medreselerinde İlmî Mekân Anlayışı 294
Alper SIZLANAN **294**
Hicrî Yedinci Yüzyılın Mağrib'inde Bir Mevlid Müellifi: el-Azefî (ö. 633/1236) 296

Ümmühan ARI **296**
"Hicri 7. Asır Eyyûbî Tarih Yazıcılığının Zirvesi: Zengî ve Memlûk Dönemleri ile Mukayeseli Bir Analiz" 299
Kenan BAK **299**
سلطة العلماء وإشكاليات الإصلاح الأخلاقي والسياسي في المجتمع والدولة 301
العز بن عبد السلام نموذجًا 301
Abobaker Ali Mustafa GALALELDIN **301**
جهود الإمام أبي العباس محب الدين أحمد بن عبد الله بن محمد بن أبي بكر الطبري المكي الشافعي (٦١٥-٦٩٤هـ) العلمية من خلال مؤلفاته وسيرته العلمية 303
أ. د. نصير خضر سليمان **303**
مقدمة الاكتفاء للكلاعي أنموذجا :دور العلماء الاندلسيين في تطوير كتابة السيرة النبوية الشريفة **305**
د. فاطمة مفلح العبدلات **305**
نمو العلوم في القرن السابع الهجري مع التركيز على بخارى وسمرقند **307**
سيد برهان أكبراو **307**
الإمام أبو العباس الغبريني ومنهجه في التأليف **309**
من خلال كتابه: (عنوان الدراية فيمن عرف من العلماء في المائة السابعة ببجاية) **309**
بولمعالي أيمن **309**
ابن الأبّار القضاعي (ت. 658هـ): مشروع إنقاذ الذاكرة الأندلسية وأثره في تدوين تاريخ الغرب الإسلامي للقرون اللاحقة. **311**
شكري ابراهيم **311**
إبستمولوجيا التدوين التاريخي في القرن السابع الهجري: دراسة في آليات الوعي التاريخي التجديدي في كتاب" البيان المُغرب في أخبار الأندلس و المَغرب لابن عذاري المراكشي" **313**
د. سهام علوي **313**
دراسة في ثقافة الكتاب وحفظ التّراث في القرن السّابع الهجريّ(1248/646):ابن القفطيّ وخزانته العلميّة **315**
د. فائزة الغفير **315**

İSLAM FELSEFESİ / ISLAMIC PHILOSOPHY

الفلسفة الإسلامية

"Yeter-Nedensellik İlkesi" Tanrı'nın Varlığını İspat İçin Yeterli Midir? 319
Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) ve Necmüddîn el-Kâtibî (ö. 675/1277) Arasındaki Tartışmayı Yeniden Kavramsallaştırmak 319
Recep ALPYAĞIL **319**
Hicrî Yedinci Asırda İbn Sînâ'nın Varlık-Mahiyet Ayrımının İki İşlevi: Tûsî'nin Kelâm Eleştirisi ve Aquinas'ın Teoloji İnşası 321
Sevde VATAN **321**
Hicrî Yedinci Asırda Kelâmî Tahkik: İbnü't-Tilimsânî'nin Arazların Bekâsı Meselesinde Fahreddin er-Râzî'ye Eleştirisi 323
Yunus Emre SAĞIRLI **323**
Fahreddin er-Râzî'de Dini Tecrübe Delili 326
Yasin Emre GÜCÜM **326**

Testing the Scales of Reality: Logic, Metaphysics, and the Razi-Tusi Debate 328
Kayhan ÖZAYKAL 328
جهود ابن سبعين في نقد العلوم العقلية وإعادة بنائها في القرن السابع الهجري 330
د. عمر التاور 330
تطبيق العقل والوحي في القرن السابع الهجري؛ دور الخواجه نصير الدين الطوسي في توطيد الرابطة بين الكلام الفلسفي والمعارف القرآنية 332
أ. م. محمد كاشى زاده 332

DİNLER TARİHİ / HISTORY OF RELIGIONS

تاريخ الأديان

أثر كتاب الإعلام بما في دين النصارى من الفساد والأوهام وإظهار محاسن الإسلام للقرطبي في الدراسات المعاصرة لعلم مقارنة الأديان 335
د. كوثر بن كريرة 335
الأثر الإسلامي في رسالة الاضطهاد للفيلسوف اليهودي موسى بن ميمون 337
وفاء محمود عبد الجليل الشناوي 337

MANTIK / LOGIC

المنطق

مخطوط (المنَصَّص في شرح الملخَّص) لنجم الدّين الكاتبي 675هـ نموذجًا دورُ المنطق في بنية النّصّ الفلسفيّ في القرن السّابع الهجري 339
أ. فوزي عثمان الرزيني 339
جُهود ابن تيمية في تطوير المنطق دراسة تحليلية في نقد الحد والقياس وتأسيس الاستدلال الواقعي 338
أ.د. أحمد الفراك 339

SOSYOLOJİ-BİLİM TARİHİ-İSLAM SİYASET DÜŞÜNCESİ

SOCIOLOGY–HISTORY OF SCIENCE–ISLAMIC POLITICAL THOUGHT

علم الاجتماع–تاريخ العلوم–الفكر السياسي الإسلامي

مقدمات في سوسيولوجيا الكوارث والجذور الإثنوغرافية عند عبد اللطيف البغدادي: تمثيل المجاعة والهشاشة وتحولات النظام الاجتماعي في كتاب الإفادة والاعتبار 344
د. أسماء حسين ملكاوي 344
من كيمياء البارود إلى ابتكارات طب العيون التحولات التطبيقية في العلوم في القرن السابع الهجري 346
أ.د. عمار محمد النهار 346
أثر الغزو المغولي في الفكر السياسي في القرن السابع الهجري: إعادة قراءة لإشكالية الواقعية السياسية 348
د. سليمان محتاج اف 348

Düzenleme Kurulu Üyeleri

1. Prof. Dr. Yaşar Düzenli – Genel Koordinatör, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
2. Prof. Dr. Hidayet Aydar – Düzenleme Kurulu Başkanı, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
3. Prof. Dr. Abdullatif Tilvan – Üye, Fas, Muhammed el-Evvel Oujda Üniversitesi
4. Prof. Dr. Adem Yerinde – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
5. Prof. Dr. Ahmad Senouni – Üye, Fas, Karaviyyin Üniversitesi
6. Prof. Dr. Asmak binti Ab Rahman – Üye, Malezya, Malaya Üniversitesi
7. Prof. Dr. Borhen Trigui – Üye, Tunus, Zeytune Üniversitesi
8. Prof. Dr. Fazlı Arslan – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
9. Prof. Dr. Fethi Ahmet Polat – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
10. Prof. Dr. Merdan Güneş – Üye, Almanya, Osnabrück Üniversitesi
11. Prof. Dr. Mouloud Gamouh – Üye, Cezayir, Konstantin 1 Üniversitesi
12. Prof. Dr. Mustafa Ertürk – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
13. Prof. Dr. Necmettin Kızılkaya – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
14. Prof. Dr. Rashid Kahus – Üye, Fas, Abdülmelik es-Sa‘dî Üniversitesi
15. Prof. Dr. Saleh Salem Al-Busaidi – Üye, Umman, Sultan Kabus Üniversitesi
16. Prof. Dr. Tayeb Lamnaouar – Üye, Fas, Karaviyyin Üniversitesi
17. Prof. Dr. Ziyad Ravaşdeh – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
18. Doç. Dr. Abdullah bin Salim bin Hamad Al Hinai –Üye, Umman, Sultan Kabus Üniversitesi
19. Doç. Dr. Ibrahim Rashid Saif Alghammari – Üye, Umman, Şeriat İlimleri Koleji
20. Doç. Dr. Muhammad Ikhlas Rosele – Üye, Malezya, Malaya Üniversitesi
21. Doç. Dr. Muhammad Taufiq – Üye, Endonezya, Madura Devlet İslam Üniversitesi
22. Doç. Dr. Süleyman Yıldız – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
23. Doç. Dr. Sümeyye Parıldar – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
24. Doç. Dr. Selim Çakıroğlu –Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
25. Dr. Öğr. Üyesi Mariam S. El Ali – Üye, Lübnan, Beyrut Amerikan Üniversitesi
26. Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Yuşa Yaşar – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
27. Dr. Öğr. Üyesi Navid İqbal – Üye, Pakistan, Allame İkbal Açık Üniversitesi
28. Öğr. Gör. Dr. Hüseyin Ay – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
29. Araş. Gör. Dr. Fatma Nur Şener – Üye, Türkiye, İstanbul Üniversitesi
30. Doç. Dr. Muhammad Younus – Araştırma ve Yayınlar Birimi Başkanı, İkbal Uluslararası Araştırma ve Diyalog Enstitüsü (IIUI)

أعضاء اللجنة التنظيمية

1. الأستاذ الدكتور يشار دوزنلي –المنسق العام، تركيا، جامعة إسطنبول.
2. الأستاذ الدكتور هدايت أيدار –رئيس اللجنة التنظيمية، تركيا، جامعة إسطنبول.
3. الأستاذ الدكتور عبد اللطيف تيلفان –عضو، المغرب، جامعة محمد الأول بوجدة.
4. الأستاذ الدكتور آدم يرنده –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
5. الأستاذ الدكتور أحمد السنوسي –عضو، المغرب، جامعة القرويين.
6. الأستاذة الدكتورة أسماء بنت عبد الرحمن –عضو، ماليزيا، جامعة مالايا.
7. الأستاذ الدكتور بورهن التريغي –عضو، تونس، جامعة الزيتونة.
8. الأستاذ الدكتور فضلي أرسلان –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
9. الأستاذ الدكتور فتحي أحمد بولاط –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
10. الأستاذ الدكتور مردان غونش –عضو، ألمانيا، جامعة أوسنابروك.
11. الأستاذ الدكتور مولود قاموح –عضو، الجزائر، جامعة قسنطينة .1
12. الأستاذ الدكتور مصطفى أرتورك –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
13. الأستاذ الدكتور نجمتين قزل قايا –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
14. الأستاذ الدكتور رشيد كاهوس –عضو، المغرب، جامعة عبد المالك السعدي.
15. الأستاذ الدكتور صالح سالم البوسعيدي –عضو، سلطنة عُمان، جامعة السلطان قابوس.
16. الأستاذ الدكتور الطيب المنور –عضو، المغرب، جامعة القرويين.
17. الأستاذ الدكتور زياد رواشدة –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
18. الأستاذ المشارك الدكتور عبد الله بن سالم بن حمد الهنائي –عضو، سلطنة عُمان، جامعة السلطان قابوس.
19. الأستاذ المشارك الدكتور إبراهيم راشد سيف الغماري –عضو، سلطنة عُمان، كلية العلوم الشرعية.
20. الأستاذ المشارك الدكتور محمد إخلاص روزيلي –عضو، ماليزيا، جامعة مالايا.
21. الأستاذ المشارك الدكتور محمد توفيق –عضو، إندونيسيا، جامعة مادورا الإسلامية الحكومية.
22. الأستاذ المشارك الدكتور سليمان يلدز –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
23. الأستاذة المشاركة الدكتورة سميّة باريلدار –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
24. الأستاذ المشارك الدكتور سليم تشاكير أوغلو –أمين سر اللجنة وعضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
25. الأستاذة المساعدة الدكتورة مريم س .العلي –عضو، لبنان، الجامعة الأمريكية في بيروت.
26. الأستاذ المساعد الدكتور محمد يوشا يشار –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
27. الأستاذ المساعد الدكتور نويد إقبال –عضو، باكستان، جامعة العلامة إقبال المفتوحة.
28. المحاضر الدكتور حسين آي –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
29. الباحثة المساعدة الدكتورة فاطمة نور شنر –عضو، تركيا، جامعة إسطنبول.
30. محمد يونس–رئيس قسم البحوث والمنشورات، معهد إقبال الدولي للبحث والحوار، الجامعة الإسلامية العالمية بإسلام آباد

Members of the Organizing Committee

1. Prof. Dr. Yaşar Düzenli General Coordinator Türkiye Istanbul University
2. Prof. Dr. Hidayet Aydar Chair of the Organizing Committee Türkiye Istanbul University
3. Prof. Dr. Abdullatif Tilvan Member Morocco Mohammed Premier Oujda University
4. Prof. Dr. Adem Yerinde Member Türkiye Istanbul University
5. Prof. Dr. Ahmad Senouni Member Morocco Al-Qarawiyyin University
6. Prof. Dr. Asmak binti Ab Rahman Member Malaysia University Malaya
7. Prof. Dr. Borhen Trigui Member Tunisia Az-Zitouna University
8. Prof. Dr. Fazlı Arslan Member Türkiye Istanbul University
9. Prof. Dr. Fethi Ahmet Polat Member Türkiye Istanbul University
10. Prof. Dr. Merdan Güneş Member Germany Osnabrueck University
11. Prof. Dr. Mouloud Gamouh Member Algeria Constantine 1 University
12. Prof. Dr. Mustafa Ertürk Member Türkiye Istanbul University
13. Prof. Dr. Necmettin Kızılkaya Member Türkiye Istanbul University
14. Prof. Dr. Rashid Kahus Member Morocco Abdelmalek Essaâdi University
15. Prof. Dr. Saleh Salem Al-Busaidi Member Oman Sultan Qaboos University
16. Prof. Dr. Tayeb Lamnaouar Member Morocco Al Qaraouine University
17. Prof. Dr. Ziyad Ravaşdeh Member Türkiye Istanbul University
18. Assoc. Prof. Dr. Abdullah bin Salim bin Hamad Al Hinai Member Oman Sultan Qaboos University
19. Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Rashid Saif Alghammari Member Oman College of Shari'a Sciences
20. Assoc. Prof. Dr. Muhammad Ikhlas Rosele Member Malaysia University Malaya
21. Assoc. Prof. Dr. Muhammad Taufiq Member Indonesia Universitas Islam Negeri Madura
22. Assoc. Prof. Dr. Süleyman Yıldız Member Türkiye Istanbul University
23. Assoc. Prof. Dr. Sümeyye Parıldar Member Türkiye Istanbul University
24. Assoc. Prof. Dr. Selim Çakıroğlu Secretary / Member Türkiye Istanbul University
25. Asst. Prof. Dr. Mariam S. El Ali Member Lebanon American University of Beirut
26. Asst. Prof. Dr. Muhammed Yuşa Yaşar Member Türkiye Istanbul University
27. Asst. Prof. Dr. Navid İqbal Member Pakistan Allame Iqbal Open University
28. Lecturer Dr. Hüseyin Ay Member Türkiye Istanbul University
29. Research Assistant Dr. Fatma Nur Şener Member Türkiye Istanbul University
30. Muhammad Younus, Head, Research & Publications, Iqbal International Institute for Research & Dialogue, IIUI

Bilim ve Danışma Kurulu Üyeleri

1. Prof. Dr. Abdülaziz Rahmuni – Kelâm – Fas – Abdülmelik es-Sa'dî Üniversitesi
2. Prof. Dr. Abdullah el-Acemi – Kelâm – Kuveyt – Kuveyt Üniversitesi
3. Prof. Dr. Abdullatif Tilvan – Kelâm – Fas – Muhammed el-Evvel Oujda Üniversitesi
4. Prof. Dr. Abdurrahman el-Keylânî – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Ürdün – Ürdün Üniversitesi
5. Prof. Dr. Ahmed Atıf Ahmed–İslam Hukuku–Amerika Birleşik Devletleri–Kaliforniya Üniversitesi
6. Prof. Dr. Ahmed es-Senûnî – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Fas – Karaviyyin Üniversitesi
7. Prof. Dr. Aliya Avdukiç – İslami Finans – İskoçya – Dundee Üniversitesi
8. Prof. Dr. Asmak binti Ab Rahman – İslam Ekonomisi – Malezya – Malaya Üniversitesi
9. Prof. Dr. Ali Öztürk – Türk-İslam Edebiyatı – Bulgaristan – Sofya İslam Enstitüsü
10. Prof. Dr. Ömer Riyad – İslam Araştırmaları – Belçika – Leuven Üniversitesi
11. Prof. Dr. Aydın Topaloğlu – Felsefe – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
12. Prof. Dr. Borhen Trigui – İslam Ekonomisi – Tunus – Zeytune Üniversitesi
13. Prof. Dr. Kasım Avcı – İslam Tarihi – Kazakistan – Ahmet Yesevi Üniversitesi
14. Prof. Dr. Cemal Abdullah Aydın – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
15. Prof. Dr. Erdinç Ahatlı – Hadis – Türkiye – Sakarya Üniversitesi
16. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut – İslam Mezhepleri Tarihi – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
17. Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – Marmara Üniversitesi
18. Prof. Dr. Helza Nova Lita – Ekonomi Hukuku – Endonezya – Padjadjaran Üniversitesi
19. Prof. Dr. İlyas Kuseym – Tefsir ve Kur'an İlimleri – Tunus – Tunus Üniversitesi
20. Prof. Dr. İntisar Ebu'r-Rub–İslam Hukuku–Amerika Birleşik Devletleri–Harvard Üniversitesi
21. Prof. Dr. İsam Eydû–İslam Araştırmaları–Amerika Birleşik Devletleri – Vanderbilt Üniversitesi
22. Prof. Dr. İbrahim Şaban – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
23. Prof. Dr. Galip Yavuz – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
24. Prof. Dr. Kerim İfrak – Mushaf Tarihi – Fransa – Fransa Millî Kütüphanesi
25. Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç – İslam Mezhepleri Tarihi – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
26. Prof. Dr. Merdan Güneş – İslam Düşüncesi – Almanya – Osnabrück Üniversitesi
27. Prof. Dr. Muhammed Babekir el-Avad – İletişim Bilimleri – Sudan – Cezire Üniversitesi
28. Prof. Dr. Muhammed İsa eş-Şerifeyn – Hadis – Ürdün – Âl-i Beyt Üniversitesi
29. Prof. Dr. Mouloud Gamouh – İslam Hukuku – Cezayir – Konstantin Üniversitesi
30. Prof. Dr. Muhammed Abay – Tefsir – Türkiye – Marmara Üniversitesi
31. Prof. Dr. Muhammed Coşkun – Tefsir – Türkiye – Marmara Üniversitesi
32. Prof. Dr. Muhammed Taşa–Arap Dili ve Belagati–Türkiye–Necmettin Erbakan Üniversitesi
33. Prof. Dr. Necdet Tosun – Tasavvuf – Türkiye – Marmara Üniversitesi

34. Prof. Dr. Ömer Öğür – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – Ankara Üniversitesi
35. Prof. Dr. Ömer Çelik – Tefsir – Türkiye – Marmara Üniversitesi
36. Prof. Dr. Raşid Kahus – İslam Düşüncesi – Fas – Abdülmelik es-Sa'dî Üniversitesi
37. Prof. Dr. Recep Alpyağıl – Felsefe – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
38. Prof. Dr. Rıdvan Özdinç – Kelâm – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
39. Prof. Dr. Rıfat Türkeli–İslam Mezhepleri Tarihi–Türkiye–Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
40. Prof. Dr. Rukiye Taha el-Alvânî – Tefsir – Bahreyn – Bahreyn Üniversitesi
41. Prof. Dr. Salih Salim el-Busaidi –Öğretim Yöntemleri–Umman–Sultan Kabus Üniversitesi
42. Prof. Dr. Süleyman Doğanay – Hadis – Türkiye – Erciyes Üniversitesi
43. Prof. Dr. Şevket Kotan – Tefsir – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
44. Prof. Dr. Tayyib Lamnaouar – Fıkıh – Fas – Karaviyyin Üniversitesi
45. Prof. Dr. Yunus Emre Gürdik – Tefsir – Türkiye – Balıkesir Üniversitesi
46. Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin – Hadis – Türkiye – Kocaeli Üniversitesi
47. Prof. Dr. Yaşar Akaslan – Kıraat – Türkiye – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
48. Doç. Dr. Abdülhamid eş-Şeyh – Hadis – Irak – Katar Üniversitesi
49. Doç. Dr. Abdülgani Ali el-Ehcurî – İslam Tarihi – Yemen – Katar Üniversitesi
50. Doç. Dr. Abdullah bin Salim bin Hamad el-Hinai–Tefsir ve Kıraat–Umman–Sultan Kabus Üniversitesi
51. Doç. Dr. Ahmet Koç – Din Eğitimi – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
52. Doç. Dr. Ahmet Meydan – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – Marmara Üniversitesi
53. Doç. Dr. Ali Benli – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – Marmara Üniversitesi
54. Doç. Dr. Ali Tulu – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – Marmara Üniversitesi
55. Doç. Dr. Belhayr Umrani – Dinler Tarihi – Cezayir – İslam İlimleri ve Medeniyeti Merkezi
56. Doç. Dr. Benjamin Ayçiçeği – Türk-İslam Edebiyatı – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
57. Doç. Dr. Fikret Soyal – Kelâm – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
58. Doç. Dr. Halil İbrahim Hancabay – İslam Tarihi – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
59. Doç. Dr. Hatice Arslan Sözüdoğru – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
60. Doç. Dr. Hüseyin Sarıkaya – İslam Tarihi – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
61. Doç. Dr. Hamza el-Bekrî – Hadis – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
62. Doç. Dr. İbrahim Raşid Seyf el-Gammari – Fıkıh ve Fıkıh Usulü–Umman–Şeriat İlimleri Koleji
63. Doç. Dr. Merve Mahmud Hurme – İslam Akaidi ve Felsefesi – Ürdün – Ürdün Üniversitesi
64. Doç. Dr. Muhammed Havâlde – Tefsir – Birleşik Arap Emirlikleri – Kasımiyye Üniversitesi
65. Doç. Dr. Muhammed İhlas Rosele – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Malezya – Malaya Üniversitesi
66. Doç. Dr. Muhammed Taufiq – İslam Hukuku – Endonezya – Madura Devlet İslam Üniversitesi
67. Doç. Dr. Musa Alak – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
68. Doç. Dr. Mustafa Bilal Öztürk – Kelâm – Türkiye – Dokuz Eylül Üniversitesi

69. Doç. Dr. Mustafa Kılıç – Kıraat – Türkiye – Marmara Üniversitesi
70. Doç. Dr. Necdet Yılmaz – Tasavvuf – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
71. Doç. Dr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz – Hadis – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
72. Doç. Dr. Recep Koyuncu – Kıraat – Türkiye – Necmettin Erbakan Üniversitesi
73. Doç. Dr. Saat Koça – Hadis – Türkiye – Ankara Üniversitesi
74. Doç. Dr. Sultan Şimşek – Arap Dili ve Belagati – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
75. Doç. Dr. Sümeyye Sevinç – Tefsir – Türkiye – Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
76. Doç. Dr. Yasin Abayden – Felsefe – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
77. Dr. Abdülmünim – İslam Araştırmaları – Malezya – Malaya Üniversitesi
78. Dr. Abdullah Trabzon – İslam Hukuku – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
79. Dr. Abdurrahman Yıldırım – İslam Hukuku – Türkiye – Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
80. Dr. Zübeyir Derkazi – Akaid ve Kelâm – Fas – Abdülmelik es-Sa'dî Üniversitesi
81. Dr. Ayşe Mebruk Hamud el-Kanubî – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Umman – Şeriat İlimleri Koleji
82. Dr. Batuhan Buğra Akartepe – İslam Hukuku – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
83. Dr. İsa Rabih Emin Ahmed – Kelâm – Ürdün – Ürdün Üniversitesi
84. Dr. İbrahim Buzeydani – Din Sosyolojisi – Cezayir – Katar Üniversitesi
85. Dr. İbrahim Raşid Seyf el-Gammari – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Umman – Şeriat İlimleri Koleji
86. Dr. İmam Rabbani Çelik – İslam Hukuku – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
87. Dr. Mariam S. El Ali – Arap Dili ve Edebiyatı – Lübnan – Beyrut Amerikan Üniversitesi
88. Dr. Meryem Şibani – İslam Düşüncesi – Amerika Birleşik Devletleri – Brandeis Üniversitesi
89. Dr. Muhammed Hafız Muhammed Sadun–Fıkıh ve Fıkıh Usulü–Malezya–Malaya Üniversitesi
90. Dr. Mustafa Ezriyah – Hadis – Fas – İbn Tufeyl Üniversitesi
91. Dr. Muhammed İmran Han – İslam İlimleri – İngiltere – Cambridge Üniversitesi
92. Dr. Navid İkbal – Hadis – Pakistan – Allame İkbal Açık Üniversitesi
93. Dr. Neslihan Mervanur Vural – İslam Hukuku – Türkiye – İstanbul Üniversitesi
94. Dr. Said Budhan – Kelâm – Fas – Abdülmelik es-Sa'dî Üniversitesi
95. Dr. Sami Dağistani – İslam Araştırmaları – İsveç – Lund Üniversitesi
96. Dr. Tuba Hacer Korkmaz – İslam Hukuku – Türkiye – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
97. Dr. Walter Edward Young – İslam Araştırmaları – Kanada – McGill Üniversitesi
98. Dr. Yusuf Bensale – Fıkıh ve Fıkıh Usulü – Malezya – Malaya Üniversitesi
99. Prof. Dr. Muhammed Ekrem–İslam Araştırmaları–Uluslararası İslam Üniversitesi–İslamabad, Pakistan
100. Dr. Sümeyne Kevser–İslam Hukuku–Mevlânâ Azad Urdu Millî Üniversitesi–Haydarabad, Hindistan

الهيئة العلمية والاستشارية

١- الأستاذ الدكتور عبد العزيز رحموني – علم الكلام – المغرب – جامعة عبد المالك السعدي
٢- الأستاذ الدكتور عبد الله العجمي – علم الكلام – الكويت – جامعة الكويت
٣- الأستاذ الدكتور عبد اللطيف تلوان – علم الكلام – المغرب – جامعة محمد الأول بوجدة
٤- الأستاذ الدكتور عبد الرحمن الكيلاني – الفقه وأصول الفقه – الأردن – الجامعة الأردنية
٥- الأستاذ الدكتور أحمد عاطف أحمد – الفقه الإسلامي – الولايات المتحدة – جامعة كاليفورنيا
٦- الأستاذ الدكتور أحمد السنوني – الفقه وأصول الفقه – المغرب – جامعة القرويين
٧- الأستاذ الدكتور عليا أفدوكيتش – التمويل الإسلامي – اسكتلندا – جامعة دندي
٨- الأستاذ الدكتور أسماء بنت عبد الرحمن – الاقتصاد الإسلامي – ماليزيا – جامعة مالايا
٩- الأستاذ الدكتور علي أوزتورك – الأدب التركي الإسلامي – بلغاريا – المعهد الإسلامي في صوفيا
١٠- الأستاذ الدكتور عمر رياض – الدراسات الإسلامية – بلجيكا – جامعة لوفان
١١- الأستاذ الدكتور أيدين توبال أوغلو – الفلسفة – تركيا – جامعة إسطنبول
١٢- الأستاذ الدكتور برهان تريغوي – الاقتصاد الإسلامي – تونس – جامعة الزيتونة
١٣- الأستاذ الدكتور قاسم أفجي – التاريخ الإسلامي – كازاخستان – جامعة أحمد يسوي
١٤- الأستاذ الدكتور جمال عبد الله أيدين – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة إسطنبول
١٥- الأستاذ الدكتور أردينتش أحتلي – الحديث – تركيا – جامعة صقاريا
١٦- الأستاذ الدكتور خليل إبراهيم بولوت – تاريخ المذاهب الإسلامية – تركيا – جامعة إسطنبول
١٧- الأستاذ الدكتور خليل إبراهيم كاتشار – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة مرمرة
١٨- الأستاذ الدكتور هلزا نوفا ليتا – قانون الاقتصاد – إندونيسيا – جامعة بادجادجاران
١٩- الأستاذ الدكتور إلياس قويسم – التفسير وعلوم القرآن – تونس – جامعة تونس
٢٠- الأستاذ الدكتور إنتصار أبو الرب – الفقه الإسلامي – الولايات المتحدة – جامعة هارفارد
٢١- الأستاذ الدكتور عصام عيدو – الدراسات الإسلامية – الولايات المتحدة – جامعة فاندربيلت
٢٢- الأستاذ الدكتور إبراهيم شعبان – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة إسطنبول
٢٣- الأستاذ الدكتور غالب ياووز – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة 29 مايو
٢٤- الأستاذ الدكتور كريم إفراك – تاريخ المصحف – فرنسا – المكتبة الوطنية الفرنسية
٢٥- الأستاذ الدكتور محمد دالكيليتش – تاريخ المذاهب الإسلامية – تركيا – جامعة إسطنبول
٢٦- الأستاذ الدكتور مردان غونيش – الفكر الإسلامي – ألمانيا – جامعة أوسنابروك
٢٧- الأستاذ الدكتور محمد بابكر العوض – علوم الاتصال – السودان – جامعة الجزيرة
٢٨- الأستاذ الدكتور محمد عيسى الشريفين – الحديث – الأردن – جامعة آل البيت
٢٩- الأستاذ الدكتور مولود قاموح – الفقه الإسلامي – الجزائر – جامعة قسنطينة
٣٠- الأستاذ الدكتور محمد أباي – التفسير – تركيا – جامعة مرمرة
٣١- الأستاذ الدكتور محمد جوشكون – التفسير – تركيا – جامعة مرمرة
٣٢- الأستاذ الدكتور محمد طاشا – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة نجم الدين أربكان
٣٣- الأستاذ الدكتور نجدت توسون – التصوف – تركيا – جامعة مرمرة
٣٤- الأستاذ الدكتور عمر أجر – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة أنقرة
٣٥- الأستاذ الدكتور عمر تشيليك – التفسير – تركيا – جامعة مرمرة
٣٦- الأستاذ الدكتور رشيد كهوس – الفكر الإسلامي – المغرب – جامعة عبد المالك السعدي
٣٧- الأستاذ الدكتور رجب ألبياييل – الفلسفة – تركيا – جامعة إسطنبول
٣٨- الأستاذ الدكتور رضوان أوزدينتش – علم الكلام – تركيا – جامعة إسطنبول

٣٩- الأستاذ الدكتور رفعت توركل – تاريخ المذاهب الإسلامية – تركيا – جامعة كوتاهية دوملوبينار
٤٠- الأستاذ الدكتور رقية طه العلواني – التفسير – البحرين – جامعة البحرين
٤١- الأستاذ الدكتور صالح سالم البوسعيدي – طرائق التدريس – عُمان – جامعة السلطان قابوس
٤٢- الأستاذ الدكتور سليمان دوغاناي – الحديث – تركيا – جامعة إرجييس
٤٣- الأستاذ الدكتور شوكت كوتان – التفسير – تركيا – جامعة إسطنبول
٤٤- الأستاذ الدكتور الطيب لمنوار – الفقه – المغرب – جامعة القرويين
٤٥- الأستاذ الدكتور يونس إمرة غورديك – التفسير – تركيا – جامعة باليكسير
٤٦- الأستاذ الدكتور يوسف ضياء كسكين – الحديث – تركيا – جامعة كوجالي
٧٦- الأستاذ الدكتور ياشار أكاصلان – القراءات – تركيا – جامعة أوندوكوز مايس
٤٧- الأستاذ المشارك الدكتور عبد الحميد الشيش – الحديث – العراق – جامعة قطر
٤٨- الأستاذ المشارك الدكتور عبد الغني علي الأهجوري – التاريخ الإسلامي – اليمن – جامعة قطر
٤٩- الأستاذ المشارك الدكتور عبد الله بن سالم بن حمد الهنائي – التفسير والقراءات – عُمان – جامعة السلطان قابوس
٥٠- الأستاذ المشارك الدكتور أحمد كوج – التربية الدينية – تركيا – جامعة إسطنبول
٥١- الأستاذ المشارك الدكتور أحمد ميدان – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة مرمرة
٥٢- الأستاذ المشارك الدكتور علي بنلي – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة مرمرة
٥٣- الأستاذ المشارك الدكتور علي تولو – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة مرمرة
٥٤- الأستاذ المشارك الدكتور بالحير عمراني – تاريخ الأديان – الجزائر – مركز العلوم الإسلامية والحضارة
٥٥- الأستاذ المشارك الدكتور بنيامين آيجيجي – الأدب التركي الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٥٦- الأستاذ المشارك الدكتور فكرت سويال – علم الكلام – تركيا – جامعة إسطنبول
٥٧- الأستاذ المشارك الدكتور خليل إبراهيم هانجاباي – التاريخ الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٥٨- الأستاذ المشارك الدكتور خديجة أرسلان سوزودوغرو – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة إسطنبول
٥٩- الأستاذ المشارك الدكتور حسين ساريكايا – التاريخ الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٦٠- الأستاذ المشارك الدكتور حمزة البكري – الحديث – تركيا – جامعة إسطنبول
٦١- الأستاذ المشارك الدكتور إبراهيم راشد سيف الغماري – الفقه وأصول الفقه – عُمان – كلية العلوم الشرعية
٦٢- الأستاذ المشارك الدكتور مروة محمود خورمة – العقيدة والفلسفة الإسلامية – الأردن – الجامعة الأردنية
٦٣- الأستاذ المشارك الدكتور محمد خوالدة – التفسير – الإمارات العربية المتحدة – جامعة القاسمية
٦٤- الأستاذ المشارك الدكتور محمد إخلاص روزلي – الفقه وأصول الفقه – ماليزيا – جامعة مالايا
٦٥- الأستاذ المشارك الدكتور محمد توفيق – الفقه الإسلامي – إندونيسيا – جامعة مادورا الإسلامية الحكومية
٦٦- الأستاذ المشارك الدكتور موسى ألاك – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة إسطنبول
٦٧- الأستاذ المشارك الدكتور مصطفى بلال أوزتورك – علم الكلام – تركيا – جامعة دوكوز إيلول
٦٨- الأستاذ المشارك الدكتور مصطفى كيليتش – القراءات – تركيا – جامعة مرمرة
٦٩- الأستاذ المشارك الدكتور نجدت يلماز – التصوف – تركيا – جامعة إسطنبول
٧٠- الأستاذ المشارك الدكتور نيلوفر كالكان يورولماز – الحديث – تركيا – جامعة إسطنبول
٧١- الأستاذ المشارك الدكتور رجب قوينجو – القراءات – تركيا – جامعة نجم الدين أربكان
٧٢- الأستاذ المشارك الدكتور سعات قوجا – الحديث – تركيا – جامعة أنقرة
٧٣- الأستاذ المشارك الدكتور سلطان شيمشك – اللغة العربية وبلاغتها – تركيا – جامعة إسطنبول
٧٤- الأستاذ المشارك الدكتور سميّة سيفينتش – التفسير – تركيا – جامعة كوتاهية دوملوبينار
٧٥- الأستاذ المشارك الدكتور ياسين أبايدن – الفلسفة – تركيا – جامعة إسطنبول
٧٧- الدكتور عبد المنعم – الدراسات الإسلامية – ماليزيا – جامعة مالايا
٧٨- الدكتور عبد الله طرابزون – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول

٧٩- الدكتور عبد الرحمن يلدرم – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة عدنان مندريس
٨٠- الدكتور الزبير دركازي – العقيدة وعلم الكلام – المغرب – جامعة عبد المالك السعدي
٨١- الدكتورة عائشة مبروك حمود القنوبي – الفقه وأصول الفقه – عُمان – كلية العلوم الشرعية
٨٢- الدكتور باتوهان بوغرا أكارتيبه – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٨٣- الدكتور عيسى ربيح أمين أحمد – علم الكلام – الأردن – الجامعة الأردنية
٨٤- الدكتور إبراهيم بوزيداني – علم الاجتماع الديني – الجزائر – جامعة قطر
٨٥- الدكتور إبراهيم راشد سيف الغماري – الفقه وأصول الفقه – عُمان – كلية العلوم الشرعية
٨٦- الدكتور إمام رباني تشيليك – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٨٧- الدكتورة مريم إس. العلي – اللغة العربية وآدابها – لبنان – الجامعة الأمريكية في بيروت
٨٨- الدكتورة مريم شيباني – الفكر الإسلامي – الولايات المتحدة – جامعة برانديس
٨٩- الدكتور محمد حافظ محمد سعدون – الفقه وأصول الفقه – ماليزيا – جامعة مالايا
٩٠- الدكتور مصطفى أزرياح – الحديث – المغرب – جامعة ابن طفيل
٩١- الدكتور محمد عمران خان – العلوم الإسلامية – إنجلترا – جامعة كامبريدج
٩٢- الدكتور نويد إقبال – الحديث – باكستان – جامعة علامه إقبال المفتوحة
٩٣- الدكتورة نسلِهان ميرفنُور فورال – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة إسطنبول
٩٤- الدكتور سعيد بودهان – علم الكلام – المغرب – جامعة عبد المالك السعدي
٩٥- الدكتور سامي الداغستاني – الدراسات الإسلامية – السويد – جامعة لوند
٩٦- الدكتورة طوبا هاجر قوركماز – الفقه الإسلامي – تركيا – جامعة فاتح سلطان محمد الوقفية
٩٧- الدكتور والتر إدوارد يونغ – الدراسات الإسلامية – كندا – جامعة مكغيل
٩٨- الدكتور يوسف بنسالة – الفقه وأصول الفقه – ماليزيا – جامعة مالايا
٩٩- الأستاذ الدكتور محمد أكرم – الدراسات الإسلامية - معهد البحوث الإسلامية - الجامعة الإسلامية العالمية - إسلام آباد -باكستان.
١٠٠- الدكتورة سمينة كوثر - الفقه الإسلامي - جامعة مولانا آزاد الوطنية الأردية - حيدر آباد - الهند

Members of the Scientific and Advisory Board

1. Prof. Dr. Abdulaziz Rahmuni – Kalam (Islamic Theology) – Morocco – Abdelmalek Essaâdi University
2. Prof. Dr. Abdullah Al-Ajmi – Kalam (Islamic Theology) – Kuwait – Kuwait University
3. Prof. Dr. Abdullatif Tilvan – Kalam (Islamic Theology) – Morocco – Mohammed First University of Oujda
4. Prof. Dr. Abdurrahman Al-Kilani – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Jordan – University of Jordan
5. Prof. Dr. Ahmad Atif Ahmad – Islamic Law – United States – University of California
6. Prof. Dr. Ahmad Al-Sanuni – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Morocco – Al-Qarawiyyin University
7. Prof. Dr. Aliya Avdukić – Islamic Finance – Scotland – University of Dundee
8. Prof. Dr. Asmak binti Ab Rahman – Islamic Economics – Malaysia – University of Malaya
9. Prof. Dr. Ali Öztürk – Turkish-Islamic Literature – Bulgaria – Islamic Institute in Sofia
10. Prof. Dr. Omar Riyad – Islamic Studies – Belgium – KU Leuven
11. Prof. Dr. Aydın Topaloğlu – Philosophy – Türkiye – Istanbul University
12. Prof. Dr. Borhen Trigui – Islamic Economics – Tunisia – Ez-Zitouna University
13. Prof. Dr. Kasım Avcı – Islamic History – Kazakhstan – Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
14. Prof. Dr. Cemal Abdullah Aydın – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul University
15. Prof. Dr. Erdinç Ahatlı – Hadith – Türkiye – Sakarya University
16. Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut – History of Islamic Sects – Türkiye – Istanbul University
17. Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar–Arabic Language and Rhetoric–Türkiye–Marmara University
18. Prof. Dr. Helza Nova Lita – Economic Law – Indonesia – Universitas Padjadjaran
19. Prof. Dr. Ilyas Kuseym – Qur'anic Exegesis and Qur'anic Sciences – Tunisia – University of Tunis
20. Prof. Dr. Intisar Abu-Rub – Islamic Law – United States – Harvard University
21. Prof. Dr. Isam Eido – Islamic Studies – United States – Vanderbilt University
22. Prof. Dr. Ibrahim Shaban – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul University
23. Prof. Dr. Galip Yavuz – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul 29 Mayıs University
24. Prof. Dr. Karim Ifrak – History of the Qur'anic Manuscript (Mushaf) – France – National Library of France
25. Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç – History of Islamic Sects – Türkiye – Istanbul University
26. Prof. Dr. Merdan Güneş – Islamic Thought – Germany – Osnabrück University
27. Prof. Dr. Muhammad Babekir Al-Awad – Communication Sciences – Sudan – University of Gezira

28. Prof. Dr. Muhammad Isa Al-Sharifain – Hadith – Jordan – Al al-Bayt University
29. Prof. Dr. Mouloud Gamouh – Islamic Law – Algeria – University of Constantine
30. Prof. Dr. Muhammad Abay – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Marmara University
31. Prof. Dr. Muhammad Coşkun – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Marmara University
32. Prof. Dr. Muhammad Taşa – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Necmettin Erbakan University
33. Prof. Dr. Necdet Tosun – Sufism – Türkiye – Marmara University
34. Prof. Dr. Ömer Öğür – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Ankara University
35. Prof. Dr. Ömer Çelik – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Marmara University
36. Prof. Dr. Rashid Kahus – Islamic Thought – Morocco – Abdelmalek Essaâdi University
37. Prof. Dr. Recep Alpyağıl – Philosophy – Türkiye – Istanbul University
38. Prof. Dr. Rıdvan Özdinç – Kalam (Islamic Theology) – Türkiye – Istanbul University
39. Prof. Dr. Rıfat Türkeli – History of Islamic Sects – Türkiye – Kütahya Dumlupınar University
40. Prof. Dr. Ruqayya Taha Al-Alwani – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Bahrain – University of Bahrain
41. Prof. Dr. Saleh Salem Al-Busaidi – Teaching Methods – Oman – Sultan Qaboos University
42. Prof. Dr. Süleyman Doğanay – Hadith – Türkiye – Erciyes University
43. Prof. Dr. Şevket Kotan – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Istanbul University
44. Prof. Dr. Tayeb Lamnaouar – Islamic Jurisprudence – Morocco – Al-Qarawiyyin University
45. Prof. Dr. Yunus Emre Gürdik – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Balıkesir University
46. Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin – Hadith – Türkiye – Kocaeli University
47. Prof. Dr. Yaşar Akaslan – Qur'anic Readings (Qira'at) – Türkiye – Ondokuz Mayıs University
48. Assoc. Prof. Dr. Abdulhamid Al-Sheikh – Hadith – Iraq – Qatar University
49. Assoc. Prof. Dr. Abdulghani Ali Al-Hajuri – Islamic History – Yemen – Qatar University
50. Assoc. Prof. Dr. Abdullah bin Salim bin Hamad Al Hinai – Qur'anic Exegesis and Qur'anic Readings – Oman – Sultan Qaboos University
51. Assoc. Prof. Dr. Ahmet Koç – Religious Education – Türkiye – Istanbul University
52. Assoc. Prof. Dr. Ahmet Meydan – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Marmara University
53. Assoc. Prof. Dr. Ali Benli – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Marmara University
54. Assoc. Prof. Dr. Ali Tulu – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Marmara University
55. Assoc. Prof. Dr. Belhayr Umrani – History of Religions – Algeria – Center for Islamic Sciences and Civilization

56. Assoc. Prof. Dr. Benjamin Ayçiçeği – Turkish-Islamic Literature – Türkiye – Istanbul University
57. Assoc. Prof. Dr. Fikret Soyal – Kalam (Islamic Theology) – Türkiye – Istanbul University
58. Assoc. Prof. Dr. Halil İbrahim Hancabay – Islamic History – Türkiye – Istanbul University
59. Assoc. Prof. Dr. Hatice Arslan Sözüdoğru – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul University
60. Assoc. Prof. Dr. Hüseyin Sarıkaya – Islamic History – Türkiye – Istanbul University
61. Assoc. Prof. Dr. Hamza Al-Bakri – Hadith – Türkiye – Istanbul University
62. Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Rashid Saif Alghammari – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Oman – College of Sharia Sciences
63. Assoc. Prof. Dr. Merve Mahmud Khurmah – Islamic Creed and Philosophy – Jordan – University of Jordan
64. Assoc. Prof. Dr. Muhammad Khawaldeh – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – United Arab Emirates – Al Qasimia University
65. Assoc. Prof. Dr. Muhammad Ikhlas Rosele – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Malaysia – University of Malaya
66. Assoc. Prof. Dr. Muhammad Taufiq – Islamic Law – Indonesia – State Islamic University of Madura
67. Assoc. Prof. Dr. Musa Alak – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul University
68. Assoc. Prof. Dr. Mustafa Bilal Öztürk – Kalam (Islamic Theology) – Türkiye – Dokuz Eylül University
69. Assoc. Prof. Dr. Mustafa Kılıç – Qur'anic Readings (Qira'at) – Türkiye – Marmara University
70. Assoc. Prof. Dr. Necdet Yılmaz – Sufism – Türkiye – Istanbul University
71. Assoc. Prof. Dr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz – Hadith – Türkiye – Istanbul University
72. Assoc. Prof. Dr. Recep Koyuncu – Qur'anic Readings (Qira'at) – Türkiye – Necmettin Erbakan University
73. Assoc. Prof. Dr. Saat Koça – Hadith – Türkiye – Ankara University
74. Assoc. Prof. Dr. Sultan Şimşek – Arabic Language and Rhetoric – Türkiye – Istanbul University
75. Assoc. Prof. Dr. Sümeyye Sevinç – Qur'anic Exegesis (Tafsir) – Türkiye – Kütahya Dumlupınar University
76. Assoc. Prof. Dr. Yasin Abayden – Philosophy – Türkiye – Istanbul University
77. Dr. Abdulmunim – Islamic Studies – Malaysia – University of Malaya
78. Dr. Abdullah Trabzon – Islamic Law – Türkiye – Istanbul University

79. Dr. Abdurrahman Yıldırım – Islamic Law – Türkiye – Aydın Adnan Menderes University
80. Dr. Zubair Derkazi – Islamic Creed and Kalam – Morocco – Abdelmalek Essaâdi University
81. Dr. Aisha Mabruk Hamud Al-Qanubi – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Oman – College of Sharia Sciences
82. Dr. Batuhan Buğra Akartepe – Islamic Law – Türkiye – Istanbul University
83. Dr. Isa Rabih Amin Ahmad – Kalam (Islamic Theology) – Jordan – University of Jordan
84. Dr. Ibrahim Buzeydani – Sociology of Religion – Algeria – Qatar University
85. Dr. Ibrahim Rashid Saif Alghammari – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Oman – College of Sharia Sciences
86. Dr. Imam Rabbani Çelik – Islamic Law – Türkiye – Istanbul University
87. Dr. Mariam S. El Ali – Arabic Language and Literature – Lebanon – American University of Beirut
88. Dr. Maryam Shibani – Islamic Thought – United States – Brandeis University
89. Dr. Muhammad Hafiz Muhammad Sadun – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Malaysia – University of Malaya
90. Dr. Mustafa Azriyah – Hadith – Morocco – Ibn Tofail University
91. Dr. Muhammad Imran Khan – Islamic Studies – England – University of Cambridge
92. Dr. Navid Iqbal – Hadith – Pakistan – Allama Iqbal Open University
93. Dr. Neslihan Mervanur Vural – Islamic Law – Türkiye – Istanbul University
94. Dr. Said Budhan – Kalam (Islamic Theology) – Morocco – Abdelmalek Essaâdi University
95. Dr. Sami Al-Daghestani – Islamic Studies – Sweden – Lund University
96. Dr. Tuba Hacer Korkmaz – Islamic Law – Türkiye – Fatih Sultan Mehmet Vakıf University
97. Dr. Walter Edward Young – Islamic Studies – Canada – McGill University
98. Dr. Yusuf Bensale – Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Jurisprudence – Malaysia – University of Malaya
99. Prof. Dr. Muhammad Akram – Islamic Studies – Islamic Research Institute, International Islamic University – Islamabad, Pakistan
100. Dr. Sumayya Kausar – Islamic Law – Maulana Azad National Urdu University – Hyderabad, India

Sempozyum Ortakları (Sempozyumu Düzenleyen Kurumlar)

1– İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İstanbul/Türkiye);

2– Malezya Üniversitesi (Kuala Lumpur/Malezya);

3– Sultan Qabus Üniversitesi (Maskat/Umman);

4– İstanbul Müftülüğü;

5– İstanbul Fatih Müftülüğü;

6– Dârufünûn İlâhiyât Vakfı

شركاء الندوة

قمنا في جامعة اسطنبول/ كلية الإلهيات بتنظيم المؤتمر بالتعاون مع شركائنا في الجامعات العلمية الدولية؛

جامعة مالايا (مالزيا)،

وجامعة سلطان قابوس (عمان)،

ودائرة إفتاء اسطنبول (تركيا)

ودائرة إفتاء فاتح (اسطنبول/تركيا)

ووقف دار الفنون (اسطنبول/تركيا).

Symposium Partners

As the Faculty of Theology at Istanbul University, we are organizing this symposium in collaboration with:

- **University of Malaya (Malaysia)**
- **Sultan Qaboos University (Oman)**
- **Istanbul Mufti Office**
- **Fatih Mufti Office**
- **Istanbul Darülfünun Faculty of Theology Foundation**

TAKDİM

İslâmî ilimlerin kaynağını, usulünü, nasıl başladığını ve ilk asırlarda nasıl geliştiğini öğrenmek oldukça mühim bir konudur. Zira daha sonraki dönemlerde ve günümüzde gelinen noktayı görebilmek, nasıl bir evrilme yaşandığını anlayabilmek için ortaya çıkış ve gelişme sürecini iyi bilmek gerekir.

Biz de İslâmî ilimlerin nasıl ve hangi şartlarda zuhur ettiğine, nasıl bir süreçten geçtiğine dair bazı tespitlerin yapılmasına imkân vermek amacıyla İslâmî ilimlerin ortaya çıktığı ilk asrı ve ondan sonraki yüzyılları, **Asır Asır İslâmî İlimler** üst başlığıyla uluslararası sempozyumlar serisi halinde işlemekteyiz. Bu çerçevede her bir yüzyılı bir sempozyuma konu ederek, o asırdaki İslâmî ilimleri bir bütün olarak incelemekte ve o asrın kendinden sonraki asırlar üzerindeki etkisini ve günümüze kadarki yansımalarını işlemeye çalışmaktayız.

Bununla, temel İslâmî ilimlerin nasıl ortaya çıktığını, nasıl geliştiğini, hangi konularla başladığını, bunların nasıl bir seyir takip ettiğini, yüzyıllar sonra bugün bildiğimiz hususlarla ne derecede örtüştüğünü, bugün İslam alemi olarak yaşamakta olduğumuz birtakım sorunlarla bir alâkasının olup olmadığını, tarihî süreç içerisinde bir yerlerde bazı kırılmaların, değişimlerin, farklılaşmaların yaşanıp yaşanmadığını, herhangi bir zaman diliminde bir evrilmeye maruz kalıp kalmadığını ortaya koymayı, böylece İslam ilim, kültür ve medeniyet tarihine bir nebze de olsa katkı sağlamayı hedeflemekteyiz.

Bu sayede İslâmî ilimler açısından hangi asırlarda daha çok ilmî etkinlik ve hizmetlerin ortaya konulduğunu, hangi asırların ilmî faaliyetler bakımından daha zengin ve daha parlak olduğunu, hangi asırlarda ilmî çalışmaların zayıf ve yetersiz kaldığını; ilmî faaliyetlerin zengin veya zayıf olmasının, o asırlardaki genel gidişatla, yönetim, siyaset ve sosyo-kültürel durumlarla ilişkisinin ne düzeyde olduğunu, toplumsal şartların ilmî faaliyetlerin azalıp çoğalmasında, kaliteli veya zayıf olmasında nasıl bir rol oynadığını, hangi şartlarda ilimlerin çeşitlenip zenginleştiğini, hangi koşulların ilmî çalışmaları gerilettiğini, ilmî hizmet ve faaliyetlerin coğrafi bölgelerle ve o bölgelerdeki insan, iklim, doğa gibi unsurlarla bir ilişkisinin olup olmadığını, herhangi bir asırda herhangi bir bölgede ilmî faaliyetler çeşitlenip zenginleşmişse bunda hangi faktörlerin etkin olduğunu tespit etmeye gayret göstermekteyiz.

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı olarak yıllardan beri ulusal ve uluslararası sempozyumlar düzenlemekteyiz. Dünyanın farklı ülkelerinden ve ülkemizin muhtelif üniversitelerinden pek çok bilim insanının katıldığı bu sempozyumlar tam bir ilim şöleni şeklinde geçmektedir. Bir ilmî etkinlik olarak sempozyumların önemi yadsınamaz. Biz bunları birer ilim ziyafeti olarak görmekteyiz.

Dünyanın farklı bölgelerinden farklı dilleri konuşan, farklı tabiiyetleri olan, farklı alanlara mensup pek çok bilim insanı bu vesileyle bir araya gelip muhtelif meseleleri ilmî bir perspektifle ilgililerin huzurunda takdim etmekte; dinleyenler not alıp, soru sormakta, tebliğcinin tebliğiyle ilgili tashihler yapmasına katkıda bulunmaktaktadırlar. Böylece sunulan konunun daha da gelişmesine ve

genişlemesine, varsa gereksiz fazlalıklardan kurtularak daha spesifik bir hâl almasına destek sağlamış olmaktadırlar.

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı olarak diğer etkinliklerimiz yanında bilhassa altı yıldan beridir **Asır Asır İslâmî İlimler** projesi çerçevesinde her asrı İslâmî ilimler açısından işlemekteyiz.

Asır Asır İslâmî İlimler sempozyumumuzun ilk serisini **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Birinci Asır Uluslararası Sempozyumu** ile başlattık. Bu ilk sempozyumumuzda hicrî birinci asırda İslâmî ilimlerin doğuşunu, kuruluşunu, yeşermesini ortaya koymaya çalıştık.

Hicrî birinci asır derken, başlangıç olarak Kur'an'ın nâzil olmaya başladığı milâdî 610 yılını esas aldık. Bu tarih hicretten 13 yıl öncesine tekabül ediyor. Bitiş tarihi olarak ise 99/717 yılını belirledik. Bu tarihler arasında ilim adına ve önemli hâdise olarak oraya çıkan her şeyi sempozyumun kapsamına aldık. Mekân olarak ise İslam'ın hâkim olduğu Mekke-Medine-Kufe-Basra-Irak-Şam-Yemen-Mısır ve civarını kapsama aldık.

Bu asırda İslâmî ilimlerin doğup neşv ü nema bulmasında Hz. Peygamber ve sahabenin yerini ve rolünü göstermeye gayret ettik. Yine bu asırda tâbiûn halkasına mensup âlimlerin İslâmî ilimlerin gelişmesindeki konumlarını ve etkilerini gözler önüne sermeye çalıştık. Bu asırda meydana gelen gelişmeleri, bunların sebeplerini, sonuçlarını ve daha sonraki asırlara yansımalarını serdetmeye gayret ettik.

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı olarak düzenlediğimiz sempozyuma 16 farklı ülkeden Türkçe, Arapça ve İngilizce 180 civarında tebliğ gönderildi. Bunların tamamını iki gün içerisinde sunmak mümkün olmadığı için, muhtelif kriterlere göre seçilen 50 tebliğ, 24-25 Ekim 2019 tarihinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi konferans salonlarında çok sayıda dinleyicinin de katılımıyla sunuldu. Tebliğler, hakem sürecinden sonra editörlü kitap halinde *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020, 2 cilt) adıyla e-kitap olarak neşredildi.

2020 yılında pandemi sebebiyle ara verdiğimiz bu faaliyetimizi 2021 yılında **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî İkinci Asrın İslâmî İlimlerin Oluşumu ve Şekillenmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** başlığıyla sürdürdük ve bu asırda İslâmî ilimler alanında meydana gelen gelişmeleri işledik.

Burada başlangıç olarak 100-199/718-815 yılları arasını esas aldık. Mekân olarak ise İslam coğrafyasının genişlemesine paralel bir şekilde Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs coğrafyasını göz önünde bulundurduk.

Bu asrın ilk otuz –otuz beş yılında tâbiûn neslinin etkisi devam etmiştir. Onların ardından dizlerinin dibinde yetişmiş olan tebe-i tâbiîn nesli gelmiştir. Bu asır Emevî Hilâfetinin nihâyete erdiği ve Abbâsî Hilâfetinin başladığı bir asırdır. Hilâfet merkezinin Bağdat'a taşınmasıyla ilim, kültür, sanat ve edebiyat da Şam'dan Bağdat'a geçmiştir. Bütün bunların İslâmî ilimlerin gelişmesindeki katkılarını inceledik.

Bu asrın en önemli simalarından olan İmam Ebû Hanife'yi, İmam Malik'i, daha başka alimleri ve ilmî faaliyetlerini zikrettik. Bu dönemde ortaya çıkan mezhepleri, bunların daha sonraki dönemlere olan etkilerini, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, akaid, tasavvuf, Arap dili ve belagati, kıraat, siyer, İslam

tarihi, dinler tarihi gibi alanlarda öne çıkmış alimleri, eserlerini, etkilerini muhtelif yönleriyle ortaya koyduk.

Bu alanlarda yazılmış ilk kurucu metinleri, bu metinlere can veren kurucu şahsiyetleri muhtelif çalışmalarla tanıtmaya gayret ettik. Ayrıca bu asırda ortaya çıkmış olmaları hasebiyle öne çıkan önemli hususlar olan "mihne" hâdisesini ve "tercüme" faaliyetlerini de kısmen işlemeye çalıştık.

İstanbul Üniversitesi olarak düzenlediğimiz sempozyumda uluslararası bir kuruluş olan ve kısaca **IKSAD** diye bilinen **İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü** ortağımız olmuştur. Büyük ilgi gören sempozyumumuza 14 farklı ülkeden Türkçe, Arapça ve İngilizce 100 civarında tebliğ gönderilmiştir. Pandemi sebebiyle 22- 23 Ekim 2021 tarihinde çevrimiçi olarak gerçekleştirilen sempozyumda sempozyum düzenleme kurulu ve bilim kurulumuzun onay verdiği 62 tebliğ sunulmuştur.

IKSAD'ın desteklediği sempozyumumuz çok başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bazı tebliğler, hakem sürecinden sonra editörlü kitap halinde *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler* (Ankara: IKSAD Yayınları, 2022, 5 cilt) adıyla e-kitap olarak neşredildi.

2022 yılında **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Üçüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** başlığıyla üçüncü sempozyumumuzu düzenledik ve burada da muhtelif ilimlerin gelişmesinde hicrî üçüncü asrın rolü üzerinde durduk.

Tarih olarak 200-299/816-912 yılları arasını esas aldığımız, mekân olarak ise Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs coğrafyasını nazara aldığımız bu çalışmada hicrî üçüncü asrın tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mezhepler tarihi, tasavvuf, Arap dili, kıraat; ayrıca tarih, siret, coğrafya, astronomi, edebiyat gibi alanlarda tebârüz etmiş önemli isimleri ve ortaya konulmuş mühim eserleri işledik.

Bu asır âdeta hadis ilminin altın çağıdır. Buhârî ve Müslim başta olmak üzere hadis alanının en önemli isimleri bu asırda yaşamış, Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim gibi en muteber eserler bu asırda vücut bulmuştur. Vefat tarihi bu asırda olduğu için İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel gibi alimler de bu asrın çok mühim simaları olarak işlenmiştir. Bakiy b. Mahled, Yahya b. Sellâm gibi tefsir alanında tebârüz etmiş şahsiyetler ve daha birçok alim ve eserleri de bu kapsamda ele alınmıştır.

Bu asır, "tercüme" faaliyetleri gibi çok mühim gelişmelerin ve "mihne" gibi son derece üzücü hâdiselerin etkin olduğu bir asırdır; bu bakımdan bunlar da irdelenmiştir.

Bu sempozyumumuza da büyük ilgi gösterilmiştir. 16 farklı ülkeden Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak 118 civarında tebliğ gönderilmiştir. Düzenleme kurulumuz ve Bilim ve Danışma kurulumuz bunların arasından 106 tanesini sunum için münasip bulmuştur. Sempozyum 25-26 Kasım 2022 tarihinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi konferans salonlarında aynı anda üç ayrı salonda paralel olarak gerçekleştirilmiştir.

İstanbul Üniversitesi olarak düzenlediğimiz sempozyuma Fas'tan **Abdülmelik Sa'di Üniversitesi** ile Hindistan'daki **el-Ma'hed el-Alî el-İslâmî**, yine Fas'tan **Muhteberu el-Ulûm el-İslâmiyye** ve **IKSAD** sempozyumdaki ortaklarımız olmuşlardır.

Bu tebliğlerden bazıları, kitap bölümü olarak yayımlanmak üzere gönderilen daha başka çalışmalarla birlikte hakem sürecinden sonra editörlü kitap halinde basılmıştır. Türkçe ve İngilizce olanlar *Hicrî Üçüncü Asırda İslâmî İlimler* adıyla Ankara'da IKSAD Yayınları arasından 2023

yılında e-kitap olarak neşredilmiştir. Arapça olanlar ise *el-Ulûm el- İslâmiyye fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî* adıyla Fas'ta uluslararası bir yayınevi olan ed-Dâr el- Mağribiyye li'n-neşr ve't-tevzî' tarafından Ocak 2024'te basılmıştır.

2023 yılında **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Dördüncü Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** başlığıyla düzenlediğimiz dördüncü sempozyumumuzda bu asırda İslâmî ilimlerin nasıl bir seyir ve gelişme gösterdiğini ele aldık.

Hicrî dördüncü asır derken 300-399/913-1009 yılları arasını kastettik. Mekân olarak ise Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs coğrafyasını murad ettik.

Hicrî dördüncü asır da hicrî birinci, ikinci ve üçüncü asır gibi İslâmî ilimler açısından oldukça hareketli, verimli ve bereketli bir asırdır. Hicrî birinci asrı, İslâmî ilimlerin tohumlarının toprağa serpildiği ve yeşerdiği bir asır olarak kabul edebiliriz; ardından gelen hicrî ikinci asrı da İslâmî ilimlerin boy atıp fidan haline geldiği bir asır olarak düşünebiliriz. Hicrî üçüncü asır bu ağaçların artık meyveye durduğu ve bereketli ürünler verdiği bir asırdır. Dördüncü asır ise meyvelerin olgunlaştığı ve tam kıvamına geldiği bir asırdır.

Hicrî dördüncü asırda tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, Arap dili, tarih, felsefe, tıp ve benzeri pek çok alanda çok mühim alimler yetişmiş, çok önemli eser vücuda getirilmiştir. Bu cümleden olarak İbn Cerîr et-Taberî, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, Ebû Bekir el-Cessâs, Ebu'l- Leys es-Semerkandî gibi alimleri zikretmek gerekir.

Ebû Abdirrahman en-Nesaî, Ebu'l-Kasım et- Taberânî, Ebû Hatim İbn Hibbân, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî de son derece önemli isimlerdir. Hallac-ı Mansûr, Ebû Nasr es-Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebu'n-Nasr Muhammed el-Farabî de oldukça şöhret bulmuş alimlerdir.

Bu asırda bütün alanlarda çok mühim gelişmeler olmakla birlikte asır bahusus Kelam ve Mezhepler Tarihi açısından öne çıkmıştır. Eş'arîlik, Mâturîdîlik mezheplerinin bu asırda zuhûr etmesi hasebiyle asrı Kelam ve Mezhepler Tarihi ilimlerinin altın asrı olarak kabul edebiliriz.

Dünyada üniversite geleneğinin ilk örneklerinden biri sayılan Ezher Üniversitesi de Fâtımîler döneminde Kâhire'de bu asırda kurulmuştur.

Birçok yönden büyük önem arz eden bu asırda olup bitenleri –daha önceki üç asırla ilgili yaptığımız gibi- akademik ve ilmî bir üslup ile ele alıp incelemenin faydalı olacağı kanaatiyle böyle bir etkinlik düzenledik.

Sempozyumumuza ülkemizden 45, yurt dışından da 74 olmak üzere toplam 119 tebliğ gönderilmiştir. Bunların bir kısmı ortak hazırlanmıştır. Bunu da hesaba kattığımızda sempozyuma katılmak isteyen bilim insanlarımızın sayısı 125 civarında olmuştur.

Bu tebliğler önce düzenleme ve bilim kurulu tarafından titizlikle incelenmiş; bu inceleme sonunda 83 tebliğin programa alınmasına karar verilmiştir. Bu tebliğler 17-18 Kasım 2023 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi konferans salonlarında sunulmuştur.

İstanbul Üniversitesi olarak düzenlediğimiz sempozyuma Fas'tan **Câmiatu Abdelmalek es-Sa'dî Kulliyetu Usûli'd-Dîn Dekanlığ**; yine Fas'tan **Câmiatu Muhammed el-Evvel Faculté Pluridisciplinaire bünyesinde bulunan Muhteberu Kadaya't-Tecdîd fi'd-Dirâsâti'l-İslmiyye ve'l-İnsâniyye Müdürlüğü**, Fas'tan **Câmiatu Abdelmalek es-Sa'dî bünyesinde bulunan**

Muhteberu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye Müdürlüğü ve **Bulgaristan/Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Rektörlüğü** ortaklarımız olmuşlardır.

İstanbul Dâru'l-Fünûn İlahiyat Vakfı da maddî-manevî yönden sempozyumumuza destek vermiştir.

Bu tebliğlerden Türkçe ve İngilizce olanların bir kısmı, kitap bölümü formatına dönüştürülerek e-kitap şeklinde editoryal bir çalışma olarak hazırlanmış ve *Hicrî Dördüncü Asırda İslâmî İlimler* adıyla uluslararası bir yayınevi olan Ensar Neşriyat tarafından Aralık 2024 tarihinde basılmıştır. Kitaba, tebliğ olarak sunulmadığı halde kitap bölümü olarak hazırlanıp gönderilen bazı çalışmalar da dahil edilmiştir. Arapça olanlar da *el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî* adıyla yine Ensar Neşriyat tarafından 2025 yılında basılmıştır.

Dört seri halinde dört yılda hazırlayıp sunduğumuz ve ilim kamuoyuyla paylaştığımız bu ilmi etkinliklerimizin ardından **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Beşinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** başlığıyla beşincisini de gerçekleştirmek nasip oldu.

Tarih olarak 400-499/1009-1106 yılları arasını, mekân olarak ise Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs'ü kapsayan hicrî beşinci asır bir yönüyle Selçuklu asrı olarak adlandırılır. Çünkü Selçuklular asra mühürlerini vurmuşlardır. Bu asırda Tuğrul Bey'le kurulan Selçuklu Devleti, Alparslan'ın Malazgirt Savaşını kazanmasıyla Anadolu'ya hakimiyet sağlamış, Melikşah zamanında ise Aral Gölünden Yemen Denizine kadar İslam coğrafyasının büyük bir kısmında etkili olmuştur.

İki yüz yıla yakın bir süre devam edecek olan Haçlı Savaşlarının ilkinin bu asırda yapılmış olması asrın en önemli hâdiselerinden biridir. Bu ilk seferde Haçlı orduları Kudüs'ü işgal etmişlerdir. Hasan Sabbah gibi zatların öncülüğünde kurulmuş olan bâtınî fırkalar ve bunların sebep olduğu kargaşalar ve benzeri gelişmeler de bu asırda yaşanmış İslam tarihi açısından oldukça mühim olan bazı hâdiselerdir.

Asrın en dikkat çeken yanlarından biri başta Bağdat'taki olmak üzere Nizamiye medreselerinin kurulmuş olmasıdır. Asır İbn Sina'nın çalışmaları sayesinde bilhassa felsefe açısından öne çıkmıştır. İbn Sina aynı zamanda tıbbın da babası sayılır.

Bu asır da diğer hicrî asırlar gibi İslâmî ilimlerdeki hareketlilik ve bereket açısından oldukça verimli bir asırdır. Tefsir, Hadis, Fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin her alanında oldukça mühim alimler yetişmiş ve bunlar tarafından her biri asrın en öne çıkan eseri mahiyetinde birçok kitap telif edilmiştir. Bu eserler daha sonraki asırlar üzerinde de mühim bir etki meydana getirmiştir.

Tefsir ilmi açısından bakıldığında bu asırda Ebû İshak es-Sa'lebî, Abdulkerim el-Kuşeyrî gibi isimleri zikredebiliriz. Ebû Amr ed-Dânî, Pezdevî kardeşler, Mâverdî, Ebu İshak eş-Şîrâzî, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî, Ebû Nuaym el-İsfehânî, İbn Abdülber en-Nemerî, Abdulkâhir el-Cürcânî, Kâdi Abdulcebbâr, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebu'l-Hasan el-Vâhıdî, el-Hakîm en-Nîsâbûrî, İbn Hazm ve İbn Miskeveyh gibi oldukça mühim alimleri ve bunlara ait eserleri zikretmek mümkündür.

Birçok yönden büyük önem arz eden bu asırda olup bitenleri –daha önceki dört asırla ilgili yapıldığı gibi- akademik ve ilmî bir üslup ile ele alıp incelemenin faydalı olacağı kanaatiyle böyle bir etkinlik düzenledik.

Sempozyuma ülkemizden 35, yurt dışından da 62 olmak üzere toplam 97 tebliğ gelmiştir. Bunların bir kısmı ortak hazırlanmıştır. Bunu da hesaba kattığımızda sempozyuma katılmak isteyen bilim insanlarımızın sayısı 100'den fazla olmuştur. Bu tebliğlerden 73'ü programa alınmıştır.

Sempozyum 15-16 Kasım 2024 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin konferans salonlarında başarıyla icra edilmiştir.

Bu sempozyumda İstanbul Üniversitesi'nin yanında 1 - **Câmiatu Abdelmalek es-Sa'dî Kulliyetu Usûli'd-Dîn Dekanlığı** (Fas/Titvân); 2 - **Câmiatu Muhammed el-Evvel Faculté Pluridisciplinaire bünyesinde bulunan Muhteberu Kadaya't-Tecdîd fi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-İnsâniyye Müdürlüğü** (Fas/Oujda), 3 - **Câmiatu Abdelmalek es-Sa'dî bünyesinde bulunan Muhteberu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye Müdürlüğü** (Fas/Titvan); 4 - **Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Müdürlüğü** (Bulgaristan); 5 - **Üsküp İslâmî İlimler Fakültesi** (Kuzey Makedonya) ile birlikte icra edilmiştir. 6 - İstanbul Fatih Müftülüğü ve 7 - Dârufünûn İlâhiyât Vakfı da sempozyumumuza maddî-manevî yönden destek olmuşlardır.

Bu tebliğlerin Türkçe ve İngilizce olanları kitap bölümü halinde e-kitap şeklinde *Hicrî Beşinci Asırda İslâmî İlimler* adıyla 2025 yılında Ensar Neşriyat tarafından basılmıştır. Arapça tebliğler de aynı süreçten geçirilmiş ve aynı yayınevi tarafından *el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî* adıyla aynı yıl tabedilmiştir.

2025 yılında **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** adıyla serinin altıncı sempozyumunu düzenledik.

Tarih olarak 500-599/1107-1202 yılları arasını mekân olarak ise Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs coğrafyasını kapsayan hicrî altıncı asır da diğer asırlar gibi önemli hâdiselere şahit olmuştur.

Tarihin en önemli hâdiselerinden biri Haçlı Seferleridir. Hicrî beşinci, milâdî on birinci asrın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri; hicrî altıncı, milâdî on ikinci asırda şiddetlenerek devam etmiştir.

Asrın en önemli hâdiselerinden ve ilmî etkinlikler üzerinde en fazla tesir meydana getiren olaylarından biri Kudüs'ün yeniden fethidir. Yaklaşık yüz yıl Haçlı ordularının işgali altında kalan Kudüs bu asırda Selahaddin-i Eyyübî tarafından 583/1187 yılında yeniden fethedilmiştir.

Bâtınî fırkalar kendi aleyhlerine faaliyet yapan âlimlere ve eğitim kurumlarına mâni olmuşlardır.

Altıncı asırda daha önce Selçuklu topraklarında kurulan Nizamiye Medreselerini takliden Avrupa'da da eğitim kurumları açılmıştır.

Daha önceki asırlarda başta Yunan kültürü olmak üzere muhtelif dillerden eserlerin Arapçaya tercümesi hareketi bu asırda tersine dönmüş ve Müslüman âlimlere ait çok sayıda eser Batı dillerine çevrilmiştir. Kur'an-ı Kerim hicrî dördüncü ve beşinci asırlarda Farsça ve Türkçeye tercüme edildikten sonra hicrî altıncı asırda da Latinceye tercüme edilmiştir.

Doğu İslâm aleminde kurulmuş olan Bâtınî hareketlerin bir benzeri olarak Tapınak Şövalyeleri de milâdî 1118 yılında bu asırda kurulmuş ve İslâm alemi için büyük bir tehlike oluşturmuştur.

Hicrî altıncı asır tefsir ilmi açısından verimli bir asır olmuştur. Bu asırda el-Begavî, Ebû Hafs Necmuddin Ömer en-Nesefî, Cârullah ez-Zemahşerî, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, İbn Atiyye el-Endulusî, Ebû Bekir İbnu'l-Arabî, Ebû Ali et-Tabersî gibi isimler öne çıkmış alimlerdir. Bu asırda yazılmış bazı Farsça tefsirler de vardır.

Ebu'l-Fazl Kâdî İyâz, Alâuddin el-Kâsânî, Ebu'l-Mehâsîn Kâdîhân, Burhâneddin el-Mergînânî de asrın önde gelen isimleridir.

Aslında bu asır, İslâmî ilimlerin her alanında çok mühim eserler yazmış olan ve sonraki asırlar üzerinde de derin izler bırakan Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâli'nin asrı olarak nitelendirilebilir. İbn Rüşd de asrın son derece önemli isimlerindendir.

Bir kısmına işaret ettiğimiz pek çok mühim hâdisenin gerçekleşmesi ve mühim simaların bu asırda vefat etmiş olması dahil birçok yönden büyük önem arz eden bu asırda olup bitenleri –daha önceki beş asırla ilgili yapıldığı gibi- akademik ve ilmî bir üslup ile ele alıp incelemek amacıyla böyle bir etkinlik düzenledik.

Sempozyuma ülkemizden 125, yurt dışından da 325 olmak üzere toplam 450 civarında tebliğ gelmiştir. Bunların bir kısmı belirtilen süre dolduktan sonra gönderildiği için dikkate alınmamıştır. Vaktinde gönderilen ve düzenleme kurulunca sempozyum çerçevesinde uygun görülen tebliğler alanlarıyla ilgili bilim kurulu üyelerine gönderilmiştir. Bilim kurulu üyelerinden gelen raporlar çerçevesinde 110 tebliğ sempozyumda sunulmak üzere kabul edilmiştir. Bunların bir kısmı ortak hazırlanmıştır. Bunu da hesaba kattığımızda sempozyuma katılması kararlaştırılan bilim insanlarımızın sayısı 127 olmuştur.

Sempozyum 27-29 Kasım 2025 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin konferans salonlarında başarıyla icra edilmiştir.

Bu sempozyumda İstanbul Üniversitesi'nin yanında 1 - **Câmiatu Abdelmalek es-Sa'dî Kulliyetu Usûli'd-Dîn Dekanlığı** (Fas/Titvân); 2 - **Câmiatu Muhammed el-Evvel Faculté Pluridisciplinaire bünyesinde bulunan Muhteberu Kadaya't-Tecdîd fi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-İnsâniyye Müdürlüğü** (Fas/Oujda), 3 - **Camiatu'l-Qaraouine** (Fas), 4 - **University Agama Islam Negeri Madura** (Endonezya) sempozyum ortaklarımız olmuşlardır. 5 - İstanbul Fatih Müftülüğü ve 6 - Dârufünûn İlâhiyât Vakfı da maddî-manevî yönden sempozyumumuzu desteklemişlerdir.

Sempozyumda sunulan tebliğlerin bir kısmı sahiplerinin talebine göre 2025 yılı sonunda Ensar Neşriyat tarafından e-kitap olarak yayımlanan *Hicri Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı* içinde yer almıştır.

Türkçe ve İngilizce olan diğer tebliğler ise yine sahiplerinin talepleri doğrultusunda editörlü kitap standartlarına göre hazırlanarak *Hicrî Altıncı Asırda İslâmî İlimler* adıyla Temmuz 2026'da; Arapça olanlar ise *el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni's-Sâdis el-Hicrî* adıyla Ağustos 2026'da Ensar Neşriyat tarafından basılmıştır.

ASIR ASIR İSLÂMÎ İLİMLER: HİCRÎ YEDİNCİ ASRIN İSLÂMÎ İLİMLERİN GELİŞMESİNDEKİ YERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Bu yıl yani 2026 yılında da Asır Asır İslâmî İlimler serimizin bir devamı olarak hicrî yedinci asırda İslâmî ilimler alanında meydana gelen gelişmeleri **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Yedinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** adıyla bir sempozyum kapsamında işlemeye karar verdik.

Hicrî yedinci asır, muhtelif yönleriyle diğer hicrî asırlar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Hicrî yedinci asır derken 600-699 yılları arasını kast ediyoruz. Bu, milâdî olarak 1203-1300 yıllarına tekabül ediyor. Coğrafî mekân olarak ise Çin Seddi'nden Atlas Okyanusuna kadar olan bölgeyi ve Endülüs coğrafyasını kapsayan bütün İslam alemini kapsıyor. Bu yılki sempozyumumuz Malay dünyasını da kapsamaktadır.

Bu asırda İslam aleminde vuku bulmuş mühim hâdiseler ve vefat etmiş âlimler işleneceği gibi daha başka bazı mühim olaylar da ele alınacaktır.

Ne yazık ki hicrî yedinci asırda İslam alemi, tarihinin en yıkıcı dönemini yaşamıştır. Kuzeyden Moğollar, Batıdan Haçlıların baskılarına ve saldırılarına maruz kalan Müslümanlar, iki alev arasında kalmışlar, büyük sarsıntılar yaşamışlardır. Sadece İslam dünyası değil, Moğol saldırılarına maruz kalan dünyanın birçok bölgesi bu trajediden nasibini almış; dünya, tarihin en ciddi tahribatını, en yıkıcı dönemlerinden birini yaşamıştır. Bu açıdan yedinci asrı bir "felaket" asrı diye nitelemek mümkündür.

Buna karşılık bu asır aynı zamanda büyük dönüşümlerin yaşandığı, yeniden inşa hareketinin başladığı bir yüzyıl olmuştur. Tarih boyunca adından en çok söz edilen bazı alimler de bu asırda yaşayıp vefat etmişlerdir.

Bu asrın başında Abbasî hilafeti varlığını sürdürüyorsa da 656/1258'li yıllarda Moğolların Bağdat'ı yakıp yıkmasıyla tarih sahnesinden silinmiştir. Sadece Abbasî Hilafeti değil, Eyyübîler (yıkılışı 1260/648), Harzemşahlar (yıkılışı 617/1221), Muvahhidûn Devleti (yıkılışı 668/1269), Karahanlı Devleti (yıkılışı 609/1212), Gurlular (yıkılışı 611/1215) da bu asırda tarihten silinmişlerdir. Bunların büyük kısmının yıkılmasında Moğollar etkili olmuşlardır.

Asrın en önemli devletlerinden olan Anadolu Selçuklu Devleti de her ne kadar resmen hicrî sekizinci, milâdî on dördüncü asrın başında yıkılmış ise de esasında Moğolların Anadolu'yu işgaliyle hicrî yedinci asırda fiilen hükmünü yitirmiştir.

Bu asırda kurulan devletler de olmuştur. Memlükler/Kölemenler (kuruluşu 648/1250) bu asırda kurulan devletlerin başında gelir. İlhanlılar (kuruluşu 653/1256), Altın Orda Devleti (kuruluşu 638/1241), Gırnata Nasrî Emirliği (kuruluşu 635/1238), Delhi Sultanlığı (kuruluşu 603/1206) bu asırda kurulan devletlerden bazılarıdır. Anadolu Selçuklu Devletinin fiilen hakimiyetini yitirmesiyle Anadolu'da beylikler dönemi başlamış ve bazı beylikler kurulmaya başlamıştır ki asrın sonunda kurulan Osmanlı Beyliği bunlardan biridir. Bu Beylik daha sonra altı asır boyunca üç kıtada hüküm sürecek bir cihan devleti olan Osmanlı Devleti'ne dönüşecektir.

Asrın en güçlü devleti hiç şüphesiz Moğollardır. Moğol İmparatorluğu 602-603/1206 yılında, yani hicrî yedinci milâdî on üçüncü asrın başında Moğol kabilelerinin bir araya gelip başlarına Cengiz Han olarak meşhur olan Temuçin adında birini geçirmesiyle kurulmuştur. Cengiz Han, oğulları ve

torunları vasıtasıyla adeta bütün dünyaya hükmetmiştir. Moğol topraklarında kurulan devlet, kısa bir süre içinde Asya'nın ve Avrupa'nın büyük kısmını ele geçirmiştir. İmparatorluk bilhassa hicri yedinci, miladi on üçüncü asrın ortalarında en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Çin kıyılarından Almanya yakınlarına kadar dünyanın büyük kısmını hakimiyetleri altına alan Moğolların en çok zarar verdiği ve en büyük tahribat yaptığı topraklar İslam toprakları olmuştur. Mekke-Medine-Kudüs hariç bütün İslam beldeleri Moğolların eline geçmiştir. Moğollar adeta İslam alemini ortadan kaldırmışlardır. Asrın sonlarına doğru 694/1294 yılında İmparatorluk bölünmüş ve Moğol İmparatorluğundan çok sayıda devlet ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmının İslam'ı kabul etmesiyle İslam coğrafyası yeniden eski sınırlarına kavuşmuştur.

İslam alemini kan ve gözyaşına boğan başka bir akım da Haçlı Seferleri ve İspanyolların liderliğinde Endülüs'te Hristiyanların yaptığı katliamlar olmuştur. Bu asırdaki Haçlı Seferleri, önceki asırlardaki kadar başarılı olmamışsa da yine de İslam âlemine büyük zarar vermiştir.

Dördüncü Haçlı Seferi (600/1203), bilhassa İstanbul'un Katolikler tarafından işgali ve uzun yıllar burada hakimiyet sürmeleriyle çok meşhurdur. Katolik Hristiyanlar başta Ayasofya olmak üzere dönemin İstanbul ve civarındaki bütün Ortodoks kiliselerine büyük zarar vermiş, dinî-tarihî bütün sanat eserlerini alıp Avrupa'ya götürmüş veya tahrip etmişlerdir. İstanbul bu işgal ve yağmayla tarihinin en zor dönemini yaşamıştır.

Hicrî yedinci asırda Endülüs'te bulunan Muvahhidler ve Hıristiyan güçler arasında 608/1212 yılında meydana gelen Las Navas de Tolosa diye bilinen savaşta Muvahhidler, Hıristyan güçler karşısından ağır bir yenilgi almış ve Endülüs'ün büyük bir kısmı Hıristiyanların eline geçmiştir.

641/1243 yılında Sivas'ın Suşehri bölgesinde bulunan Kösedağ'da Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında yapılan Kösedağ Savaşında Anadolu Selçuklu Devleti büyük bir yenilgi almış ve Moğollara ağır vergiler vermek zorunda kalmıştır.

Mansure savaşı, İslam tarihi ve dünya askeri tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. 647/1250 yılındaki savaşta Memlük komutanı Rükneddin Baybars, dahice bir plan yaparak Haçlı birliklerini pusuya düşürmüş ve büyük bir bozguna uğratmıştır.

Bu dönem, Eyyubilerin fiilen bittiği, Memlüklerin ise bir dünya gücü olarak sahneye çıktığı bir dönem olmuştur.

Memlüklerin bu asırdaki etkisini gösteren başka bir savaş da 658/1260 yılında gerçekleşen Ayn Câlut Savaşıdır. Moğollarla Memlükler arasında cereyan eden savaşta Memlükler, başlarında Hülagu Han'ın bulunduğu Moğol ordusuna ağır bir yenilgi tattırmışlar ve yenilmez sanılan Moğol ordusunun yenilebileceğini göstermişlerdir. Böylece Moğol ordularının İslam coğrafyasında daha fazla ilerlemesinin önünü kesmişlerdir.

689/1291 yılında Memlüklerin Akka'yı ele geçirmesiyle Haçlıların elinde bulunan tek bölge de kurtarılmış ve bölge Haçlılardan tamamen temizlenmiştir. Yaklaşık iki yüz yıl süren Haçlı seferleri ve bölgede bıraktığı izler tamamen silinmiştir.

Hasan Sabbah'ın (v. 518/1124) kurduğu ve Alamut Kalesini karargâhı haline getirdiği Haşhaşî Bâtınîler, Selçuklu sultanları ve vezirleri dahil pek çok kişiyi tehdit eden, öldüren, terör estiren kanlı bir grup idiler. Selçuklular defalarca kaleyi ele geçirip bu tehdidi ortadan kaldırmaya çalışmışlarsa da bir türlü bunu başaramamışlardır. İlhanlı Devleti başında bulunan Cengiz Han'ın

torunu Hülagu Han'ın ordusu, 653/1256'da Alamut Kalesi'ni ele geçirip yıkmış, Haşhaşileri öldürmüş ve böylece bu batınî hareket bitirilmiştir.

Asrın en önemli savaşlarından biri de 655/1258 yılında Bağdat'ın Hülagu Han tarafından istila edilip yerle yeksan edilmesi ile neticelenen savaştır. Bu savaşın sonunda Abbasi Hilafeti tarih sahnesinden silinmiştir; Bazı araştırmacıların iddiasına göre Bağdat, tarihin şahit olduğu en büyük katliam, istila, yağma ve yıkım hâdiselerine sahne olmuştur. Şehir günlerce yağmalanmış, yüz binlerce insan kılıçtan geçirilmiştir. Sadece insanlar değil, kültür, medeniyet, ilim, irfan, sanat, edebiyat… Adeta bölgede bulunan her şey yok edilmiştir. O zamanlar dünyanın en büyük kütüphanesi olan Beytü'l-Hikme'de bulunan binlerce el yazması eser Dicle nehrine atılmıştır. Rivayetlere göre nehir, suda çözülen mürekkep yüzünden günlerce siyah akmıştır. Tabii ki burada iddia edilenlerden farklı bazı görüşler de vardır. Bu işgal, istila ve yıkım sonunda 508 yıllık Abbasi Halifeliği fiilen son bulmuştur.

Bu asırda siyasi ve askeri lider olarak Cengiz Han (v. 624/1227), Alaeddin Keykubat (v. 634/1237), Hülagu Han (ö. 664/1265), Sultan Baybars (v. 675/1277) gibi önemli isimler öne çıkmıştır.

Bu asırda yaşanan onca siyasi kargaşaya rağmen, başta Anadolu olmak üzere İslam beldelerinde yeni bir ruh inşa eden bilim ve gönül sultanları da ortaya çıkmıştır. Bunların başında Muhyiddin İbn Arabî'yi (v. 638/1240) zikredebiliriz. İbn Arabî Vahdet-i Vücud düşüncesiyle Anadolu tasavvufuna büyük oranda etki etmiştir. Yanı sıra diğer İslam beldelerinde de etkili bir figür olmuştur. Şems-i Tebrizi (v. 645/1248) başta Mevlâna olmak üzere birçok şahsiyet üzerinde etkiler bırakmış bir zattır. Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (v. 672/1273), Konya'da Mesnevi'yi yazarak evrensel bir sevgi dili oluştururken, Hacı Bektaş-ı Veli (v. 670/1271), Anadolu irfanının ve yeniçeri teşkilatının manevi temelini atmıştır. Vefatı sekizinci asırda olmuşsa da Yunus Emre, yedinci asırda Anadolu irfanının oluşmasında son derece etkili olmuştur. O aynı zamanda Türk dilini en saf ve derin haliyle şiirlerine dökmüştür. Vefat tarihi tam bilinmeyen ve Yunus Emre'nin mürşidi olan Taptuk Emre de bu asırda yaşamış bir gönül ehlidir. Nasreddin Hoca (v. 683/1284) da nükteleri, fıkraları, vecizeleri ve duruşuyla Anadolu insanının ruhunun inceliğini, saflığını ve hikmetli yönünü yansıtmıştır.

Bu asırda kurulan ve Anadolu'nun maneviyatını canlı, ruhunu diri tutan bazı kuruluşlar da söz konusudur. Bunlar Anadolu'da sosyal ve ticarî hayatın düzenli olmasında çok etkili olmuştur. Bunların başında Şeyh Nasıruddin Mahmud Ahi Evrân tarafından kurulan Ahi Evran Teşkilatı gelir. Ahi Evrân'ın vefat tarihi tam bilinmiyorsa da hicrî yedinci asrın tasavvuf, ahlak, ticaret, yardımseverlik, birlik, bütünlük simgesi olarak ortaya çıktığı kabul edilir. Hicri yedinci, milâdî on üçüncü asırda vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ahilik gibi, Anadolu Gazileri anlamında Gaziyân-ı Rûm, Anadolu Bacıları anlamında Bacıyân-ı Rûm, Anadolu dervişleri/erenleri anlamında Abdalan-ı Rûm gibi teşkilatlar da fetihlerin ve sosyal hayatın örgütlenmesine katkı vermiştir. Hicrî yedinci yüzyılda Beylikler döneminde kurulan bu manevi kuruluşlar, Anadolu'nun sadece siyasi değil, dinî ve sosyal dokusunu da yeniden inşa etmiş; beyliklerin kuruluşunda ve toplumsal düzenin sağlanmasında temel direk olmuştur.

Bu asırda öne çıkan eğitim kurumları arasında bilhassa Bağdat'ta 640/1242 yılında kurulan Mustansiriyye Medresesini zikretmek gerekir. Bu medrese Abbasilerin 36. halifesi Mustansır Billâh tarafından kurulmuştur. Dört mezhebin (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî) aynı anda eğitim

gördüğü dönemin ilk büyük kurumu ve üniversitesi mahiyetinde olan bu külliye, Hülagu'nun Bağdat'ı istilasında büyük zarar görmüştür. Bir süre eğitime ara vermişse de daha sonra yeniden eğitime başlamış ve her zaman bir eğitim kurumu olarak hizmete devam etmiştir. Günümüzde de varlığı devam etmektedir. 669/1271 yılında tamamlanan Merâga Rasathanesi/Gözlemevi asrın astronomik çalışmaların yapıldığı en önemli kurumudur. Bunların dışında daha başka pek çok medrese vardır. Özellikle Karatay, İnce Minareli, Gök Medrese gibi Anadolu'da kurulmuş medreseler ehemmiyet arz etmektedir.

Bu asırda hadis ilmi sadece bireysel çabalarla değil, kurumsallaşarak da gelişmiştir. Bunun için mühim kurumlar kurulmuştur. Dâru'l-Hadîs el-Eşrefiyye (Şam) bunların en önemlilerinden biridir. İbnü's-Salah ve Nevevî gibi isimlerin hocalık yaptığı bu kurum, hadis eğitiminin merkezi haline gelmiştir.

Hicrî yedinci asırda tekke, zaviye gibi kuruluşlar sadece ibadet yeri değil; eğitim, aşevi ve sosyal yardım merkezleriydi. Tekke ve asitaneler, tarikatların merkezi eğitim kurumları, müridlerin nefs terbiyesinden geçtiği, sanat ve musikiyle ilgilendiği mekanlar olmuştur. Zaviyeler, genellikle köy ve kasabalarda bulunan, yolcuların konakladığı, fakirlerin doyurulduğu küçük ölçekli manevi merkezlerdir. Anadolu'nun Türkleşmesinde Gazi Dervişler diyebileceğimiz erenler, buraları fetih noktaları olarak kullanmıştır. Ribatlar ise başlangıçta sınır boylarında askeri amaçlı (karakol) kurulan yapılar iken, bu asırda tamamen tasavvufi bir kimlik kazanmış, dervişlerin nefis mücadelesi verdiği mekanlara dönüşmüştür.

Bu devirde kıraat eğitimi daha düzenli ve disiplinli bir hal almış, kurumsallaşmıştır. Kıraat eğitimi camilerden ziyade özel ihtisas medreselerine taşınmıştır. Bunun için Memlükler döneminde Kahire ve Şam'da sadece Kur'an ve kıraat eğitimi veren özel binalar (Dârülkurrâ) inşa edilmiştir. Yanı sıra talebenin, hocanın huzurunda Kur'an'ı baştan sona farklı kıraatlerle okuması (arz) ve hocadan dinlemesi (semâ) geleneği bu asırda bu kurumlarda en disiplinli halini almıştır. Kıraat alimleri, kendi hocalarından Hz. Peygamber'e (s.a.v) kadar uzanan "isnad" zincirlerine büyük önem vermiş, bu zincirin bozulmaması için titiz bir kayıt sistemi oluşturmuşlar, böylece "icazet" silsileleri meydana getirmişlerdir.

Hicrî yedinci asır İslâmî ilimler açısından oldukça zengindir. İslâmî ilimlerin her alanında önemli şahsiyetler yetişmiş, çok mühim eserler vücuda getirilmiştir.

Tefsir ilmi açısından baktığımızda öncelikle Fahreddin er-Râzî'yi (v. 606/1210) görüyoruz. Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb (Tefsîr-i Kebîr) adlı eseri dirâyet tefsir yönteminin en mühim eserlerindendir. Kurtubî (v. 675/1273) ve onun el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân adlı tefsiri oldukça önemlidir. Beyzâvî (v. 685/1286), İlhanlılar döneminde İran'da yaşamış bir alim olup tefsiri sistemleştirmiştir. Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl adlı tefsiri, Zemahşerî'nin dil inceliklerini ve Râzî'nin kelami derinliğini özetleyerek muazzam bir terkip oluşturmuştur. Bu eser, Osmanlı medreseleri dahil yüzyıllarca İslam dünyasında baş ucu kitabı ve ders kitabı olarak okutulmuştur. Asra adını en etkili şekilde yazdıran alimlerden biri hiç şüphesiz Muhyiddin İbnu'l-Arabî'dir (v. 638/1240). Bu asırda tasavvufun sistemleşmesiyle tefsirde "batını/işari" yorumlar güç kazanmıştır. İbnu'l-Arabî'nin tefsiri de bu niteliktedir. Doğrudan bir tefsiri olup olmadığı tartışılsa da eserlerindeki ayet yorumları (Vahdet-i Vücud eksenli) tefsir tarihinde yeni bir ekol açmıştır. Tasavvuf ekseninde yazılmış diğer bir eser Necmüddin-i Kübra'ya (v. 618/1221) ait olan et-Te'vîlât

en-Necmiyye adlı eserdir. Bir kısmını Kübrâ'nın başlattığı eserin yazımı, onun Harzemşahlar safında Moğollara karşı savaştığı sırada şehit olması üzerine öğrencisi Necmüddin-i Dâye (v. 654/1256) tarafından yürütülmüştür. Dâye'nin yazdığı kısım aynı zamanda Bahrü'l-Hakāik ve'l-Meânî adı ile bilinir. Dâye bu eseriyle sûfî tefsirin en olgun örneklerinden birini vermiştir. Tefsir alanında adından söz edeceğimiz diğer bir alim de İzzuddin b. Abdusselam'dır (v. 660/1262). Tefsiru'l-Kur'ân diye bilinen mühim bir tefsiri vardır.

Kur'an ilimleri (Ulûmü'l-Kur'ân) açısından hicrî yedinci asra baktığımızda bir "olgunlaşma ve tasnif" devri olduğunu görürüz. Bu dönemde yazılan eserler, daha sonraki yüzyıllarda yazılacak olan büyük ansiklopedik çalışmaların temel yapı taşlarını ve metodolojik iskeletini oluşturmuştur. Ebû Şâme el-Makdisî (v. 665/1267) ve el-Mürşidü'l-Vecîz adlı eseri, Kur'an ilimleri tarihindeki en mühim eserlerden biridir. İzzeddin b. Abdüsselâm (v. 660/1262) ve el-İşâre ile'l-Îcâz fî İlmi'l-İ'câz adlı eseri, Kur'an'ın mucizevi yönünü (i'câz) ve edebî belagatını usul açısından inceler.

Hicri yedinci asırda kıraat ilmi, artık temel metinlerin oluştuğu bir evreden, bu metinlerin en güvenilir (sahih) olanlarını ayıklama ve talebelere öğretme evresine geçmiştir. Bu dönemde kıraat ilmi, özellikle Endülüs'ten doğuya (Mısır ve Şam'a) göç eden alimlerin etkisiyle Memlük coğrafyasında zirve yapmıştır. Ebû Şâme el-Makdisî (v. 665/1267), İbrâzü'l-Meânî adlı eseriyle Şâtıbiyye'yi en iyi açıklayanlardan biri olmuştur. Ayrıca el-Mürşidu'l-Vecîz adlı eseri de oldukça meşhurdur. Alemüddin es-Sehâvî (v. 643/1245), Cemâlü'l-Kurrâ adlı eseriyle kıraat ilminin usulünü ve tarihini yazmıştır.

Bu yüzyılda Mushaf'ın hat, imla, noktalama ve harekeleme tarihi üzerine çok teknik eserler verilmiştir. Özellikle Alemüddin es-Sehâvî'nin (v. 643/1245) Cemâlü'l-Kurrâ adlı eseri bu açıdan oldukça mühimdir. Bu asırda ayrıca Ebû Amr ed-Dânî'nin (v. 444/1053) eserlerinin şerhlerine dair de çok eser yazılmıştır.

Hadis ilmi açısından baktığımızda bu dönemin alimleri daha çok mevcut hadisleri sistemleştirmek, hadis usulünü (metodolojisini) kurumsallaştırmak ve hadisleri fıkhi/ahlaki konulara göre yeniden tertip etmekle ilgilenmişlerdir. Moğol istilası nedeniyle ilim merkezlerinin Bağdat'tan Kahire ve Şam (Memlük coğrafyası) hattına kayması, hadis ilminin bu bölgelerde zirve yapmasını sağlamıştır. Bu asrın hadis ilmine en büyük katkısı, hadis metodolojisinin kesin kurallara bağlanmasıdır. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (v. 543/1245), Ulûmü'l-Hadîs adlı eseriyle, o güne kadar dağınık halde bulunan hadis terimlerini ve kurallarını bir araya getirmiştir. Bu kitap, yazıldığı günden bugüne kadar hadis usulü alanında yazılan tüm eserlerin temel kaynağı kabul edilmiştir. Ondan sonra gelen Nevevî ve İbn Hacer gibi mühim isimler bu eseri şerh etmiş veya özetlemişlerdir. Bu asırdaki en mühim Hadis alimlerinden biri İmam Nevevî'dir (v. 676/1277). Hadisleri günlük hayata ve fıkha taşıma konusunda eşsiz bir başarı göstermiştir. Riyâzü's-Sâlihîn adlı eseri, İslam dünyasında Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok okunan kitaplardan biridir. Ayet ve hadisleri ahlaki konulara göre dizerek bir "müslüman şahsiyeti" inşasını hedeflemiştir. Nevevî, el-Erbaîn (Kırk Hadis) adlı eserinde İslam'ın temel direklerini özetleyen 42 hadisi bir araya getirmiş, bu çalışma üzerine yüzlerce şerh yazılmıştır. Onun el-Minhâc adlı eseri ise Sahih-i Müslim'e yazdığı bir şerh olup, hadis edebiyatının en kıymetli şerhlerinden biri kabul edilir. Mecduddin İbnu'l-Esir'in (v. 606/1210) Câmiu'l-Usûl, Münzirî'nin (v. 656/1258) et-Terğîb ve't-Terhîb'i de Hadis ilmi açısından oldukça mühimdir.

Hicri yedinci asırda, Fıkıh/İslam hukuku alanında müctehid imamların görüşleri sistemleştirilmiş, fetvalar düzenlenmiş ve bugün hala medreselerde temel kaynak olarak okutulan devasa fıkıh klasikleri kaleme alınmıştır. Bu dönemde fıkıh hareketi, özellikle Moğol istilası sonrası ulemanın sığındığı Memlük Mısırı, Suriye ve Anadolu topraklarında yoğunlaşmıştır. Bu yüzyılın en önemli hukuki gelişmesi, Memlük Sultanı Baybars döneminde, Kahire'de dört Sünni mezhep (Hanefi, Şafi, Maliki, Hanbeli) için ayrı ayrı kadıların atanmasıdır. Bu durum, dört mezhebin hukuk sisteminin de eşit ve resmî olarak tanınmasını sağlamış ve fıkhi çoğulculuğu kurumsallaştırmıştır. Hanefî mezhebi bu asırda Orta Asya ve Anadolu'da gücünü korumuştur. Merginânî'nin (v. 593/1197) yazdığı el-Hidâye adlı eser, Hanefî fıkhının en önemli metni haline gelmiştir. Bu asırda üzerine onlarca şerh yazılmış ve Osmanlı hukuk sisteminin de temelini oluşturmuştur. Mevsılî (v. 683/1284) de Hanefî fıkhının beş temel metninden biri sayılan el-Muhtâr ve onun şerhi olan el-İhtiyâr'ı bu asırda yazmıştır. Eser, sade ve pratik olmasıyla fıkıh eğitiminde çığır açmıştır. Bu yüzyılda Şâfiî mezhebi, İmam Nevevî (v. 676/1277) sayesinde ikinci büyük evresini yaşamıştır. İmam Nevevî Minhâcü't-Tâlibîn adlı eseriyle Şâfiî mezhebinin görüşlerini ayıklamış, en tercihe şayan (müftâ bih) görüşleri belirlemiştir. Bu kitap günümüzde hala Güneydoğu Asya'dan Doğu Afrika'ya kadar Şâfiî dünyasının temel eseri durumundadır. Sultânü'l-Ulemâ olarak bilinen İzzeddin b. Abdüsselâm (v. 660/1262), fıkıh usulünde Makâsıdü'ş-Şerîa konusunu işleyen Kavâidü'l-Ahkâm adlı eseri yazarak hukukun felsefi derinliğini artırmıştır. Hanbelî mezhebi de, bu asırda büyük bir hareketlilik kazanmıştır. İbn Kudâme'nin (v. 620/1223) Mukayeseli İslam hukukunun şaheseri olan el-Muğnî adlı eseri, sadece Hanbelî görüşlerini değil, tüm mezheplerin delillerini tartışan devasa bir hukuk ansiklopedisidir. Mağrip ve Endülüs'ün karışıklığına rağmen bu asırda Malikî fıkhı, usul ve teoride çok gelişmiştir. Karâfî (v. 684/1285), fıkıh usulü ve kaideleri üzerine yazdığı el-Furûk ile hukuki terimler arasındaki ince farkları ortaya koyarak hukuk mantığında zirve yapmıştır.

Hicri yedinci asır kelam ilmi bu devirde, sadece inanç esaslarını savunan bir ilim olmaktan çıkmış; mantık ve felsefe ile tamamen iç içe geçerek "Felsefî Kelam" kimliğini kazanmıştır. Moğol istilası ve Haçlı Seferleri'nin yarattığı kaosa rağmen, İslam düşüncesi "akıl-nakil" dengesini kuran dev eserlerle bu asırda zirve yapmıştır. Asrın başında vefat eden Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), Aristoteles felsefesini ve İbn Sina'nın görüşlerini kelam metodolojisine dahil etmiş, "felsefeyi kelamın içinde eritmeyi" başarmıştır. el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn ve Muhassalü Efkarı'l-Mütekaddimîn adlı eserleri, yüzyıllarca kelamda tartışılan "bilgi teorisi" ve "varlık" meselelerinin temelini oluşturmuştur.

Bu asırda Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik, muhalif akımlara (Mutezile ve felsefeciler) karşı kesin üstünlük sağlamış ve klasik formuna kavuşmuştur. Seyfeddin el-Âmidî (v. 1233) Abkârü'l-Efkâr adlı eseriyle kelam ilmini en ince ayrıntısına kadar sistematik bir yapıya kavuşturmuştur. Akli ve nakli delilleri harmanlamada büyük bir ustalık sergilemiştir. Bu arada Nasîrüddin Tûsî (v. 672/1274) ve Tecrîdü'l-İ'tikâd, Beyzâvî (v. 685/1286) ve Tavâliü'l-Envâr adlı eseri hicrî yedinci asır açısından büyük önem arz etmektedir.

Tasavvuf açısından hicrî yedinci asrı inceleyecek olursak, bu asırda tasavvuf düşüncesi iki ana koldan zirveye ulaşmıştır. Biri Vahdet-i Vücud'tur (Nazari Tasavvuf). Bu ekolün kurucusu Muhyiddin İbnü'l-Arabi'dir (v. 638/1240). Tasavvufu felsefi ve ontolojik bir sistem haline

getirmiştir. "Şeyhü'l-Ekber" olarak anılır. En önemli eserleri Fütûhât-ı Mekkiyye ve Fusûsu'l-Hikem'dir. Diğeri ise İlahi Aşk Ekolüdür. Bu kolun en büyük temsilcisi Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'dir (v. 672/1273). Mevlânâ, insan sevgisi ve ilahi aşkı merkeze alan düşünceleriyle Anadolu'nun manevi çehresini değiştirmiştir. En mühim eseri olan Mesnevî, İslam kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Şihabuddin Sühreverdi'nin (v. 632/1234) Avârifu'l-Maârif adlı eseri de asrın en mühim kitaplarındandır. Sultanu'l-âşıkîn diye bilinen Ebû Hafs İbnu'l-Fâriz (v. 632/1235) ve Nazmü's-Sülûk (Tâiyye) adlı eseri de tasavvuf açısından asrın dikkat çekilmesi gereken kişileri ve eserleridir.

Bu asır, bugün hala yaşayan pek çok büyük tarikatın sistemleştiği dönemdir. Mevleviyye: Mevlâna'nın ardından oğlu Sultan Veled (v. 712/1312) tarafından sistemleştirilmiştir. Kübreviyye, Necmeddin Kübrâ (v. 618/1221) tarafından kurulmuştur. Moğol istilası sırasında Gürgenç'i savunurken şehit düşmesi, sufilerin gerektiğinde mücahid kimliğine bürünmesinin sembolüdür. Şâzeliyye, Kuzey Afrika ve Mısır'da Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî (v. 656/ 1258) tarafından kurulmuştur. Özellikle entelektüel kesim ve şehirli esnaf arasında yayılmıştır. Bektaşiye, Ahmed Yesevî geleneğiyle Anadolu'ya gelen dervişler, Hacı Bektaş-ı Veli (v. 669/1271) etrafında toplanarak Bektaşiye tarikatını kurmuş, Anadolu'nun İslamlaşmasında kilit rol oynamışlardır.

Arap dili ve belagatı için yedinci asır bu ilimlerin felsefe ve mantıkla birleşerek en olgun formuna ulaştığı "Klasik Zirve" dönemidir. Bu yüzyılda dil, Kur'an-ı Kerim'in mucizevi yönünü (İ'câz) anlamak için en önemli araç olarak görülmüş ve bugün dahi medreselerde okutulan temel metinler kaleme alınmıştır. Bu asrın dil ve edebiyat alanındaki en büyük otoritesi tartışmasız Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'dir (v. 626/1229). Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm adlı eseri Belagat ilminin (Meânî, Beyân ve Bedî') ilk kez tam anlamıyla sistemleştirildiği eserdir. O güne kadar dağınık olan belagat konuları burada mantıkî bir düzene sokulmuştur. Bu kitabın üçüncü bölümü, İslam dünyasında belagat ilminin temel eseri kabul edilmiş ve yüzyıllarca üzerine şerhler (Kazvînî, Taftazânî gibi) yazılmıştır. Bu asrın öne çıkan diğer bir ismi İbnü'l-Hâcib'tir (v. 646/1249). El-Kâfiye ve eş-Şâfiye adlı eserleri çok mühimdir. Bu iki eser, Osmanlı medreseleri dahil tüm İslam dünyasında Arapça eğitiminin temel taşı olmuştur. Kısa, öz ve son derece teknik bir dille yazılmış bu metinler, üzerine en çok şerh yazılan dil kitaplarıdır. İbnü'l-Fârız (v. 632/1235) de Nazmü's-Sülûk adlı eseriyle adından söz ettirmiştir. Eserde tasavvufi aşk, Arap dilinin en ince sanatlarıyla (mecaz, istiare, kinaye) işlenerek Arap edebiyatının en zor ve en sanatsal şiirleri üretilmiştir. Bunların yanında İbn Mâlik'in (v. 672/1274) Elfiye, İbn Yaîş'in (v. 643/1245) Şerhu'l-Mufassal, İzzuddin b. Abdüsselâm'ın (v. 660/1262) el-İşâre ile'l-İ'câz, Ziyâeddin İbnu'l-Esîr'in (v. 637/1239) el-Meselü's-Sâir adlı eserleri de Arap Dili açısından mühimdirler.

Hicrî yedinci asır Fars Dili ve Edebiyatı açısından da oldukça önemlidir. Hatta bu asır Fars Dili ve Edebiyatı açısından "Altın Çağ" olarak görülür. Bu asır aynı zamanda bu dilin bir dünya edebiyatı haline geldiği dönemdir. Moğol istilasının yarattığı büyük yıkım ve acı, Fars edebiyatında derin bir maneviyata, tasavvufi bir tefekküre ve hikmetli bir anlatıma dönüşmüştür. Bu asırda Farsça; Anadolu'dan Hindistan'a, Orta Asya'dan İran'a kadar uzanan bir coğrafyanın ortak kültür, şiir ve diplomasi dili olmuştur. Bu asırda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (v. 672/1273) Mesnevi adıyla yazmış olduğu kitap, Fars edebiyatının dünya çapındaki en büyük eserlerinden biri olmuştur. 26 binden fazla beyit içeren bu eser, tasavvufi hakikatleri hikâyelerle anlatan bir şaheserdir. Şems-i

Tebrîzî'nin (v. 645/1247) Dîvân-ı Kebîr'i de coşkulu bir aşkın ve lirik şiirin zirvesidir. Bu dönemin diğer bir büyük ismi Sâdî-i Şîrâzî'dir (v. 691/1292). Hikmet ve insan sevgisinin Farsça olarak dile getirildiği en mühim eserleri olan Bostan ve Gülistan, bu anlamda eşsiz birer eserdir. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin (v. 681/1283): Târîh-i Cihângüşâ adlı eseri Moğol imparatorluğunun doğuşunu ve Harezmşahlar dönemini muazzam bir edebi dille anlatan Farsça bir eserdir. Ferîdüddîn Attâr'ın (v. 618/1221) Mantıku't-Tayr adlı eseri tasavvufî yolculuğu Farsça olarak anlatan alegorik bir şaheserdir. Nasîruddin Tûsî'nin (v. 672/1274) Ahlâk-ı Nâsırî adlı eseri, Farsça kaleme alınmış en önemli ahlak ve felsefe kitabıdır. Fahreddîn Irâkî'nin (v. 688/1289) Lemeât adlı eseri de İbnu'l-Arabî felsefesinin lirik Fars şiiriyle harmanlandığı tasavvufî bir eserdir.

Hicri yedinci asır Türk Dili ve Edebiyatı için hayati bir öneme sahiptir. Bu asırda Orta Asya'dan Anadolu'ya akan Türkmen boyları, beraberlerinde getirdikleri sözlü geleneği yazıya dökmeye başlamış; böylece Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) ilk büyük eserlerini vererek bir edebiyat dili haline gelmiştir. Anadolu'da Selçuklu devlet dilinin Farsça, bilim dilinin Arapça olduğu bir dönemde, bazı isimler Türkçeyi bir "irfan ve edebiyat dili" olarak ayağa kaldırmışlardır. Hacı Bektaş-ı Veli (v. 1271) Anadolu'nun manevi mimarı olarak Türkçeyi ve Türk kültürünü İslam'ın özüyle harmanlamıştır. Makâlât adlı eseri her ne kadar aslı Arapça olsa da Anadolu dervişleri arasında Türkçe yorumlarıyla yayılmış ve Türk düşünce dünyasını şekillendirmiştir. Bu asırda Ahmed-i Fakih diye meşhur olan zatların Türkçe eserleri de mühimdir. Türk dili tarihinin en önemli belgelerinden biri 13 Mayıs 1277'de yayınlanan fermandır. Karamanoğlu Mehmet Bey, Konya'yı ele geçirdikten sonra şu tarihi kararı almıştır: "Bugünden sonra divanda, dergâhta, bârigâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmaya!" Bu ferman, Türkçenin sadece bir "halk dili" değil, bir devlet ve bürokrasi dili olmasını sağlamış, resmiyetteki Arapça ve Farsça egemenliğine darbe vurmuştur.

İslam Tarihçiliği için de hicrî yedinci asır çok mühimdir. Bu yüzyılda yaşanan mühim olaylar (Moğol İstilası, Haçlı Seferleri'nin son evresi, Bağdat'ın düşüşü ve Memlüklerin yükselişi), devrin tarihçileri tarafından sıcağı sıcağına ve büyük bir titizlikle kaydedilmiştir. Bu asrın tarihçileri, sadece olayları anlatmakla kalmamış; biyografi, şehir tarihi ve dünya tarihi gibi türlerde de şaheserler vermişlerdir. İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1233) el-Kâmil fi't-Târîh adlı eseri İslam tarihçiliğinin zirvesidir. Olayları yıllara göre kronolojik bir düzende anlatır. Özellikle Haçlı Seferleri ve Moğol istilasının başlangıcına dair en güvenilir bilgileri sunar. İbn Hallikân'ın (v. 681/1282) Vefeyâtü'l-A'yân adlı eseri İslam tarihinin en meşhur biyografi ansiklopedisidir. Halifelerden alimlere, şairlerden vezirlere kadar yüzlerce önemli şahsiyetin hayatını alfabetik olarak anlatır. Cüveynî (v. 681/1283) Târîh-i Cihângüşâ'sında Moğol sarayında görev yapan bir devlet adamı olarak, Cengiz Han ve haleflerinin fetihlerini, Harezmşahların çöküşünü muazzam bir gözlem gücüyle Farsça anlatmıştır. İbn Bîbî'nin (v. 684/1285 civarı) el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâniyye adlı eseri Anadolu Selçuklu Devleti'nin en önemli tarih kaynağıdır. Anadolu'nun siyasi ve sosyal yapısını bu eserden öğreniyoruz. İbnü'l-Adîm (v. 660/1262) ise Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb adlı eserinde Halep şehrinin tarihini ve orada yaşamış önemli kişileri anlatmıştır. Eser, şehir tarihçiliğinin en iyi örneklerindendir. Sıbt İbni'l-Cevzî diye bilinen Ebu'l-Muzaffer Şemsuddin Yusuf b. Kızoğlu et-Türkî (v. 654/1256) de asrın en mühim simalarındandır. Mir'âtu'z-Zamân adlı eseri çok hacimli genel bir tarih kitabıdır. Ebû Amr Minhâcuddin el-Cüzcânî (v. 664/1266), Tabakât-i Nâsırî adlı Farsça eseriyle asra damga vurmuş isimlerdendir. Ebu'l-Fazl

Muhyiddin Abdullah İbn Abdizzâhir (v. 692/1293), başta er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir adlı eseri olmak üzere tarih alanındaki kitaplarıyla asrın öne çıkmış bir alimidir.

Bu asırda coğrafya, tarih, antropoloji ve ekonomiyi de kapsayan önemli bir bilim dalı haline gelmiştir. Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229), Coğrafya tarihinin en büyük isimlerinden biridir. Mu'cemü'l-Büldân adlı eseri alfabetik sıraya göre düzenlenmiş muazzam bir coğrafya sözlüğüdür. Sadece yer adlarını değil, şehirlerin iklimini, tarihini, önemli alimlerini ve ekonomisini anlatır. Zekeriya el-Kazvînî (v. 681/1283) de asrın oldukça mühim simalarındandır. Âsârü'l-Bilâd adlı eseri, ülkelerin coğrafi özelliklerini anlatırken aynı zamanda o bölgelerin bitki ve hayvan çeşitliliğine de yer verir. Acâibü'l-Mahlûkât adlı eseri de oldukça mühimdir, kozmografya ve doğa bilimlerini harmanladığı, minyatürlerle süslü bu eseri, asırlarca mühim bir kitap olarak bilinmiştir. Bu devirde Hint Okyanusu ve Akdeniz'deki denizcilik faaliyetleri, pratik coğrafyanın gelişmesini sağlamıştır. Astronomi gözlemlerinde kullanılan usturlab, bu asırda mükemmelleştirilmiştir. Denizciler pusulayı daha etkin kullanmaya başlamış, kıyı çizgilerini gösteren haritalar geliştirilmiştir. İbn Saîd el-Mağribî (v. 685/1286), Endülüs'ten yola çıkarak tüm İslam dünyasını gezmiş, kıyı şeritlerini ve deniz yollarını enlem-boylam vererek haritalandırmıştır.

Hicri yedinci asır Astronomi açısından da oldukça mühimdir. Asır bir "Gözlem ve Keşif" asrı olmuştur. Bu devirde İslam dünyası, Antik Yunan'dan devralınan teorik bilgileri modern rasathanelerde test etmiş, haritacılıkta ise matematiksel kesinliği artırmıştır. Özellikle Moğol hükümdarlarının bilime verdiği destekle kurulan merkezler, dünya bilim tarihine yön vermiştir. Asrın en büyük astronomi olayı, 657/1259 yılında Azerbaycan'da yapımına başlanan ancak 669/1271 yılında faaliyete geçen Marâga Rasathanesidir. Rasathane dönemin "NASA"sı gibi çalışmıştır. Nasîrüddin Tûsî (v. 673/1274), Rasathanenin kurucusudur. Bu rasathanede hazırlanan Zîc-i İlhanî, yıllarca süren gözlemler sonucu hazırlanan bu yıldız kataloğu, Kopernik dönemine kadar en güvenilir kaynak kabul edilmiştir. Tûsî Çifti (Tusi-Couple), Batlamyus'un evren modelindeki hataları gidermek için geliştirdiği bu geometrik model, daha sonra Kopernik tarafından güneş merkezli evren teorisini kurarken kullanılmıştır.

Hicri yedinci asır bilim tarihi açısından paradoksal bir dönemdir. Siyasi kargaşa ve istilalara rağmen, bu asırda büyük dehalar yetişmiş; felsefeden tıbba kadar pek çok alanda modern bilimin temelleri atılmıştır. Bu yüzyıl, özellikle Merâga Okulu gibi bilimsel merkezlerin doğuşuna tanıklık etmiştir. Bu asırda felsefe ile kelam (teoloji) birbirinden ayrılmaz bir bütün haline gelmiştir. Mantık ise tüm bilimlerin ortak dili kabul edilmiştir. Nasîrüddin Tûsî (v. 673/1274), Kelamda olduğu kadar felsefe ve mantıkta da otoritedir. İbn Sina felsefesini yeniden canlandırmıştır. Tecrîdü'l-Mantık ve İşârât Şerhi oldukça önemlidir. O, mantığı matematiksel bir kesinlikle işlemiştir. Esîrüddin el-Ebherî (v. 653/1265), Süryânî asıllı Yeni Eflâtuncu filozof Furfûriyûs'un (v. miladi 304), Aristo'nun mantık kitaplarının ilki olan *Kategoriler*'in anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme aldığı, bu sebeple de Îsâgûcî (isagoge/eisagoge "giriş") adını verdiği eser üzerine yazdığı Şerhu Kitâbi İsâguji adlı eseri ile klasik mantığın en meşhur metnini yazmıştır. Bu kitap, yüzyıllarca İslam dünyasında mantığa giriş ders kitabı olarak okutulmuştur. Necmeddin el-Kâtibî'nin (v. 674/1276) er-Risâletü'ş-Şemsiyye adlı eserinde mantığın en ileri teknikleri incelenmiştir.

İslam tıp dünyası bu yüzyılda, Yunan tıbbını aşan devrim niteliğinde keşifler yapmıştır. Özellikle İbnü'n-Nefîs (v. 686/1288), tıp tarihinin en büyük dehalarından biridir. William Harvey'den asırlar

önce Küçük Kan Dolaşımı'nı (pulmoner dolaşım) ilk kez doğru şekilde Şerhu Teşrîhi'l-Kânûn adlı kitabında tarif etmiştir. Galen'in kalbin karıncıkları arasında kan geçişi olduğu şeklindeki bin yıllık yanlışını çürütmüştür. İbn Ebû Usaybia'nın (v. 668/1270) Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakāti'l-Etibbâ adlı eseri tıp tarihçiliğinin zirvesidir. Antik Çağ'dan kendi dönemine kadar 400'den fazla hekimin biyografisini ve tedavi yöntemlerini kaydeden eşsiz bir tıp ansiklopedisidir.

Bu asırda matematik ve astronomi, devlet desteğiyle (İlhanlılar) kurulan büyük araştırma merkezlerinde zirve yapmıştır. Nasîrüddin Tûsî, Şeklü'l-Kattâ adlı eseriyle trigonometriyi astronominin bir dalı olmaktan çıkarıp, müstakil bir matematik dalı haline getirmiştir. Sinüs ve Tanjant teoremlerini de o sistemleştirmiştir.

Burada bir kısmına işaret ettiğimiz hicrî yedinci asırda meydana gelmiş hâdiseler, ilmî buluşlar, telif edilmiş kitaplar, vefat etmiş âlimler, bütün bunlar bu asrın ne kadar mühim olduğunu gözler önüne sermektedir. İşte bu öneminden dolayı hicrî yedinci asrı müstakil bir sempozyum konusu yapmaya karar verdik ve bütün bu olup bitenleri –daha önceki altı asırla ilgili yaptığımız gibi- akademik ve ilmî bir üslup ile ele alıp incelemenin faydalı olacağı kanaatiyle **Asır Asır İslâmî İlimler: Hicrî Yedinci Asrın İslâmî İlimlerin Gelişimindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu** adlı etkinliğimizi düzenledik.

Bu yıl da sempozyumumuz her yıl olduğu gibi büyük ilgi görmüştür. Sempozyumumuza ülkemizden 128, yurt dışından da 199 olmak üzere toplam 327 tebliğ gelmiştir. 29 ayrı ülkeden gelen tebliğler, sempozyumumuzun uluslararası düzeyde çok büyük ilgi gördüğünü ve her kıtada tanındığını göstermektedir. Süre dolduktan sonra gönderildiği için kabul etmediklerimizi de kattığımızda bu sayı 350'ye varıyor. Bunların bir kısmı ortak hazırlanmıştır. Bunu da hesaba kattığımızda sempozyuma katılmak isteyen bilim insanlarımızın sayısı 360 civarında olmaktadır. Sempozyumumuza bu şekilde büyük rağbet gösteren akademisyen ve araştırmacılara çok teşekkür ederiz. Bilhassa yurt dışından gönderilen tebliğlerin büyük bir kısmı sempozyum için özet gönderme süresinin dolmasından sonra gönderildiği için Düzenleme Kurulumuz tarafından kabul edilmemiştir. Süresi içinde gönderilen 327 tebliğ Düzenleme Kurulu tarafından titizlikle incelenmiştir. Özetleri yetersiz ve ilgisiz görüldüğü için bir kısmı elenmiş, 298 tebliğ değerlendirilmeye alınmıştır. Bu kadar tebliği sempozyum için belirlediğimiz günlerde ve mekanlarda sunmak mümkün değildir. Hepsi de mühim olan bu tebliğlerden hangilerini sempozyum programımıza alacağımıza Bilim ve Danışma Kurulumuzun yardımı sayesinde karar vereceğimiz için bütün bu tebliğleri kendi aralarında ilim dallarına göre tasnif ettik ve Bilim ve Danışma Kurulunda bulunan ilgili uzmanlara gönderdik. Bilim ve Danışma Kurulumuz da tebliğleri hassasiyetle incelemiş ve buna göre tercihte bulunmuştur. Buna göre 150 civarında tebliğin özeti kabul edilmiş ve sahiplerine 5 Eylül 2026 tarihine kadar tam metinlerini/taslak metinlerini göndermeleri söylenmiştir. 30 Eylül 2026 tarihine kadar 125 katılımcıya ait 122 tam tebliğ metni tarafımıza ulaşmış ve bunlar sempozyum programına alınmıştır.

Bu 122 tebliğin 61'i Türkiye içinden, 61'i ise yurt dışından gönderilmiştir. Türkiye'den gönderilen tebliğlerin 53'ü Türk akademisyen ve araştırmacılara, 9'u ise Türkiye'de görev yapan yabancı uyruklu akademisyen ve araştırmacılara aittir. 122 tebliğin 3 tanesi ortak, 119'u ise tek kişi tarafından hazırlanmıştır. Ortak tebliğlerin 3'ü de yurt dışındandır. Tebliğlerin 45'i Türkçe, 4'ü İngilizce, 73'ü ise Arapça olarak hazırlanmıştır. Sempozyumumuza gönderilmiş olan 122 tebliğin

26'sı Tefsir, 16'sı Arap Dili ve Belagati, 14'ü Tasavvuf yine 14'ü İslam Tarihi, 13'ü Hadis 13'ü de İslam Hukuku/Fıkıh ile ilgilidir. Kelam tebliğlerinin sayısı 9, İslam Felsefesinin 6'dır. Mantık ve Dinler Tarihinden 2'şer, Bilim Tarihi, İslam Siyaset Düşüncesi, Sosyoloji, İslam Mezhepleri Tarihi, Sanat Tarihi ve Türk Din Musikisi alanlarından da 1'er tebliğ gelmiştir. 1 tebliğ de hicrî yedinci asrı genel olarak işleyen bir tebliğdir.

122 tebliğin 73'ü (%60'ı) Arapça, 45'i (%37'si) Türkçe ve 4'ü (%3) İngilizce olarak sunulacaktır.

Sempozyumumuza yukarıda da geçtiği üzere başlangıçta 29 ayrı ülkeden tebliğ özeti gönderilmiş idi. Düzenleme Kurulu ile Bilim ve Danışma Kurulunun değerlendirmeleri sonucu kabul edilen tebliğlerin geldiği ülkelerin sayısı 22 olmuştur. Buna göre 22 ayrı ülkeden 125 akademisyen ve araştırmacı sempozyuma katılmaktadır. Sempozyuma yurt dışından 63, yurt içinden ise 62 kişi katılmıştır. Türkiye'den katılıp yabancı uyruklu olanların sayısı 9'dur. Bunları da yabancı kategorisinde değerlendirirsek yabancı katılımcıların sayısı 72 olmaktadır. Buna göre tüm katılımcıların 53'ü (%42) Türk, 72'si (%58) ise yabancı uyrukludur. Yabancı uyruklu olanların 18'i Cezayirli, 14'ü Faslıdır. Katılımcıların 4'ü Irak, 4'ü de Tacikistanlıdır. İran, Katar, Tunus ve Ürdün'den 2'şer kişi sempozyuma katılmaktadır. Birleşik Arap Emirlikleri, Birleşik Krallık, Hindistan Kırgızistan, Libya, Malezya, Mali, Mısır, Nijerya, Rusya, Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen'den 1'er kişi sempozyuma iştirak etmektedir. Bir katılımcı ise memleketi hakkında bilgi yazmamıştır.

Bu yıl ülkemizdeki üniversitelerden de yoğun ilgi söz konusudur. İstanbul Üniversitesinden 13, Marmara Üniversitesinden 5, Selçuk Üniversitesinden 3, Kastamonu Üniversitesinden de 2 kişi katılmaktadır. Ağrı İbrahim Çeçen, Ankara, Ardahan, Bandırma Onyedi Eylül, Bolu Abant İzzet Baysal, Bursa Uludağ, Dokuz Eylül, Fatih Sultan Mehmet Vakıf, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji, Giresun, Iğdır, İstanbul Sabahattin Zaim, Kilis 7 Aralık, Kırklareli, Nevşehir Hacı Bektaş Veli, Pamukkale, Recep Tayyip Erdoğan, Süleyman Demirel, ve Tokat Gaziosmanpaşa üniversitelerinden 1'er kişi sempozyumda sunum yapacaklardır. IRCICA ve Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan 3 kişi, herhangi bir kuruma mensup olmayan 1 kişi de sunum yapacaklardır. Buna göre ülkemizdeki 23 üniversiteden bilim insanları sempozyumda bulunacaklardır.

Yurt dışından katılan 63 tebliğ sahibi de kendi ülkelerindeki üniversite veya araştırma merkezlerinde görev yapmaktadırlar.

Sempozyumumuza katılan 125 akademisyenden 24'ü profesör, 11'i doçenttir. Doktor öğretim üyesi, doktor öğretim görevlisi, doktor araştırma görevlisi ve doktor unvanına sahip katılımcıların sayısı 67'dir. Araştırma görevlisi, öğretim görevlisi, doktora ve yüksek lisans öğrencisi düzeyindeki katılımcıların sayısı 20'dir. 2 kişi araştırmacı 1 kişi de lisans öğrencisidir. Böylece 24 profesörü hariç tutacak olursak 101 kişi doçent, doktor öğretim üyesi/görevlisi/araştırma görevlisi, lisansüstü öğrenci, öğrenci veya araştırmacı pozisyonundadır. Bu da sempozyumumuzun genç akademisyenlere büyük imkân sağlayan bir etkinlik olduğunu göstermektedir. Nitekim bunların oranı %81'dir.

Sempozyumumuza tebliğ gönderen 125 kişiden 40'ı kadın, geriye kalan 85 kişi erkektir. Buna göre kadın katılımcıların oranı %32'dir. Bu da oldukça yüksek bir orandır. Etkinliğimize kadın akademisyen ve araştırmacıların büyük ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Böylece sempozyumumuza her düzeyden ve İslâmî ilimlerin her alanından katılım sağlanmış bulunmaktadır.

Her bir akademisyen, alanıyla ilgili hicrî altıncı asırda yaşanmış bir hadiseyi, yaşamış bir âlimi, yazılmış bir eseri, oluşmuş bir mezhebi, verilmiş bir fetvayı ve bunların günümüze kadarki süreç içerisinde ne tür etkiler meydana getirdiğini, daha sonraki dönemlerde yaşananlar üzerinde nasıl bir rol ve fonksiyonunun olduğunu ilmî bir anlayış ve yaklaşımla bizlere sunacaktır.

Bu sempozyumu İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olarak

1 – Malezya Üniversitesi (Kuala Lumpur/Malezya);

2 – Sultan Qabus Üniversitesi (Maskat/Umman)

3 - İstanbul Müftülüğü (İstanbul/Türkiye)

İle birlikte icra etmekteyiz. Bizimle ortak olarak bu sempozyumu düzenlemeyi kabul eden bu kurumların temsilcilerine teşekkür ediyoruz.

Sempozyumumuzda ortağımız olan ve bilhassa maddî yönden destek olan **Fatih İlçe Müftülüğümüz** ve **İstanbul Dâru'l-Fünûn İlahiyat Vakfı**'na çok teşekkür ediyoruz.

Sempozyumumuzun bütün safhalarında büyük emek harcayarak hizmet veren Sempozyum Düzenleme Kurulumuzun değerli üyelerine çok teşekkür ederiz. Düzenleme Kurulumuz, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı 14 ve 9 ayrı ülkeden 16 yabancı uyruklu olmak üzere 30 kişiden oluşmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından 1'i daha önce farklı ülke vatandaşı iken sonradan Türk vatandaşlığı almıştır. Yabancı üyelerin 4'ü Fas, 3'ü Ummân, 2'si Malezya, 2'si Pakistan vatandaşıdır. Tunus, Almanya, Cezayir, Endonezya ve Lübnan'dan da birer düzenleme kurulu üyemiz vardır. Düzenleme Kurulu üyelerimizden 17'si Prof. Dr., 8'i Doç. Dr., 5'i ise doktordur. Düzenleme Kurulumuzun 2 üyesi kadındır.

Bilim ve Danışma Kurulumuz ise sempozyumun kapsamına giren ilim alanlarından olmak üzere 30 ayrı ülkeden 100 akademisyen ve araştırmacıdan oluşmaktadır. Bunların 48'i (%48) Türkiye'deki muhtelif üniversitelerde görev yapan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı akademisyenlerdir. Geri kalan 52'si (%52) bilim ve danışma kurulu üyemiz ise 29 farklı ülkedendir. Bilim ve Danışma Kurulumuzda bulunan 100 akademisyenin 47'si profesör, 30'u doçent ve 23'ü de doktor unvanına sahiptir. Bilim ve Danışma Kurulumuzda bulunmayı kabul edip tebliğlerin kabulü konusunda bizlere büyük yardımlar sunan bu akademisyenlerin her birine ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

Sempozyumun hayırlı olmasını ve ilim dünyasına katkılar sağlamasını diliyoruz.

18 Ekim 2026

İstanbul/Fatih

Prof. Dr. Hidayet Aydar

التقديم

إنَّ التعرُّف على مصادر العلوم الإسلامية ومناهجها، وكيفية نشأتها وتطوّرها خلال القرون الأولى، يُعَدُّ من الموضوعات بالغة الأهمية؛ إذ لا يمكن فهم المرحلة التي بلغتها هذه العلوم في العصور اللاحقة وفي عصرنا الحاضر، واستيعاب التحوّلات التي طرأت عليها، إلا من خلال معرفة نشأتها ومسيرة تطوّرها معرفةً دقيقة.

وانطلاقًا من ذلك، نسعى إلى إتاحة الفرصة لإجراء بعض الدراسات والاستنتاجات بشأن كيفية ظهور العلوم الإسلامية والظروف التي نشأت فيها والمسار الذي سلكته في تطوّرها، وذلك من خلال تنظيم سلسلة من الندوات الدولية تحت العنوان العام »العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن«، نتناول فيها القرن الأول الذي ظهرت فيه العلوم الإسلامية، ثم القرون التي تلته .وفي هذا الإطار، نخصّص ندوةً لكل قرن، ندرس فيها العلوم الإسلامية في ذلك القرن بوصفها منظومة متكاملة، ونسعى إلى بحث أثر ذلك القرن في القرون اللاحقة، وانعكاساته الممتدة إلى عصرنا الحاضر.

ونهدف من خلال هذا المشروع إلى الكشف عن كيفية نشأة العلوم الإسلامية الأساسية وتطوّرها، والموضوعات التي انطلقت منها، والمسار الذي سلكته عبر الزمن، ومدى توافقها، بعد مرور قرون، مع ما نعرفه اليوم من مسائل ومعارف .كما نسعى إلى التحقق مما إذا كانت هناك صلة بين هذه المسيرة التاريخية وبعض المشكلات التي يعيشها العالم الإسلامي اليوم، وما إذا كانت قد شهدت، في مراحل معينة من تاريخها، تحوّلات أو تغيّرات أو تباينات جوهرية، أو تعرّضت لعمليات تطوّر وتحوّل في فترات زمنية محددة .ونرجو بذلك أن نُسهم، ولو بقدر يسير، في إثراء تاريخ العلوم والثقافة والحضارة الإسلامية.

ومن خلال هذا المشروع، نعمل على تحديد القرون التي شهدت نشاطًا علميًا أكبر وإنجازات علمية أكثر في مجال العلوم الإسلامية، والقرون التي كانت أكثر ثراءً وإشراقًا من حيث الإنتاج العلمي، وكذلك القرون التي اتسمت فيها الدراسات العلمية بالضعف والقصور .كما نسعى إلى استكشاف مدى ارتباط وفرة الأنشطة العلمية أو ضعفها بالأوضاع العامة التي سادت في تلك القرون، وبطبيعة أنظمة الحكم والأوضاع السياسية والاجتماعية والثقافية .ونعمل كذلك على دراسة الدور الذي أدّته الظروف المجتمعية في زيادة الأنشطة العلمية أو تراجعها، وفي تحديد مستويات جودتها أو ضعفها، والظروف التي أسهمت في تنوّع العلوم وازدهارها، والعوامل التي أدّت إلى تراجع الدراسات العلمية .وإلى جانب ذلك، نسعى إلى الكشف عن مدى ارتباط الأنشطة والخدمات العلمية بالمناطق الجغرافية المختلفة، وبالعوامل المتعلقة بالإنسان والمناخ والطبيعة في تلك المناطق، وتحديد العوامل التي أسهمت في تنوّع الأنشطة العلمية وازدهارها في منطقة معينة خلال قرن من القرون.

ومنذ سنوات، ينظّم قسم التفسير بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول ندوات علمية وطنية ودولية .وتتميّز هذه الندوات، التي يشارك فيها عدد كبير من العلماء والباحثين من مختلف دول العالم ومن جامعات متعددة في بلدنا، بأجوائها العلمية الثرية، حتى لتبدو وكأنها مهرجان علمي حقيقي .ولا يمكن إنكار أهمية الندوات بوصفها نشاطًا علميًا؛ فنحن ننظر إليها باعتبارها موائد علمية عامرة بالمعرفة.

وتتيح هذه الندوات الفرصة لاجتماع عدد كبير من العلماء والباحثين القادمين من مناطق مختلفة من العالم، والمتحدثين بلغات متعددة، والمنتمين إلى جنسيات وتخصصات علمية متنوعة، حيث يعرضون أمام الحاضرين قضايا ومسائل مختلفة من منظور علمي رصين .ويستمع المشاركون إلى هذه العروض، ويدوّنون الملاحظات، ويطرحون الأسئلة، ويقدّمون الإضافات والمقترحات التي تسهم في تطوير البحوث المقدّمة وتصويبها .ومن شأن هذه المناقشات أن تساعد الباحثين على تعميق موضوعاتهم وتوسيع نطاقها، وتخليصها، عند الحاجة، من الحشو والزيادات غير الضرورية، بما يتيح لها أن تصبح أكثر تحديدًا وتركيزًا.

وفي إطار أنشطتنا الأخرى، يولي قسم التفسير بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول اهتمامًا خاصًا، منذ ست سنوات، بمشروع العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن، الذي نتناول من خلاله العلوم الإسلامية في كل قرن على حدة، وندرس مسيرتها وتطوّرها في ضوء المعطيات العلمية والتاريخية الخاصة بكل عصر.

بدأنا السلسلة الأولى من ندواتنا الدولية **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن** بتنظيم **الندوة الدولية :العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن** حول القرن الهجري الأول .وقد سعينا في هذه الندوة الأولى إلى إبراز نشأة العلوم الإسلامية وتأسيسها وبدايات ازدهارها في القرن الهجري الأول.

وقد اعتمدنا، في تحديد الإطار الزمني للقرن الهجري الأول، سنة 610م، وهي السنة التي بدأ فيها نزول القرآن الكريم، نقطةً للبداية .ويوافق هذا التاريخ السنة الثالثة عشرة قبل الهجرة .أما تاريخ النهاية، فقد حددناه بسنة 99هـ/717م .وقد أدرجنا ضمن نطاق الندوة كل ما برز خلال الفترة الممتدة بين هذين التاريخين من أحداث مهمة وإنجازات في ميدان العلم والمعرفة.

أما من الناحية الجغرافية، فقد شمل نطاق الندوة مكة المكرمة والمدينة المنورة والكوفة والبصرة والعراق والشام واليمن ومصر والمناطق المجاورة لها، وهي المناطق التي كان الإسلام قد بسط نفوذه عليها.

وقد سعينا إلى بيان مكانة النبي محمد صلى الله عليه وسلم والصحابة الكرام ودورهم في نشأة العلوم الإسلامية ونموها وازدهارها خلال هذا القرن .كما عملنا على إبراز مكانة العلماء المنتمين إلى طبقة التابعين وتأثيرهم في تطوّر العلوم الإسلامية .وحرصنا كذلك على عرض التطورات التي شهدها هذا القرن، وبيان أسبابها ونتائجها وانعكاساتها على القرون اللاحقة.

وقد أُرسل إلى الندوة التي نظمها قسم التفسير بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول نحو 180بحثًا باللغات التركية والعربية والإنجليزية، من 16دولة مختلفة .ونظرًا إلى تعذّر عرض جميع هذه البحوث خلال يومين، اختير منها 50بحثًا وفق معايير متعددة، وقُدّمت في قاعات المؤتمرات بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول يومي 24و25 أكتوبر 2019، بحضور عدد كبير من المهتمين والباحثين.

وبعد استكمال إجراءات التحكيم العلمي، نُشرت البحوث في كتاب إلكتروني محرّر تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول** (Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler)، في مجلدين، عن دار أنصار للنشر)إسطنبول : Ensar Neşriyat، 2020).

وبعد توقف هذه الفعالية خلال عام 2020بسبب جائحة كورونا، استأنفنا نشاطنا عام 2021بتنظيم **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :الندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري الثاني في تكوّن العلوم الإسلامية وتشكّلها**، حيث تناولنا التطورات التي شهدها هذا القرن في مجال العلوم الإسلامية.

وقد اعتمدنا في تحديد الإطار الزمني لهذا القرن الفترة الممتدة من 100إلى 199هـ، الموافقة للأعوام 815–718م .أما من الناحية الجغرافية، فقد راعينا اتساع رقعة العالم الإسلامي، فشمل نطاق الدراسة المنطقة الممتدة من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس.

وقد استمر تأثير جيل التابعين خلال السنوات الثلاثين إلى الخمس والثلاثين الأولى من هذا القرن، ثم خلفهم جيل أتباع التابعين الذين نشؤوا على أيديهم وتلقوا العلم عنهم .وشهد هذا القرن نهاية الخلافة الأموية وقيام الخلافة العباسية .ومع انتقال مركز الخلافة إلى بغداد، انتقل مركز الثقل في مجالات العلم والثقافة والفنون والأدب من دمشق إلى بغداد .وقد درسنا إسهامات هذه التحولات في تطوّر العلوم الإسلامية.

كما تناولنا أبرز أعلام هذا القرن، وفي مقدمتهم الإمام أبو حنيفة والإمام مالك، إلى جانب علماء آخرين وأنشطتهم العلمية . وعرضنا، من جوانب متعددة، المذاهب التي ظهرت خلال هذه الفترة، وتأثيرها في العصور اللاحقة، فضلًا عن العلماء البارزين ومؤلفاتهم وآثارهم في مجالات التفسير والحديث والفقه وعلم الكلام والعقيدة والتصوف واللغة العربية والبلاغة والقراءات والسيرة النبوية والتاريخ الإسلامي وتاريخ الأديان وغيرها من العلوم.

وسَعَينا، من خلال دراسات متعددة، إلى التعريف بالنصوص التأسيسية الأولى التي أُلّفت في هذه المجالات، وبالشخصيات العلمية المؤسسة التي أسهمت في إرساء دعائمها وبعث الحياة فيها .كما تناولنا، ولو بصورة جزئية، بعض القضايا المهمة التي برزت في هذا القرن، وفي مقدمتها حادثة المحنة وحركة الترجمة.

وقد شارك معهد التنمية الاقتصادية والبحوث الاجتماعية، المعروف اختصارًا باسم IKSAD، وهو مؤسسة دولية، في تنظيم هذه الندوة شريكًا لجامعة إسطنبول.

وقد حظيت الندوة باهتمام واسع، إذ ورد إليها نحو 100بحث باللغات التركية والعربية والإنجليزية من 14دولة مختلفة .ونظرًا إلى ظروف جائحة كورونا، عُقدت الندوة عبر الإنترنت يومي 22و23 أكتوبر 2021، وقُدّم خلالها 62بحثًا حظيت بموافقة اللجنة التنظيمية واللجنة العلمية للندوة.

وقد أُقيمت ندوتنا، بدعم من مؤسسة IKSAD، بنجاح كبير .وبعد استكمال إجراءات التحكيم العلمي، نُشر عدد من البحوث في كتاب إلكتروني محرّر تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الهجري الثاني** (Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler)، في خمسة مجلدات، عن منشورات (IKSAD YayınlarıأنقرةIKSAD :، .(2022

في عام 2022، نظّمنا ندوتنا الدولية الثالثة تحت عنوان **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :الندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري الثالث في تطوّر العلوم الإسلامية**، وركّزنا فيها على دور القرن الهجري الثالث في تطوّر مختلف العلوم الإسلامية.

وقد اعتمدنا في هذه الدراسة الفترة الممتدة من 200إلى 299هـ، الموافقة للأعوام 912–816م، إطارًا زمنيًا، كما راعينا من الناحية الجغرافية المنطقة الممتدة من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس .وتناولنا فيها أبرز الشخصيات العلمية التي برزت في القرن الهجري الثالث في مجالات التفسير والحديث والفقه وعلم الكلام وتاريخ المذاهب والتصوف واللغة العربية والقراءات، إلى جانب التاريخ والسيرة والجغرافيا وعلم الفلك والأدب وغيرها من المجالات، كما استعرضنا أهم المؤلفات التي أُنجزت خلال هذا القرن.

ويُعَدُّ هذا القرن بمثابة العصر الذهبي لعلم الحديث؛ إذ عاش فيه كبار أعلام هذا العلم، وفي مقدمتهم الإمام البخاري والإمام مسلم، كما أُلّفت خلاله أهم المصنفات الحديثية وأكثرها اعتمادًا، مثل صحيح البخاري وصحيح مسلم .ونظرًا إلى أن وفاتهما وقعت في هذا القرن، فقد تناولنا أيضًا علماء كبارًا، مثل الإمام الشافعي والإمام أحمد بن حنبل، باعتبارهم من أبرز أعلامه .كما شمل نطاق دراستنا شخصيات بارزة في مجال التفسير، مثل بقي بن مخلد ويحيى بن سلام، فضلًا عن عدد كبير من العلماء الآخرين ومؤلفاتهم.

وقد شهد هذا القرن تطورات بالغة الأهمية، من بينها حركة الترجمة، إلى جانب أحداث مؤلمة للغاية، مثل حادثة المحنة؛ ولذلك خصّصنا لهاتين القضيتين جانبًا من دراستنا.

وقد حظيت ندوتنا باهتمام كبير، إذ ورد إليها نحو 118بحثًا باللغات التركية والعربية والإنجليزية من 16دولة مختلفة .وبعد دراسة هذه البحوث، رأت لجنتا التنظيم والعلم والاستشارة أن 106منها صالحة للعرض في الندوة .وقد عُقدت الندوة يومي 25 و26 نوفمبر 2022في قاعات المؤتمرات بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول، بالتوازي في ثلاث قاعات منفصلة.

وشارك في تنظيم هذه الندوة، إلى جانب جامعة إسطنبول، كلٌّ من جامعة عبد المالك السعدي في المغرب، والمعهد العالي الإسلامي في الهند، ومختبر العلوم الإسلامية في المغرب، ومؤسسة معهد التنمية الاقتصادية والبحوث الاجتماعية (IKSAD)، بصفتهم شركاء في الندوة.

وبعد استكمال إجراءات التحكيم العلمي، نُشر عدد من هذه البحوث، إلى جانب دراسات أخرى أُرسلت للنشر في صورة فصول كتب، ضمن مؤلفات جماعية خضعت للتحرير العلمي .وقد نُشرت البحوث المكتوبة باللغتين التركية والإنجليزية في كتاب إلكتروني بعنوان **العلوم الإسلامية في القرن الهجري الثالث** (Hicrî Üçüncü Asırda İslâmî İlimler)، عن منشورات IKSADفي أنقرة عام .2023أما البحوث المكتوبة باللغة العربية، فقد صدرت في المغرب في يناير 2024عن دار النشر والتوزيع المغربية، وهي دار نشر دولية، تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الثالث الهجري** el-Ulûm el-İslâmiyye – fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî).

في عام 2023، نظّمنا ندوتنا الدولية الرابعة تحت عنوان **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :الندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري الرابع في تطوّر العلوم الإسلامية**، وتناولنا فيها مسيرة العلوم الإسلامية وتطوّرها خلال هذا القرن.

ونقصد بالقرن الهجري الرابع الفترة الممتدة من 300إلى 399هـ، الموافقة للأعوام 1009–913م .أما من الناحية الجغرافية، فقد شمل نطاق دراستنا المنطقة الممتدة من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس.

ويُعَدُّ القرن الهجري الرابع، شأنه في ذلك شأن القرون الهجرية الأول والثاني والثالث، قرنًا حافلًا بالنشاط العلمي والإنتاج المعرفي والإنجازات المثمرة في مجال العلوم الإسلامية .ويمكننا أن نشبّه مسيرة تطوّر هذه العلوم بمراحل نمو الشجرة؛ فالقرن الهجري الأول هو القرن الذي بُذرت فيه بذور العلوم الإسلامية في التربة وبدأت بالنمو والازدهار، ويمكن النظر إلى القرن الهجري الثاني باعتباره القرن الذي نمت فيه هذه العلوم واشتدّ عودها حتى غدت أشبه بالشتلات الفتية .أما القرن الهجري الثالث، فهو القرن الذي بدأت فيه هذه الأشجار تؤتي ثمارها وتقدّم إنتاجًا وفيرًا .وأما القرن الهجري الرابع، فهو القرن الذي نضجت فيه الثمار وبلغت تمام اكتمالها.

وقد شهد القرن الهجري الرابع ظهور عدد كبير من كبار العلماء وإنجاز مؤلفات بالغة الأهمية في مجالات التفسير والحديث والفقه وعلم الكلام والتصوف واللغة العربية والتاريخ والفلسفة والطب وغيرها من العلوم .ومن أبرز هؤلاء العلماء محمد بن جرير الطبري، وأبو الحسن الأشعري، وأبو منصور محمد الماتريدي، وأبو بكر الجصاص، وأبو الليث السمرقندي.

كما يُعَدُّ أبو عبد الرحمن النسائي، وأبو القاسم الطبراني، وأبو حاتم ابن حبان، وأبو الحسن الدارقطني من الشخصيات العلمية البارزة في هذا القرن .واشتهر كذلك عدد من العلماء، من بينهم الحلاج، وأبو نصر السراج، وأبو طالب المكي، وأبو نصر محمد الفارابي.

وعلى الرغم من التطورات المهمة التي شهدتها مختلف المجالات العلمية خلال هذا القرن، فقد برزت أهميته على وجه الخصوص في علم الكلام وتاريخ المذاهب الإسلامية .ونظرًا إلى ظهور المذهبين الأشعري والماتريدي خلال هذه الفترة، يمكن اعتبار هذا القرن العصر الذهبي لعلم الكلام وتاريخ المذاهب الإسلامية.

وفي هذا القرن أيضًا، أُسّست جامعة الأزهر في القاهرة في عهد الدولة الفاطمية، وتُعَدُّ من أقدم المؤسسات التعليمية التي يُنظر إليها باعتبارها من النماذج الأولى للتقاليد الجامعية في العالم.

وانطلاقًا من قناعتنا بأهمية دراسة الأحداث والتطورات التي شهدها هذا القرن من جوانب متعددة، ووفق منهج أكاديمي وعلمي رصين، على غرار ما قمنا به في القرون الثلاثة السابقة، بادرنا إلى تنظيم هذه الفعالية العلمية.

وقد أُرسل إلى ندوتنا 119بحثًا، منها 45بحثًا من داخل تركيا و74 بحثًا من خارجها .وقد أُعدّ بعض هذه البحوث بصورة مشتركة، وباحتساب ذلك، بلغ عدد العلماء والباحثين الراغبين في المشاركة في الندوة نحو 125شخصًا.

وخضعت البحوث المقدّمة أولًا لدراسة دقيقة من قِبل اللجنتين التنظيمية والعلمية، وفي ضوء نتائج هذه المراجعة، تقرّر إدراج 83بحثًا في برنامج الندوة .وقد قُدّمت هذه البحوث يومي 17و18 نوفمبر 2023في قاعات المؤتمرات بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول.

وشارك في تنظيم الندوة، إلى جانب جامعة إسطنبول، كلٌّ من عمادة كلية أصول الدين بجامعة عبد المالك السعدي في المغرب، ومديرية مختبر قضايا التجديد في الدراسات الإسلامية والإنسانية التابعة لكلية متعددة التخصصات بجامعة محمد الأول في المغرب، ومديرية مختبر العلوم الإسلامية التابعة لجامعة عبد المالك السعدي في المغرب، ورئاسة المعهد العالي الإسلامي في صوفيا، بلغاريا.

كما قدّمت مؤسسة إسطنبول دار الفنون للعلوم الإسلامية دعمًا ماديًا ومعنويًا لندوتنا.

وبعد تحويل عدد من البحوث المكتوبة باللغتين التركية والإنجليزية إلى فصول كتب، أُعدّت في صورة عمل جماعي خضع للتحرير العلمي، ونُشرت في ديسمبر 2024عن دار أنصار للنشر، وهي دار نشر دولية، تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الهجري الرابع** .(Hicrî Dördüncü Asırda İslâmî İlimler)وقد ضمّ الكتاب أيضًا بعض الدراسات التي لم تُقدَّم في الندوة بوصفها أوراقًا بحثية، وإنما أُعدّت وأُرسلت للنشر في صورة فصول كتب.

أما البحوث المكتوبة باللغة العربية، فقد نُشرت كذلك عن دار أنصار للنشر عام 2025 تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الرابع الهجري** .(el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî –

بعد أن أعددنا وقدّمنا إلى الأوساط العلمية، على مدى أربع سنوات وفي أربع مراحل متتالية، هذه الفعاليات العلمية، وأتحنا نتائجها للمجتمع العلمي، تيسّر لنا أيضًا تنظيم ندوتنا الخامسة تحت عنوان **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :الندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري الخامس في تطوّر العلوم الإسلامية**.

ويُطلَق على القرن الهجري الخامس، الذي تغطي دراستنا فيه الفترة الممتدة من 400إلى 499هـ، الموافقة للأعوام 1009– 1106م، وتشمل رقعته الجغرافية المنطقة الممتدة من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس، اسمُ »القرن السلجوقي «من إحدى الزوايا؛ وذلك لأن السلاجقة تركوا بصمتهم الواضحة فيه .فقد تأسست الدولة السلجوقية في هذا القرن على يد طغرل بك، ثم بسطت نفوذها على الأناضول بعد انتصار ألب أرسلان في معركة ملاذكرد، واتسع تأثيرها في عهد ملكشاه ليشمل قسمًا كبيرًا من العالم الإسلامي، امتد من بحر آرال إلى بحر اليمن.

ومن أبرز أحداث هذا القرن انطلاق الحملة الصليبية الأولى، التي كانت بداية الحروب الصليبية التي استمرت قرابة مئتي عام . وقد تمكنت الجيوش الصليبية خلال هذه الحملة الأولى من احتلال القدس .كما شهد هذا القرن ظهور فرق باطنية، تأسست بقيادة

شخصيات مثل حسن الصباح، وما ترتب على ذلك من اضطرابات وفوضى، فضلًا عن أحداث وتطورات أخرى بالغة الأهمية في تاريخ الإسلام.

ومن أبرز سمات هذا القرن أيضًا تأسيس المدارس النظامية، وفي مقدمتها المدرسة النظامية في بغداد .وقد برز هذا القرن، ولا سيما في مجال الفلسفة، بفضل إسهامات ابن سينا، الذي يُعَدُّ كذلك من أبرز روّاد الطب.

وكغيره من القرون الهجرية، كان القرن الهجري الخامس حافلًا بالنشاط العلمي والإنتاج المعرفي في مجال العلوم الإسلامية . فقد ظهر فيه علماء بارزون في مختلف فروع هذه العلوم، وفي مقدمتها التفسير والحديث والفقه، وألّف هؤلاء العلماء عددًا كبيرًا من المصنفات المهمة التي مثّل كلٌّ منها علامة بارزة في عصره، وكان لها أثر كبير في القرون اللاحقة.

وفي مجال التفسير، يمكن أن نذكر أبا إسحاق الثعلبي وعبد الكريم القشيري .كما برز في هذا القرن عدد كبير من العلماء المهمين، منهم أبو عمرو الداني، والأخوان البزدويان، والماوردي، وأبو إسحاق الشيرازي، وإمام الحرمين أبو المعالي الجويني، والخطيب البغدادي، وأبو بكر أحمد البيهقي، وأبو نعيم الأصبهاني، وابن عبد البر النمري، وعبد القاهر الجرجاني، والقاضي عبد الجبار، ومكي بن أبي طالب، وأبو الحسن الواحدي، والحاكم النيسابوري، وابن حزم، وابن مسكويه، وغيرهم من العلماء الذين تركوا مؤلفات ذات قيمة علمية كبيرة.

وانطلاقًا من قناعتنا بأهمية دراسة الأحداث والتطورات التي شهدها هذا القرن، الذي يحتل مكانة بارزة من جوانب متعددة، دراسةً أكاديمية وعلمية رصينة، على غرار ما فعلناه في القرون الأربعة السابقة، بادرنا إلى تنظيم هذه الفعالية العلمية.

وقد ورد إلى الندوة 97بحثًا، منها 35بحثًا من داخل تركيا و62 بحثًا من خارجها .وقد أُعدّ بعض هذه البحوث بصورة مشتركة، وباحتساب ذلك، تجاوز عدد العلماء والباحثين الراغبين في المشاركة في الندوة 100شخص .وقد اختير 73بحثًا من بين البحوث المقدمة لإدراجها في البرنامج.

وعُقدت الندوة بنجاح يومي 15و16 نوفمبر 2024 في قاعات المؤتمرات بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول.

وقد نُظّمت الندوة بالتعاون مع جامعة إسطنبول والمؤسسات التالية:

1. عمادة كلية أصول الدين بجامعة عبد المالك السعدي)تطوان، المغرب.(
2. مديرية مختبر قضايا التجديد في الدراسات الإسلامية والإنسانية التابع للكلية متعددة التخصصات بجامعة محمد الأول)وجدة، المغرب.(
3. مديرية مختبر العلوم الإسلامية التابع لجامعة عبد المالك السعدي)تطوان، المغرب.(
4. مديرية المعهد العالي الإسلامي في صوفيا)بلغاريا.(
5. كلية العلوم الإسلامية)مقدونيا الشمالية.(

كما قدّمت كلٌّ من مفتشية الفاتح بإسطنبول ومؤسسة دار الفنون للعلوم الإسلامية دعمًا ماديًا ومعنويًا للندوة.

وقد حُوّلت البحوث المكتوبة باللغتين التركية والإنجليزية إلى فصول كتب، ونُشرت في صورة كتاب إلكتروني بعنوان **العلوم الإسلامية في القرن الخامس الهجري** (Hicrî Beşinci Asırda İslâmî İlimler)، عن دار أنصار للنشر عام .2025 كما خضعت البحوث المكتوبة باللغة العربية للعملية نفسها، ونُشرت في العام ذاته عن دار النشر نفسها تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن الخامس الهجري** .(el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî)

وفي عام 2025، نظّمنا الندوة الدولية السادسة ضمن هذه السلسلة تحت عنوان **العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :الندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري السادس في تطوّر العلوم الإسلامية**.

وقد شهد القرن الهجري السادس، الذي تغطي دراستنا فيه الفترة الممتدة من 500 إلى 599هـ، الموافقة للأعوام 1202–1107م، وتشمل رقعته الجغرافية المنطقة الممتدة من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس، أحداثًا مهمة شأنه في ذلك شأن القرون الأخرى.

وتُعَدُّ الحروب الصليبية من أبرز الأحداث في التاريخ .فقد بدأت هذه الحروب في أواخر القرن الهجري الخامس، الموافق لأواخر القرن الحادي عشر الميلادي، واستمرت واشتدت خلال القرن الهجري السادس، الموافق للقرن الثاني عشر الميلادي .

ومن أهم الأحداث التي شهدها هذا القرن، وأكثرها تأثيرًا في الأنشطة العلمية، استعادة فتح القدس؛ إذ استعاد صلاح الدين الأيوبي المدينة عام 583هـ/1187م، بعد أن ظلت تحت احتلال الجيوش الصليبية قرابة مئة عام.

كما عملت الفرق الباطنية على عرقلة العلماء والمؤسسات التعليمية التي كانت تنشط في مواجهتها .

وشهد القرن الهجري السادس تأسيس مؤسسات تعليمية في أوروبا، اقتداءً بالمدارس النظامية التي كانت قد أُنشئت في الأراضي السلجوقية في القرون السابقة.

كذلك شهد هذا القرن انعكاسًا لاتجاه حركة الترجمة؛ فبعد أن كانت المؤلفات المكتوبة بلغات مختلفة، وفي مقدمتها اليونانية، تُترجم إلى العربية في القرون السابقة، بدأت أعداد كبيرة من مؤلفات العلماء المسلمين تُترجم إلى اللغات الغربية .وبعد أن تُرجم القرآن الكريم إلى الفارسية والتركية في القرنين الهجريين الرابع والخامس، تُرجم في القرن الهجري السادس إلى اللغة اللاتينية أيضًا.

وفي سياق موازٍ لظهور الحركات الباطنية في المشرق الإسلامي، تأسست جماعة فرسان الهيكل عام 1118م خلال هذا القرن، وشكّلت خطرًا كبيرًا على العالم الإسلامي.

وقد كان القرن الهجري السادس قرنًا مثمرًا في مجال علم التفسير، وبرز فيه عدد من كبار العلماء، منهم البغوي، وأبو حفص نجم الدين عمر النسفي، وجار الله الزمخشري، وأبو الفرج ابن الجوزي، وابن عطية الأندلسي، وأبو بكر ابن العربي، وأبو علي الطبرسي .كما أُلّفت خلال هذا القرن بعض التفاسير باللغة الفارسية.

ومن أبرز أعلام هذا القرن أيضًا أبو الفضل القاضي عياض، وعلاء الدين الكاساني، وأبو المحاسن قاضي خان، وبرهان الدين المرغيناني.

ويمكن في الواقع وصف هذا القرن بأنه قرن أبي حامد محمد الغزالي، الذي ألّف مؤلفات بالغة الأهمية في مختلف مجالات العلوم الإسلامية، وترك آثارًا عميقة في الأجيال والقرون اللاحقة .كما يُعَدُّ ابن رشد من الشخصيات العلمية المهمة التي برزت في هذا العصر.

ونظرًا إلى الأهمية الكبيرة التي اكتسبها هذا القرن من جوانب متعددة، سواء بسبب الأحداث المهمة التي شهدها، ومنها ما أشرنا إليه، أو بسبب وفاة عدد من كبار أعلامه، فقد نظمنا هذه الفعالية بهدف دراسة أحداثه وتطوراته بأسلوب أكاديمي وعلمي رصين، على غرار ما قمنا به في القرون الخمسة السابقة.

وقد ورد إلى الندوة نحو 450بحثًا، منها 125بحثًا من داخل تركيا و325 بحثًا من خارجها .ولم تُؤخذ بعض البحوث في الاعتبار لأنها أُرسلت بعد انتهاء المهلة المحددة .أما البحوث التي أُرسلت في الموعد المحدد، ورأت اللجنة التنظيمية أنها مناسبة لموضوع الندوة، فقد أُحيلت إلى أعضاء اللجنة العلمية المختصين بمجالاتها.

وبناءً على التقارير الواردة من أعضاء اللجنة العلمية، قُبل 110بحوث لتقديمها في الندوة .وقد أُعدّ بعض هذه البحوث بصورة مشتركة، وباحتساب ذلك، بلغ عدد العلماء والباحثين الذين تقررت مشاركتهم في الندوة 127شخصًا.

وقد عُقدت الندوة بنجاح يومي 27و28 و29 نوفمبر 2026في قاعات المؤتمرات بكلية الإلهيات في جامعة إسطنبول.

ونُظّمت هذه الندوة بالتعاون مع جامعة إسطنبول والمؤسسات التالية:

1. عمادة كلية أصول الدين بجامعة عبد المالك السعدي)تطوان، المغرب.(
2. مديرية مختبر قضايا التجديد في الدراسات الإسلامية والإنسانية التابع للكلية متعددة التخصصات بجامعة محمد الأول)وجدة، المغرب.(
3. جامعة القرويين)المغرب.(
4. جامعة مادورا الإسلامية الحكومية)إندونيسيا.(

كما قدّمت كلٌّ من مفتشية الفاتح بإسطنبول ومؤسسة دار الفنون للعلوم الإسلامية دعمًا ماديًا ومعنويًا لندوتنا.

وقد نُشر عدد من البحوث المقدمة في الندوة، بناءً على طلب أصحابها، ضمن كتاب كتاب النصوص الكاملة للندوة الدولية حول مكانة القرن الهجري السادس في تطوّر العلوم الإسلامية، الذي صدر في صورة كتاب إلكتروني عن دار أنصار للنشر في نهاية عام 2025.

أما البحوث الأخرى المكتوبة باللغتين التركية والإنجليزية، فقد أُعدّت وفق المعايير المعتمدة لنشر الكتب المحررة، بناءً على رغبة أصحابها، ونُشرت في يوليو 2026تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن السادس الهجري** (Hicrî Altıncı Asırda İslâmî İlimler). كما نُشرت البحوث المكتوبة باللغة العربية في أغسطس 2026عن دار أنصار للنشر تحت عنوان **العلوم الإسلامية في القرن السادس الهجري** (el-Ulûm el-İslâmiyye fi'l-Karni's-Sâdis el-Hicrî).

سلسلة العلوم الإسلامية عبر القرون: المؤتمر الدولي حول مكانة القرن الهجري السابع في تطور العلوم الإسلامية

في هذا العام، أي عام 2026، قررنا مواصلة سلسلتنا العلمية **العلوم الإسلامية عبر القرون**، من خلال تنظيم مؤتمر علمي بعنوان :**سلسلة العلوم الإسلامية عبر القرون: المؤتمر الدولي حول مكانة القرن الهجري السابع في تطور العلوم الإسلامية**، نتناول فيه التطورات التي شهدها مجال العلوم الإسلامية خلال القرن الهجري السابع.

ويحتل القرن الهجري السابع مكانة مهمة بين سائر القرون الهجرية من جوانب متعددة.

ونقصد بالقرن الهجري السابع الفترة الممتدة من 600إلى 699هـ، الموافقة للأعوام 1300–1203م .أما من الناحية الجغرافية، فيشمل نطاق دراستنا العالم الإسلامي بأسره، الممتد من سور الصين العظيم إلى المحيط الأطلسي، فضلًا عن بلاد الأندلس .كما تشمل ندوتنا لهذا العام العالم الملايوي أيضًا.

وسنتناول في هذه الندوة الأحداث المهمة التي شهدها العالم الإسلامي خلال هذا القرن، والعلماء الذين توفوا فيه، إلى جانب عدد من القضايا والتطورات الأخرى ذات الأهمية التاريخية والعلمية.

وللأسف، شهد العالم الإسلامي في القرن الهجري السابع واحدة من أكثر الفترات تدميرًا في تاريخه .فقد تعرض المسلمون لضغوط وهجمات المغول من الشمال والصليبيين من الغرب، ووجدوا أنفسهم بين قوتين عاتيتين، وعانوا اضطرابات وصدمات هائلة .ولم تقتصر آثار هذه المأساة على العالم الإسلامي وحده، بل طالت مناطق عديدة من العالم تعرضت للهجمات المغولية؛ إذ شهد العالم آنذاك واحدة من أشد مراحل الدمار والتخريب في التاريخ .ومن هذا المنطلق، يمكن وصف القرن الهجري السابع بأنه »قرن الكوارث.«

ومع ذلك، كان هذا القرن أيضًا عصرًا شهد تحولات كبرى وانطلاق حركات إعادة البناء والإعمار .كما عاش فيه وتوفي عدد من العلماء الذين ظلّت أسماؤهم تتردد كثيرًا عبر التاريخ.

وعلى الرغم من استمرار الخلافة العباسية في بداية هذا القرن، فإنها زالت من مسرح التاريخ إثر إحراق المغول بغداد وتدميرها سنة 656هـ/1258م .ولم تكن الخلافة العباسية وحدها التي سقطت في هذا القرن؛ فقد زالت كذلك دول وإمارات كبرى، منها الدولة الأيوبية التي انتهى حكمها سنة 648هـ/1260م، والدولة الخوارزمية التي سقطت سنة 617هـ/1221م، ودولة الموحدين التي انتهت سنة 668هـ/1269م، والدولة القراخانية التي سقطت سنة 609هـ/1212م، ودولة الغوريين التي انتهت سنة 611هـ/1215م .وكان للمغول دور مؤثر في سقوط معظم هذه الدول.

أما الدولة السلجوقية في الأناضول، التي كانت من أهم دول هذا القرن، فعلى الرغم من أن سقوطها الرسمي وقع في بداية القرن الهجري الثامن، الموافق لبداية القرن الرابع عشر الميلادي، فإنها فقدت سيادتها الفعلية خلال القرن الهجري السابع، نتيجة الاحتلال المغولي للأناضول.

وفي المقابل، شهد هذا القرن قيام دول جديدة .ومن أبرزها دولة المماليك التي تأسست سنة 648هـ/1250م، والدولة الإيلخانية التي تأسست سنة 653هـ/1256م، ودولة القبيلة الذهبية التي تأسست سنة 638هـ/1241م، وإمارة بني نصر في غرناطة التي تأسست سنة 635هـ/1238م، وسلطنة دلهي التي تأسست سنة 603هـ/1206م.

ومع فقدان الدولة السلجوقية في الأناضول سيطرتها الفعلية، بدأت مرحلة الإمارات في الأناضول، وظهرت عدة إمارات جديدة، من بينها الإمارة العثمانية التي تأسست في أواخر هذا القرن .وقد تحولت هذه الإمارة لاحقًا إلى الدولة العثمانية، التي أصبحت إمبراطورية عالمية حكمت مناطق واسعة في ثلاث قارات على مدى ستة قرون.

ولا شك في أن المغول كانوا أقوى القوى السياسية والعسكرية في هذا القرن .فقد تأسست الإمبراطورية المغولية سنة 602– 603هـ/1206م، أي في مطلع القرن الهجري السابع، الموافق للقرن الثالث عشر الميلادي، عندما اتحدت القبائل المغولية واختارت تيموجين، المعروف باسم جنكيز خان، قائدًا لها.

وقد بسط جنكيز خان وأبناؤه وأحفاده نفوذهم على مساحات شاسعة من العالم .ففي فترة قصيرة، تمكنت الدولة التي نشأت في الأراضي المغولية من السيطرة على أجزاء كبيرة من آسيا وأوروبا .وبلغت الإمبراطورية المغولية أقصى اتساعها، ولا سيما في منتصف القرن الهجري السابع، الموافق لمنتصف القرن الثالث عشر الميلادي.

وقد أخضع المغول مساحات واسعة من العالم لسلطتهم، امتدت من السواحل الصينية إلى المناطق القريبة من ألمانيا، غير أن الأراضي الإسلامية كانت من أكثر المناطق التي تعرضت لاعتداءاتهم وأشدها تضررًا .فقد وقعت معظم بلاد العالم الإسلامي تحت سيطرتهم، باستثناء مكة المكرمة والمدينة المنورة والقدس .وكادت هجماتهم أن تؤدي إلى القضاء على الكيان الحضاري للعالم الإسلامي.

وفي أواخر هذا القرن، وتحديدًا سنة 694هـ/1294م، انقسمت الإمبراطورية المغولية، وظهرت من أراضيها دول عديدة .ومع اعتناق بعض هذه الدول الإسلام، استعادت الرقعة الجغرافية للعالم الإسلامي اتساعها تدريجيًا.

ومن القوى الأخرى التي أغرقت العالم الإسلامي في الدماء والدموع الحملات الصليبية، والمجازر التي ارتكبتها القوى المسيحية في الأندلس بقيادة الإسبان .وعلى الرغم من أن الحملات الصليبية في هذا القرن لم تحقق النجاح نفسه الذي حققته بعض حملات القرون السابقة، فإنها ألحقت بالعالم الإسلامي أضرارًا جسيمة.

وقد اشتهرت الحملة الصليبية الرابعة، التي وقعت سنة 600هـ/1203م، على وجه الخصوص باحتلال الكاثوليك مدينة إسطنبول واستمرار سيطرتهم عليها سنوات طويلة .فقد ألحق المسيحيون الكاثوليك أضرارًا جسيمة بالكنائس الأرثوذكسية في إسطنبول ومحيطها، وفي مقدمتها آيا صوفيا، كما استولوا على كثير من التحف الفنية والدينية والتاريخية، ونقلوا عددًا منها إلى أوروبا أو دمّروها .وقد عاشت إسطنبول، نتيجة هذا الاحتلال والنهب، واحدة من أصعب الفترات في تاريخها.

وفي القرن الهجري السابع، وقعت سنة 608هـ/1212م معركة لاس نافاس دي تولوسا، المعروفة بهذا الاسم، بين الموحدين والقوى المسيحية في الأندلس .وقد مُني الموحدون فيها بهزيمة قاسية، وأصبحت أجزاء واسعة من الأندلس تحت سيطرة المسيحيين.

وفي سنة 641هـ/1243م، وقعت معركة كوسه داغ في منطقة سوشهري التابعة لسيواس، بين الجيش المغولي بقيادة بايجو نويان والدولة السلجوقية في الأناضول .وقد مُني السلاجقة بهزيمة كبيرة، واضطروا إلى دفع ضرائب باهظة للمغول.

وتُعَدُّ معركة المنصورة نقطة تحول في تاريخ الإسلام والتاريخ العسكري العالمي .ففي المعركة التي وقعت سنة 647هـ/1250م، وضع القائد المملوكي ركن الدين بيبرس خطة محكمة، نجح من خلالها في استدراج القوات الصليبية إلى كمين، وألحق بها هزيمة ساحقة.

وقد مثّلت هذه المرحلة نهاية النفوذ الفعلي للأيوبيين وبداية صعود المماليك بوصفهم قوة عالمية كبرى.

ومن المعارك الأخرى التي أظهرت قوة المماليك وتأثيرهم في هذا القرن معركة عين جالوت، التي وقعت سنة 658هـ/1260م . ففي هذه المعركة، التي دارت بين المغول والمماليك، ألحق المماليك هزيمة قاسية بالجيش المغولي الذي كان يقوده هولاكو خان، وأثبتوا أن الجيش المغولي، الذي كان يُظَنّ أنه لا يُهزم، يمكن التغلب عليه .وبذلك وضعوا حدًا لتقدم الجيوش المغولية داخل الأراضي الإسلامية.

وفي سنة 689هـ/1291م، تمكن المماليك من استعادة عكا، آخر المناطق التي كانت لا تزال تحت سيطرة الصليبيين، وبذلك أُزيل الوجود الصليبي من المنطقة بصورة نهائية .وانتهت بذلك مرحلة الحروب الصليبية التي استمرت قرابة مئتي عام، وطُويت صفحة الوجود العسكري الصليبي في المنطقة.

أما الباطنيون الإسماعيليون المعروفون بالحشاشين، الذين أسسهم حسن الصباح)توفي سنة 518هـ/1124م(، واتخذوا من قلعة ألموت مقرًا لهم، فقد كانوا جماعة دموية مارست التهديد والاغتيال والإرهاب، واستهدفت كثيرًا من الشخصيات، بمن فيهم سلاطين السلاجقة ووزراؤهم .وقد حاول السلاجقة مرارًا الاستيلاء على القلعة وإنهاء هذا التهديد، لكنهم لم ينجحوا في ذلك.

وفي سنة 653هـ/1256م، تمكن جيش هولاكو خان، حفيد جنكيز خان وقائد الدولة الإيلخانية، من الاستيلاء على قلعة ألموت وتدميرها، وقتل أتباع الحشاشين، وبذلك انتهت هذه الحركة الباطنية.

ومن أبرز أحداث هذا القرن أيضًا الحملة العسكرية التي انتهت بغزو بغداد على يد هولاكو خان سنة 655هـ/1258م، وتدمير المدينة تدميرًا شاملًا .وقد أدى هذا الغزو إلى زوال الخلافة العباسية من مسرح التاريخ .ووفقًا لما يذكره بعض الباحثين، شهدت بغداد واحدة من أكبر مجازر الغزو والنهب والتدمير التي عرفها التاريخ.

فقد تعرضت المدينة للنهب أيامًا طويلة، وقُتل مئات الآلاف من سكانها بالسيوف، ولم يقتصر الدمار على البشر، بل امتد إلى الثقافة والحضارة والعلم والمعرفة والفنون والأدب، حتى كاد أن يقضي على كل ما في المنطقة من مظاهر الحياة الحضارية.

وتذكر الروايات أن آلاف المخطوطات المحفوظة في بيت الحكمة، الذي كان يُعَدّ آنذاك من أكبر مكتبات العالم، أُلقيت في نهر دجلة .ووفقًا لهذه الروايات، ظلّ النهر يجري أسودَ أيامًا بسبب ذوبان أحبار الكتب في مياهه .وبطبيعة الحال، توجد آراء أخرى تختلف مع بعض التفاصيل الواردة في هذه الروايات.

وقد أدى هذا الغزو والاحتلال والتدمير إلى النهاية الفعلية للخلافة العباسية، التي استمرت 508أعوام.

ومن أبرز الشخصيات السياسية والعسكرية التي برزت في هذا القرن جنكيز خان)توفي سنة 624هـ/1227م(، وعلاء الدين كيقباد)توفي سنة 634هـ/1237م(، وهولاكو خان)توفي سنة 664هـ/1265م(، والسلطان بيبرس)توفي سنة 675هـ/1277م.(

على الرغم من الاضطرابات السياسية الكثيرة التي شهدها هذا العصر، فقد ظهر في بلاد الإسلام، ولا سيما في الأناضول، عدد من سلاطين العلم وأرباب القلوب الذين أسهموا في بناء روح جديدة .وفي مقدمة هؤلاء يمكن أن نذكر محيي الدين ابن عربي)ت 638هـ/1240م .(فقد أثّر ابن عربي تأثيرًا كبيرًا في التصوف الأناضولي من خلال فكرته القائمة على وحدة الوجود، كما كان شخصية مؤثرة في سائر بلاد الإسلام .أما شمس الدين التبريزي)ت 645هـ/1248م(، فقد ترك بصمات واضحة في العديد من الشخصيات، وفي مقدمتهم مولانا جلال الدين الرومي .وقد أسهم مولانا جلال الدين الرومي)ت 672هـ/1273م(، من خلال تأليفه المثنوي في قونية، في صياغة لغة عالمية للمحبة، في حين وضع حاجي بكتاش ولي)ت 670هـ/1271م (الأساس الروحي لعرفان الأناضول ولتنظيم الإنكشارية .وعلى الرغم من أن يونس أمره توفي في القرن الثامن الهجري، فإنه كان شديد التأثير في تشكّل العرفان الأناضولي خلال القرن السابع الهجري .كما صاغ في أشعاره اللغة التركية في أصفى صورها وأعمقها .ويُعدّ تابتوق أمره، الذي لا يُعرف تاريخ وفاته على وجه الدقة، وكان المرشد الروحي ليونس أمره، أحد أهل القلوب الذين عاشوا في هذا العصر .كذلك عكس نصر الدين خوجة)ت 683هـ/1284م(، من خلال نوادره وحكاياته الطريفة وكلماته الموجزة ومواقفه، رقة الروح الأناضولية وصفاءها وحكمتها.

وشهد هذا العصر أيضًا ظهور عدد من المؤسسات التي أُنشئت وأسهمت في إبقاء الروحانية الأناضولية حيّةً والمحافظة على حيوية روحها .وقد أدّت هذه المؤسسات دورًا بالغ الأهمية في تنظيم الحياة الاجتماعية والتجارية في الأناضول .وفي مقدمتها تنظيم الأخوّة، المعروف باسم أخي أوران، الذي أسّسه الشيخ ناصر الدين محمود أخي أوران .وعلى الرغم من أن تاريخ وفاة أخي أوران غير معروف على وجه الدقة، فإنه يُنظر إليه بوصفه رمزًا للتصوف والأخلاق والتجارة والتكافل والتضامن في القرن السابع الهجري .ومن المرجّح بدرجة كبيرة أنه توفي في القرن السابع الهجري، الموافق للقرن الثالث عشر الميلادي . وإلى جانب تنظيم الأخوّة، أسهمت تنظيمات أخرى، مثل غازيان الروم، أي غزاة الأناضول، وباجيان الروم، أي نساء الأناضول، وأبدالان الروم، أي دراويش الأناضول وأولياؤها، في تنظيم الفتوحات والحياة الاجتماعية .وقد أُنشئت هذه المؤسسات الروحية خلال عصر الإمارات في القرن السابع الهجري، وأسهمت في إعادة بناء النسيج الديني والاجتماعي للأناضول، إلى جانب نسيجها السياسي، كما شكّلت دعامة أساسية في تأسيس الإمارات وتحقيق النظام الاجتماعي.

ومن أبرز المؤسسات التعليمية التي ظهرت في هذا العصر مدرسة المستنصرية، التي أُنشئت في بغداد سنة 640هـ/1242م . وقد أسّسها المستنصر بالله، الخليفة العباسي السادس والثلاثون .وكانت هذه المؤسسة الجامعة، التي تُعدّ من أوائل المؤسسات الكبرى في عصرها، تتيح تدريس المذاهب الفقهية الأربعة)الحنفي والشافعي والمالكي والحنبلي (في وقت واحد .وقد لحقت بها أضرار جسيمة أثناء غزو هولاكو لبغداد .وعلى الرغم من توقف التعليم فيها مدة من الزمن، فقد استأنفت نشاطها لاحقًا، واستمرت في أداء وظيفتها مؤسسةً تعليمية .ولا تزال قائمة حتى يومنا هذا .أما مرصد مراغة، الذي اكتمل بناؤه سنة 669هـ/1271م، فقد كان أهم مؤسسة أُجريت فيها الدراسات الفلكية في ذلك العصر .وإلى جانب هاتين المؤسستين، وُجدت مدارس كثيرة أخرى، وتكتسب المدارس التي أُنشئت في الأناضول، ولا سيما مدرسة قره طاي، والمدرسة ذات المئذنة الدقيقة، ومدرسة غوك، أهمية خاصة.

ولم يتطور علم الحديث في هذا العصر بجهود العلماء الفردية فحسب، بل شهد أيضًا تطورًا مؤسسيًا، إذ أُنشئت مؤسسات مهمة لهذا الغرض .وتُعدّ دار الحديث الأشرفية في دمشق واحدة من أبرز هذه المؤسسات .وقد أصبحت مركزًا لتعليم الحديث، ودرّس فيها علماء بارزون، مثل ابن الصلاح والنووي.

وفي القرن السابع الهجري، لم تكن المؤسسات، مثل التكايا والزوايا، أماكن للعبادة فحسب، بل كانت مراكز للتعليم وإطعام الطعام وتقديم المساعدات الاجتماعية أيضًا .فقد شكّلت التكايا والآستانات مؤسسات تعليمية مركزية للطرق الصوفية، حيث كان المريدون يخضعون لتربية النفس ويهتمون بالفنون والموسيقى .أما الزوايا، فكانت في الغالب مراكز روحية صغيرة تقع في القرى والبلدات، تستضيف المسافرين وتوفّر الطعام للفقراء .وقد استخدم الأولياء والدراويش، الذين يمكن وصفهم باسم »الدراويش الغزاة«، هذه الأماكن نقاطًا للانطلاق في الفتوحات التي أسهمت في تتريك الأناضول .أما الربط، فكانت في الأصل منشآت ذات أغراض عسكرية، أُقيمت على الحدود لتؤدي وظيفة مراكز المراقبة، لكنها اكتسبت في هذا العصر هوية صوفية خالصة، وتحولت إلى أماكن يجاهد فيها الدراويش أنفسهم ويكافحون أهواءها.

وفي هذا العصر، أصبح تعليم القراءات أكثر انتظامًا وانضباطًا، واتخذ طابعًا مؤسسيًا .وانتقل تعليم القراءات من المساجد إلى مدارس متخصصة مستقلة .ولهذا الغرض، أُنشئت في عهد المماليك مبانٍ خاصة في القاهرة ودمشق، تُعرف باسم دور القرّاء، خُصّصت لتعليم القرآن الكريم والقراءات وحدهما .وإلى جانب ذلك، بلغ تقليد قراءة الطالب القرآن الكريم كاملًا أمام شيخه بقراءات مختلفة، وهو ما يُعرف بالعرض، واستماع الطالب إلى قراءة الشيخ، المعروف بالسماع، أرقى درجات الانضباط في هذه المؤسسات خلال هذا العصر .وقد أولى علماء القراءات أهمية كبيرة لسلاسل الإسناد التي تصلهم بشيوخهم وتمتد إلى النبي محمد صلى الله عليه وسلم، ووضعوا نظامًا دقيقًا للتوثيق والتسجيل حفاظًا على سلامة هذه السلاسل، فظهرت بذلك سلاسل الإجازات العلمية.

كان القرن السابع الهجري غنيًا جدًا بالعلوم الإسلامية؛ فقد برزت فيه شخصيات مهمة في مختلف فروع هذه العلوم، وأُلّفت مؤلفات بالغة الأهمية.

وعند النظر إلى علم التفسير، نجد في مقدمة أعلامه فخر الدين الرازي)ت 606هـ/1210م .(ويُعدّ كتابه مفاتيح الغيب، المعروف أيضًا باسم التفسير الكبير، من أهم المؤلفات في التفسير القائم على الدراية .كما يحتل القرطبي)ت 675هـ/1273م (وتفسيره الجامع لأحكام القرآن مكانة بارزة .أما البيضاوي)ت 685هـ/1286م(، فقد كان عالمًا عاش في إيران خلال العصر الإيلخاني، وأسهم في تطوير التفسير وتنظيمه .وقد ألّف تفسيره أنوار التنزيل وأسرار التأويل، الذي جمع فيه، في صياغة علمية بديعة، دقائق اللغة التي تميّز بها الزمخشري والعمق الكلامي الذي اتسم به الرازي .وقد ظل هذا الكتاب، على مدى قرون، مرجعًا أساسيًا وكتابًا دراسيًا في العالم الإسلامي، بما في ذلك المدارس العثمانية.

ومن العلماء الذين تركوا بصمتهم في هذا القرن على نحو بالغ التأثير، بلا شك، محيي الدين ابن عربي)ت 638هـ/1240م .(ومع تبلور التصوف وتطوّره المنهجي في هذا العصر، اكتسبت التفسيرات الباطنية والإشارية حضورًا أكبر في علم التفسير . ويندرج تفسير ابن عربي ضمن هذا الاتجاه .وعلى الرغم من الجدل القائم حول ما إذا كان قد ألّف تفسيرًا مستقلًا للقرآن الكريم، فإن تأويلاته للآيات في مؤلفاته، القائمة على فكرة وحدة الوجود، فتحت مسارًا جديدًا في تاريخ التفسير.

ومن المؤلفات الأخرى التي كُتبت في إطار التصوف كتاب التأويلات النجمية لنجم الدين الكبرى)ت 618هـ/1221م .(وقد بدأ الكبرى تأليف هذا الكتاب، ثم تولّى تلميذه نجم الدين الرازي)ت 654هـ/1256م (مواصلة تأليفه بعد استشهاد الكبرى أثناء قتاله المغول في صفوف الخوارزمشاهيين .ويُعرف القسم الذي ألّفه الرازي أيضًا باسم بحر الحقائق والمعاني .وقد قدّم الرازي من خلال هذا الكتاب أحد أنضج نماذج التفسير الصوفي .ومن العلماء الآخرين الذين يُذكرون في مجال التفسير عز الدين بن عبد السلام)ت 660هـ/1262م(، الذي يُنسب إليه تفسير مهم يُعرف باسم تفسير القرآن.

وعند النظر إلى القرن السابع الهجري من زاوية علوم القرآن، نلاحظ أنه كان عصرًا للنضج والتصنيف .فقد شكّلت المؤلفات التي أُلّفت في هذه الفترة اللبنات الأساسية والهيكل المنهجي للأعمال الموسوعية الكبرى التي ظهرت في القرون اللاحقة .ويُعدّ أبو شامة المقدسي)ت 665هـ/1267م (وكتابه المرشد الوجيز من أبرز الأعلام والمؤلفات في تاريخ علوم القرآن .كما ألّف عز الدين بن عبد السلام)ت 660هـ/1262م (كتاب الإشارة إلى الإيجاز في علم الإعجاز، الذي تناول فيه، من منظور أصولي، الجانب الإعجازي للقرآن الكريم وبلاغته الأدبية.

وفي القرن السابع الهجري، انتقل علم القراءات من مرحلة تأسيس المتون الأساسية إلى مرحلة تنقيحها، وتمييز أصحّ الروايات والقراءات، وتعليمها للطلاب .وقد بلغ هذا العلم ذروته في بلاد المماليك، ولا سيما بتأثير العلماء الذين هاجروا من الأندلس إلى المشرق، وبخاصة إلى مصر وبلاد الشام .وكان أبو شامة المقدسي)ت 665هـ/1267م(، من خلال كتابه إبراز المعاني، من أبرز العلماء الذين شرحوا متن الشاطبية شرحًا وافيًا .كما اشتهر له كتاب المرشد الوجيز .أما علم الدين السخاوي)ت 643هـ/1245م(، فقد تناول أصول علم القراءات وتاريخه في كتابه جمال القراء.

وشهد هذا القرن تأليف مؤلفات تقنية دقيقة حول تاريخ رسم المصحف وإملائه ونقطه وضبطه بالحركات .ويُعدّ كتاب جمال القراء لعلم الدين السخاوي)ت 643هـ/1245م (من المؤلفات المهمة في هذا المجال .كما أُلّفت في هذا العصر كتب كثيرة تتناول شرح مؤلفات أبي عمرو الداني)ت 444هـ/1053م.(

أما من ناحية علم الحديث، فقد انصرف علماء هذا العصر إلى تنظيم الأحاديث الموجودة، وترسيخ منهجية علم الحديث وتقعيدها، وإعادة ترتيب الأحاديث وفق الموضوعات الفقهية والأخلاقية .وقد أسهم انتقال مراكز العلم، بسبب الغزو المغولي، من بغداد إلى القاهرة ودمشق، أي إلى بلاد المماليك، في بلوغ علم الحديث ذروته في هذه المناطق.

وكان من أعظم إسهامات هذا القرن في علم الحديث إخضاع منهجية هذا العلم لقواعد دقيقة ومحددة .فقد جمع ابن الصلاح الشهرزوري)ت 643هـ/1245م(، في كتابه علوم الحديث، مصطلحات الحديث وقواعده التي كانت متفرقة حتى ذلك الحين . وقد عُدّ هذا الكتاب، منذ تأليفه وحتى يومنا هذا، مصدرًا أساسيًا لجميع المؤلفات التي كُتبت في علم مصطلح الحديث .وقد قام علماء بارزون جاؤوا بعده، مثل النووي وابن حجر، بشرحه أو اختصاره.

ومن أبرز علماء الحديث في هذا العصر الإمام النووي)ت 676هـ/1277م(، الذي حقق نجاحًا استثنائيًا في ربط الأحاديث بالحياة اليومية والفقه .ويُعدّ كتابه رياض الصالحين من أكثر الكتب قراءةً في العالم الإسلامي بعد القرآن الكريم .وقد استهدف، من خلال ترتيب الآيات والأحاديث وفق موضوعات أخلاقية، بناء شخصية المسلم .كما جمع النووي في كتابه الأربعون النووية اثنين وأربعين حديثًا تلخّص الأركان الأساسية للإسلام، وقد كُتبت حول هذا العمل مئات الشروح .أما كتابه المنهاج، فهو شرح لصحيح مسلم، ويُعدّ من أثمن شروح كتب الحديث.

ويُعدّ كتاب جامع الأصول لمجد الدين ابن الأثير)ت 606هـ/1210م(، وكتاب الترغيب والترهيب للمنذري)ت 656هـ/1258م(، من المؤلفات المهمة جدًا في علم الحديث أيضًا.

في القرن السابع الهجري، جرى تنظيم آراء الأئمة المجتهدين في مجال الفقه الإسلامي، وضُبطت الفتاوى، وأُلّفت مؤلفات فقهية ضخمة لا تزال تُدرَّس حتى اليوم في المدارس الدينية بوصفها مصادر أساسية .وقد تركز النشاط الفقهي في هذه الفترة، على وجه الخصوص، في مصر المملوكية وبلاد الشام والأناضول، حيث لجأ العلماء بعد الغزو المغولي .وكان من أبرز التطورات القانونية في هذا القرن تعيين قضاة مستقلين لكل واحد من المذاهب السنية الأربعة)الحنفي والشافعي والمالكي والحنبلي (في القاهرة، في عهد السلطان المملوكي بيبرس .وقد أتاح ذلك الاعتراف الرسمي والمتكافئ بالأنظمة الفقهية للمذاهب الأربعة، وأسهم في إضفاء طابع مؤسسي على التعددية الفقهية.

حافظ المذهب الحنفي في هذا القرن على قوته في آسيا الوسطى والأناضول .وقد أصبح كتاب الهداية، الذي ألّفه المرغيناني)ت 593هـ/1197م(، من أهم متون الفقه الحنفي .وقد كُتبت عليه عشرات الشروح في هذا العصر، كما شكّل أساسًا للنظام القانوني العثماني .وألّف الموصلي)ت 683هـ/1284م (في هذا القرن كتاب المختار، الذي يُعدّ أحد المتون الخمسة الأساسية في الفقه الحنفي، وشرحه المعروف باسم الاختيار .وقد أحدث هذا الكتاب نقلة نوعية في تعليم الفقه بفضل أسلوبه المبسّط والعملي.

وفي هذا القرن، عاش المذهب الشافعي مرحلة ثانية من مراحل ازدهاره بفضل الإمام النووي)ت 676هـ/1277م .(فقد نقّح الإمام النووي، من خلال كتابه منهاج الطالبين، آراء المذهب الشافعي، وحدّد الآراء الراجحة التي يُفتى بها .ولا يزال هذا الكتاب حتى اليوم من أهم المراجع الأساسية في العالم الشافعي، الممتد من جنوب شرق آسيا إلى شرق أفريقيا.

أما عز الدين بن عبد السلام)ت 660هـ/1262م(، المعروف بلقب سلطان العلماء، فقد عمّق البعد الفلسفي للقانون من خلال تأليفه كتاب قواعد الأحكام في مصالح الأنام، الذي تناول فيه موضوع مقاصد الشريعة ضمن أصول الفقه.

وشهد المذهب الحنبلي بدوره نشاطًا كبيرًا في هذا القرن .ويُعدّ كتاب المغني لابن قدامة)ت 620هـ/1223م(، وهو تحفة في الفقه الإسلامي المقارن، موسوعة فقهية ضخمة لا تقتصر على عرض آراء المذهب الحنبلي، بل تناقش أيضًا أدلة المذاهب الفقهية الأخرى كافة.

وعلى الرغم من الاضطرابات التي شهدها المغرب والأندلس، تطور الفقه المالكي تطورًا كبيرًا في هذا القرن، ولا سيما من حيث الأصول والنظرية .وقد بلغ القرافي)ت 684هـ/1285م (ذروة التميز في المنطق القانوني من خلال كتابه الفروق، الذي ألّفه في أصول الفقه وقواعده، وكشف فيه عن الفروق الدقيقة بين المصطلحات والأحكام القانونية.

أما علم الكلام في القرن السابع الهجري، فقد تجاوز في هذا العصر كونه علمًا يقتصر على الدفاع عن أصول العقيدة، واكتسب هوية »الكلام الفلسفي «من خلال تداخله الوثيق مع المنطق والفلسفة .وعلى الرغم من الفوضى التي خلّفها الغزو المغولي والحروب الصليبية، بلغ الفكر الإسلامي ذروته في هذا القرن بفضل مؤلفات كبرى سعت إلى إقامة التوازن بين العقل والنقل.

وكان فخر الدين الرازي)ت 606هـ/1210م(، الذي توفي في مطلع هذا القرن، قد نجح في إدماج الفلسفة الأرسطية وآراء ابن سينا في منهجية علم الكلام، وتمكّن من استيعاب الفلسفة داخل علم الكلام .وقد أسّس كتاباه الأربعين في أصول الدين ومحصل أفكار المتقدمين والمتأخرين من العلماء والحكماء والمتكلمين للأبحاث التي استمر الجدل حولها قرونًا في علم الكلام، ولا سيما قضايا نظرية المعرفة والوجود.

وفي هذا العصر، حققت الأشعرية والماتريدية تفوقًا واضحًا على التيارات المخالفة، مثل المعتزلة والفلاسفة، وبلغتا صورتهما الكلاسيكية .وقد نظّم سيف الدين الآمدي)ت 631هـ/1233م (علم الكلام في بنية منهجية دقيقة من خلال كتابه أبكار الأفكار في أصول الدين، وأظهر براعة كبيرة في الجمع بين الأدلة العقلية والنقلية .كما يحتل نصر الدين الطوسي)ت 672هـ/1274م (وكتابه تجريد الاعتقاد، والبيضاوي)ت 685هـ/1286م (وكتابه طوالع الأنوار من مطالع الأنظار، مكانة مهمة في تاريخ علم الكلام خلال القرن السابع الهجري.

وإذا نظرنا إلى التصوف في القرن السابع الهجري، وجدنا أن الفكر الصوفي بلغ ذروته في هذا العصر عبر مسارين رئيسيين . أولهما وحدة الوجود، أي التصوف النظري، الذي يُعدّ محيي الدين ابن عربي)ت 638هـ/1240م (مؤسسه الأبرز .فقد حوّل التصوف إلى منظومة فلسفية ووجودية، وعُرف بلقب »الشيخ الأكبر .«ومن أهم مؤلفاته الفتوحات المكية وفصوص الحكم.

أما المسار الثاني فهو مدرسة العشق الإلهي، وكان مولانا جلال الدين الرومي)ت 672هـ/1273م (أبرز ممثليها .فقد غيّر مولانا الملامح الروحية للأناضول من خلال أفكاره التي جعلت محبة الإنسان والعشق الإلهي محورًا لها .ويُعدّ كتابه المثنوي من أهم مؤلفات الثقافة الإسلامية .كما يُعدّ كتاب عوارف المعارف لشهاب الدين السهروردي)ت 632هـ/1234م (من أهم مؤلفات هذا العصر .ومن الشخصيات والمؤلفات التي تستحق الذكر في تاريخ التصوف أيضًا أبو حفص ابن الفارض)ت 632هـ/1235م(، المعروف بلقب سلطان العاشقين، وقصيدته نظم السلوك، المعروفة باسم التائية الكبرى.

وكان هذا العصر مرحلة تبلورت فيها مناهج عدد كبير من الطرق الصوفية الكبرى التي لا تزال قائمة حتى اليوم .فقد جرى تنظيم الطريقة المولوية على يد السلطان ولد)ت 712هـ/1312م(، ابن مولانا جلال الدين الرومي، بعد وفاة والده .أما الطريقة الكبروية، فقد أسّسها نجم الدين كبرى)ت 618هـ/1221م .(وقد أصبح استشهاده أثناء دفاعه عن مدينة جرجانية في وجه الغزو المغولي رمزًا لتحوّل الصوفية، عند الضرورة، إلى مجاهدين مدافعين عن ديارهم.

وتأسست الطريقة الشاذلية في شمال أفريقيا ومصر على يد أبي الحسن الشاذلي)ت 656هـ/1258م(، وانتشرت خصوصًا بين الأوساط المثقفة والحرفيين في المدن .أما الطريقة البكتاشية، فقد نشأت عندما اجتمع الدراويش الذين قدموا إلى الأناضول حاملين تقاليد أحمد يسوي حول حاجي بكتاش ولي)ت 669هـ/1271م(، وأسهموا في تأسيس الطريقة البكتاشية، التي أدّت دورًا محوريًا في أسلمة الأناضول.

أما القرن السابع الهجري في مجال اللغة العربية والبلاغة، فقد مثّل مرحلة »الذروة الكلاسيكية«، التي بلغت فيها هذه العلوم أنضج صورها من خلال امتزاجها بالفلسفة والمنطق .وقد عُدّت اللغة في هذا القرن أهم أداة لفهم الوجه الإعجازي للقرآن الكريم، وأُلّفت متون أساسية لا تزال تُدرّس حتى اليوم في المدارس الدينية.

وكان أبو يعقوب السكاكي)ت 626هـ/1229م(، بلا منازع، أبرز سلطة علمية في مجال اللغة والأدب خلال هذا العصر .ويُعدّ كتابه مفتاح العلوم المؤلَّف الذي نُظّمت فيه علوم البلاغة، أي المعاني والبيان والبديع، تنظيمًا متكاملًا للمرة الأولى .فقد رتّب موضوعات البلاغة التي كانت متفرقة حتى ذلك الحين وفق نسق منطقي .وأصبح القسم الثالث من هذا الكتاب مرجعًا أساسيًا لعلم البلاغة في العالم الإسلامي، ووُضعت عليه شروح كثيرة على مدى قرون، من بينها شروح القزويني والتفتازاني.

ومن الأعلام البارزين الآخرين في هذا القرن ابن الحاجب)ت 646هـ/1249م(، الذي ألّف كتابي الكافية والشافية .وقد شكّل هذان الكتابان حجر الأساس لتعليم اللغة العربية في العالم الإسلامي بأسره، بما في ذلك المدارس العثمانية .وتميّز هذان المتنان بالإيجاز والدقة والأسلوب التقني المحكم، وأصبحا من أكثر الكتب اللغوية التي كُتبت عليها الشروح.

كما اشتهر ابن الفارض)ت 632هـ/1235م (بقصيدته نظم السلوك، التي تناول فيها العشق الصوفي من خلال أدق فنون اللغة العربية، مثل المجاز والاستعارة والكناية، وأنتج بها شعرًا يُعدّ من أصعب أشعار الأدب العربي وأكثرها فنّية وجمالًا.

وإلى جانب هذه المؤلفات، تكتسب أعمال أخرى أهمية كبيرة في مجال اللغة العربية، منها الألفية لابن مالك)ت 672هـ/1274م(، وشرح المفصل لابن يعيش)ت 643هـ/1245م(، والإشارة إلى الإيجاز في علم الإعجاز لعز الدين بن عبد السلام)ت 660هـ/1262م(، والمثل السائر في أدب الكاتب والشاعر لضياء الدين ابن الأثير)ت 637هـ/1239م.(

يكتسب القرن السابع الهجري أهمية كبيرة أيضًا من حيث اللغة الفارسية وآدابها، بل يُنظر إليه بوصفه »العصر الذهبي «للغة الفارسية وآدابها .وهو كذلك العصر الذي تحولت فيه الفارسية إلى لغة أدبية عالمية .فقد تحوّل الدمار الهائل والمعاناة التي خلّفهما الغزو المغولي في الأدب الفارسي إلى روحانية عميقة، وتأملات صوفية، وأسلوب في التعبير حافل بالحكمة .وأصبحت الفارسية في هذا القرن لغة مشتركة للثقافة والشعر والدبلوماسية في منطقة جغرافية ممتدة من الأناضول إلى الهند، ومن آسيا الوسطى إلى إيران.

وقد أصبح كتاب المثنوي الذي ألّفه مولانا جلال الدين الرومي)ت 672هـ/1273م (أحد أعظم مؤلفات الأدب الفارسي على مستوى العالم .ويضم هذا العمل أكثر من ستة وعشرين ألف بيت شعري، وهو تحفة أدبية تعرض الحقائق الصوفية من خلال الحكايات .كما يُعدّ ديوان الكبير لشمس الدين التبريزي)ت 645هـ/1247م (ذروة التعبير عن العشق المتّقد والشعر الغنائي.

ومن الأعلام الكبار الآخرين في هذه الفترة سعدي الشيرازي)ت 691هـ/1292م .(ويُعدّ كتاباه البستان والكلستان، اللذان عبّر فيهما باللغة الفارسية عن الحكمة ومحبة الإنسان، من الأعمال الفريدة في هذا المجال .أما علاء الدين عطا ملك الجويني)ت 681هـ/1283م(، فقد ألّف كتاب تاريخ جهانگشاي، وهو مؤلَّف فارسي يعرض نشأة الإمبراطورية المغولية وعصر الخوارزمشاهيين بأسلوب أدبي رفيع .ويُعدّ كتاب منطق الطير لفريد الدين العطار)ت 618هـ/1221م (تحفة رمزية تصوّر الرحلة الصوفية باللغة الفارسية .أما كتاب أخلاق ناصري لنصير الدين الطوسي)ت 672هـ/1274م(، فهو من أهم كتب الأخلاق والفلسفة التي أُلّفت باللغة الفارسية .ويُعدّ كتاب اللمعات لفخر الدين العراقي)ت 688هـ/1289م (مؤلَّفًا صوفيًا يمزج بين فلسفة ابن عربي والشعر الفارسي الغنائي.

ويكتسب القرن السابع الهجري أهمية حيوية أيضًا بالنسبة إلى اللغة التركية وآدابها .ففي هذا العصر، بدأت القبائل التركمانية التي تدفقت من آسيا الوسطى إلى الأناضول تدوين تراثها الشفهي، فظهرت أولى المؤلفات الكبرى باللغة التركية الأوغوزية، المعروفة بالتركية الأناضولية القديمة، وأصبحت هذه اللغة لغةً أدبية.

وفي وقت كانت فيه الفارسية لغة الدولة السلجوقية في الأناضول، والعربية لغة العلوم، نهض عدد من الشخصيات باللغة التركية، وجعلوها لغةً للعرفان والأدب .وقد أسهم حاجي بكتاش ولي)ت 1271م(، بوصفه أحد المعماريين الروحيين للأناضول، في المزج بين اللغة والثقافة التركيتين وجوهر الإسلام .وعلى الرغم من أن كتابه المقالات (Makâlât)كُتب أصلاً باللغة العربية، فإنه انتشر بين دراويش الأناضول من خلال شروحه وتفسيراته باللغة التركية، وأسهم في تشكيل عالم الفكر التركي .كما تكتسب المؤلفات التركية المنسوبة إلى شخصيات اشتهرت باسم أحمد الفقيه أهمية كبيرة في هذا العصر.

ويُعدّ المرسوم الصادر في 13مايو/أيار 1277م إحدى أهم الوثائق في تاريخ اللغة التركية .فبعد أن استولى محمد بك القرمانلي على قونية، اتخذ القرار التاريخي الآتي» :من اليوم فصاعدًا، لن تُستخدم في الديوان والتكية والقصر ومجالس الاجتماع والساحات أي لغة غير التركية .«!وقد أسهم هذا المرسوم في جعل التركية ليست مجرد لغة شعبية، بل لغة للدولة والإدارة أيضًا، ووجّه ضربة إلى هيمنة العربية والفارسية في الاستعمال الرسمي.

ويكتسب القرن السابع الهجري أهمية كبيرة كذلك في مجال التأريخ الإسلامي .فقد سجّل مؤرخو ذلك العصر الأحداث الكبرى التي شهدها القرن، مثل الغزو المغولي والمرحلة الأخيرة من الحروب الصليبية وسقوط بغداد وصعود المماليك، تسجيلًا دقيقًا ومعاصرًا للأحداث .ولم يقتصر عمل المؤرخين في هذا القرن على سرد الوقائع، بل أبدعوا أيضًا مؤلفات رائدة في مجالات التراجم وتاريخ المدن والتاريخ العام.

ويُعدّ كتاب الكامل في التاريخ لابن الأثير)ت 630هـ/1233م (من أبرز مؤلفات التأريخ الإسلامي .فهو يعرض الأحداث وفق ترتيب زمني بحسب السنوات، ويقدّم معلومات موثوقة بوجه خاص عن الحروب الصليبية وبدايات الغزو المغولي.

أما كتاب وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان)ت 681هـ/1282م(، فهو من أشهر موسوعات التراجم في التاريخ الإسلامي .ويعرض، وفق الترتيب الأبجدي، سير مئات الشخصيات البارزة، من الخلفاء والعلماء إلى الشعراء والوزراء.

وقد وصف الجويني)ت 681هـ/1283م(، في كتابه تاريخ جهانگشاي، فتوحات جنكيز خان وخلفائه وانهيار دولة الخوارزمشاهيين باللغة الفارسية، مستفيدًا من قدرته الكبيرة على الملاحظة بوصفه رجل دولة عمل في البلاط المغولي.

ويُعدّ كتاب الأوامر العلائية في الأمور العلائية لابن بيبي)ت نحو 684هـ/1285م (أهم مصدر تاريخي لدولة سلاجقة الروم في الأناضول، إذ نتعرّف من خلاله على البنية السياسية والاجتماعية للأناضول.

أما ابن العديم)ت 660هـ/1262م(، فقد تناول تاريخ مدينة حلب والشخصيات البارزة التي عاشت فيها في كتابه بغية الطلب في تاريخ حلب .ويُعدّ هذا المؤلَّف من أفضل نماذج التأريخ للمدن.

ويُعدّ أبو المظفر شمس الدين يوسف بن قزأوغلو التركي)ت 654هـ/1256م(، المعروف بسبط ابن الجوزي، من أبرز شخصيات هذا العصر أيضًا .وكتابه مرآة الزمان مؤلَّف تاريخي عام ضخم .كما كان أبو عمرو منهاج الدين الجوزجاني)ت 664هـ/1266م (من الشخصيات التي تركت بصمتها في هذا القرن من خلال كتابه الفارسي طبقات ناصري .ويُعدّ أبو الفضل محيي الدين عبد الله بن عبد الظاهر)ت 692هـ/1293م (من العلماء البارزين في مجال التاريخ، بفضل مؤلفاته، وفي مقدمتها كتاب الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر.

وفي هذا العصر، أصبحت الجغرافيا علمًا مهمًا يشمل التاريخ والأنثروبولوجيا والاقتصاد أيضًا .ويُعدّ ياقوت الحموي)ت 626هـ/1229م (من أعظم أعلام تاريخ الجغرافيا .أما كتابه معجم البلدان، فهو معجم جغرافي ضخم مرتب ترتيبًا أبجديًا، لا يقتصر على ذكر أسماء الأماكن، بل يتناول أيضًا مناخ المدن وتاريخها وعلماءها البارزين واقتصادها.

ويُعدّ زكريا القزويني)ت 681هـ/1283م (من الشخصيات المهمة جدًا في هذا العصر أيضًا .ففي كتابه آثار البلاد وأخبار العباد، تناول الخصائص الجغرافية للبلدان، وأشار كذلك إلى تنوع النباتات والحيوانات في تلك المناطق .أما كتابه عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات، فهو مؤلَّف بالغ الأهمية يجمع بين علم الكونيات والعلوم الطبيعية، وقد زُيّن بالمنمنمات، وظل يُعدّ كتابًا مهمًا على مدى قرون.

وفي هذه الفترة، أسهمت الأنشطة البحرية في المحيط الهندي والبحر المتوسط في تطور الجغرافيا التطبيقية .كما شهد الإسطرلاب، المستخدم في الرصد الفلكي، تطورًا كبيرًا في هذا القرن .وبدأ البحارة باستخدام البوصلة على نحو أكثر فاعلية، وطُوّرت خرائط تُظهر الخطوط الساحلية.

أما ابن سعيد المغربي)ت 685هـ/1286م(، فقد انطلق من الأندلس وجاب العالم الإسلامي بأسره، ورسم خرائط للسواحل والطرق البحرية، محددًا خطوط العرض والطول.

يُعَدُّ القرن السابع الهجري مهمًّا للغاية أيضًا من ناحية علم الفلك، فقد كان قرنًا لـ«الرصد والاكتشاف .«ففي هذه الحقبة، اختبر العالم الإسلامي المعارف النظرية التي ورثها عن اليونان القديمة في المراصد الحديثة، كما زاد من الدقة الرياضية في مجال رسم الخرائط .وقد وجَّهت المراكز التي أُنشئت بدعم من الحكام المغول، على وجه الخصوص، مسارَ تاريخ العلم العالمي .وكان أعظم حدث فلكي في هذا القرن إنشاء مرصد مراغة في أذربيجان، الذي بدأ بناؤه سنة 657هـ/1259م، لكنه دخل حيّز العمل سنة 669هـ/1271م .وقد عمل هذا المرصد أشبه بوكالة »ناسا «في عصره .وكان نصير الدين الطوسي)ت 673هـ/1274م (مؤسِّس هذا المرصد .وقد عُدَّ »الزيج الإيلخاني «الذي أُعِدَّ في هذا المرصد، وهو فهرس للنجوم أُنجز بعد سنوات طويلة من الرصد، أكثرَ المصادر موثوقيةً حتى عصر كوبرنيكوس .أما »زوج الطوسي(Tusi-Couple) «، وهو النموذج الهندسي الذي ابتكره الطوسي لتصحيح الأخطاء في نموذج بطليموس للكون، فقد استخدمه كوبرنيكوس لاحقًا عند وضع نظريته حول مركزية الشمس في الكون.

يمثّل القرن السابع الهجري مرحلةً مفارِقةً في تاريخ العلوم؛ فعلى الرغم من الاضطرابات السياسية والغزوات، شهد هذا القرن ظهور عبقريات كبيرة، ووُضعت أسس العلم الحديث في مجالات عديدة، من الفلسفة إلى الطب .وقد شهد هذا القرن على وجه الخصوص نشأة مراكز علمية، مثل مدرسة مراغة .وفي هذه الحقبة، أصبحت الفلسفة وعلم الكلام)اللاهوت (كلًّا متكاملًا لا

ينفصل بعضه عن بعض، في حين اعتُبر المنطق اللغة المشتركة لجميع العلوم .وكان نصير الدين الطوسي)ت 673هـ/1274م (مرجعًا بارزًا في الفلسفة والمنطق، بقدر ما كان مرجعًا في علم الكلام، كما أعاد إحياء فلسفة ابن سينا .ويُعَدُّ كتاباه »تجريد المنطق «و»شرح الإشارات «من المؤلفات ذات الأهمية البالغة .وقد عالج المنطق بدقة رياضية .أما أثير الدين الأبهري)ت 653هـ/1265م(، فقد ألّف كتاب »شرح كتاب إيساغوجي«، الذي يُعَدُّ من أشهر النصوص في المنطق الكلاسيكي .وهو شرحٌ لكتاب »إيساغوجي «الذي وضعه الفيلسوف الأفلاطوني المحدث فرفوريوس)ت 304م(، وهو من أصل سرياني، بهدف تسهيل فهم كتاب »المقولات«، وهو أول كتب أرسطو في المنطق؛ ولذلك سمّاه »إيساغوجي(Isagoge/Eisagoge) «، أي »المدخل .« وقد دُرِّس هذا الكتاب قرونًا طويلةً في العالم الإسلامي بوصفه كتابًا تمهيديًّا في علم المنطق .وفي كتاب »الرسالة الشمسية «لنجم الدين الكاتبي)ت 674هـ/1276م(، دُرست أكثر التقنيات المنطقية تقدمًا.

شهد الطب الإسلامي في هذا القرن اكتشافات ثورية تجاوز بها الطبُّ اليوناني .ويُعَدُّ ابن النفيس)ت 686هـ/1288م (من أعظم العبقريات في تاريخ الطب .فقد وصف الدورة الدموية الصغرى)الدورة الرئوية (وصفًا صحيحًا لأول مرة في كتابه »شرح تشريح القانون«، وذلك قبل ويليام هارفي بقرون .كما دحض الاعتقاد الخاطئ الذي ظل سائدًا ألف عام، والقائل بوجود ممرٍّ لانتقال الدم بين بطيني القلب، وهو الاعتقاد الذي نُسب إلى جالينوس .أما كتاب »عيون الأنباء في طبقات الأطباء «لابن أبي أصيبعة)ت 668هـ/1270م(، فيمثّل ذروة التأريخ للطب؛ إذ يُعَدُّ موسوعةً طبيةً فريدةً سجّلت تراجم أكثر من أربعمائة طبيب، إلى جانب طرائقهم العلاجية، منذ العصور القديمة حتى عصر المؤلف.

بلغ علم الرياضيات وعلم الفلك في هذا القرن ذروتهما في مراكز الأبحاث الكبرى التي أُنشئت بدعم الدولة الإيلخانية .وقد جعل نصير الدين الطوسي، من خلال كتابه »شكل القطّاع«، علمَ المثلثات علمًا رياضيًّا مستقلًّا، بعد أن كان فرعًا من فروع علم الفلك .كما قام بتنظيم نظريتي الجيب والظلّ)التانجنت.(

إن الأحداث التي شهدها القرن السابع الهجري، والاكتشافات العلمية التي تحققت فيه، والكتب التي أُلِّفت خلاله، والعلماء الذين توفوا فيه، والتي أشرنا هنا إلى جانب منها، كلُّها تُظهر مدى أهمية هذا القرن .

وانطلاقًا من هذه الأهمية، قررنا تخصيص ندوة مستقلة للقرن السابع الهجري، ورأينا أن من المفيد تناول جميع هذه الأحداث والتطورات ودراستها بأسلوب أكاديمي وعلمي، على غرار ما فعلناه في القرون الستة السابقة .

ومن هذا المنطلق، نظّمنا فعاليتنا الموسومة بـ »العلوم الإسلامية قرنًا بعد قرن :المكانة التي احتلها القرن السابع الهجري في تطور العلوم الإسلامية –ندوة دولية.«

لقد حظي مؤتمرنا هذا العام أيضًا باهتمام كبير، كما جرت العادة في كل عام .فقد تلقّينا 327ملخصًا للبحوث، منها 128من داخل تركيا و199 من خارجها .وتُظهر الملخصات الواردة من 29دولة مختلفة أن مؤتمرنا يحظى باهتمام واسع على المستوى الدولي، وأنه معروف في مختلف قارات العالم.

وإذا أضفنا إلى هذا العدد الملخصات التي لم نقبلها لأنها أُرسلت بعد انتهاء الموعد النهائي، فإن العدد الإجمالي يصل إلى نحو 350ملخصًا .وقد أُعِدّ بعض هذه البحوث بصورة مشتركة بين أكثر من باحث .وإذا أخذنا ذلك في الحسبان أيضًا، فإن عدد العلماء والباحثين الراغبين في المشاركة في مؤتمرنا يبلغ نحو 360شخصًا.

ونتقدم بجزيل الشكر إلى الأكاديميين والباحثين الذين أبدوا هذا الاهتمام الكبير بمؤتمرنا .ونود أن نشير بصفة خاصة إلى أن جزءًا كبيرًا من الملخصات الواردة من خارج تركيا أُرسل بعد انتهاء الموعد المحدد لتقديم الملخصات، ولذلك لم تقبلها اللجنة المنظمة.

وقد قامت اللجنة المنظمة بدراسة الملخصات الـ327 التي أُرسلت في الموعد المحدد دراسة دقيقة .واستُبعد بعضها بسبب عدم كفاية ملخصاتها أو عدم صلتها بموضوع المؤتمر، وبذلك أُدرج 298بحثًا ضمن مرحلة التقييم.

ومن غير الممكن عرض هذا العدد الكبير من البحوث، على الرغم من أهمية جميعها، خلال الأيام المحددة للمؤتمر وفي القاعات المتاحة له .ولذلك، وبمساعدة أعضاء اللجنة العلمية والاستشارية، الذين سيسهمون في اتخاذ القرار بشأن البحوث التي ستُدرج في برنامج المؤتمر، قمنا بتصنيف جميع البحوث بحسب تخصصاتها العلمية، وأرسلناها إلى الخبراء المختصين في اللجنة العلمية والاستشارية.

وقد درست اللجنة العلمية والاستشارية البحوث بعناية فائقة، واتخذت قراراتها في ضوء ذلك .وبناءً على هذه التقييمات، قُبلت ملخصات نحو 150بحثًا، وطُلب من أصحابها إرسال النصوص الكاملة أو المسودات الكاملة لبحوثهم في موعد أقصاه 5سبتمبر 2026.

وحتى 30سبتمبر 2026، وصل إلينا 122نصًا كاملًا للبحوث، مقدمة من 125 مشاركًا، وقد أُدرجت هذه البحوث في برنامج المؤتمر.

ومن بين هذه البحوث الـ122، أُرسل 61بحثًا من داخل تركيا و61 بحثًا من خارجها .ومن البحوث الواردة من تركيا، يعود 53 بحثًا إلى أكاديميين وباحثين أتراك، في حين تعود 9 بحوث إلى أكاديميين وباحثين من جنسيات أجنبية يعملون في تركيا.

وقد أُعِدّ ثلاثة بحزث من البحوث الـ122 بصورة مشتركة، في حين أُعِدّت البحوث الـ119 الأخرى من قبل باحث واحد لكل بحث .والبحثان المشتركان كلاهما واردان من خارج تركيا. أما من حيث لغة إعداد البحوث، فقد أُعِدّ 45بحثًا باللغة التركية، و4 بحوث باللغة الإنجليزية، و73 بحثًا باللغة العربية.

ومن حيث التخصصات العلمية، تتوزع البحوث الـ122 المقدمة إلى مؤتمرنا على النحو الآتي 26 :بحثًا في التفسير، و16 بحثًا في اللغة العربية والبلاغة، و14 بحثًا في التصوف، و14 بحثًا في التاريخ الإسلامي، و13 بحثًا في الحديث، و13 بحثًا في الفقه الإسلامي .كما بلغ عدد البحوث في علم الكلام 9بحوث، وفي الفلسفة الإسلامية 6بحوث .ووصل بحثان في كل من المنطق وتاريخ الأديان، وبحث واحد في كل من تاريخ العلوم، والفكر السياسي الإسلامي، وعلم الاجتماع، وتاريخ المذاهب الإسلامية، وتاريخ الفن، والموسيقى الدينية التركية .وهناك أيضًا بحث واحد يتناول القرن الهجري السابع بصورة عامة.

وبذلك، ستُقدَّم البحوث الـ122 في مؤتمرنا بثلاث لغات؛ إذ ستُقدَّم 73ورقة، أي ما يعادل 60%من مجموع البحوث، باللغة العربية، و45 ورقة، أي 37%، باللغة التركية، و4 أوراق، أي 3%، باللغة الإنجليزية.

كما سبقت الإشارة إليه أعلاه، فقد وردت إلى مؤتمرنا في البداية ملخصات بحوث من 29 دولة مختلفة. وبعد التقييم الذي أجرته اللجنة التنظيمية واللجنة العلمية والاستشارية، أصبح عدد الدول التي قُبلت البحوث المقدمة منها 22 دولة. وبناءً على ذلك، يشارك في المؤتمر 125 أكاديمياً وباحثاً من 22 دولة مختلفة.

وقد بلغ عدد المشاركين القادمين من خارج تركيا 63 مشاركاً، في حين بلغ عدد المشاركين من داخل تركيا 62 مشاركاً. ومن بين المشاركين القادمين من تركيا 9 أشخاص يحملون جنسيات أجنبية. وإذا أُدرج هؤلاء أيضاً ضمن فئة المشاركين الأجانب، فإن عدد المشاركين الأجانب يصبح 72 مشاركاً. وبناءً على ذلك، يبلغ عدد المشاركين الأتراك 53 مشاركاً، أي ما نسبته 42% من إجمالي المشاركين، في حين يبلغ عدد المشاركين الأجانب 72 مشاركاً، أي ما نسبته 58.%

أما من حيث الجنسيات الأجنبية، فيبلغ عدد المشاركين الجزائريين 18 مشاركاً، والمغاربة 14 مشاركاً. كما يشارك في المؤتمر 4 أشخاص من العراق، و4 من طاجيكستان. ويشارك شخصان من كل من إيران وقطر وتونس والأردن.

أما الدول التي يشارك منها شخص واحد، فهي: الإمارات العربية المتحدة، والمملكة المتحدة، والهند، وقيرغيزستان، وليبيا، وماليزيا، ومالي، ومصر، ونيجيريا، وروسيا، وسوريا، والمملكة العربية السعودية، واليمن. كما أن أحد المشاركين لم يذكر بلده الأصلي.

وقد شهد مؤتمرنا هذا العام أيضًا اهتمامًا كبيرًا من الجامعات التركية .إذ يشارك 13شخصًا من جامعة إسطنبول، و5 أشخاص من جامعة مرمرة، و3 أشخاص من جامعة سلجوق، وشخصان من جامعة كاستامونو.

كما سيقدم مشارك واحد من كل جامعة من الجامعات التالية بحثًا في المؤتمر :جامعة آغري إبراهيم تشيتشن، وجامعة أنقرة، وجامعة أرداهان، وجامعة باندیرما أونيدي إيلول، وجامعة بولو أبانت عزت بايسال، وجامعة بورصة أولوداغ، وجامعة دوكوز أيلول، وجامعة مؤسسة الفاتح سلطان محمد، وجامعة غازي عنتاب للعلوم الإسلامية والتكنولوجيا، وجامعة غيرسون، وجامعة إغدير، وجامعة إسطنبول صباح الدين زعيم، وجامعة كيليس 7أراليك، وجامعة كيركلاريلي، وجامعة نوشهير حاجي بكتاش ولي، وجامعة باموك قلعة، وجامعة رجب طيب أردوغان، وجامعة سليمان ديميريل، وجامعة توكات غازي عثمان باشا.

وسيشارك أيضًا ثلاثة أشخاص يعملون في مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية)إرسيكا (ورئاسة الشؤون الدينية التركية، إلى جانب شخص واحد لا ينتمي إلى أي مؤسسة .وبذلك، سيحضر المؤتمر علماء وباحثون من 23جامعة داخل تركيا.

أما المشاركون القادمون من خارج تركيا، فإن 75من أصحاب البحوث يعملون في جامعات أو مراكز بحثية في بلدانهم.

من بين 125 أكاديمياً مشاركاً في مؤتمرنا، هناك 24 أستاذاً، و11 أستاذاً مشاركاً. ويبلغ عدد المشاركين الحاصلين على درجة الدكتوراه، ممن يشغلون وظائف أستاذ مساعد أو محاضر أو مساعد باحث، وكذلك الحاصلين على لقب الدكتور، 67 مشاركاً.

أما عدد المشاركين الذين يشغلون وظائف مساعد باحث أو محاضر، أو هم من طلبة الدكتوراه والماجستير، فيبلغ 20 مشاركاً. وهناك شخصان بصفة باحث، وشخص واحد من طلبة المرحلة الجامعية الأولى.

وبذلك، إذا استثنينا الأساتذة الأربعة والعشرين، نجد أن 101 مشارك يشغلون مواقع أكاديمية أو بحثية تشمل الأستاذ المشارك، والأستاذ المساعد، والمحاضر، ومساعد الباحث الحاصل على الدكتوراه، وطلبة الدراسات العليا، والطلبة الجامعيين، والباحثين. وهذا يدل على أن مؤتمرنا يُعدّ فعالية علمية تتيح فرصاً كبيرة للأكاديميين الشباب، حيث تبلغ نسبتهم 81% من إجمالي المشاركين.

من بين 125 شخصاً ممن قدموا بحوثاً إلى مؤتمرنا، هناك 40 امرأة، بينما يبلغ عدد الرجال 85 شخصاً. وبناءً على ذلك، تبلغ نسبة المشاركات من النساء 32%، وهي نسبة مرتفعة إلى حدٍّ كبير. وهذا يدل على الاهتمام الكبير الذي أبدته الأكاديميات والباحثات بالمشاركة في فعاليتنا العلمية.

وهكذا، أصبح مؤتمرنا يضم مشاركين من مختلف المستويات الأكاديمية، ومن مختلف فروع العلوم الإسلامية.

وسيقدم كل أكاديمي، انطلاقًا من تخصصه العلمي، عرضًا علميًا يتناول إحدى الوقائع التي شهدها القرن الهجري السابع، أو أحد العلماء الذين عاشوا فيه، أو أحد المؤلفات التي أُلفت خلاله، أو إحدى المذاهب التي تشكّلت في تلك الفترة، أو إحدى الفتاوى التي صدرت فيها .كما سيتناول المشاركون الآثار التي تركتها هذه الوقائع والشخصيات والمؤلفات والمذاهب والفتاوى حتى عصرنا الحاضر، والدور الذي أدّته في تشكيل التطورات التي شهدتها الفترات اللاحقة، وذلك من خلال منهج علمي رصين ومقاربة أكاديمية متخصصة. نعقد هذه الندوة، بصفتنا كلية الإلهيات بجامعة إسطنبول، بالتعاون مع المؤسسات الآتية:

-1جامعة مالايا)كوالالمبور/ماليزيا -2 .(جامعة السلطان قابوس)مسقط/سلطنة عُمان -3 .(مفتيّة إسطنبول)إسطنبول/تركيا.(

ونتقدم بالشكر إلى ممثلي هذه المؤسسات التي وافقت على تنظيم هذه الندوة معنا بالشراكة.

كما نتوجه بجزيل الشكر إلى مفتيّة منطقة الفاتح ووقف دار الفنون للإلهيات بإسطنبول، اللتين شاركتا معنا في تنظيم ندوتنا، وقدمتا لنا دعمًا كبيرًا، ولا سيما من الناحية المالية. ونتقدم بخالص الشكر والتقدير إلى الأعضاء الكرام في اللجنة التنظيمية لندوتنا، الذين بذلوا جهودًا كبيرة وأسهموا بفاعلية في جميع مراحل تنظيمها.

تتألف لجنتنا التنظيمية من 30عضوًا، منهم 14مواطنًا من الجمهورية التركية، و16 عضوًا من جنسيات أجنبية ينتمون إلى تسع دول مختلفة .ومن بين المواطنين الأتراك، هناك عضو واحد كان يحمل في السابق جنسية دولة أخرى، ثم حصل لاحقًا على الجنسية التركية. أما الأعضاء الأجانب، فمن بينهم أربعة مواطنين مغاربة، وثلاثة عُمانيين، واثنان من ماليزيا، واثنان من باكستان .كما تضم اللجنة عضوًا واحدًا من كلٍّ من تونس وألمانيا والجزائر وإندونيسيا ولبنان.

يحمل 17عضوًا من أعضاء لجنتنا المنظمة لقب الأستاذ، و8 أعضاء لقب الأستاذ المشارك، بينما يحمل 5 أعضاء درجة الدكتوراه .وتضم لجنتنا المنظمة امرأتين.

أما لجنتنا العلمية والاستشارية، فتتألف من 100 أكاديمي وباحث من 30 دولة مختلفة، يمثلون التخصصات العلمية الداخلة ضمن نطاق المؤتمر .ومن بين هؤلاء، هناك 48 أكاديميًا، أي ما نسبته 48%، من مواطني الجمهورية التركية، ويعملون في جامعات تركية مختلفة .أما الأعضاء الـ52 الباقون في لجنتنا العلمية والاستشارية، والذين يشكلون نسبة 52%، فينتمون إلى 29 دولة مختلفة. ومن بين الأكاديميين المائة الأعضاء في لجنتنا العلمية والاستشارية، يحمل 47 منهم لقب الأستاذ، و30 لقب الأستاذ المشارك، و23 درجة الدكتوراه.

ونتقدم بخالص الشكر والتقدير إلى كل واحد من هؤلاء الأكاديميين الذين وافقوا على الانضمام إلى لجنتنا العلمية والاستشارية، وأسهموا إسهامًا كبيرًا في مساعدتنا على تقييم الملخصات واتخاذ القرارات المتعلقة بقبول البحوث. نسأل الله أن يجعل مؤتمرنا مباركًا وناجحًا، وأن يسهم في خدمة العلم والعلماء وإثراء الحياة العلمية.

الأستاذ الدكتور هدايت أيدار

18أكتوبر 2026م إسطنبول /الفاتح

FOREWORD

Understanding the sources and methodology of Islamic sciences, how they originated, and how they developed during the early centuries is of great importance. This is because a sound understanding of their origins and development is essential for comprehending their subsequent evolution and assessing the state they have reached in later periods and in the present day.

With the aim of enabling a number of observations and assessments concerning how Islamic sciences emerged, under what circumstances they took shape, and what course of development they followed, we have been organizing a series of international symposia under the overarching title **"Islamic Sciences Century by Century" (Asır Asır İslâmî İlimler)**. The series examines the first century in which Islamic sciences emerged, as well as the centuries that followed. Within this framework, each century is the subject of a separate symposium, in which the Islamic sciences of that period are examined as a whole. We seek to explore the influence of each century on subsequent centuries and trace its reflections and implications up to the present day.

Through this initiative, we aim to shed light on how the fundamental Islamic sciences originated and developed, the subjects with which they initially engaged, and the course they subsequently followed. We also seek to determine the extent to which their historical forms and characteristics correspond to what we understand them to be today, whether they bear any relation to certain problems currently facing the Muslim world, and whether any ruptures, changes, or transformations occurred at particular points in history. Furthermore, we aim to establish whether these sciences underwent significant processes of evolution during specific periods. In doing so, we hope to make a modest contribution to the history of Islamic scholarship, culture, and civilization.

Through this series, we also endeavor to identify the centuries in which the greatest scholarly activity and intellectual achievements emerged in the field of Islamic sciences, the periods that were particularly rich and brilliant in terms of scholarly endeavors, and those in which academic and intellectual activities remained relatively weak or insufficient. We seek to investigate the extent to which the abundance or scarcity of scholarly activity in a given century was related to the general course of events, governance, politics, and socio-cultural conditions of that period. In particular, we aim to examine the role played by social circumstances in increasing or diminishing scholarly activity and in determining its quality.

In addition, we endeavor to identify the conditions under which Islamic sciences diversified and flourished, as well as the circumstances that hindered scholarly research and contributed to its decline. We also seek to explore whether scholarly achievements and intellectual activities were connected to geographical regions and to factors such as the people, climate, and natural environment of those regions. Where scholarly activities diversified and flourished in a particular region during a given century, we aim to determine the factors that contributed to this development.

As the Department of Tafsir at Istanbul University Faculty of Theology, we have been organizing national and international symposia for many years. These symposia, attended by numerous scholars from different countries around the world and various universities across Türkiye, have

become true celebrations of knowledge and scholarship. The importance of symposia as scholarly events cannot be overstated. We regard them as intellectual feasts.

On these occasions, scholars from different parts of the world, speaking different languages, holding different nationalities, and representing various academic disciplines, come together to present a range of issues before an audience from a scholarly perspective. Participants listen, take notes, ask questions, and offer contributions, thereby helping presenters revise and improve their papers. In this way, they contribute to the further development and expansion of the subject under discussion, helping it become more focused and specific by eliminating unnecessary material where necessary.

Alongside our other academic activities, the Department of Tafsir at Istanbul University Faculty of Theology has, for the past six years in particular, been examining each century from the perspective of Islamic sciences within the framework of the **"Islamic Sciences Century by Century" (Asır Asır İslâmî İlimler)** project.

We launched the first series of our **"Islamic Sciences Century by Century"** symposia with the **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the First Hijrī Century."** At this inaugural symposium, we sought to explore the emergence, establishment, and early flourishing of Islamic sciences during the first Hijrī century.

In defining the chronological scope of this century, we took 610 CE, the year in which the revelation of the Qur'an began, as our starting point. This date corresponds to thirteen years before the Hijra. We designated 717 CE (99 AH) as the endpoint. Everything of scholarly significance, as well as all major events that occurred within this period, was included within the scope of the symposium.

Geographically, the symposium covered Mecca, Medina, Kufa, Basra, Iraq, Syria, Yemen, Egypt, and their surrounding regions, insofar as they fell within the sphere of Islamic rule.

We endeavored to demonstrate the place and role of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and his Companions in the emergence and early development of Islamic sciences during this century. We also sought to highlight the position and influence of scholars belonging to the generation of the Tābiʿūn (the Successors) in the development of these sciences. Furthermore, we endeavored to present the developments that took place during this period, their causes and consequences, and their repercussions in subsequent centuries.

Approximately 180 papers in Turkish, Arabic, and English were submitted to the symposium, which was organized by the Department of Tafsir at Istanbul University Faculty of Theology, with contributions from scholars representing 16 different countries. Since it was not possible to present all the papers within two days, 50 papers were selected according to various criteria and presented on 24–25 October 2019 in the conference halls of Istanbul University Faculty of Theology, with a large audience in attendance.

Following the peer-review process, the papers were published as a two-volume edited e-book under the title *Islamic Sciences in the First Hijrī Century* (*Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler*) (Istanbul: Ensar Neşriyat, 2020).

In 2020, we had to suspend this initiative due to the COVID-19 pandemic. We resumed it in 2021 with the **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Role of the**

Second Hijrī Century in the Formation and Shaping of Islamic Sciences." At this symposium, we examined the developments that took place in the field of Islamic sciences during this century.

We took the period between 100–199 AH (718–815 CE) as our chronological framework. Geographically, in line with the expansion of the Islamic world, we considered the regions extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, as well as al-Andalus. During the first thirty to thirty-five years of this century, the influence of the Tābiʿūn (the Successors) continued. They were subsequently followed by the generation of the Tābiʿ al-Tābiʿīn (the Successors of the Successors), who had been trained at the feet of the Tābiʿūn.

This century witnessed the end of the Umayyad Caliphate and the establishment of the Abbasid Caliphate. With the transfer of the caliphal capital to Baghdad, the centre of intellectual, cultural, artistic, and literary activity also shifted from Damascus to Baghdad. We examined the contributions of these developments to the advancement of Islamic sciences.

We discussed such prominent figures of the period as Imam Abū Ḥanīfa and Imam Mālik, along with other scholars and their intellectual activities. We also explored, from various perspectives, the schools of thought that emerged during this period and their influence on subsequent centuries; the scholars who distinguished themselves in fields such as tafsir, hadith, fiqh, kalām, ʿaqīdah, Sufism, Arabic language and rhetoric, Qur'anic recitation, sīrah, Islamic history, and the history of religions; and their works and intellectual influence. Through various studies, we sought to introduce the foundational texts produced in these fields and the pioneering figures who gave them their substance and vitality. We also examined, to some extent, two particularly significant developments of this century: the *Miḥnah* (the inquisition concerning the createdness of the Qur'an) and the translation movement.

For this symposium, organized by Istanbul University, the **Institute of Economic Development and Social Research (IKSAD)**, an international organization, joined us as a partner. Our symposium attracted considerable interest, receiving approximately 100 paper submissions in Turkish, Arabic, and English from 14 different countries. Due to the pandemic, the symposium was held online on 22–23 October 2021. A total of 62 papers, approved by the Symposium Organizing Committee and the Scientific Board, were presented. Supported by IKSAD, the symposium was successfully completed. Following the peer-review process, some of the papers were published as an edited five-volume e-book entitled *Islamic Sciences in the Second Hijrī Century* (*Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler*) (Ankara: IKSAD Publications, 2022).

In 2022, we organized our third symposium under the title **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Role of the Third Hijrī Century in the Development of Islamic Sciences."** This symposium, too, focused on the role of the third Hijrī century in the development of various Islamic disciplines.

For this study, we adopted the period between 200–299 AH (816–912 CE) as our chronological framework and considered the geographical area extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, including al-Andalus. We examined prominent scholars and significant works in tafsir, hadith, fiqh, kalām, the history of Islamic sects, Sufism, Arabic language, Qur'anic recitation, as well as history, sīrah, geography, astronomy, and literature.

This century may be regarded as the golden age of hadith scholarship. Many of the most eminent scholars in this field, particularly al-Bukhārī and Muslim, lived during this period, and some of the most authoritative works in hadith, including *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* and *Ṣaḥīḥ Muslim*, were compiled during this century. Since their deaths also occurred in this period, scholars such as Imam al-Shāfiʿī and Aḥmad ibn Ḥanbal were examined as major figures of the century. We also covered prominent figures in tafsir, such as Baqī ibn Makhlad and Yaḥyā ibn Sallām, along with many other scholars and their works.

This century was marked by significant developments, including the translation movement, as well as deeply troubling events such as the *Miḥnah*. Both were therefore examined as important subjects of scholarly inquiry.

Our third symposium also attracted considerable interest. Approximately 118 papers in Turkish, Arabic, and English were submitted by scholars from 16 different countries. The Organizing Committee and the Scientific and Advisory Board deemed 106 of these papers suitable for presentation. The symposium was held on 25–26 November 2022 in the conference halls of Istanbul University Faculty of Theology, with parallel sessions taking place simultaneously in three separate halls.

In addition to Istanbul University, our partners in organizing the symposium included **Abdelmalek Essaâdi University** in Morocco, **Al-Maʿhad al-ʿĀlī al-Islāmī** in India, **Mukhtabar al-ʿUlūm al-Islāmiyya** in Morocco, and IKSAD.

Some of the papers, together with additional studies submitted for publication as book chapters, were published as edited volumes following the peer-review process. The Turkish- and English-language contributions were published as an e-book under the title *Islamic Sciences in the Third Hijrī Century* (*Hicrî Üçüncü Asırda İslâmî İlimler*) by IKSAD Publications in Ankara in 2023. The Arabic-language contributions were published in Morocco by the international publishing house al-Dār al-Maghribiyya li-l-Nashr wa-l-Tawzīʿ in January 2024 under the title *al-ʿUlūm al-Islāmiyya fī al-Qarn al-Thālith al-Hijrī* (*Islamic Sciences in the Third Hijrī Century*).

In 2023, we organized our fourth symposium under the title **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Role of the Fourth Hijrī Century in the Development of Islamic Sciences."** At this symposium, we examined the course and development of Islamic sciences during this century. By the fourth Hijrī century, we mean the period between 300–399 AH (913–1009 CE). Geographically, we considered the region extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, including al-Andalus.

Like the first, second, and third Hijrī centuries, the fourth Hijrī century was an exceptionally dynamic, productive, and fruitful period in the history of Islamic sciences. We may regard the first Hijrī century as the period in which the seeds of Islamic sciences were sown and began to germinate. The second Hijrī century may then be understood as the period in which these sciences grew and developed into young saplings. The third Hijrī century was the time when these trees began to bear fruit and yield abundant harvests, while the fourth Hijrī century was the period in which their fruits ripened and reached full maturity.

During the fourth Hijrī century, numerous eminent scholars emerged and many significant works were produced in tafsir, hadith, fiqh, kalām, Sufism, Arabic language, history, philosophy, medicine, and many other disciplines. Among these scholars were Ibn Jarīr al-Ṭabarī, Abū al-Ḥasan al-Ashʿarī, Abū Manṣūr Muḥammad al-Māturīdī, Abū Bakr al-Jaṣṣāṣ, and Abū al-Layth al-Samarqandī. Abū ʿAbd al-Raḥmān al-Nasāʾī, Abū al-Qāsim al-Ṭabarānī, Abū Ḥātim Ibn Ḥibbān, and Abū al-Ḥasan al-Dāraquṭnī were also highly distinguished figures. Al-Ḥallāj al-Manṣūr, Abū Naṣr al-Sarrāj, Abū Ṭālib al-Makkī, and Abū Naṣr Muḥammad al-Fārābī likewise achieved considerable prominence.

Although significant developments occurred in virtually every field during this century, it stands out particularly in the history of kalām and Islamic sects. Since the Ashʿarī and Māturīdī theological schools emerged as distinct intellectual traditions during this period, the fourth Hijrī century may be regarded as a golden age for the development of kalām and the study of Islamic sects.

Al-Azhar University, regarded as one of the earliest examples of the university tradition in the world, was also established in Cairo during this century under the Fatimid dynasty.

Recognizing the value of examining the developments of this exceptionally significant century through an academic and scholarly approach, as we had done for the preceding three centuries, we organized this symposium to investigate its intellectual and scholarly achievements.

A total of 119 papers were submitted to the symposium: 45 from Türkiye and 74 from abroad. Some were co-authored. Taking this into account, approximately 125 scholars expressed an interest in participating. All submissions were carefully evaluated by the Organizing Committee and the Scientific Board, following which 83 papers were selected for the programme. These papers were presented on 17–18 November 2023 in the conference halls of Istanbul University Faculty of Theology.

In addition to Istanbul University, our partners in organizing the symposium included the **Dean's Office of the Faculty of Fundamentals of Religion at Abdelmalek Essaâdi University** in Morocco; the **Directorate of the Laboratory for Issues of Renewal in Islamic and Human Sciences**, operating within the Faculty of Multidisciplinary Studies at Mohammed First University in Morocco; the **Directorate of the Laboratory of Islamic Sciences**, operating within Abdelmalek Essaâdi University in Morocco; and the **Rectorate of the Higher Islamic Institute of Sofia, Bulgaria**. The **Istanbul Dârülfünun Theology Foundation** also provided financial and moral support for the symposium.

Some of the Turkish- and English-language papers were adapted into book chapters, compiled into an edited e-book, and published in December 2024 by Ensar Neşriyat, an international publishing house, under the title *Islamic Sciences in the Fourth Hijrī Century* (*Hicrî Dördüncü Asırda İslâmî İlimler*). The volume also included several additional studies that had not been presented at the symposium but were submitted in book-chapter format. The Arabic-language papers were likewise published by Ensar Neşriyat in 2025 under the title *al-ʿUlūm al-Islāmiyya fī al-Qarn al-Rābiʿ al-Hijrī* (*Islamic Sciences in the Fourth Hijrī Century*).

Following four years of organizing, presenting, and sharing these scholarly activities with the academic community through four successive symposia, we were also able to hold our fifth

symposium, entitled **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Role of the Fifth Hijrī Century in the Development of Islamic Sciences."**

Chronologically, we defined the fifth Hijrī century as the period between 400–499 AH (1009–1106 CE). Geographically, it encompassed the region extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, including al-Andalus. In one important respect, the fifth Hijrī century may be described as the Seljuk century, as the Seljuks left an indelible mark on this period.

The Seljuk state, established under Tughril Beg, gained control over Anatolia following Alp Arslan's victory at the Battle of Manzikert. During the reign of Malik-Shah, Seljuk influence extended across a large part of the Islamic world, from the Aral Sea to the Arabian Sea. One of the most significant events of this century was the launch of the First Crusade, the first in a series of campaigns that would continue for nearly two centuries. During this initial expedition, the Crusader armies occupied Jerusalem. Other developments of considerable importance in Islamic history also occurred during this period, including the emergence of esoteric (Bāṭinī) groups led by figures such as Ḥasan-i Ṣabbāḥ and the turmoil associated with their activities.

One of the most noteworthy features of the fifth Hijrī century was the establishment of the Niẓāmiyya madrasas, particularly the famous institution in Baghdad. The century also stands out in the history of philosophy, especially through the work of Ibn Sīnā (Avicenna), who is also widely regarded as one of the founding figures of medicine.

Like the other Hijrī centuries, the fifth was exceptionally productive in terms of intellectual activity and scholarly achievements in Islamic sciences. Eminent scholars emerged in every major field, particularly tafsir, hadith, and fiqh, and they composed numerous works that became among the most influential contributions of their time. These works also had a profound impact on subsequent centuries.

From the perspective of tafsir, prominent figures of this century included Abū Isḥāq al-Thaʿlabī and ʿAbd al-Karīm al-Qushayrī. Other highly distinguished scholars whose works merit mention include Abū ʿAmr al-Dānī, the brothers al-Pazdawī, al-Māwardī, Abū Isḥāq al-Shīrāzī, Imām al-Ḥaramayn Abū al-Maʿālī al-Juwaynī, al-Khaṭīb al-Baghdādī, Abū Bakr Aḥmad al-Bayhaqī, Abū Nuʿaym al-Iṣfahānī, Ibn ʿAbd al-Barr al-Namarī, ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī, Qāḍī ʿAbd al-Jabbār, Makkī ibn Abī Ṭālib, Abū al-Ḥasan al-Wāḥidī, al-Ḥākim al-Naysābūrī, Ibn Ḥazm, and Ibn Miskawayh. Their scholarly contributions and works were among the important subjects addressed at the symposium.

Believing that it would be beneficial to examine the developments of this highly significant century through an academic and scholarly approach, as we had done for the preceding four centuries, we organized this symposium.

A total of 97 papers were submitted, including 35 from Türkiye and 62 from abroad. Some of these papers were co-authored. Taking this into account, more than 100 scholars expressed an interest in participating in the symposium. Of the submitted papers, 73 were selected for presentation. The symposium was successfully held on 15–16 November 2024 in the conference halls of Istanbul University Faculty of Theology.

Alongside Istanbul University, the symposium was organized in cooperation with the following institutions:

1. **Dean's Office of the Faculty of Fundamentals of Religion, Abdelmalek Essaâdi University** (Tétouan, Morocco).
2. **Laboratory for Issues of Renewal in Islamic and Human Sciences**, within the Faculty of Multidisciplinary Studies at Mohammed First University (Oujda, Morocco).
3. **Laboratory of Islamic Sciences**, within Abdelmalek Essaâdi University (Tétouan, Morocco).
4. **Higher Islamic Institute of Sofia** (Bulgaria).
5. **Faculty of Islamic Sciences** (North Macedonia).
6. **Fatih District Mufti's Office, Istanbul**, which provided financial and moral support.
7. **Dârülfünun Theology Foundation**, which also provided financial and moral support.

The Turkish- and English-language papers were adapted into book chapters and published in e-book format in 2025 by Ensar Neşriyat under the title *Islamic Sciences in the Fifth Hijrī Century* (*Hicrî Beşinci Asırda İslâmî İlimler*). The Arabic-language papers underwent the same process and were published by the same publishing house in the same year under the title *al-ʿUlūm al-Islāmiyya fī al-Qarn al-Khāmis al-Hijrī* (*Islamic Sciences in the Fifth Hijrī Century*).

In 2025, we organized the sixth symposium in the series under the title **"Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Role of the Sixth Hijrī Century in the Development of Islamic Sciences."**

The sixth Hijrī century, covering the period between 500–599 AH (1107–1202 CE) and encompassing the geographical area extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, including al-Andalus, witnessed numerous significant events, just like the preceding centuries.

One of the most consequential events in history was the Crusades. Having begun toward the end of the fifth Hijrī century, in the late eleventh century CE, the Crusades intensified and continued throughout the sixth Hijrī century, corresponding to the twelfth century CE. One of the most significant events of this century, and one that had a profound impact on scholarly activities, was the reconquest of Jerusalem. After remaining under Crusader occupation for nearly a century, Jerusalem was reconquered by Saladin (Ṣalāḥ al-Dīn al-Ayyūbī) in 583 AH (1187 CE).

Esoteric (Bāṭinī) groups obstructed scholars and educational institutions whose activities opposed their interests. During the sixth Hijrī century, educational institutions were also established in Europe, modelled on the Niẓāmiyya madrasas that had previously been founded in Seljuk territories. The translation movement, which in earlier centuries had rendered works from various languages, particularly Greek, into Arabic, now began to operate in the opposite direction, and numerous works by Muslim scholars were translated into Western languages. Following the translation of the Qur'an into Persian and Turkish during the fourth and fifth Hijrī centuries, it was also translated into Latin during the sixth Hijrī century.

In a development that bore certain parallels to the Bāṭinī movements established in the eastern Islamic world, the Knights Templar were founded in 1118 CE, during this period, and came to pose a major threat to the Islamic world.

The sixth Hijrī century was a particularly productive period for tafsir scholarship. Among the prominent scholars of this century were al-Baghawī, Abū Ḥafṣ Najm al-Dīn ʿUmar al-Nasafī, Jār Allāh al-Zamakhsharī, Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī, Ibn ʿAṭiyya al-Andalusī, Abū Bakr Ibn al-ʿArabī, and Abū ʿAlī al-Ṭabrisī. Several Persian-language Qur'anic commentaries were also composed during this period. Other leading figures included Qāḍī ʿIyāḍ, ʿAlāʾ al-Dīn al-Kāsānī, Abū al-Maḥāsin Qāḍīkhān, and Burhān al-Dīn al-Marghīnānī.

Indeed, this century may be characterized as the age of Abū Ḥāmid Muḥammad al-Ghazālī, who produced highly significant works across numerous fields of Islamic scholarship, leaving a profound and lasting legacy for subsequent generations. Ibn Rushd was another exceptionally important intellectual figure of the period.

Given the numerous significant events that took place during this century, many of which have been mentioned above, and the fact that several eminent scholars passed away during this period, we organized this symposium to examine its intellectual and historical developments through an academic and scholarly approach, as we had done for the preceding five centuries.

Approximately 450 papers were submitted to the symposium, including 125 from Türkiye and 325 from abroad. Some submissions were excluded because they arrived after the specified deadline. Papers submitted on time and deemed suitable for the symposium by the Organizing Committee were forwarded to members of the Scientific Board specializing in the relevant fields. Following the evaluation of the reports submitted by the board members, 110 papers were accepted for presentation at the symposium. Some of these papers were co-authored. Taking this into account, the total number of scholars selected to participate in the symposium was 127.

The symposium was successfully held on 27–29 November 2026 in the conference halls of Istanbul University Faculty of Theology.

In addition to Istanbul University, our partners in organizing the symposium included:

1. **The Dean's Office of the Faculty of Fundamentals of Religion at Abdelmalek Essaâdi University** (Tétouan, Morocco).
2. **The Directorate of the Laboratory for Issues of Renewal in Islamic and Human Sciences**, operating within the Faculty of Multidisciplinary Studies at Mohammed First University (Oujda, Morocco).
3. **Al-Qarawiyyin University** (Morocco).
4. **State Islamic Institute of Madura (Universitas Islam Negeri Madura)** (Indonesia).

Furthermore, the **Fatih District Mufti's Office in Istanbul** and the **Dârülfünun Theology Foundation** provided financial and moral support for the symposium.

At the request of some of the authors, a number of the papers presented at the symposium were included in the full-text proceedings volume entitled *Full-Text Proceedings of the International Symposium on the Role of the Sixth Hijrī Century in the Development of Islamic Sciences* (*Hicrî*

Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı), published as an e-book by Ensar Neşriyat at the end of 2025.

The remaining Turkish- and English-language papers were prepared in accordance with the editorial standards for edited volumes, at the request of their respective authors, and published by Ensar Neşriyat in July 2026 under the title *Islamic Sciences in the Sixth Hijrī Century* (*Hicrî Altıncı Asırda İslâmî İlimler*). The Arabic-language papers were published by the same publisher in August 2026 under the title *al-ʿUlūm al-Islāmiyya fī al-Qarn al-Sādis al-Hijrī* (*Islamic Sciences in the Sixth Hijrī Century*).

Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Place of the Seventh Hijri Century in the Development of Islamic Sciences

This year, in 2026, as a continuation of our **Islamic Sciences Century by Century** series, we decided to address the developments that took place in the field of Islamic sciences during the seventh Hijri century through an international symposium entitled "**Islamic Sciences Century by Century: International Symposium on the Place of the Seventh Hijri Century in the Development of Islamic Sciences.**"

The seventh Hijrī century occupies an important place among the Hijrī centuries in several respects. By the seventh Hijrī century, we mean the period between 600 and 699 AH, corresponding to 1203–1300 CE. Geographically, our scope encompasses the entire Islamic world extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, including al-Andalus. This year's symposium also includes the Malay world. In addition to examining significant events that took place in the Islamic world and prominent scholars who passed away during this century, we will address several other important developments.

Unfortunately, the Islamic world experienced one of the most devastating periods in its history during the seventh Hijrī century. Muslims came under pressure and attack from the Mongols in the north and the Crusaders in the west, finding themselves caught between two forces and suffering immense upheaval. The tragedy was not confined to the Islamic world; many other regions subjected to Mongol attacks also suffered its consequences. Much of the world experienced some of the most severe destruction and devastating upheavals in its history. In this respect, the seventh Hijrī century may be described as a **"century of catastrophe."** At the same time, however, it was also a century of profound transformations and the beginning of efforts to rebuild and reconstruct societies. Some of the most renowned scholars in history also lived and died during this period.

Although the Abbasid Caliphate continued to exist at the beginning of this century, it was brought to an end when the Mongols sacked and devastated Baghdad in 656 AH (1258 CE). The Abbasid Caliphate was not the only political entity to disappear during this period. Several other states also fell, including the Ayyubids (whose rule ended in 648 AH/1260 CE), the Khwarazmian Empire (which fell in 617 AH/1221 CE), the Almohad Caliphate (which fell in 668 AH/1269 CE), the Qarakhanid state (which fell in 609 AH/1212 CE), and the Ghurid dynasty (which fell in 611 AH/1215 CE). The Mongols played a major role in the collapse of many of these states. Although the Anatolian Seljuk Sultanate formally came to an end at the beginning of the eighth Hijrī century, in the early fourteenth century CE, it had effectively lost its sovereignty during the seventh Hijrī century following the Mongol occupation of Anatolia.

Nevertheless, several new states were also established during this century. Among the most prominent were the Mamluk Sultanate, also known as the Mamluks (founded in 648 AH/1250 CE); the Ilkhanate (founded in 653 AH/1256 CE); the Golden Horde (founded in 638 AH/1241 CE); the Nasrid Emirate of Granada (founded in 635 AH/1238 CE); and the Delhi Sultanate (founded in 603 AH/1206 CE).

As the Anatolian Seljuk Sultanate gradually lost its effective authority, the age of the Anatolian principalities began, and several independent principalities emerged in Anatolia. Among them was the Ottoman Principality, founded toward the end of this century. This small principality would eventually develop into the Ottoman Empire, a world power that would rule across three continents for approximately six centuries.

Without a doubt, the most powerful state of the century was the Mongol Empire. It was established in 602–603 AH (1206 CE), at the beginning of the seventh Hijrī and thirteenth CE centuries, when the Mongol tribes united under the leadership of Temüjin, the figure who became famous as Genghis Khan. Through Genghis Khan and his sons and grandsons, Mongol power extended across vast areas of the world.

Within a relatively short period, the empire conquered much of Asia and Europe. It reached its greatest territorial extent particularly around the middle of the seventh Hijrī century, corresponding to the thirteenth century CE. The Mongols brought vast territories under their control, extending from the coasts of China to regions near Germany. Yet the lands that suffered most severely from Mongol aggression and destruction were those of the Islamic world. With the exception of Mecca, Medina, and Jerusalem, virtually all the major regions of the Islamic world came under Mongol control. The Mongol invasions brought the Islamic world to the brink of devastation.

Toward the end of the century, in 694 AH (1294 CE), the Mongol Empire fragmented, giving rise to numerous successor states. As some of these states subsequently embraced Islam, the Islamic world gradually regained much of its former geographical reach.

Another movement that plunged the Islamic world into bloodshed and tears was the Crusades, along with the massacres perpetrated by Christians in al-Andalus under Spanish leadership. Although the Crusades of this century were not as successful as those of earlier centuries, they nevertheless inflicted great damage on the Islamic world. The Fourth Crusade (600/1203) is particularly notorious for the Catholic occupation of Istanbul (Constantinople) and the establishment of their rule there for many years. Catholic Christians inflicted extensive damage on the Orthodox churches in Istanbul and its surrounding areas, especially Hagia Sophia, and took numerous religious and historical works of art to Europe or destroyed them. Through this occupation and looting, Istanbul experienced one of the most difficult periods in its history.

In the seventh century AH, a battle known as Las Navas de Tolosa took place in 608/1212 between the Almohads of al-Andalus and Christian forces. The Almohads suffered a crushing defeat at the hands of the Christian armies, and a large part of al-Andalus fell under Christian control.

In 641/1243, the Battle of Köse Dağ was fought at Köse Dağ, in the Suşehri region of Sivas, between the Mongol army commanded by Baiju Noyan and the Seljuk Sultanate of Rum. The Seljuk state suffered a major defeat and was forced to pay heavy tribute to the Mongols.

The Battle of al-Mansura was a turning point in both Islamic history and world military history. During the battle in 647/1250, the Mamluk commander Rukn al-Din Baybars devised an ingenious plan, ambushed the Crusader forces, and inflicted a crushing defeat upon them. This period symbolises the effective end of Ayyubid rule and the emergence of the Mamluks as a major world power.

Another battle that demonstrated the influence of the Mamluks during this century was the Battle of ʿAyn Jālūt, fought in 658/1260. In this confrontation between the Mongols and the Mamluks, the Mamluks inflicted a devastating defeat on the Mongol army, which was led by Hülegü Khan, demonstrating that the Mongols, previously regarded as invincible, could indeed be defeated. In this way, they halted the further advance of Mongol armies into the Islamic world.

In 689/1291, when the Mamluks captured Acre, the last territory held by the Crusaders was liberated, and the region was completely cleared of Crusader forces. The Crusades, which had lasted for approximately two centuries, and the traces they had left in the region were finally brought to an end.

The Hashashin, or Nizari Ismaili Batinis, founded by Hasan al-Sabbah (d. 518/1124), had established Alamut Castle as their headquarters. They were a violent group that threatened and assassinated numerous people, including Seljuk sultans and viziers, spreading terror throughout the region. Although the Seljuks repeatedly attempted to capture the castle and eliminate this threat, they were unable to achieve their objective. In 653/1256, the Mongol army under Hülegü Khan, the grandson of Genghis Khan and ruler of the Ilkhanid state, captured and destroyed Alamut Castle and killed the Hashashin, thereby bringing this Batinite movement to an end.

One of the most consequential military events of the century was the campaign that culminated in the invasion and destruction of Baghdad by Hülegü Khan in 655/1258. As a result of this campaign, the Abbasid Caliphate disappeared from the historical stage. According to some researchers, Baghdad witnessed one of the greatest massacres, invasions, acts of plunder, and episodes of destruction in recorded history. The city was looted for days, and hundreds of thousands of people were put to the sword. It was not only human life that was destroyed; culture, civilisation, scholarship, learning, art, and literature—in short, virtually everything in the region—was devastated. Thousands of manuscripts held in the Bayt al-Hikma (House of Wisdom), which was regarded at the time as the world's largest library, were thrown into the Tigris River. According to some accounts, the river flowed black for days because of the ink dissolving in its waters. Naturally, there are also differing views on some of these claims. As a result of this occupation, invasion, and destruction, the Abbasid Caliphate, which had lasted for 508 years, effectively came to an end.

Among the prominent political and military leaders of this century were Genghis Khan (d. 624/1227), Ala al-Din Kayqubad (d. 634/1237), Hülegü Khan (d. 664/1265), and Sultan Baybars (d. 675/1277).

Despite the numerous political upheavals of this century, spiritual guides and scholars also emerged in the Islamic lands, particularly in Anatolia, helping to foster a new spiritual ethos. Foremost among them was Muhyiddin Ibn ʿArabi (d. 638/1240). Through his doctrine of *Wahdat al-Wujud* (the Unity of Being), Ibn ʿArabi exerted a profound influence on Sufism in Anatolia. He was also an influential figure in other parts of the Islamic world. Shams al-Tabrizi (d. 645/1248) left a lasting

impression on many prominent figures, particularly Rumi. While Jalal al-Din Rumi (d. 672/1273) composed the *Mathnawi* in Konya, developing a universal language of love, Haji Bektash Veli (d. 670/1271) laid the spiritual foundations of Anatolian wisdom and the Janissary corps. Although Yunus Emre died in the eighth century AH, he had already exerted a profound influence on the formation of Anatolian spiritual culture during the seventh century. He also expressed the Turkish language in its purest and most profound form through his poetry. Taptuk Emre, whose exact date of death is unknown and who was Yunus Emre's spiritual master, was another spiritual figure who lived during this century. Nasreddin Hodja (d. 683/1284), through his wit, anecdotes, aphorisms, and distinctive outlook, reflected the subtlety, purity, and wisdom of the Anatolian people's spirit.

Several institutions established during this century also played a significant role in keeping Anatolia's spiritual life vibrant and its collective spirit alive. These institutions were highly influential in ensuring the orderly development of social and commercial life in Anatolia. Foremost among them was the Akhi Evran Organization, founded by Shaykh Nasir al-Din Mahmud Akhi Evran. Although the exact date of Akhi Evran's death is unknown, he is regarded as an emblematic figure of the seventh century AH, representing Sufism, morality, commerce, benevolence, solidarity, and unity. It is highly probable that he died during the seventh century AH, corresponding to the thirteenth century CE. Alongside the Akhi organization, other groups, such as the Ghaziyān-i Rūm (the warriors of Anatolia), the Baciyān-i Rūm (the women of Anatolia), and the Abdālān-i Rūm (the dervishes or spiritual masters of Anatolia), also contributed to the organisation of conquests and social life. Established during the era of the Anatolian principalities in the seventh century AH, these spiritual institutions helped reconstruct not only the political landscape of Anatolia but also its religious and social fabric. They became fundamental pillars in the establishment of the principalities and the maintenance of social order.

Among the prominent educational institutions of this century, particular mention should be made of the Mustansiriyya Madrasa, established in Baghdad in 640/1242. It was founded by al-Mustansir Billah, the thirty-sixth Abbasid caliph. This complex, which functioned as a major institution of higher learning and was among the first of its kind to provide simultaneous instruction in all four Sunni schools of law—Hanafi, Shafi'i, Maliki, and Hanbali—suffered extensive damage during Hülegü's invasion of Baghdad. Although its educational activities were suspended for a time, teaching subsequently resumed, and the institution continued to serve as a centre of learning. It remains in existence today. Completed in 669/1271, the Maragha Observatory was one of the most important institutions for astronomical research during this century. Numerous other madrasas also existed. Particularly noteworthy among those established in Anatolia were the Karatay Madrasa, the İnce Minareli Madrasa, and the Gök Madrasa.

During this century, the science of hadith developed not only through individual scholarly efforts but also through institutionalisation. Important institutions were established for this purpose, among the most prominent of which was the Dar al-Hadith al-Ashrafiyya in Damascus. Scholars such as Ibn al-Salah and al-Nawawi taught at this institution, which became a major centre for hadith education. In the seventh century AH, institutions such as *tekke*s and *zawiya*s served not merely as places of worship but also as centres of education, communal kitchens, and social assistance. Tekkes and *asitanas* functioned as central educational institutions of Sufi orders, where

disciples underwent spiritual discipline and engaged in artistic and musical activities. Zawiyas were generally smaller spiritual centres located in villages and towns, where travellers could find accommodation and the poor could receive food. The *erenler* (spiritual masters), whom we might describe as warrior dervishes, used these establishments as bases for their activities and played a significant role in the Turkification of Anatolia. *Ribats*, which had initially been established as military outposts along frontier regions, acquired an increasingly Sufi character during this century and became places where dervishes engaged in spiritual struggle and the disciplining of the self.

During this period, the teaching of Qur'anic recitation (*qira'at*) became more systematic, disciplined, and institutionalised. Rather than being confined primarily to mosques, qira'at instruction increasingly moved into specialised madrasas. During the Mamluk period, dedicated buildings known as *Dar al-Qurra* were constructed in Cairo and Damascus exclusively for the teaching of the Qur'an and its recitation traditions. Moreover, the practices of *ʿard*—in which students recited the entire Qur'an before their teachers according to different recitation traditions—and *samaʿ*—in which students listened to their teachers—reached a particularly rigorous and disciplined form in these institutions during this century. Scholars of qira'at attached great importance to the chains of transmission (*isnad*) linking them through their teachers to the Prophet Muhammad (peace be upon him). They established meticulous systems of documentation to preserve the integrity of these chains, thereby developing continuous lines of scholarly authorisation known as *ijazah* chains.

The seventh century AH was exceptionally rich in terms of Islamic sciences. Important scholars emerged in every field of Islamic learning, producing numerous works of considerable significance. From the perspective of tafsir, one of the first figures to consider is Fakhr al-Din al-Razi (d. 606/1210). His work *Mafatih al-Ghayb* (*al-Tafsir al-Kabir*) is among the most important works representing the *diraya* (reason-based) approach to Qur'anic exegesis. Al-Qurtubi (d. 675/1273) and his commentary *al-Jamiʿ li-Ahkam al-Qur'an* are likewise of considerable importance. Al-Baydawi (d. 685/1286), a scholar who lived in Iran during the Ilkhanid period, made a significant contribution to the systematisation of tafsir. His commentary, *Anwar al-Tanzil wa-Asrar al-Ta'wil*, brought together the linguistic subtleties of al-Zamakhshari and the theological depth of al-Razi in a remarkable synthesis. For centuries, this work served as a standard reference and textbook throughout the Islamic world, including in Ottoman madrasas.

One of the scholars who left the most profound mark on this century was undoubtedly Muhyiddin Ibn al-ʿArabi (d. 638/1240). As Sufism became increasingly systematised during this period, esoteric and allusive (*batini/ishari*) interpretations gained prominence in tafsir. Ibn al-ʿArabi's Qur'anic interpretations are also characterised by this approach. Although the existence of a complete, independent tafsir by him remains a matter of scholarly debate, his interpretations of Qur'anic verses throughout his works, centred on the doctrine of *Wahdat al-Wujud* (the Unity of Being), opened up a new school of thought in the history of Qur'anic exegesis.

Another work written from a Sufi perspective was *al-Ta'wilat al-Najmiyya*, attributed to Najm al-Din al-Kubra (d. 618/1221). Al-Kubra began composing this work, but after he was martyred while fighting against the Mongols on the side of the Khwarazmian forces, its composition was continued by his student Najm al-Din al-Dayah (d. 654/1256). The section written by al-Dayah is also known

as *Bahr al-Haqa'iq wa-al-Maʿani*. Through this work, al-Dayah produced one of the most mature examples of Sufi tafsir.

Another scholar worthy of mention in the field of tafsir is ʿIzz al-Din ibn ʿAbd al-Salam (d. 660/1262), who authored an important commentary on the Qur'an known as *Tafsir al-Qur'an*.

From the perspective of Qur'anic sciences (*ʿUlum al-Qur'an*), the seventh century AH can be regarded as a period of maturation and systematisation. The works produced during this period laid the foundations and established the methodological framework for the major encyclopaedic studies that would be written in subsequent centuries. Abu Shama al-Maqdisi (d. 665/1267) and his work *al-Murshid al-Wajiz* are among the most important contributions to the history of Qur'anic sciences. ʿIzz al-Din ibn ʿAbd al-Salam (d. 660/1262), in his work *al-Ishara ila al-Ijaz fi ʿIlm al-Iʿjaz*, examines the miraculous nature of the Qur'an (*iʿjaz*) and its literary eloquence from the perspective of scholarly methodology.

During the seventh century AH, the science of Qur'anic recitation (*qira'at*) moved beyond the stage in which its foundational texts were being established and entered a new phase focused on identifying the most reliable and authentic readings and teaching them to students. During this period, qira'at reached its zenith in the Mamluk territories, particularly under the influence of scholars who migrated eastward from al-Andalus to Egypt and Syria. Abu Shama al-Maqdisi (d. 665/1267) became one of the foremost commentators on al-Shatibiyya through his work *Ibrahim al-Maʿani*. His *al-Murshid al-Wajiz* was also widely recognised. ʿAlam al-Din al-Sakhawi (d. 643/1245), through his work *Jamal al-Qurra*, documented the principles and history of the science of Qur'anic recitation.

During this century, highly technical works were also produced on the history of Qur'anic manuscript calligraphy, orthography, punctuation, and vowel notation. In this respect, ʿAlam al-Din al-Sakhawi's (d. 643/1245) *Jamal al-Qurra* is particularly significant. Numerous works were also written during this period as commentaries on the writings of Abu ʿAmr al-Dani (d. 444/1053).

From the perspective of hadith studies, scholars of this period were primarily concerned with systematising existing hadiths, institutionalising the methodology of hadith (*usul al-hadith*), and reorganising hadith collections according to legal and ethical themes. The Mongol invasion caused centres of learning to shift from Baghdad towards Cairo and Damascus, within the Mamluk territories, thereby contributing to the flourishing of hadith studies in these regions. The most significant contribution of this century to hadith scholarship was the establishment of clearly defined rules for hadith methodology. Ibn al-Salah al-Shahrazuri (d. 643/1245), through his work *ʿUlum al-Hadith*, brought together hadith terminology and methodological rules that had previously existed in a dispersed form. From the time of its composition onward, this book has been regarded as a foundational source for works on hadith methodology. Important scholars who came after him, such as al-Nawawi and Ibn Hajar, either wrote commentaries on it or abridged it.

One of the most important hadith scholars of this century was Imam al-Nawawi (d. 676/1277). He achieved exceptional success in bringing hadith into everyday life and integrating it into legal practice. His work *Riyad al-Salihin* is among the most widely read books in the Islamic world after the Qur'an. By arranging Qur'anic verses and hadiths according to ethical themes, he sought to cultivate a well-rounded Muslim character. In his *al-Arbaʿin* (*Forty Hadith*), al-Nawawi compiled

forty-two hadiths summarising the fundamental pillars of Islam. Hundreds of commentaries have subsequently been written on this collection. His *al-Minhaj*, a commentary on *Sahih Muslim*, is regarded as one of the most valuable commentaries in hadith literature. The works *Jamiʿ al-Usul* by Majd al-Din Ibn al-Athir (d. 606/1210) and *al-Targhib wa-al-Tarhib* by al-Mundhiri (d. 656/1258) are also highly significant contributions to hadith scholarship.

During the seventh century AH, the field of *fiqh* (Islamic jurisprudence) witnessed the systematisation of the opinions of the founding jurists, the organisation of legal opinions (*fatawa*), and the composition of major classical works that continue to serve as fundamental references in madrasas today. Following the Mongol invasion, jurisprudential activity became particularly concentrated in Mamluk Egypt, Syria, and Anatolia, where many scholars had sought refuge. One of the most significant legal developments of this century occurred during the reign of the Mamluk Sultan Baybars, when separate chief judges (*qadis*) were appointed in Cairo to represent each of the four Sunni schools of law: Hanafi, Shafi'i, Maliki, and Hanbali. This arrangement ensured the equal and official recognition of all four schools and institutionalised jurisprudential pluralism.

The Hanafi school retained its strength in Central Asia and Anatolia during this century. *Al-Hidaya*, written by al-Marghinani (d. 593/1197), became one of the most important texts of Hanafi jurisprudence. Dozens of commentaries were written on it during this period, and it later formed a foundation of the Ottoman legal system. Al-Mawsili (d. 683/1284) also composed *al-Mukhtar*, regarded as one of the five foundational texts of Hanafi jurisprudence, and its commentary, *al-Ikhtiyar*, during this century. With its clear and practical approach, the work represented a major development in the teaching of Islamic jurisprudence.

During this century, the Shafi'i school experienced a second major phase of development through the work of Imam al-Nawawi (d. 676/1277). In *Minhaj al-Talibin*, al-Nawawi critically selected and refined the positions of the Shafi'i school, identifying those regarded as the most authoritative opinions for legal rulings (*mufta bihi*). Today, this book remains a foundational text throughout the Shafi'i world, from Southeast Asia to East Africa. ʿIzz al-Din ibn ʿAbd al-Salam (d. 660/1262), known as *Sultan al-ʿUlama* (the Sultan of the Scholars), deepened the philosophical dimension of Islamic law through his work *Qawaʿid al-Ahkam*, which addresses the objectives of Islamic law (*maqasid al-shariʿa*) within the broader framework of legal theory.

The Hanbali school also experienced considerable intellectual activity during this century. Ibn Qudama's (d. 620/1223) *al-Mughni*, a masterpiece of comparative Islamic jurisprudence, is an extensive legal encyclopaedia that discusses not only Hanbali positions but also the evidence and arguments advanced by the other legal schools. Despite the political instability in the Maghreb and al-Andalus, Maliki jurisprudence made substantial advances in legal theory and methodology during this century. Al-Qarafi (d. 684/1285), through his work *al-Furuq* on legal theory and jurisprudential principles, identified subtle distinctions between legal concepts and brought legal reasoning to a high level of sophistication.

During the seventh century AH, *kalam* (Islamic theology) evolved beyond a discipline concerned solely with defending the fundamentals of faith. It became deeply intertwined with logic and philosophy, acquiring the distinctive character of *philosophical kalam*. Despite the turmoil caused by the Mongol invasions and the Crusades, Islamic thought reached a significant level of

development during this century through major works that sought to establish a balance between reason and transmitted revelation.

Fakhr al-Din al-Razi (d. 606/1210), who died at the beginning of this century, incorporated Aristotelian philosophy and the ideas of Ibn Sina into the methodology of kalam, successfully integrating philosophical inquiry into theological discourse. His works *al-Arbaʿin fi Usul al-Din* and *Muhassal Afkar al-Mutaqaddimin* laid the foundations for discussions of epistemology and ontology that would occupy theologians for centuries.

During this century, Ashʿarism and Maturidism established their predominance over opposing intellectual currents, particularly Muʿtazilism and philosophy, and attained their classical forms. Sayf al-Din al-Amidi (d. 631/1233), through his work *Abkar al-Afkar*, brought the science of *kalam* to a highly systematic level, examining its subject matter in meticulous detail. He demonstrated exceptional mastery in combining rational and transmitted proofs. In addition, Nasir al-Din al-Tusi (d. 672/1274) and his *Tajrid al-Iʿtiqad*, as well as al-Baydawi (d. 685/1286) and his work *Tawaliʿ al-Anwar*, are of considerable importance for understanding the seventh century AH.

From the perspective of Sufism, the seventh century AH witnessed the culmination of Sufi thought along two principal paths. The first was the doctrine of *Wahdat al-Wujud* (the Unity of Being), representing theoretical Sufism. The founder of this school was Muhyiddin Ibn al-ʿArabi (d. 638/1240), who transformed Sufism into a philosophical and ontological system. He is known as *Shaykh al-Akbar* (the Greatest Master). His most important works are *al-Futuhat al-Makkiyya* and *Fusus al-Hikam*.

The second was the school of Divine Love, whose foremost representative was Jalal al-Din Rumi (d. 672/1273). Through his teachings, which placed love for humanity and divine love at the centre of spiritual life, Rumi transformed the spiritual landscape of Anatolia. His most important work, the *Mathnawi*, is one of the major masterpieces of Islamic civilisation. The work *ʿAwarif al-Maʿarif* by Shihab al-Din Suhrawardi (d. 632/1234) is also among the most significant books of this century. Abu Hafs Ibn al-Farid (d. 632/1235), known as *Sultan al-ʿAshiqin* (the Sultan of Lovers), and his work *Nazm al-Suluk*, also known as the *Taʾiyya*, likewise deserve particular attention in the context of Sufism.

This century was also a period in which many major Sufi orders, several of which continue to exist today, became more systematically organised. The Mevlevi order was systematised by Rumi's son, Sultan Walad (d. 712/1312), following his father's death. The Kubrawiyya was founded by Najm al-Din Kubra (d. 618/1221). His martyrdom while defending Gurganj against the Mongol invasion became a symbol of how Sufis could assume the role of warriors when circumstances required. The Shadhiliyya was established by Abu al-Hasan al-Shadhili (d. 656/1258) in North Africa and Egypt and spread particularly among intellectual circles and urban merchants. The Bektashi order emerged as dervishes who had come to Anatolia through the tradition of Ahmad Yasawi gathered around Haji Bektash Veli (d. 669/1271). They established the Bektashi order and played a pivotal role in the Islamisation of Anatolia.

The seventh century AH was a period of classical culmination for Arabic linguistics and rhetoric, during which these disciplines reached their most mature forms through their integration with philosophy and logic. Language was regarded as a primary instrument for understanding the

miraculous nature of the Qur'an (*iʿjaz*), and foundational texts that are still taught in madrasas today were composed during this century.

The undisputed leading authority in language and literary studies during this period was Abu Yaʿqub al-Sakkaki (d. 626/1229). His work *Miftah al-ʿUlum* was the first to systematise the science of rhetoric in a comprehensive manner, encompassing *maʿani* (semantics and the appropriateness of expression), *bayan* (figurative expression and elucidation), and *badiʿ* (literary embellishment). Topics in rhetoric that had previously been treated in a relatively scattered manner were organised into a logical framework in this work. Its third section came to be regarded as a foundational text on rhetoric throughout the Islamic world, and numerous commentaries were written on it over the centuries by scholars such as al-Qazwini and al-Taftazani.

Another prominent figure of this century was Ibn al-Hajib (d. 646/1249). His works *al-Kafiya* and *al-Shafiya* are of considerable importance. These two texts became cornerstones of Arabic-language education throughout the Islamic world, including in Ottoman madrasas. Written in a concise, precise, and highly technical style, they became among the most frequently commented-upon works in Arabic linguistics.

Ibn al-Farid (d. 632/1235) also made a name for himself through his *Nazm al-Suluk*. In this work, Sufi love is expressed through the finest literary devices of the Arabic language, including metaphor, simile, and metonymy, producing some of the most intricate and artistically sophisticated poetry in Arabic literature. Other important works in Arabic linguistics and literature from this century include Ibn Malik's (d. 672/1274) *Alfiyya*; Ibn Yaʿish's (d. 643/1245) *Sharh al-Mufassal*; ʿIzz al-Din ibn ʿAbd al-Salam's (d. 660/1262) *al-Ishara ila al-Ijaz*; and Diya al-Din Ibn al-Athir's (d. 637/1239) *al-Mathal al-Saʾir*.

The seventh century AH was also a highly significant period for Persian language and literature. Indeed, it is often regarded as a golden age of Persian literary culture and as the period during which Persian emerged as a major language of world literature. The immense destruction and suffering caused by the Mongol invasions found expression in Persian literature through profound spirituality, Sufi reflection, and philosophical wisdom. During this century, Persian became a shared language of culture, poetry, and diplomacy across a vast geographical area extending from Anatolia to India and from Central Asia to Iran.

One of the greatest works of Persian literature to emerge during this period was the *Mathnawi* by Jalal al-Din Rumi (d. 672/1273). Containing more than 26,000 couplets, this masterpiece conveys Sufi truths through stories and allegories. Shams al-Tabrizi's (d. 645/1247) *Diwan-i Kabir* likewise represents the pinnacle of passionate love and lyrical poetry.

Another great figure of this period was Saʿdi of Shiraz (d. 691/1292). His *Bustan* and *Gulistan*, among the most significant works expressing wisdom and love for humanity in Persian, are unparalleled masterpieces in this respect. The *Tarikh-i Jahan-gusha* by ʿAla al-Din ʿAta-Malik Juvayni (d. 681/1283) is a Persian historical work that recounts the rise of the Mongol Empire and the history of the Khwarazmian dynasty in a remarkable literary style.

Farid al-Din ʿAttar's (d. 618/1221) *Mantiq al-Tayr* (*The Conference of the Birds*) is an allegorical masterpiece that depicts the spiritual journey in Persian. Nasir al-Din Tusi's (d. 672/1274) *Akhlaq-*

i Nasiri is one of the most important works on ethics and philosophy written in Persian. Finally, Fakhr al-Din ʿIraqi's (d. 688/1289) *Lamaʿat* is a Sufi work that blends the philosophy of Ibn al-ʿArabi with the lyrical expression of Persian poetry.

The seventh century AH was of vital importance for the Turkish language and literature. During this century, Turkic tribes migrating from Central Asia to Anatolia began to commit their oral traditions to writing. As a result, Oghuz Turkish, also known as Old Anatolian Turkish, produced its first major literary works and developed into a language of literature. At a time when Persian served as the official language of the Seljuk state in Anatolia and Arabic was the language of scholarship, several figures helped establish Turkish as a language of intellectual and spiritual culture and literature.

Haji Bektash Veli (d. 1271) blended the Turkish language and culture with the essence of Islam, becoming one of the spiritual architects of Anatolia. Although his work *Maqalat* was originally written in Arabic, it circulated among Anatolian dervishes through Turkish interpretations and helped shape the Turkish intellectual tradition. The Turkish works attributed to figures known as Ahmad-i Fakih are also significant for this century. One of the most important documents in the history of the Turkish language is the decree issued on 13 May 1277. After capturing Konya, Karamanid ruler Mehmet Bey made the following historic proclamation: "From this day forward, no language other than Turkish shall be used in the divan, the dervish lodge, the palace, the assembly, or the public square!" This decree helped establish Turkish not merely as a language of the people but also as a language of government and administration, challenging the dominance of Arabic and Persian in official affairs.

The seventh century AH was also highly significant for Islamic historiography. Major events of this century—including the Mongol invasions, the final phase of the Crusades, the fall of Baghdad, and the rise of the Mamluks—were recorded contemporaneously and with considerable care by the historians of the period. These historians did not merely narrate events; they also produced outstanding works in such genres as biography, urban history, and universal history.

Ibn al-Athir (d. 630/1233), in his *al-Kamil fi al-Tarikh*, brought Islamic historiography to a remarkable level of achievement. His work presents events in chronological order, year by year, and provides particularly valuable information on the Crusades and the early stages of the Mongol invasions. Ibn Khallikan's (d. 681/1282) *Wafayat al-Aʿyan* is one of the most famous biographical encyclopaedias in Islamic history. Arranged alphabetically, it recounts the lives of hundreds of prominent figures, ranging from caliphs and scholars to poets and viziers.

Juvayni (d. 681/1283), in his *Tarikh-i Jahan-gusha*, recounts the conquests of Genghis Khan and his successors, as well as the collapse of the Khwarazmian dynasty. Writing in Persian as a statesman serving in the Mongol court, he provides a remarkably perceptive account of these events. Ibn Bibi's (d. circa 684/1285) *al-Awamir al-ʿAlaʾiyya fi al-Umur al-ʿAlaʾiyya* is one of the most important historical sources on the Seljuk Sultanate of Rum, offering valuable insights into the political and social structure of Anatolia.

Ibn al-ʿAdim (d. 660/1262), in his *Bughyat al-Talab fi Tarikh Halab*, recounts the history of Aleppo and the lives of its prominent inhabitants. The work is among the finest examples of urban historiography. Abu al-Muzaffar Shams al-Din Yusuf ibn Qizoghlu al-Turki (d. 654/1256), better

known as Sibt Ibn al-Jawzi, was another major figure of this century. His *Mirʾat al-Zaman* is an extensive work of general history. Abu ʿAmr Minhaj al-Din al-Juzjani (d. 664/1266) also left a lasting mark on the period through his Persian work *Tabaqat-i Nasiri*. Abu al-Fadl Muhyi al-Din ʿAbd Allah ibn ʿAbd al-Zahir (d. 692/1293) was another prominent scholar of the century, known for his historical writings, particularly *al-Rawd al-Zahir fi Sirat al-Malik al-Zahir*.

During this century, geography developed into a significant field of scholarship encompassing history, anthropology, and economics. Yaqut al-Hamawi (d. 626/1229) was one of the greatest figures in the history of geography. His *Muʿjam al-Buldan* is an extensive geographical dictionary arranged alphabetically. It describes not only place names but also the climates, histories, notable scholars, and economies of different cities.

Zakariyya al-Qazwini (d. 681/1283) was another highly significant figure of the period. His *Athar al-Bilad* describes the geographical characteristics of various countries while also discussing their flora and fauna. His *ʿAjaʾib al-Makhluqat* is equally important. Combining cosmography and the natural sciences, this illustrated work, adorned with miniatures, remained an influential reference for centuries.

During this period, maritime activities in the Indian Ocean and the Mediterranean contributed to the development of practical geography. The astrolabe, used for astronomical observations, was further refined, while sailors began to use the compass more effectively and maps depicting coastlines were developed. Ibn Saʿid al-Maghribi (d. 685/1286), having travelled from al-Andalus across the Islamic world, mapped coastlines and sea routes using latitude and longitude coordinates.

The seventh century AH was also highly significant for astronomy. It was an age of observation and discovery. During this period, scholars in the Islamic world tested theoretical knowledge inherited from ancient Greece in purpose-built observatories and increased mathematical precision in cartography. Scientific centres established with the support of Mongol rulers played a major role in shaping the history of world science.

The most significant astronomical development of the century was the Maragha Observatory, whose construction began in Azerbaijan in 657/1259 and which became operational in 669/1271. The observatory functioned much like a major modern scientific research centre. Nasir al-Din al-Tusi (d. 673/1274) was its founder. The *Zij-i Ilkhani*, a catalogue of stars compiled at the observatory on the basis of observations conducted over many years, was regarded as one of the most reliable astronomical references until the time of Copernicus. The Tusi couple, a geometrical model developed by al-Tusi to address problems in Ptolemy's model of the universe, was later used by Copernicus in developing his heliocentric theory.

The seventh century AH was a paradoxical period in the history of science. Despite political turmoil and invasions, outstanding intellectuals emerged, and foundations for later scientific developments were laid in fields ranging from philosophy to medicine. This century witnessed, in particular, the emergence of scientific centres such as the Maragha School.

During this period, philosophy and *kalam* (Islamic theology) became inseparably intertwined, while logic came to be regarded as the common language of all the sciences. Nasir al-Din al-Tusi (d. 673/1274) was an authority not only in theology but also in philosophy and logic. He revitalised

the philosophical tradition of Ibn Sina. His *Tajrid al-Mantiq* and his commentary on *al-Isharat* are particularly important. He developed logical analysis with a degree of precision comparable to that of mathematics.

Athir al-Din al-Abhari (d. 653/1265) produced one of the best-known texts in classical logic through his *Sharh Kitab Isaghuji*. This work is a commentary on *Isaghuji* (also written *Isagoge*, meaning "introduction"), the text composed by the Neoplatonic philosopher Porphyry (d. 304 CE), of Syriac origin, to facilitate the understanding of Aristotle's *Categories*, the first book in Aristotle's logical corpus. For centuries, this work was taught throughout the Islamic world as an introductory textbook in logic. In his *al-Risala al-Shamsiyya*, Najm al-Din al-Katibi (d. 674/1276) examined some of the most advanced technical aspects of logic.

The world of Islamic medicine made remarkable advances during this century, with discoveries that challenged established Greek medical theories. Ibn al-Nafis (d. 686/1288), in particular, was one of the greatest geniuses in the history of medicine. Centuries before William Harvey, he correctly described the pulmonary circulation of the blood in his work *Sharh Tashrih al-Qanun*. He refuted Galen's long-standing theory that blood passed directly between the ventricles of the heart.

Ibn Abi Usaybiʿa (d. 668/1270), through his *ʿUyun al-Anbaʾ fi Tabaqat al-Atibbaʾ*, made an outstanding contribution to the history of medicine. This unique medical encyclopaedia records the biographies and medical practices of more than 400 physicians, from antiquity to the author's own time.

Mathematics and astronomy reached their zenith during this century in major research centres established with state support under the Ilkhanids. Nasir al-Din al-Tusi, in his work *Shakl al-Qattaʿ*, transformed trigonometry from a branch of astronomy into an independent branch of mathematics. He also systematised the sine and tangent theorems.

The events that took place, scientific discoveries that were made, books that were authored, and scholars who passed away during the seventh century AH—all of which we have touched upon here only in part—clearly demonstrate the immense significance of this century. In view of this importance, we decided to devote a separate symposium to the seventh century AH. Believing that it would be beneficial to examine and study all these developments in an academic and scholarly manner, as we had done for the preceding six centuries, we organised the event entitled **"Islamic Sciences Century by Century: The Role of the Seventh Century AH in the Development of Islamic Sciences—An International Symposium."**

Our symposium has once again attracted considerable interest this year, as it does every year. We received a total of 327 paper abstracts, including 128 from Türkiye and 199 from abroad. The fact that these abstracts came from 29 different countries demonstrates the considerable international interest in our symposium and its recognition across all continents.

If we also include the abstracts that were not accepted because they were submitted after the deadline, the total number reaches approximately 350. Some of these papers were prepared jointly by more than one researcher. Taking this into account, the number of scholars and researchers wishing to participate in our symposium is approximately 360.

We would like to express our sincere gratitude to all the academics and researchers who have shown such great interest in our symposium. We would particularly like to note that a substantial proportion of the abstracts submitted from abroad arrived after the deadline for abstract submission and were therefore not accepted by our Organizing Committee.

The 327 abstracts submitted within the deadline were carefully examined by the Organizing Committee. Some were excluded because their abstracts were considered insufficient or unrelated to the symposium's subject, leaving 298 papers for evaluation.

It is not possible to present such a large number of papers, all of which are important, within the days and at the venues allocated for our symposium. Therefore, with the assistance of our Scientific and Advisory Board, whose members would help us determine which papers should be included in the symposium programme, we classified all the papers according to their academic disciplines and forwarded them to the relevant specialists on the Board.

Our Scientific and Advisory Board examined the papers meticulously and made its selections accordingly. Following this evaluation, the abstracts of approximately 150 papers were accepted, and their authors were asked to submit their full papers or complete drafts by 5 September 2026.

By 30 September 2026, we had received 122 full papers from 125 participants, and these papers were included in the symposium programme.

Of these 122 papers, 61 were submitted from within Türkiye and 61 from abroad. Of the papers submitted from Türkiye, 53 belong to Turkish academics and researchers, while 9 were prepared by foreign academics and researchers working in Türkiye.

Two of the 122 papers were co-authored, while the remaining 120 were prepared by individual researchers. Both co-authored papers were submitted from abroad.

In terms of language, 45 papers were prepared in Turkish, 4 in English, and 73 in Arabic.

The 122 papers submitted to our symposium cover a wide range of academic disciplines. There are 26 papers on Qur’anic exegesis (tafsir), 16 on Arabic Language and Rhetoric, 14 on Sufism, 14 on Islamic History, 13 on Hadith, and 13 on Islamic Law (Fiqh). There are also 9 papers on Islamic Theology (Kalam) and 6 on Islamic Philosophy. Two papers each address Logic and the History of Religions. One paper each focuses on the History of Science, Islamic Political Thought, Sociology, the History of Islamic Sects, Art History, and Turkish Religious Music. In addition, one paper examines the seventh Islamic century in a general and comprehensive manner.

Thus, the 122 papers to be presented at our symposium will be delivered in three languages: 73 papers, accounting for 60% of the total, will be presented in Arabic; 45 papers, representing 37%, will be presented in Turkish; and 4 papers, representing 3%, will be presented in English.

As mentioned above, abstracts were initially submitted to our symposium from 29 different countries. Following the evaluations conducted by the Organizing Committee and the Scientific and Advisory Board, the number of countries represented among the accepted papers decreased to 22. Accordingly, 125 academics and researchers from 22 different countries are participating in the symposium.

Of the participants, 63 have come from abroad, while 62 are participating from within Türkiye. Among those participating from Türkiye, 9 are foreign nationals. If these individuals are also included in the category of international participants, the total number of foreign participants becomes 72. Accordingly, 53 of all participants (42%) are Turkish nationals, while 72 (58%) are foreign nationals.

Among the foreign participants, 18 are Algerian and 14 are Moroccan. There are also 4 participants from Iraq and 4 from Tajikistan. Two participants each come from Iran, Qatar, Tunisia, and Jordan.

The countries represented by one participant each are the United Arab Emirates, the United Kingdom, India, Kyrgyzstan, Libya, Malaysia, Mali, Egypt, Nigeria, Russia, Syria, Saudi Arabia, and Yemen. One participant, however, did not provide information about their country of origin

This year, our symposium has also attracted considerable interest from universities across Türkiye. Thirteen participants are from Istanbul University, five from Marmara University, three from Selçuk University, and two from Kastamonu University.

In addition, one participant from each of the following universities will present a paper at the symposium: Ağrı İbrahim Çeçen University, Ankara University, Ardahan University, Bandırma Onyedi Eylül University, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bursa Uludağ University, Dokuz Eylül University, Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Gaziantep Islam Science and Technology University, Giresun University, Iğdır University, Istanbul Sabahattin Zaim University, Kilis 7 Aralık University, Kırklareli University, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Pamukkale University, Recep Tayyip Erdoğan University, Süleyman Demirel University, and Tokat Gaziosmanpaşa University.

Three participants working at IRCICA (the Research Centre for Islamic History, Art and Culture) and the Presidency of Religious Affairs of Türkiye will also present papers. One additional participant is not affiliated with any institution. Thus, scholars from 23 universities in Türkiye will be represented at our symposium.

Of the participants coming from abroad, 75 paper authors are employed at universities or research centres in their respective countries.

Of the 125 academics participating in our symposium, 24 are professors and 11 are associate professors. The number of participants holding a doctoral degree who serve as assistant professors, lecturers, or research assistants, as well as those bearing the title of PhD, is 67.

The number of participants working as research assistants or lecturers, or pursuing doctoral or master's degrees, is 20. In addition, two participants are researchers, and one is an undergraduate student.

Thus, excluding the 24 professors, 101 participants hold positions or statuses as associate professors, assistant professors, lecturers, research assistants with doctoral degrees, postgraduate students, undergraduate students, or researchers. This demonstrates that our symposium provides significant opportunities for early-career academics and researchers. Indeed, they account for 81% of all participants.

Of the 125 individuals who submitted papers to our symposium, 40 are women and the remaining 85 are men. Accordingly, female participants account for 32% of the total, which is a considerably

high proportion. This demonstrates the strong interest shown by female academics and researchers in participating in our academic event.

In this way, our symposium brings together participants at different academic levels and from all branches of Islamic sciences.

Each academic will present, from the perspective of their own discipline, a scholarly paper examining an event that took place during the seventh Islamic century, a scholar who lived during that period, a work written at that time, a school of thought that emerged, or a legal opinion (fatwa) issued during the century. They will also explore the effects these events, scholars, works, schools of thought, and legal opinions have had up to the present day, as well as the roles and functions they have played in shaping developments in subsequent periods. All these subjects will be addressed through a rigorous scholarly approach and a sound academic methodology.

As the Faculty of Theology at Istanbul University, we are organizing this symposium in collaboration with the following institutions:

1. **University of Malaya (Kuala Lumpur, Malaysia)**
2. **Sultan Qaboos University (Muscat, Oman)**
3. **Istanbul Mufti's Office (Istanbul, Türkiye)**

We would like to express our sincere gratitude to the representatives of these institutions for agreeing to organize this symposium jointly with us.

We also extend our heartfelt thanks to **Fatih District Mufti's Office** and the **Istanbul Dârü'l-Fünûn Theology Foundation**, our partners in this symposium, particularly for their financial support.

We are deeply grateful to the esteemed members of our Symposium Organizing Committee, who have devoted considerable time and effort to serving the symposium at every stage of its organization.

Our Organizing Committee consists of 30 members: 14 citizens of the Republic of Türkiye and 16 foreign nationals from nine different countries. One of the Turkish citizens had previously held the citizenship of another country before subsequently acquiring Turkish citizenship.

Among the foreign members, four are Moroccan, three are Omani, two are Malaysian, and two are Pakistani. We also have one member each from Tunisia, Germany, Algeria, Indonesia, and Lebanon.

We wish our symposium every success and hope that it will make valuable contributions to the academic world.

Prof. Dr. Hidayet Aydar

18 October 2026 Istanbul / Fatih

TEBLİĞLER, KATILIMCILAR VE KURULLARLA İLGİLİ BAZI İSTATİSTİKÎ BİLGİLER
SOME STATİSTİCAL INFORMATION ABOUT PAPERS, PARTICIPANTS AND BOARDS
بعض المعلومات الإحصائية عن أوراق المؤتمر والمشاركين والمنظمات

Sempozyumuzun geniş katılımlı uluslararası bir etkinlik olduğunu göstermesi bakımından, sempozyumda sunulacak olan tebliğler, bu tebliğleri sunacak olan katılımcılar ve sempozyumla ilgili kurullar hakkında bazı istatistikî bilgileri vermeyi uygun gördük.

We deemed it appropriate to provide some statistical information about the papers to be presented at the symposium, the participants delivering these papers, and the committees related to the symposium, to demonstrate that our symposium is a widely attended international event.

وقد رأينا من المناسب تقديم بعض المعلومات الإحصائية عن الأوراق التي ستقدم في الندوة، والمشاركين الذين قدموا هذه الأوراق، واللجان المرتبطة بالندوة، لنثبت أن ندوتنا هي حدث دولي يشهد حضورا واسعا.

1 - Sempozyumda sunulan tebliğlerle ilgili bazı istatistikî bilgiler/ Some statistical information about the papers presented at the symposium/ بعض المعلومات الإحصائية عن الأوراق المقدمة في الندوة

Genel Bakış

Overview نظرة عامة

122	125	22	16	3
Tebliğ Papers البحوث	**Katılımcı** Participants المشاركون	**Ülke** Countries الدول	**Bilim alanı** Fields المجالات العلمية	**Dil** Languages اللغات

Üç dilde sunulan 122 tebliğin yarısı Türkiye dışındaki kurumlardan geldi; tebliğlerin %60'ı Arapça.

Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri 2

Tebliğlerin Türkiye ve Yurt Dışına Göre Dağılımı

Papers from Türkiye and Abroad توزيع البحوث بين تركيا وخارجها

- 61 **Türkiye'den · %50**
  Türkiye'de görev yapan Türk ve yabancı uyruklu akademisyenlerden · 1 ortak tebliğ
- 61 **Yurt dışından · %50**
  21 ülkeden · 2 ortak tebliğ

Dağılım, tebliğ sahibinin yaşadığı ve görev yaptığı ülkeye göredir; tebliğin diline göre değil.

Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri 3

Katılımcıların Türkiye ve Yurt Dışına Göre Dağılımı

Participants from Türkiye and Abroad

توزيع المشاركين بين تركيا وخارجها

63 — **Yurt dışından · %50.4**
From abroad

62 — **Yurt içinden · %49.6**
From Türkiye

Sempozyuma yurt dışından 63 (%50.4), yurt içinden ise 62 (%49.6) kişi katılmıştır.

Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri 4

Katılımcıların Ülkelere Göre Dağılımı

Participants by Country

المشاركين حسب البلد

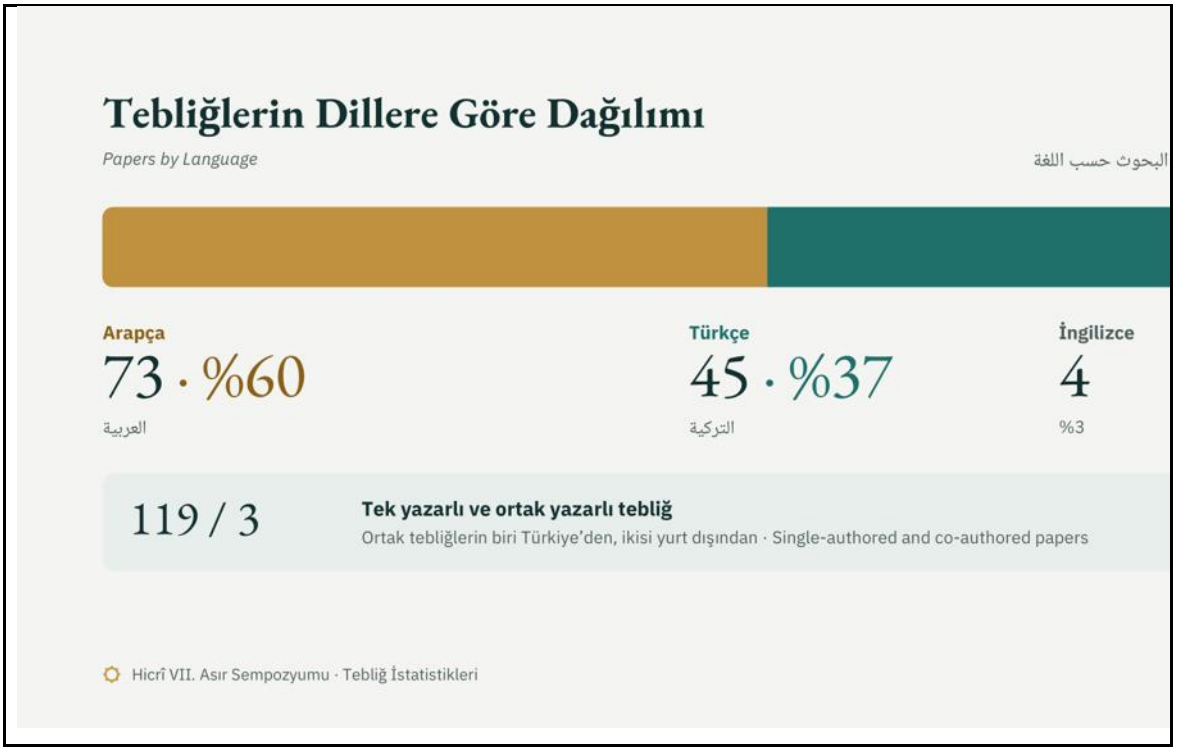
Türkiye'deki katılımcılar
62 · %49.6

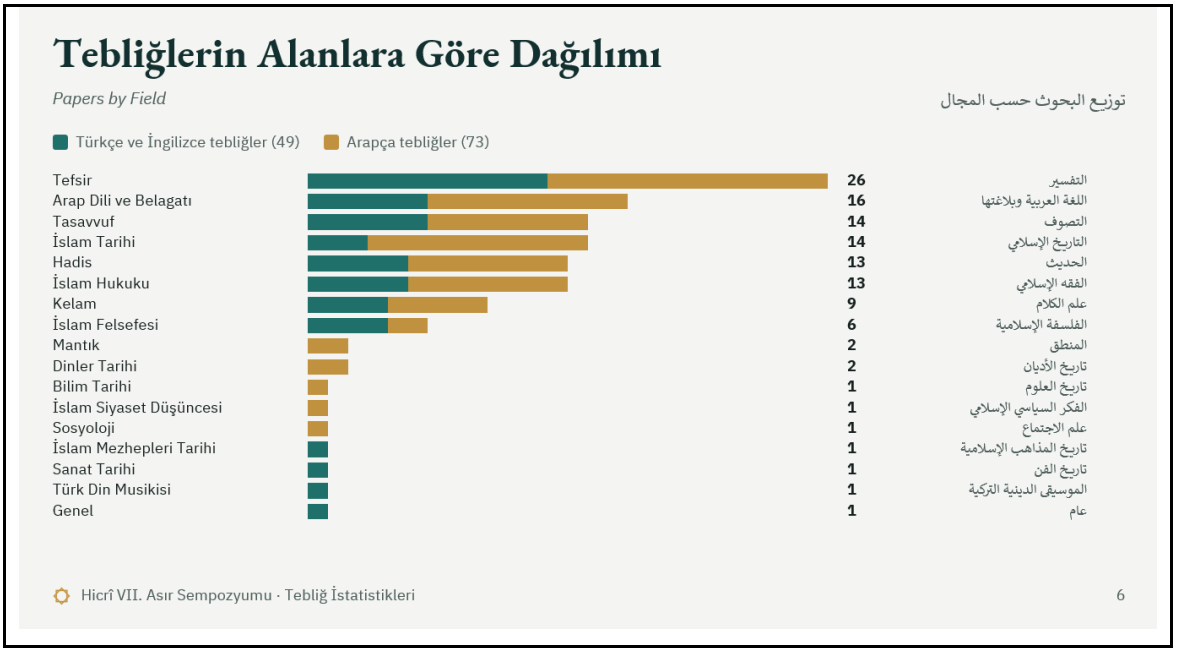
Yurt dışındaki katılımcılar, bölgelere göre

Mağrib	35
Orta Doğu ve Mısır	15
Orta Asya ve Rusya	6
Sahra Altı Afrika	2
Avrupa ve Güney Asya	3
Bilinmiyor	1

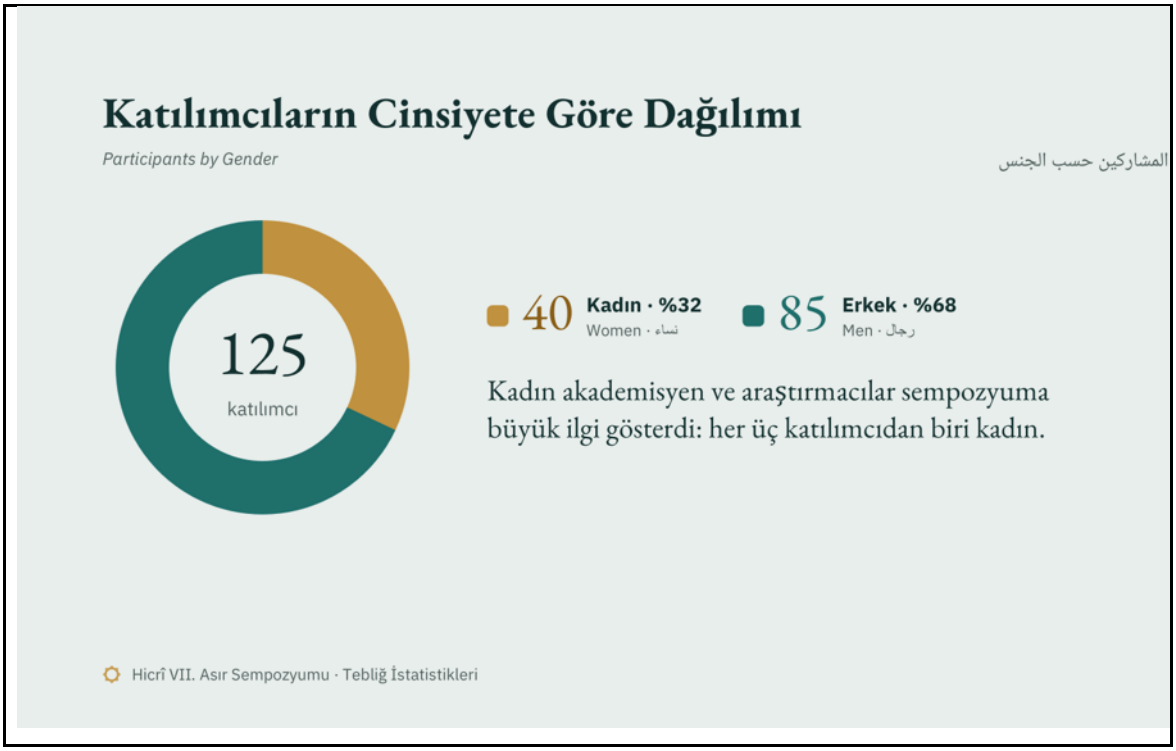
Cezayir	18	Kırgızistan	1
Fas	14	Libya	1
Irak	4	Malezya	1
Tacikistan	4	Mali	1
İran	2	Mısır	1
Katar	2	Nijerya	1
Tunus	2	Rusya	1
Ürdün	2	Suriye	1
BAE	1	Suudi Arabistan	1
Birleşik Krallık	1	Yemen	1
Hindistan	1	Bilinmiyor	1

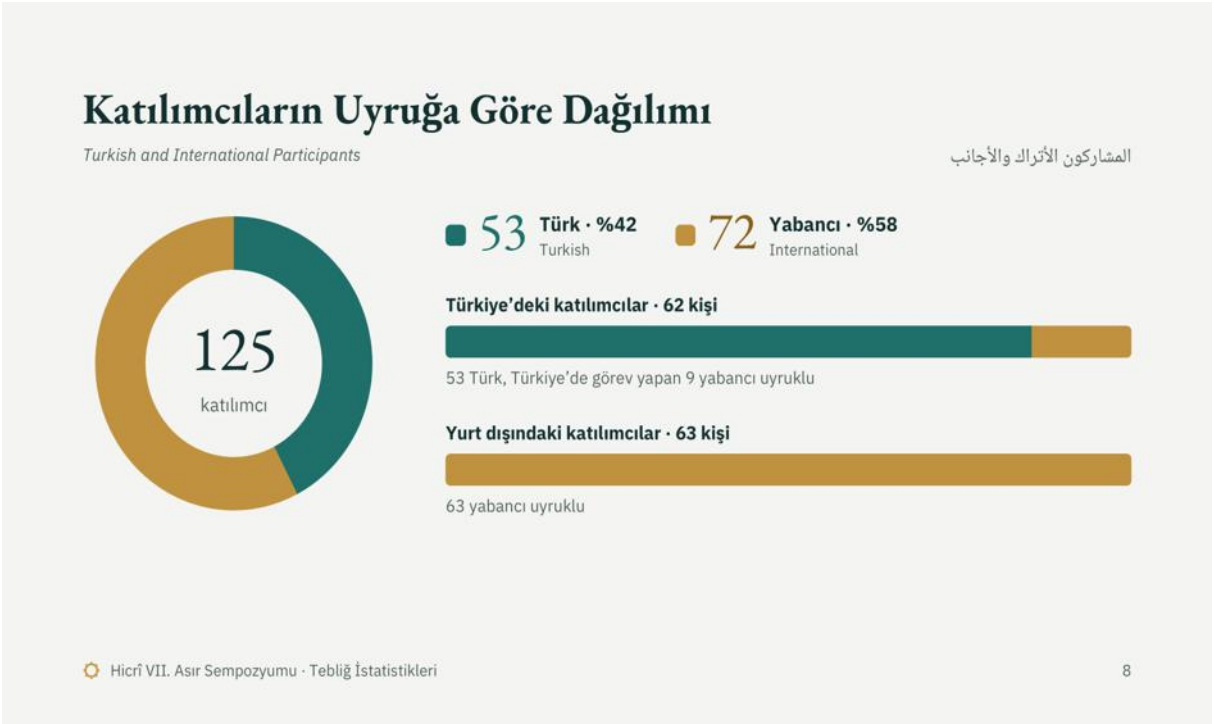
Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri

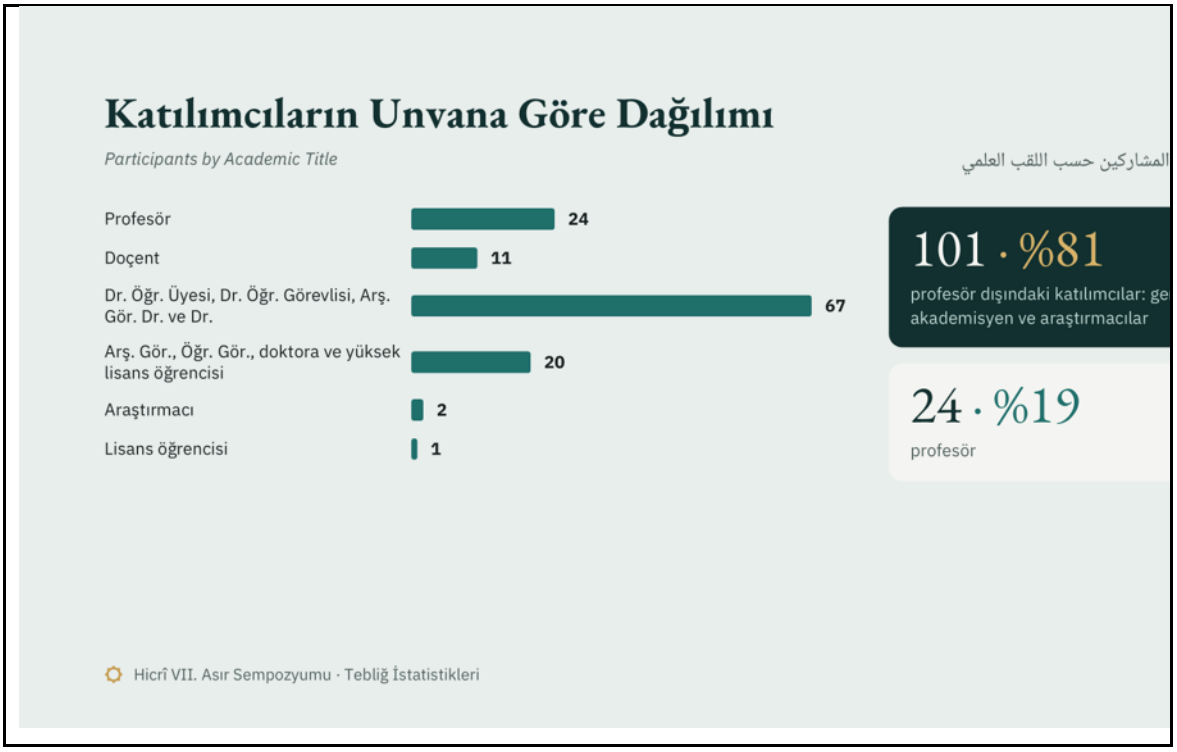

Tebliğlerin Dillere Göre Dağılımı
Papers by Language
البحوث حسب اللغة
Arapça
73 · %60
العربية
Türkçe
45 · %37
التركية
İngilizce
4
%3
119 / 3
Tek yazarlı ve ortak yazarlı tebliğ
Ortak tebliğlerin biri Türkiye'den, ikisi yurt dışından · Single-authored and co-authored papers
Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri

Tebliğlerin Alanlara Göre Dağılımı
Papers by Field
توزيع البحوث حسب المجال
Türkçe ve İngilizce tebliğler (49)
Arapça tebliğler (73)
Tefsir 26 التفسير
Arap Dili ve Belagatı 16 اللغة العربية وبلاغتها
Tasavvuf 14 التصوف
İslam Tarihi 14 التاريخ الإسلامي
Hadis 13 الحديث
İslam Hukuku 13 الفقه الإسلامي
Kelam 9 علم الكلام
İslam Felsefesi 6 الفلسفة الإسلامية
Mantık 2 المنطق
Dinler Tarihi 2 تاريخ الأديان
Bilim Tarihi 1 تاريخ العلوم
İslam Siyaset Düşüncesi 1 الفكر السياسي الإسلامي
Sosyoloji 1 علم الاجتماع
İslam Mezhepleri Tarihi 1 تاريخ المذاهب الإسلامية
Sanat Tarihi 1 تاريخ الفن
Türk Din Musikisi 1 الموسيقى الدينية التركية
Genel 1 عام
Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri
6

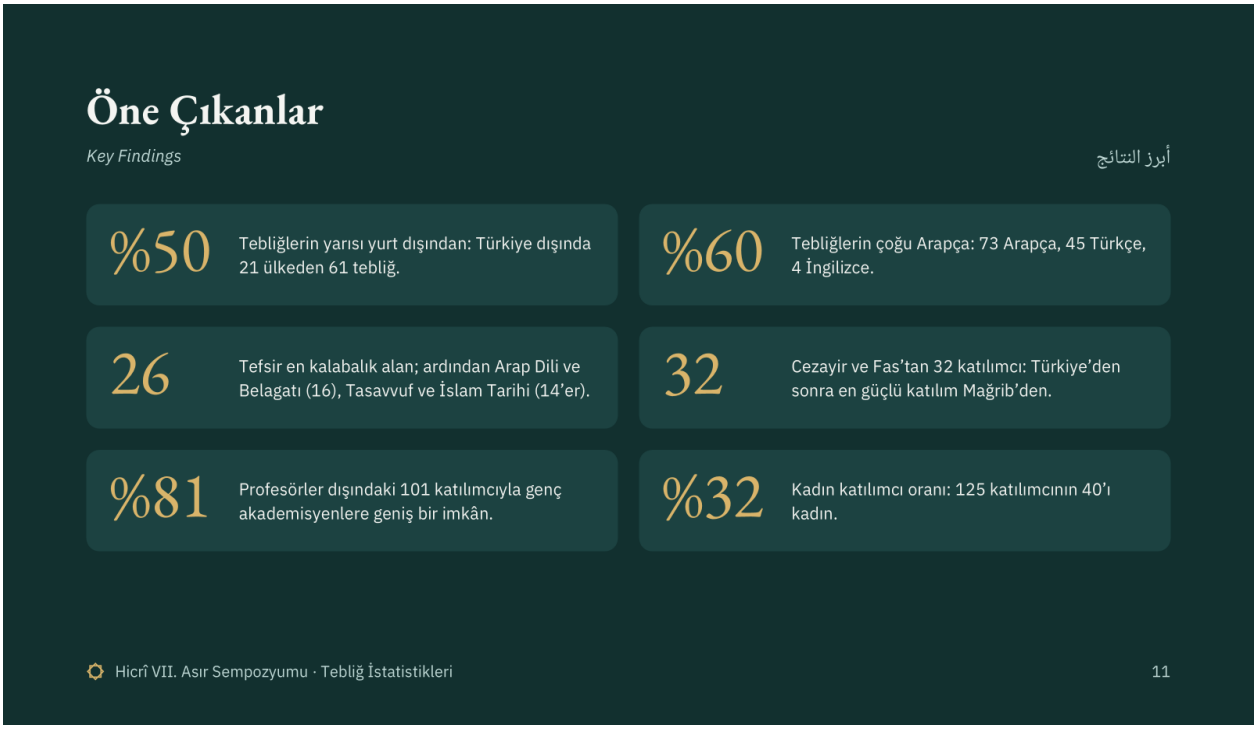
2. Sempozyum katılımcılarıyla ilgili bazı istatistikî bilgiler/ Some statistical information about symposium participants/ بعض المعلومات الإحصائية عن المشاركين في الندوة

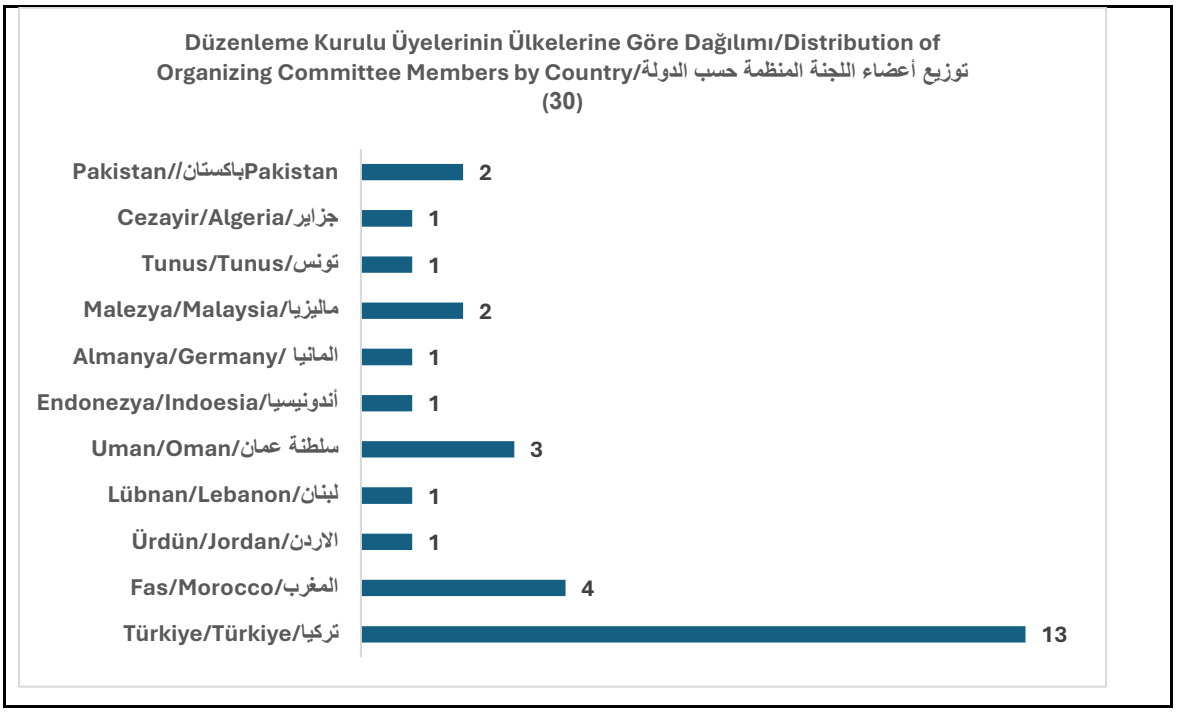

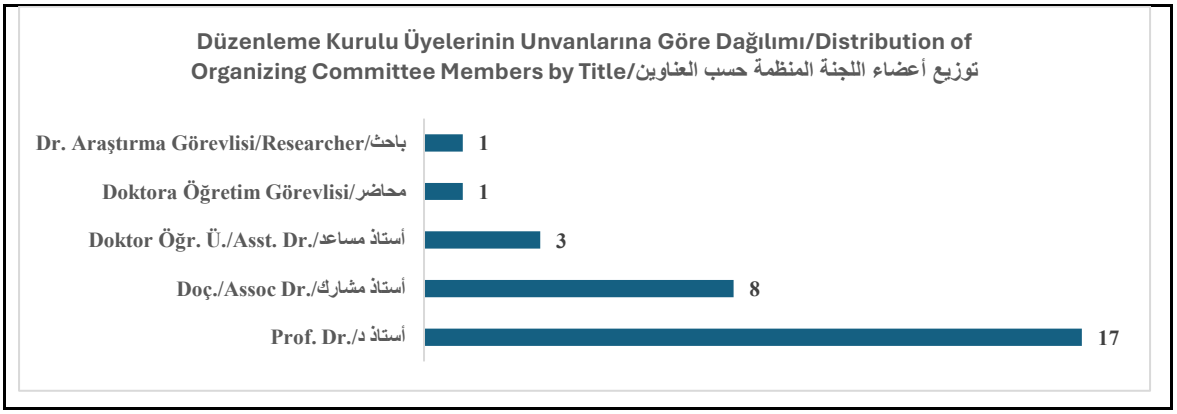

Katılımcıların Unvana Göre Dağılımı
Participants by Academic Title
المشاركين حسب اللقب العلمي
Profesör 24
Doçent 11
Dr. Öğr. Üyesi, Dr. Öğr. Görevlisi, Arş. Gör. Dr. ve Dr. 67
Arş. Gör., Öğr. Gör., doktora ve yüksek lisans öğrencisi 20
Araştırmacı 2
Lisans öğrencisi 1
101 · %81
profesör dışındaki katılımcılar: ge
akademisyen ve araştırmacılar
24 · %19
profesör
Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri

Türkiye'deki Kurumlara Göre Dağılım
Participants from Türkiye by Institution
توزيع المشاركين من تركيا حسب المؤسسات
Türkçe ve İngilizce tebliğ sunan, Türkiye'deki kurumlardan 47 katılımcı
İstanbul Üniversitesi 13
Marmara Üniversitesi 5
Selçuk Üniversitesi 3
Kastamonu Üniversitesi 2
Diyanet İşleri Başkanlığı 2
Bağımsız araştırmacı 2
Birer katılımcıyla 20 kurum
Ağrı İbrahim Çeçen · Ankara · Ardahan · Bandırma Onyedi Eylül · Bolu Abant İzzet Baysal · Bursa Uludağ · Dokuz Eylül · Fatih Sultan Mehmet Vakıf · Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji · Giresun · Iğdır · İstanbul Sabahattin Zaim · Kilis 7 Aralık · Kırklareli · Nevşehir Hacı Bektaş Veli · Pamukkale · Recep Tayyip Erdoğan · Süleyman Demirel · Tokat Gaziosmanpaşa üniversiteleri ve IRCICA
Hicrî VII. Asır Sempozyumu · Tebliğ İstatistikleri
10

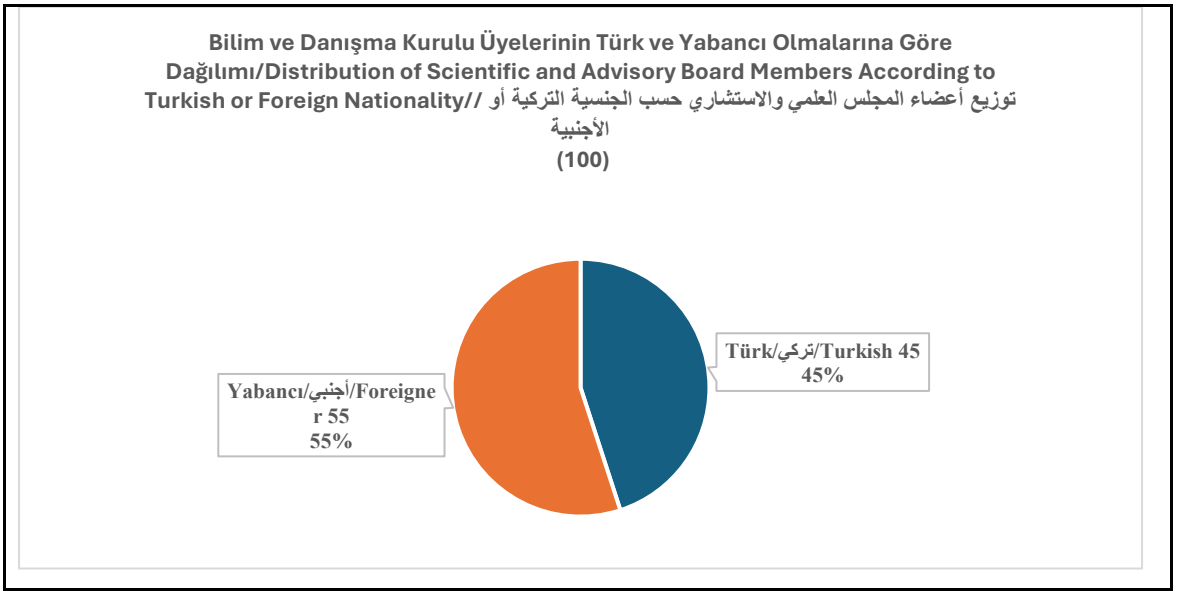

3. Sempozyum düzenleme kurulu üyeleriyle ilgili bazı istatistikî bilgiler/ Some statistical information about the members of the symposium organizing committee/ بعض المعلومات الإحصائية عن أعضاء اللجنة المنظمة للندوة

4. Sempozyum bilim ve danışma kurulu ile ilgili bazı istatistikî bilgiler/ Some statistical information about the symposium science and advisory board/ بعض المعلومات الإحصائية عن أعضاء المجلس العلمي والإستشاري

Bilim ve Danışma Kurulu üyelerimizin Türkiye dışındaki ülkeleri / Countries Represented on the Scientific and Advisory Board Outside Türkiye / الدول التي ينتمي إليها أعضاء الهيئة العلمية والاستشارية من خارج تركيا:

1 – Fas/Morocco / المغرب

2 – Kuveyt/Kuwait / الكويت

3 – Ürdün/Jordan / الأردن

4 – Amerika Birleşik Devletleri/United States of America / الولايات المتحدة الأمريكية

5 – İskoçya/Scotland / اسكتلندا

6 – Malezya/Malaysia / ماليزيا

7 – Bulgaristan/Bulgaria / بلغاريا

8 – Belçika/Belgium / بلجيكا

9 – Tunus/Tunisia / تونس

10 – Kazakistan/ Kazakhstan / كازاخستان

11 – Endonezya/Indonesia / إندونيسيا

12 – Fransa/France / فرنسا

13 – Almanya/Germany / ألمانيا

14 – Sudan/Sudan / السودان

15 – Cezayir/Algeria / الجزائر

16 – Bahreyn/Bahrain / البحرين

17 – Umman/Oman / عُمان

18 – Irak/Iraq / العراق

19 – Yemen/Yemen / اليمن

20 – Birleşik Arap Emirlikleri/United Arab Emirates / الإمارات العربية المتحدة

21 – Lübnan/Lebanon / لبنان

22 – İngiltere/United Kingdom (England) / المملكة المتحدة(إنجلترا)

23 – Pakistan/Pakistan / باكستان

24 – Hindistan/India / الهند

25 – İsveç/Sweden / السويد

26 – Kanada/Canada / كندا

27 – Katar/Qatar / قطر

GİRİŞ / INTRODUCTION

المقدمة

Hicrî Yedinci Asra Panoramik Bir Bakış

Hidayet AYDAR

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
hidayet@istanbul.edu.tr
orcid.org/0000-0002-7563-5073

Hicrî yedinci asır (600–699/1203–1300), İslâm medeniyetinin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî bakımdan önemli dönüşümler geçirdiği bir dönemdir. Önceki asırlarda teşekkül eden İslâmî ilimler, bu dönemde mevcut birikimin geliştirilmesi ve farklı düşünce geleneklerinin etkileşimiyle ilerlemesini sürdürmüştür. Bununla birlikte yüzyıl, köklü devletlerin yıkıldığı, siyasî dengelerin değiştiği ve yeni yönetimlerin ortaya çıktığı çalkantılı gelişmelere de sahne olmuştur. Çin Seddi'nden Atlas Okyanusu'na, Mâverâünnehir ve Horasan'dan Hindistan'a, Anadolu ve Kafkasya'dan Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'e uzanan geniş coğrafyada farklı siyasî ve kültürel süreçler yaşanmıştır.

Bu asrın en belirleyici gelişmelerinden biri Moğol istilalarıdır. Cengiz Han'ın öncülüğünde genişleyen Moğol hâkimiyeti, Mâverâünnehir, Horasan ve İran'daki birçok şehrin tahrip edilmesine ve önemli ilim merkezlerinin büyük kayıplar yaşamasına yol açmıştır. 656/1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi ve Abbâsî hilâfetinin buradaki siyasî varlığının sona ermesi, İslâm tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Buna karşılık Mısır'da güçlenen Memlük Devleti, 658/1260 yılında Aynicâlût Savaşı'nda Moğol ordusunu yenilgiye uğratarak ilerleyişlerini durdurmuştur. Memlükler, sonraki süreçte Mısır ve Şam'ı İslâm dünyasının önemli siyasî ve ilmî merkezleri hâline getirmiş, Haçlılarla mücadelede de etkili olmuşlardır.

Anadolu'da Anadolu Selçuklu Devleti, yüzyılın ilk dönemlerinde siyasî ve kültürel varlığını sürdürmüş; Konya başta olmak üzere çeşitli şehirlerde ilmî ve tasavvufî faaliyetler gelişmiştir. Ancak 641/1243 yılındaki Kösedağ Savaşı, Selçukluların siyasî gücünü önemli ölçüde zayıflatmış ve Anadolu'da Türk beyliklerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Asrın sonlarına doğru Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu, Anadolu'nun geleceğini şekillendiren gelişmeler arasında yer almıştır. Endülüs'te ise Müslümanların hâkimiyet alanı daralmış, 629/1232 yılında kurulan Gırnata Emirliği İber Yarımadası'ndaki son Müslüman siyasî merkezi olmuştur.

Siyasî ve askerî çalkantılara rağmen hicrî yedinci asır, İslâmî ilimlerin gelişimini sürdürdüğü bir dönemdir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih, dil ve edebiyat alanlarında önemli eserler kaleme alınmıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fahreddin er-Râzî, İbn Kudâme, İbnü'l-Esîr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Nasîrüddin Tûsî gibi âlimler, dönemin çok yönlü ilmî ve fikrî birikimini temsil etmektedir. Tefsir alanında Kurtubî ve Beyzâvî gibi müfessirler, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması geleneğine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu dönemde önceki asırlarda oluşturulan ilmî miras geliştirilmiş; tefsirde rivayet, dirayet, dil ve belâgat merkezli yaklaşımlar devam ederken kelâm ve felsefedeki tartışmalar derinleşmiş, fıkıh ve hadis alanlarında

mevcut birikimin aktarılması ve sistemleştirilmesi sürmüştür. Tasavvuf ise metafizik düşünce, ahlâkî eğitim ve irşat faaliyetleri bakımından önemli bir gelişim göstermiştir.

Bağdat'ın uğradığı büyük yıkıma rağmen Kahire, Dımaşk, Halep, Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Musul ve Şîraz gibi şehirlerde ilmî faaliyetler devam etmiştir. Hindistan'da Delhi Sultanlığı'nın ortaya çıkışı ve farklı bölgelerdeki siyasî değişimler, İslâm kültürünün yayılışını ve dönüşümünü etkilemiştir. Medreseler, camiler, kütüphaneler ve diğer eğitim kurumları ilmî birikimin korunmasına ve aktarılmasına katkıda bulunmuştur. Âlimlerin farklı bölgelere seyahat etmeleri ve yer değiştirmeleri de bilgi ve düşüncenin coğrafyalar arasında yayılmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak hicrî yedinci asır, siyasî bakımdan büyük kırılmaların yaşandığı, ancak ilmî ve kültürel üretimin devam ettiği bir dönemdir. Bu asırda meydana gelen olaylar, yetişen âlimler, kaleme alınan eserler ve faaliyet gösteren ilim merkezleri, İslâm medeniyetinin sonraki yüzyıllardaki gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemin bütüncül biçimde incelenmesi, İslâmî ilimlerin gelişimini, farklı bölgeler arasındaki etkileşimi ve medeniyetin değişen siyasî şartlar karşısındaki sürekliliğini anlamak bakımından önem taşımaktadır.

A Panoramic Overview of the Seventh Hijri Century

The seventh century AH (600–699/1203–1300 CE) was a period of significant political, social, cultural, and scholarly transformation in Islamic civilization. The Islamic sciences, which had taken shape in earlier centuries, continued to develop through the expansion of existing knowledge and interaction between different intellectual traditions. At the same time, the century witnessed considerable turmoil, including the collapse of long-established states, shifts in political power, and the emergence of new political structures. Across a vast geographical area extending from the Great Wall of China to the Atlantic Ocean, and from Transoxiana and Khurasan to India, Anatolia, Egypt, North Africa, and al-Andalus, diverse political and cultural developments shaped the course of Islamic history.

One of the most decisive developments of this century was the Mongol invasion. The expansion of Mongol rule under Genghis Khan led to the destruction of numerous cities in Transoxiana, Khurasan, and Iran, causing severe losses to major centres of learning. The Mongol capture of Baghdad in 656 AH (1258 CE) and the end of the Abbasid Caliphate's political presence there marked a major turning point in Islamic history. In contrast, the Mamluk Sultanate, which rose to prominence in Egypt, halted the Mongol advance by defeating their forces at the Battle of Ayn Jalut in 658 AH (1260 CE). The Mamluks subsequently established Egypt and Syria as important political and scholarly centres of the Islamic world and played a significant role in the struggle against the Crusaders.

In Anatolia, the Seljuk Sultanate of Rum maintained its political and cultural presence during the early part of the century. Scholarly and Sufi activities flourished in several cities, particularly Konya. However, the Seljuk defeat at the Battle of Köse Dağ in 641 AH (1243 CE) substantially weakened the state and paved the way for the emergence of Turkish principalities in Anatolia. The establishment of the Ottoman Principality towards the end of the century was among the developments that would shape the region's subsequent history. In al-Andalus, Muslim territories continued to shrink, while the Emirate of Granada, established in 629 AH (1232 CE), emerged as the last Muslim political centre on the Iberian Peninsula.

Despite these political and military upheavals, the Islamic sciences continued to develop throughout the seventh century AH. Significant works were produced in Qur'anic exegesis (tafsir), hadith, jurisprudence (fiqh), theology (kalam), Sufism, philosophy, history, linguistics, and literature. Scholars such as Muhyiddin Ibn al-Arabi, Fakhr al-Din al-Razi, Ibn Qudama, Ibn al-Athir, Jalal al-Din Rumi, and Nasir al-Din al-Tusi exemplify the intellectual diversity of the period. In Qur'anic exegesis, commentators such as al-Qurtubi and al-Baydawi made important contributions to the interpretation of the Qur'an. Earlier scholarly traditions were further developed: approaches based on transmitted reports, rational analysis, language, and rhetoric continued in tafsir; theological and philosophical debates became more sophisticated; and efforts to transmit and systematize knowledge continued in jurisprudence and hadith. Sufism also developed significantly in the areas of metaphysical thought, moral education, and spiritual guidance.

Despite the extensive destruction of Baghdad, scholarly activities continued in cities such as Cairo, Damascus, Aleppo, Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Mosul, and Shiraz. The emergence of the Delhi Sultanate in India, together with political changes in other regions, influenced the expansion and transformation of Islamic culture. Madrasas, mosques, libraries, and other educational institutions helped preserve and transmit scholarly knowledge. Moreover, scholarly journeys and the movement of scholars between different regions facilitated the circulation of ideas and learning across geographical boundaries.

In conclusion, the seventh century AH was marked by major political upheavals, yet it remained a period of continued scholarly and cultural production. The historical events, prominent scholars, written works, and centres of learning of this century significantly influenced the subsequent development of Islamic civilization. A comprehensive study of this period is therefore essential for understanding the evolution of the Islamic sciences, intellectual interaction between different regions, and the continuity of Islamic civilization amid changing political circumstances.

TEFSİR / TAFSĪR

علم التفسير

Endülüs'te *el-Keşşâf* Çizgisinin İlk Telif Tefsiri: İbn Ebü'r-Rebi' el-İşbîlî'nin (ö. 688/1289) *Tefsîru Kur'âni'l-Kerîm*'inde *el-Keşşâf*'ın Tenkidi ve *el-Muharrerü'l-Vecîz* ile Terkibi

Harun ABACI

Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
e posta adresi: harunabaci@gmail.com
Orcid: 0000-0003-2259-5722

Özet

Bu tebliğ, İbn Ebü'r-Rebi' el-İşbîlî'nin (ö. 688/1289) *el-Keşşâf* çizgisinde kaleme aldığı tefsiri, Endülüs tefsir tarihinde müstakil bir dönüm noktası olarak ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel iddiası, söz konusu eserin yalnızca Zemahşerî'nin izini süren tâli bir metin değil; aksine *el-Keşşâf*'ın Endülüs'te telif düzeyinde karşılık bulduğu ilk örneklerden biri olarak kabul, tenkit ve yeniden inşa süreçlerini aynı bünyede toplayan kurucu bir yorum teşebbüsü olduğudur. Bu bakımdan tebliğ, bir taraftan *el-Keşşâf*'ın Endülüs'e intikalinden sonra ortaya çıkan ilk ilmî yankıyı tespit etmeyi, diğer taraftan da İbn Ebü'r-Rebi'in Zemahşerî karşısındaki konumunu salt takip yahut reddiye kategorileriyle açıklamanın yetersizliğini göstermeyi hedeflemektedir. Tebliğin ana gayesi, müellifin tefsirini üç eksen etrafında yeniden okumaktır: ilki, *el-Keşşâf*'ın Endülüs'te tanınma ve dolaşıma girme süreci; ikincisi, İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-vecîz*'i ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını aynı yorum zemini içinde buluşturan terkibî yapı; üçüncüsü ise özellikle dilbilim bahislerinde belirginleşen tenkitçi tavır. Zira mevcut veriler, İbn Ebü'r-Rebi'in *el-Keşşâf*'tan doğrudan nakiller yaptığını, yer yer onun açıklamalarını benimsediğini, fakat özellikle dil, i'râb ve itikadî çağrışımları bulunan meselelerde onu yoğun biçimde sorguladığını göstermektedir. Bu yönüyle eser, ne sadece bir ihtisar ne de sırf bir reddiye olarak tanımlanabilir; bilakis seçici iktibas, sistemli tashih ve mezcedici telif unsurlarını birlikte taşıyan erken bir Endülüs tefsiri olarak değerlendirilmelidir. Yöntem bakımından çalışma, metin-merkezli, mukayeseli ve literatür-tarihsel bir çerçeve benimsemektedir. Eserin bütünü günümüze intikal etmemiş olup yalnızca Fâtiha sûresinden Bakara 2/128. âyete kadar olan kısmı mevcuttur. Bu sebeple inceleme, zorunlu olarak söz konusu bölümle sınırlandırılacaktır. Bu çerçevede ilgili pasajlar, el-Keşşâf ile el-Muḥarrerü'l-Vecîz esas alınarak mukayeseli bir okumaya tâbi tutulacak; metinler arasındaki ilişki ise nakil, iktibas, itiraz ve reddiye kategorileri üzerinden sistematik biçimde haritalandırılacaktır. Buna ilaveten, İbn Ebü'r-Rebi'in ilmî şahsiyetini, Arap dili sahasındaki otoritesini ve tefsirde dil merkezli yaklaşımını ortaya koymak üzere, hayatı, ilmî konumu ve tefsir yöntemine dair veriler de yardımcı bağlam olarak kullanılacaktır. Müellifin Arap dili bilimlerinde derin ihtisas sahibi olduğu, tefsir telifini hayatının son dönemlerinde yoğunlaştırdığı ve yorum faaliyetinde sarf, nahiv ve belâgatı belirleyici araçlar olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu tebliğ, İbn Ebü'r-Rebi'in tefsirini Endülüs'te *el-Keşşâf* çizgisinin ilk telif halkası ve aynı

zamanda bu çizginin ilk ciddi iç tenkitlerinden biri olarak konumlandırmaktadır. Böylece çalışma, klasik tefsir tarihinde etkilenme ile özgünlük, nakil ile tenkit, rivayet ile dilsel tahlil arasındaki sınırların sanıldığından daha geçirgen olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Müellifin tefsir yazımında İbn Atıyye ve *el-Keşşâf*'ın başlıca başvuru kaynakları arasında yer alması ve onun dil merkezli, karşılaştırıcı, tenkitçi tavrının açık biçimde görünmesi de bu çerçeveyi desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Ebü'r-Rebi' el-İşbîlî, İbn Atıyye, Zemahşerî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, *el-Keşşâf*, Endülüs.

The First Authored Tafsīr in al-Kashshāf's Trajectory in al-Andalus: A Critique of al-Kashshāf and Its Synthesis with al-Muḥarrar al-Wajīz in Ibn Abī al-Rabīʿ al-Ishbīlī's (d. 688/1289) Tafsīr of the Qurʾān

Abstract

This paper seeks to examine the tafsīr composed by Ibn Abī al-Rabīʿ al-Ishbīlī (d. 688/1289), written within the trajectory of al-Kashshāf, as an independent turning point in the history of Qurʾānic exegesis in al-Andalus. The central thesis of the study is that this work is not merely a derivative text that follows al-Zamakhsharī's path; rather, it represents one of the earliest instances in which al-Kashshāf found a constructive and authorial reception in al-Andalus, bringing together processes of reception, critique, and reconstruction within a single exegetical framework. In this respect, the paper aims, on the one hand, to identify the earliest scholarly response that emerged following the transmission of al-Kashshāf to al-Andalus, and, on the other hand, to demonstrate the inadequacy of explaining Ibn Abī al-Rabīʿ's position vis-à-vis al-Zamakhsharī solely in terms of imitation or refutation. The principal objective of the paper is to reread the author's tafsīr along three axes: first, the process by which al-Kashshāf became known and circulated in al-Andalus; second, the synthetic structure that brings together Ibn ʿAṭiyya's *al-Muḥarrar al-Wajīz* and al-Zamakhsharī's *al-Kashshāf* within a unified exegetical framework; and third, the critical stance that becomes particularly evident in linguistic discussions. The available evidence indicates that Ibn Abī al-Rabīʿ at times directly transmits from al-Kashshāf and, in certain instances, adopts its explanations; yet, especially in matters related to language, grammatical analysis (iʿrāb), and issues bearing doctrinal implications, he subjects it to sustained scrutiny. In this respect, the work cannot be adequately characterized either as a mere abridgment or as a simple refutation; rather, it should be regarded as an early Andalusian tafsīr that integrates selective citation, systematic correction, and synthetic composition. Methodologically, the study adopts a text-centered, comparative, and historiographical approach. The work has not survived in its entirety; only the section extending from Sūrat al-Fātiḥa to Q 2:128 has reached us. Accordingly, the analysis is necessarily confined to this extant portion. Within this framework, the relevant passages will be examined comparatively in light of *al-Kashshāf* and *al-Muḥarrar al-Wajīz*, and the intertextual relationships between these works will be systematically mapped through the categories of transmission (naql), quotation (iqtibās), objection (iʿtirāḍ), and refutation (radd). In addition, in order to elucidate Ibn Abī al-Rabīʿ's scholarly profile, his authority in the field of Arabic linguistics, and his linguistically oriented exegetical approach, data concerning his life, intellectual standing, and exegetical method will be employed as a contextual framework. It is evident that the author possessed a profound specialization in the Arabic linguistic sciences, that he concentrated his exegetical activity in the

later period of his life, and that he employed morphology (ṣarf), syntax (naḥw), and rhetoric (balāgha) as principal analytical tools in his interpretive enterprise. In conclusion, this paper situates Ibn Abī al-Rabīʿ's tafsīr as the first authored link in the al-Kashshāf trajectory in al-Andalus and, at the same time, as one of the earliest substantive internal critiques of that trajectory. In doing so, the study aims to demonstrate that the boundaries between influence and originality, transmission and critique, and narration and linguistic analysis in the classical tafsīr tradition are more permeable than is commonly assumed. The author's reliance on both Ibn ʿAṭiyya and al-Kashshāf as primary sources, together with his linguistically grounded, comparative, and critical approach, further substantiates this framework.

Keywords: Tafsīr, Ibn Abī al-Rabīʿ al-Ishbīlī, Ibn ʿAṭiyya, al-Zamakhsharī, *al-Muḥarrar al-Wajīz*, *al-Kashshāf*, al-Andalus.

Beydâvî Tefsirinde Kaynak İlişkileri ve Bilgi Aktarımı: Ağ Analizi Temelli Bir İnceleme

Hüseyin AY

Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
huseyin.ay.93@istanbul.edu.tr
Orcid: 0009-0008-9933-7557

Özet

Hicrî VII. asır, tefsir literatürünün yöntem ve muhteva bakımından önemli dönüşümler geçirdiği dönemlerden biridir. Bu dönemde müfessirler, kendilerinden önce oluşan rivayet, dirayet, dil ve kelâm birikimini yeniden değerlendirerek çok katmanlı bir yorum geleneği meydana getirmişlerdir. Bu dönemin önde gelen müfessirlerinden biri olan Beydâvî, Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl adlı eserinde önceki tefsir literatüründen yoğun biçimde yararlanmış; ancak bunu yalnızca nakledici bir tavırla değil, seçici ve dönüştürücü bir yöntemle gerçekleştirmiştir. Özellikle dilsel açıklamalar, kelâmî yorumlar, kıraat tercihleri ve semantik tahliller bakımından Beydâvî'nin önceki kaynaklarla kurduğu ilişkinin dikkat çekici bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışma, Beydâvî'nin Envârü't-Tenzîl adlı tefsirindeki kaynak ilişkilerini dijital beşerî bilimler kapsamında ağ analizi yöntemiyle incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel problemi, Beydâvî'nin önceki tefsir birikimini hangi alanlarda, hangi yoğunlukta kullandığının tespit edilmesidir. Bu doğrultuda çalışmada, başta Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı olmak üzere Fahreddin er-Râzî ve Râgıb el-İsfahânî gibi müelliflerle kurulan bilgi aktarım ilişkileri incelenecektir. Araştırmada örneklem olarak Fâtiha sûresi tercih edilmiştir. Bu tercih, söz konusu surenin dil, kelâm, kıraat bakımından yoğun veri içermesi ve Beydâvî'nin farklı kaynaklarla kurduğu ilişkileri temsil edebilecek nitelikte olması sebebine dayanmaktadır. Ayrıca çalışma, dijital ağ analizi yönteminin klasik tefsir literatürüne uygulanabilirliğini göstermeyi amaçlayan bir yöntem denemesi niteliği taşımaktadır. İlgili pasajlarda Beydâvî'nin önceki kaynaklarla kurduğu ilişkiler; dil ve belagat, kelâm, kıraat ve lafız merkezli açıklamalar bakımından sınıflandırılacaktır. Elde edilen veriler tablo hâline getirilecek; ardından Gephi programı aracılığıyla düğüm (node) ve bağlantı (edge) temelli bir ağ yapısına dönüştürülerek görselleştirilecektir. Çalışmanın, klasik tefsir literatüründeki kaynak ilişkilerini yalnızca geleneksel mukayese yöntemiyle değil, aynı zamanda dijital ağ analizi perspektifiyle incelemesi bakımından özgün bir katkı sunması hedeflenmektedir. Bunun yanında araştırmanın, dijital beşerî bilimler yöntemlerinin tefsir çalışmalarına uygulanabilirliğini göstermesi ve klasik İslâmî ilimlerde veri temelli yeni okuma biçimlerine katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Dijital Beşeri Bilimler, Ağ Analizi, Envârü't-Tenzîl, Beydâvî

Source Relations and Knowledge Transmission in al-Baydāwī's Tafsīr: A Network Analysis-Based Approach

Abstract

The seventh century AH represents a significant period in which the tafsīr tradition underwent major transformations in terms of both methodology and content. During this period, Muslim exegetes reevaluated the accumulated traditions of transmitted (riwāya), rational (dirāya), linguistic, and theological interpretation, thereby constructing a multilayered exegetical tradition. One of the prominent exegetes of this era, al-Baydāwī, made extensive use of earlier tafsīr literature in his work Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Taʾwīl. However, his approach was not merely transmissive; rather, it was selective and transformative in nature. In particular, al-Baydāwī's engagement with previous sources reveals a remarkable structure in terms of linguistic explanations, theological interpretations, qirāʾāt preferences, and semantic analyses. This study aims to examine the source relations in al-Baydāwī's Anwār al-Tanzīl through the method of network analysis within the framework of Digital Humanities. The main problem of the research is to identify in which fields and with what intensity al-Baydāwī utilized the earlier exegetical tradition. In this context, the study focuses on the networks of knowledge transmission established particularly with scholars such as al-Zamakhsharī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, and al-Rāghib al-Iṣfahānī. Sūrat al-Fātiḥa was selected as the sample for this study due to its rich linguistic, theological, and qirāʾāt-related content, as well as its representative capacity to illustrate the relationships al-Bayḍāwī establishes with various sources. Furthermore, the study is designed as a pilot application aiming to demonstrate the applicability of digital network analysis methods to classical tafsīr literature. Within these selected passages, al-Baydāwī's relations with previous sources will be classified according to categories such as language and rhetoric, theology, qirāʾāt, and lexical-semantic explanations. The collected data will then be transformed into a node- and edge-based network structure and visualized through the Gephi software. The study aims to contribute to tafsīr studies by examining source relations in classical exegetical literature not only through traditional comparative methods but also through the perspective of digital network analysis. In addition, it seeks to demonstrate the applicability of Digital Humanities methods to Qurʾānic exegesis and to contribute to the development of data-oriented approaches in the study of classical Islamic sciences.

Keywords: Tafsīr, Digital Humanities, Network Analysis, Anwār al-Tanzīl, al-Baydāwī

Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) Tefsirinde Dil ve Usul

Emine SEKME

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir
emine.sekme@gop.edu.tr,
Orcid: 0000-0001-9490-5932

Özet

Hicrî yedinci asır, İslâm dünyasının maruz kaldığı ağır siyasi ve toplumsal sarsıntılara tezat oluşturacak biçimde, İslâmî ilimlerin hem kendi iç disiplinini tahkim ettiği hem de disiplinler arası geçişkenliğin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu asırda ilimlerin tasnifi, metodolojik olarak temellendirilmesi ve kurumsallaşması yönünde güçlü bir entelektüel çaba sarf edilmiştir. Tasavvuf tarihinin klasiklerinden *Avârifü'l-Maârif*'in müellifi Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234) de hicrî yedinci asrın bu birleştirici ve sistemleştirici ruhunu yansıtan önemli isimlerdendir. Sühreverdî, hem tasavvufi bir lider hem de fıkıh, hadis ve kelâm birikimine vakıf çok yönlü bir ehl-i sünnet âlimidir. Literatürde onun sufi kimliği ön planda olmakla birlikte müfessir yönü ve *Nuġbetü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân* adlı eseri gereğince çalışılmamış bakir bir alan olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın amacı, Sühreverdî'nin adı geçen eseri özelinde, onun tefsir usulünü ve ayetleri açıklarken başvurduğu dilbilimsel analiz yöntemlerini bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaktır. Bildiride, müellifin Kur'an tasavvuru, rivayet ve dirayet kaynaklarını kullanma biçimi ile şeri delillere yaklaşımı incelenerek, onun sık sık ilişkilendirildiği işârî tefsir tutumu ele alınacaktır. Sühreverdî, işârî tefsiri kuralsız ve öznel bir tevil alanı olarak görmez; aksine onu dilsel ve şer'î ilkelerle sınırlı, keşf ve ilhama dayalı bir usule oturtur.

Çalışmanın ana eksenini, bu usulün pratik zemini olan lügavî, sarfî ve nahvî analizler oluşturmaktadır. Sühreverdî, ayetlerin bâtınî derinliklerine yönelmeden önce lafzın linguistik sınırlarına sadık kalır. Metinde; garîb lafızların tespiti, iştikak teorileri, sarf kalıplarının anlama etkisi ve nahiv kuralları üzerinden yapılan irap tartışmaları incelenecektir. Müellifin Basra ve Kûfe dil mektepleri karşısındaki tercihleri ile klasik dilbilimsel tefsirlerle olan ilişkisi mukayeseli olarak tahlil edilecektir. Son aşamada ise, müellifin mecaz, istiare ve teşbih gibi retorik unsurları, nasıl kullandığı örnek ayetler üzerinden gösterilecektir. Sonuç olarak bu tebliğ, dilsel analizin, irfanî yorumu keyfilikten kurtaran ve onu İslâmî ilimlerin ana gövdesine bağlayan bir işleve sahip olduğunu gösterecektir.

Bu araştırmada metin merkezli, betimsel ve mukayeseli araştırma yöntemleri kullanılacaktır. Sühreverdî'nin *Nuġbetü'l-beyân* adlı tefsiri birincil kaynak olarak merkeze alınacak; müellifin dilsel analiz yaptığı örnek ayetler tematik bir tasnife tabi tutulacaktır. Elde edilen veriler, hicrî yedinci asır öncesi ve dönemdaşı olan klasik dil/nahiv kaynakları ve lügavî tefsirlerle karşılaştırılarak, Sühreverdî'nin geleneksel gramer kurallarına bağlılığı ve özgünlüğü saptanacaktır. Ayrıca dilsel tahliller ile tasavvufî tevil arasındaki irtibat, metin analizi yöntemiyle çözümlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sühreverdî, *Nuġbetü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, Tefsir Usulü, Dilbilimsel Tefsir, İşârî Tefsir.

Language and Methodology in the Exegesis of Abū Hafs Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī (d. 632/1234)

Abstract

The seventh century AH (13th century CE) represents a period of maturity and synthesis in Islamic sciences, where interdisciplinary boundaries became fluid despite political upheavals. During this era, major intellectual efforts focused on systematizing and institutionalizing knowledge. Abū Hafs Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī (d. 632/1234), author of *Awārif al-ma'ārif*, embodies this unifying spirit of the seventh century. Although primarily celebrated as a Sufi master and diplomat in Baghdad, his role as an exegete in his work, *Nuġba al-bayān fi tafsīr al-Qur'ān*, remains understudied, yet highly reflective of his century's methodological evolution.

This study aims to comprehensively analyze Suhrawardī's exegetical methodology and linguistic analysis within *Nuġba al-bayān*. First, his conception of the Qur'an, use of narrative (*riwayah*) and reason-based (*dirayah*) sources, and management of the exoteric-esoteric (*zahir-batin*) balance will be examined to illustrate the theoretical transformation of mystical (*ishari*) exegesis in the seventh century. Suhrawardī does not view symbolic exegesis as a realm of arbitrary and subjective interpretation; on the contrary, he grounds it in a methodology based on linguistic and legal principles, whilst drawing upon spiritual insight and inspiration.

The primary focus lies on the linguistic analyses -lexical, morphological, and syntactic- that serve as the practical ground for his methodology. Before exploring esoteric meanings, Suhrawardī adheres strictly to the linguistic boundaries of the text. The study evaluates his lexical explanations of rare words (*gharib*), derivation (*ishtishaq*) theories, morphological structures (*sarf*), and syntactic analyses. His positions regarding the linguistic schools of Basra and Kufa, and his relationship with classical linguistic exegesis, will be analysed comparatively. Finally, the author's use of rhetorical elements such as metaphor, allegory and simile will be demonstrated through examples of verses. In conclusion, this paper will demonstrate that linguistic analysis serves the function of freeing gnostic interpretation from arbitrariness and linking it to the main body of Islamic sciences.

This study will employ text-centred, descriptive and comparative research methods. Suhrawardī's exegesis *Nuġba al-bayān* will be taken as the primary source; the sample verses on which the author conducts linguistic analysis will be subjected to a thematic classification. The data obtained will be compared with classical linguistic/grammatical sources and lexical commentaries from the period prior to and contemporary with the seventh century AH, in order to determine Suhrawardī's adherence to traditional grammatical rules and his originality. Furthermore, the connection between linguistic analyses and Sufi exegesis will be examined using text analysis methods.

Keywords: Tafsir, Suhrawardī, *Nuġba al-bayān fi tafsīr al-Qur'ān*, Usūl al-Tafsīr, Linguistic Exegesis, İshārī/Symbolic Exegesis.

Râzî Tefsirinde Dil, Rivayet ve İhtilaf: İttifaka Ulaşmanın Usûlî Zemini

Muhammed İkbal KOYUNCU

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
m.ikbal_68@hotmail.com
Orcid: 0000-0001-8285-1025

Özet

Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb adlı tefsiri, yalnızca farklı görüşlerin nakledildiği bir eser olmayıp ihtilafın mahiyetini, sebeplerini ve hangi usûlî zeminde ittifaka dönüştüğünü gösteren kapsamlı bir yorum metodolojisi ortaya koymaktadır. Tefsir faaliyetinde anlamın tespitine yönelik dilsel çözümlemeler, rivayetler, siyak-sibak ilişkisi, lafız-mana irtibatı ve çok anlamlılık gibi unsurlar kimi zaman yorum farklılıklarını doğururken kimi zaman da müfessirleri ortak bir anlam etrafında buluşturan bir zemine dönüşmektedir. Bu bağlamda ihtilaf, yalnızca yorum çeşitliliğini ifade eden bir durum değil, aynı zamanda anlamın sınırlarını belirleyen ve ittifaka ulaşmayı mümkün kılan epistemik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bildiride, Râzî'nin ihtilaf olgusuna yaklaşımı usûlî açıdan incelenecek; özellikle dilsel faaliyetler ve rivayet malzemesinin yorum sürecindeki işlevi üzerinde durulacaktır. Çalışmada Râzî'nin farklı görüşleri aktarırken takip ettiği yöntem, ihtilafın kaynağını nasıl tespit ettiği, hangi durumlarda görüşleri uzlaştırdığı ve hangi kriterler doğrultusunda belirli bir anlamı tercih ederek ittifak zemini oluşturduğu analiz edilecektir. Böylece Râzî'nin ihtilafı salt bir ayrışma biçimi olarak değil, anlamın tahkik edilmesini sağlayan metodolojik bir araç olarak değerlendirdiği ortaya konulacaktır. Çalışmanın kapsamı, doğrudan ayetlerin anlam tespitiyle ilişkili dilsel ve rivayet merkezli ihtilaf örnekleriyle sınırlandırılacaktır. Bu nedenle kelâmî meseleler, itikadî tartışmalar ve ahkâma yönelik mezhebî değerlendirmeler çerçevesinde ortaya çıkan yorum farklılıkları araştırmanın dışında tutulacaktır. Böylelikle Râzî'nin özellikle anlamın oluşum sürecine dair geliştirdiği yorum yönteminin daha belirgin biçimde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bildiri, klasik tefsir literatüründe ihtilaf-ittifak ilişkisinin yalnızca sonuç merkezli değil, aynı zamanda anlam üretim süreçleriyle bağlantılı biçimde ele alınması gerektiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, tefsir usûlü içerisinde ihtilafın epistemolojik işlevine dair yeni bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir.

Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirinde İbadet ve Ahlâkın Ontolojik Dayanağı: *et-Ta'zîmü li-Emrillâh ve'ş-Şefkatü alâ-Halkıllâh* Üzerine Tematik Bir Analiz

Zülfikar DURMUŞ

Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
zulfikardurmus@nevsehir.edu.tr
Orcid: 0000-0003-4255-0820

Özet

Hicrî 7. asır müfessirlerinden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), gerek yaşadığı dönemdeki gerekse sonraki İslâm düşüncesi üzerinde derin izler bırakmış mümtaz âlimlerden biridir. Tefsir, kelâm, felsefe ve fıkıh usûlü gibi farklı disiplinlerde sergilediği güçlü ilmî birikim, onun çok yönlü bir düşünür olarak temayüz etmesini sağlamıştır. Bu birikimin en kapsamlı yansıması, tefsir literatürünün en hacimli ve etkili eserlerinden biri kabul edilen *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)* adlı çalışmasında görülmektedir. Onun tefsirinde "et-ta'zîmü li-emrillâh ve'ş-şefkatü alâ-halkıllâh" (Allah'ın emirlerine saygı/tazim ve yaratılanlara şefkat göstermek) ifadesinin çeşitli bağlamlardaki kullanımı dikkat çekicidir. Tetkiklerimize göre bu özlü ifade, tefsirde 32 âyetin izahında kullanılmıştır. Râzî bu veciz ifadeyle dinin iki temel boyutunu vurgulamaktadır: Birinci boyut olan *et-ta'zîmü li-emrillâh*; Allah'ın emir ve yasaklarını ciddiye alarak ibadetleri derin bir saygı ve bilinçle yerine getirmek, haram ve helallere dikkat etmek, O'na duyulan derin muhabbetin ve saygının bir nişanesi olarak değerlendirilebilir. İkinci boyut olan *eş-şefkatü alâ-halkıllâh*'a gelince, insanlara karşı merhametli, adil ve anlayışlı olmayı, kimseye zarar vermemeyi, yardımsever olmayı ve empati kurmayı içinde barındıran ahlâkî bir tutum ve davranış olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma, İslam düşünce geleneğinde iman, ibadet ve ahlâkî sorumlulukların temeli kabul edilen "et-ta'zîmü li-emrillah ve'ş-şefkatü alâ-halkıllâh" ilkesinin Râzî'nin tefsirinde kullandığı âyetler üzerinden analizini konu edinmektedir. Araştırma, namazdan zekâta, adaletten anne-baba hakkına kadar geniş bir yelpazedeki emirlerin bu iki temel asıl ile olan irtibatını ele almaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, İslam'ın kişiye yüklediği ödev ve sorumlulukların aslında karmaşık ve birbirinden kopuk kurallar bütünü olmadığını; aksine her birinin ya Allah'ın yüceliğine duyulan saygıyı ya da O'nun yarattıklarına duyulan merhamet ilişkisini açığa çıkarmaktır. Bununla paralel olarak, çalışmamız, ibadetlerin hikmetini ve bu iki ilkenin insanı nasıl kemale erdirdiğinin ipuçlarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Yöntem olarak 32 âyet tek tek irdelenerek tematik tefsir ve mukayeseli analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda söz konusu âyetlerin öncesi ve sonrası ile olan münasebetleri incelenmiş, kimi sözcüklerin kavramsal analizi yapılmış ve âyetlerdeki takdim-tehirin nedenleri akli ve nakli gerekçelerle açıklanmıştır. Araştırmada, dini mükellefiyetlerin temelinde Allah'a tazim ve mahlûkata şefkat ilkelerinin yer aldığı, bireysel yetkinliğin ise nazarî ve amelî yetiler arasındaki dengeyle mümkün olacağı sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda örneğin namaz, Allah'a duyulan tazimin; zekât ise yaratılana yönelen şefkatin en somut tezahürü olarak değerlendirilirken; adalet ve ahde vefa gibi değerlerin her iki ilkeyi de

bünyesinde barındıran kuşatıcı bir mahiyete sahip olduğu tespit edilmiştir. Özetle bu çalışma, söz konusu veciz ifadenin bir yandan bireyin Rabbi ile kurduğu dikey ilişkiyi (rab–kul ilişkisi), diğer yandan ise diğer insanlarla tesis ettiği yatay ilişki biçimini (insan–insan ilişkisi) yansıttığını ortaya koymaktadır. Bu iki ilişki birleştiğinde İslam'ın ideal insan modeli ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Fahreddin er-Râzî, et-Tefsîru'l-kebîr, et-Ta'zîmü li-Emrillâh ve'ş-Şefkatü alâ-Halkıllâh.

The Ontological Basis of Worship and Morality in al-Rāzī's Tafsīr: A Thematic Analysis of al-Ta'ẓīm li-Amrillāh wa'l-Shafaqah 'alā-Khalqillāh

Abstract

Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210), a prominent 7th-century AH exegete, left profound marks on Islamic thought. His erudition across disciplines including kalām, philosophy, tafsīr, and uṣūl al-fiqh enabled him to emerge as a multifaceted thinker. This expertise is most evident in his Mafātīḥ al-Ghayb (al-Tafsīr al-Kabīr), one of the most influential works in exegetical literature. Within this commentary, al-Rāzī frequently employs the concise expression "al-ta'ẓīm li-amrillāh wa'l-shafaqah 'alā-khalqillāh" (veneration for Allah's command and compassion toward His creation) in the interpretation of 33 verses. With this expression, al-Rāzī underscores two fundamental dimensions of religion. The first, *al-ta'ẓīm li-amrillāh*, signifies profound reverence for Allah, characterized by fulfilling worship with deep consciousness and adhering to divine commands. The second, *al-shafaqah 'alā-khalqillāh*, represents a moral stance encompassing compassion, justice, and empathy toward others. This study analyzes this principle—the foundation of faith and moral responsibility— through the specific verses cited in al-Rāzī's tafsīr. The research examines the connection between these two pillars and diverse commandments, ranging from prayer and almsgiving to justice. The primary objective is to demonstrate that Islamic duties are not disconnected rules; rather, each is inherently linked to either the veneration of Allah or compassion for His creation. Concurrently, the study seeks to identify the wisdom of worship and how these principles lead to spiritual perfection. Methodologically, thirty-three verses were examined using thematic exegesis and comparative analysis. The study investigated the textual context (*siyāq* and *sibāq*), conducted conceptual analyses, and explained textual displacement (*taqdīm* and *ta'khīr*) through rational (*'aqlī*) and traditional (*naqlī*) justifications. The research concludes that these principles lie at the core of religious obligations, and individual perfection is achieved through the balance between theoretical and practical faculties. For instance, ṣalāt is regarded as the primary manifestation of veneration for Allah, while zakāt manifests compassion toward the created. Furthermore, values like justice and covenants ('ahd) embody both principles. In summary, this study demonstrates that this expression reflects both the vertical relationship (*rabb–'abd*) and the horizontal relationship (*insān–insān*). When these spheres converge, the ideal human model of Islam emerges.

Keywords: Tafsīr, The Qur'an, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātīḥ al-Ghayb*, *al-Ta'ẓīm li-Amrillāh wa'l-Shafaqah 'alā-Khalqillāh*.

Ahkâm Ayetlerinin Anlaşılmasında Vücûh ve Nezâirin Rolü: Kurtubî Örneği

Fatma Nur ŞENER

Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
fnsener@istanbul.edu.tr
Orcid: 0000-0003-3709-1092

Özet

Vücûh ve nezâir ilmi, Kur'ân lafızlarının çok anlamlılığını sistemleştirmeyi amaçlayan ve hicri ilk asırlardan itibaren Mukâtil b. Süleyman, Damegânî ve İbnü'l-Cevzî gibi müelliflerin müstakil eserleriyle kurumsallaşan bir tefsir disiplinidir. Bu alan müstakil eserlerle sınırlı kalmamış, tefsir geleneği içinde de yer almıştır. Ne var ki mevcut akademik literatür vücûh-nezâir ilmini büyük ölçüde müstakil eserler üzerinden incelemiş, tefsir metinlerinin kendisinde vücûh-nezâir izlerinin özellikleri, bilhassa ahkâm tefsiri özelinde, yeterince ele alınmamıştır. Bu boşluktan hareketle araştırma şu temel soruyu sormaktadır: Bir ahkâm müfessiri, çokanlamlı bir lafzın vecihleri arasında tercih yaparken hangi kriterleri esas almakta ve bu tercihler ayetten çıkarılan fıkhî hükmü nasıl şekillendirmektedir? Sorunun cevabı, Endülüslü Mâlikî müfessir Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri üzerinden aranmaktadır. Çalışmanın temel hipotezi, Kurtubî'nin vücûh tercihlerinin fıkhî hükmün muhtevasını doğrudan belirleyen, çok yönlü kriterlere dayalı ve mezhep tartışmasının yoğunluğuna göre değişkenlik gösteren bir karar verme süreci olduğudur. Bu hipotezi sınamak amacıyla nitel-betimsel ve karşılaştırmalı metin analizi yöntemi benimsenmiş, Kurtubî'nin tutumu klasik müstakil vücûh-nezâir literatürünün başlıca temsilcileriyle mukayese edilmiştir. Örneklem, fıkhın iki temel alanını temsil etmek üzere muâmelâttan "muhsan" (Nisa 4/24-25) ve ibâdâttan "tahûr" (Furkân 25/48) lafızlarıyla sınırlandırılmıştır. İki ayetin Kurtubî tefsirindeki ele alınışı, vecih sayımı, tercih ifadesi, gerekçelendirme kriterleri ve fıkhî hükümleri açısından sistematik olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın bulguları, Kurtubî'nin vücûh-nezâir uygulamasının ahkâm tefsiriyle iç içe geçmiş çok yönlü bir karar verme süreci olduğunu ortaya koymakta, vecih tercihinin fıkhî hükmü belirleme biçimi, Kurtubî'nin tercih kriterlerinin yapısı ve mezhep kimliğinin bu süreçteki rolü açısından özgün tespitler sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, hicri 7. asır tefsir geleneğinde vücûh-nezâirin ahkâm tefsiriyle nasıl iç içe geçtiğini Kurtubî örneği üzerinden ortaya koymayı ve dönemin tefsir ilimleri tarihine somut bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Vücûh ve Nezâir, Ahkâm Ayetleri, Kurtubî, el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,

The Role of Vujūh and Naẓāʾir in the Interpretation of Legal Verses: The Case of al-Qurṭubī

Abstract

The science of vujūh and naẓāʾir is an exegetical discipline aimed at systematizing the polysemy of Qurʾānic terms. From the earliest centuries of the Hijri calendar onward, it became institutionalized through the independent works of authors such as Muqātil b. Sulaymān, al-Dāmaghānī, and Ibn al-Jawzī. The discipline, however, has not been confined to such independent

works; it has also been present within the tradition of Qurʾānic exegesis itself. Nevertheless, the existing academic literature has predominantly examined vujūh and naẓāʾir through these independent works, while the characteristics of vujūh and naẓāʾir as they appear within exegetical texts proper-particularly in the context of aḥkām exegesis-have not been sufficiently addressed. Proceeding from this lacuna, the present study poses the following fundamental question: When an aḥkām exegete chooses among the various semantic aspects (vujūh) of a polysemous term, which criteria does he employ, and how do these choices shape the juridical ruling (ḥukm) derived from the verse? The answer is sought through the Tafsīr of the Andalusian Mālikī exegete al-Qurṭubī (d. 671/1273), titled *al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān*. The central hypothesis of the study is that al-Qurṭubī's selections among the vujūh constitute a decision-making process that directly determines the content of the juridical ruling; rests upon multi-dimensional criteria; and varies in accordance with the intensity of the underlying scholarly-juridical dispute. In order to test this hypothesis, a qualitative-descriptive and comparative textual analysis method has been adopted. Al-Qurṭubī's approach is compared with the principal representatives of the classical independent literature of vujūh and naẓāʾir. The sample has been delimited-so as to represent the two principal domains of Islamic law-to the terms muḥṣan (Q 4:24 and Q 4:25) from muʿāmalāt and ṭahūr (Q 25:48) from ʿibādāt. Al-Qurṭubī's treatment of these verses has been systematically analyzed in terms of the enumeration of semantic aspects, the formulation of preference, the criteria of justification, and the resulting juridical rulings. The findings of the study reveal that al-Qurṭubī's deployment of vujūh and naẓāʾir constitutes a multi-dimensional decision-making process intimately interwoven with aḥkām exegesis, and yield original observations regarding how the choice among semantic aspects shapes the juridical ruling, the structure of al-Qurṭubī's criteria of preference, and the role of madhhab identity in this process. In this respect, the study aims to demonstrate, through the case of al-Qurṭubī, how vujūh and naẓāʾir became intertwined with aḥkām exegesis within the exegetical tradition of the seventh Hijri century, and to contribute concretely to the intellectual history of the Qurʾānic sciences of this period.

Keywords: Tafsīr, Vujūh and Naẓāʾir, Legal Verses (Āyāt al-Aḥkām), al-Qurṭubī, al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān,

H. 7. Asırda Tefsir ve Fıkıh Literatüründe Paradigma Dönüşümü

Refika SOYAL ARSLANTÜRK

Arş. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
refika.soyal @giresun.edu.tr
Orcid: 000-0002-4250-2338

Özet

Bu çalışma, siyasi istikrarsızlığın ve dış istilaların damga vurduğu hicri 7. asır İslam dünyasında ulema sınıfının toplumsal ve siyasi rolünü sosyolojik bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Temel sorunsal, siyasi otoritenin meşruiyet krizi yaşadığı bir fetret döneminde ulemanın ürettiği tefsir ve fıkıh literatürünün toplumsal düzeni yeniden inşa etmeye yönelik motif ve işlevidir. Çalışma kapsamında özellikle Bağdat'ın düşüşü sonrası ilim merkezlerinin Kahire ve Şam eksenine kaymasının ilmî paradigma üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Bu çerçevede temel olarak dönemin tefsir literatüründe "fitne", "itaat" ve "ulu'l- emr" kavramlarının yeniden yorumlanma biçimleri analiz edilmektedir. Araştırmada metin analizi ve tarihsel sosyoloji yöntemleri benimsenmiş, sosyoloji ve siyaset felsefesi kuramlarından yararlanılmıştır. Teorik çerçeve, Max Weber'in "Otorite Tipleri" (geleneksel, karizmatik, yasal-rasyonel) ve kriz dönemlerinde toplumsal zihniyet dönüşümü üzerinden kurgulanmıştır. Bu bağlamda dönemin önde gelen müfessir ve fakihlerinin eserleri sosyopolitik bağlam ile metinsel üretim arasındaki diyalektik ilişkiyi ortaya koymak amacıyla irdelenmektedir. 7. asır ulemasının siyasi otorite karşısında sadece "itaat telkin ve tatbik eden" bir sınıf olmadığını, aksine karizmatik nebevi otoriteye dayanan geleneksel meşruiyet ve otoritelerini kullanarak toplumsal direnişi ve hukuki rasyonalizasyonu yöneten birer aktör oldukları çalışmanın temel bulgularındandır. Bu çerçevede klasik dönem İslam düşüncesinin sadece teolojik değil, aynı zamanda kriz dönemlerinde ortaya çıkan bir kriz sosyolojisi ürünü olduğu şeklindeki sonuçlar somut örneklerle izah edilmektedir.
Anahtar Kelimeler: tefsir, ulema, siyaset, cihad, fitne, ulu'l-emr.

Paradigm Shift in the Literature of Exegesis (Tafsir) and Jurisprudence (Fiqh) in the 7th Century AH (A.H.)

Abstract

This study examines the social and political role of the ʿulamāʾ in the seventh century AH (thirteenth century CE), a period in the Islamic world marked by political instability and foreign invasions, from a sociological perspective. Its central concern is the ways in which the tafsīr and fiqh literature produced by the ʿulamāʾ during a period of political interregnum and crisis of legitimacy contributed to the reconstruction of social order. In particular, the study explores the impact of the shift in centres of learning towards Cairo and Damascus following the fall of Baghdad on the scholarly paradigms of the period. Within this framework, it analyses how the concepts of

fitna (civil strife), obedience, and ulū al-amr (those vested with authority) were reinterpreted in the tafsīr literature of the period. The study employs textual analysis and historical sociology, drawing on theories from sociology and political philosophy. Its theoretical framework is informed by Max Weber's typology of authority—traditional, charismatic, and legal-rational—as well as by the transformation of collective mentalities in times of crisis. Accordingly, the works of leading exegetes and jurists of the period are examined to elucidate the dialectical relationship between the sociopolitical context and textual production. One of the study's principal arguments is that the ʿulamāʾ of the seventh century AH were not merely a class that prescribed and enforced obedience to political authority. Rather, by drawing on the traditional forms of legitimacy and authority grounded in the charismatic authority of the Prophet, they acted as agents who mediated social resistance and processes of legal rationalisation. The study substantiates these findings through concrete examples, arguing that classical Islamic thought should be understood not solely as a theological formation but also as a product of the sociology of crisis that emerged under conditions of political and social upheaval.

Keywords: Qur'ānic exegesis, ulama, politic, jihād, fitna, ulū al-amr.

İbn Abdüsselâm'ın Mâverdî'nin en-Nüket ve'l-'uyûn Adlı Tefsirini İhtisarında İhtiyar, Terk ve İlave: Ankebût Sûresi Örneği

Hatice TOPÇU

Arş. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir
hatice.topcu@ibu.edu.tr
Orcid.org/0009-0008-6696-3543

Özet

İhtisar, İslâmî ilimlerde yaygın telif biçimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte muhtasarlar ekseriyetle "asla götüren ara metin" mahiyetinde değerlendirilmiştir. İhtisar eden müellifin kaynak metin üzerindeki tasarrufları müstakil akademik çalışmalara sınırlı ölçüde konu edilmiştir. Bu tasarruflar literatürde çeşitli terimlerle isimlendirilmiştir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla bunların aynı anda kavramsal çerçeveleri ile sınırlarının tam olarak belirlendiği, katmanlı bir yapı içerisinde tasnif edildiği, ölçümlerinin belirli bir örneklemin tamamında yapıldığı ve ölçütlerinin açıkça ortaya konduğu bir çalışmaya rastlanamamıştır. İhtisar eden müellifin kaynak metinden hangi malzemeyi aldığı, hangi malzemeyi almadığı, aldığı malzemeyi nasıl aktardığı ve kendinden ne kattığı tanımlanmış sınırlarla birbirinden ayrılmadıkça ihtisar faaliyetinin tasviri tam olarak yapılamayacaktır. Bu çalışma söz konusu tasarrufları "İhtiyar", "Terk" ve "İlave" olmak üzere üç katmanlı bir çerçevede ele almayı önermektedir. Terk küllî ve cüz'î, ihtiyar ise lafzî ve manevî olmak üzere ikişer alt kategoriye ayrılmaktadır. Bu çerçeve, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-'uyûn* adlı tefsiri ile İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) bu eserin ihtisarı niteliğindeki *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsiri üzerinde ve Ankebût sûresi örnekleminde uygulanmıştır. Kaynak metin ve muhtasarın eş-Şâmile nüshaları ile matbu neşirleri mukabele edilmiş, her iki eser de âyet grupları esaslı karşılaştırma birimlerine ayrılmış ve kaynak metindeki vecihler muhtasardaki karşılıklarıyla eşleştirilmiştir. Hacim ölçüsünün birimi her iki metnin de ortak en küçük birimi olan harftir. Sayım işleminin esasları da belirlenmiştir. Muhtasarın, kaynak metnin şerh metninin %44,2'sini koruduğu tespit edilmiştir. İbn Abdüsselâm kaynak metindeki vecihlere önce seçici, ardından özetleyici bir tavırla yaklaşmıştır. Kaynak metnin vecihleri numaralandırarak sıralamaya dayalı sayma düzenini sıra bildirmeyen أو edatı ile art arda dizmeye dönüştürmüş ve nispet kayıtlarını, belâgat kayıtlarını, şiirle istişhâdları, soru-cevap bloklarını ve Mâverdî'nin vecih listesine kendinden eklediği hususları genellikle düşürmüştür. Mâverdî'nin dört vecih ilan edip üçünü sıraladığı bir yerde muhtasarda dördü de bulunmaktadır. Bu durum muhtasarların kaynak metinlerin tahkikinde tanık olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İhtisar, Mâverdî, İbn Abdüsselâm, en-Nüket ve'l-'uyûn, Tefsîru'l-Kur'ân.

Selection (Ikhtiyār), Omission (Tark) and Addition (ʿIlāwa) in Ibn ʿAbd al-Salām's Abridgment of al-Māwardī's al-Nukat wa-l-ʿuyūn: The Case of Sūrat al-ʿAnkabūt

Abstract

Abridgment (ikhtiṣār) is a widespread form of composition in the Islamic sciences, yet abridgments have mostly been treated as intermediary texts leading back to the original, and the abridger's interventions have rarely been studied in their own right. Although these interventions have been named in various ways in the literature, no study could be identified that at once defines their conceptual boundaries, classifies them in layers, measures them across an entire sample and states its criteria. Unless what is taken, how it is transmitted, what is omitted and what is added are clearly distinguished, abridgment cannot be fully described. This study proposes a three-layered framework of selection (ikhtiyār), omission (tark) and addition (ʿilāwa); omission is divided into total (kullī) and partial (juzʾī), and selection into verbatim (lafẓī) and by meaning (maʿnawī). The framework is applied to al-Māwardī's (d. 450/1058) *al-Nukat wa-l-ʿuyūn* and its abridgment, Ibn ʿAbd al-Salām's (d. 660/1262) *Tafsīr al-Qurʾān*, in Sūrat al-ʿAnkabūt. The al-Maktaba al-Shāmila texts of both works were collated with their printed editions and divided into units of comparison based on verse groups, and the interpretations (wujūh) of the source were matched with their counterparts in the abridgment. Volume is measured in letters, the smallest unit common to both texts, under stated counting rules. The abridgment retains 44.2% of the source's commentary text. Ibn ʿAbd al-Salām treats the wujūh first selectively and only then by summarizing. He turns the numbered enumeration of the source into a sequence joined by the particle aw ("or"), which indicates no order, and generally drops attributions, rhetorical notes, poetic evidence (istishhād), question-and-answer passages and points al-Māwardī himself added to the list. Where al-Māwardī announces four wujūh but lists only three, the abridgment contains all four, indicating that abridgments can serve as witnesses in the critical editing (taḥqīq) of their sources.

Keywords: Tafsīr, abridgment (ikhtiṣār), al-Māwardī, Ibn ʿAbd al-Salām, al-Nukat wa-l-ʿuyūn, Tafsīr al-Qurʾān.

Tefsir Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: İbn Tâvûs'un Saʿdü's-Suʿûd Adlı Eseri

Recep ARPA

Bağımsız Araştırmacı
receparpa@hotmail.com
Orcid: 0000-0001-6084-9821

Özet

XV asırlık İslâm tarihinde Kur'an tefsirlerinin yanı sıra Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlayacak Kur'ân ilimleri, tefsir usulü, mushaf tarihi vb. alanlarda azımsanamayacak ölçüde eser kaleme alınmıştır. Bunun neticesinde, tefsir ilminin ortaya çıkışını, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinin günümüze kadar geçirdiği süreçleri ve bu süreç boyunca ortaya çıkan tefsire ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair yapılan çalışmaların metotlarını, yazarlarını ve eserlerini ele alan "tefsir tarihi" adında bir ilim dalı ortaya çıkmış ve bu alanda Suyûtî, Dâvûdî, Edirnevî vb. birçok ilim adamı tarafından *Tabakâtü'l-Müfessirîn* adında eserler telif edilmiştir. Şüphesiz tefsir tarihinin en temel kaynakları bizzat tefsir kitaplarının kendileri, mukaddimeleri ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlerdir. Bununla birlikte tefsir tarihinin önemli kaynaklarından biri de fihristler ve yazma eser kataloglarıdır. Özellikle hangi müfessirin hangi eserleri yazdığı, eserlerin hangi kütüphanelerde bulunduğu, nüshaların fiziki bilgileri, kaybolmuş veya günümüze ulaşmamış birçok tefsirin varlığı da bu eserler sayesinde bilinir. Bunların en önemlilerinden biri de tefsir tarihine kaynaklık etmesi bakımından dikkatlerden kaçan, İbn Tâvûs adıyla meşhur, VII/XIII yüzyıl Şiî alimlerinden Radıyyüddîn Alî b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs (ö. 664/1266)'un *Saʿdü's-Suʿûd* adlı eseridir. Tam adı *Sa'dü's-Suûd li'n-Nüfûs Menzûd min kutubi vakfî Ali b. Mûsâ b. Tâvûs* olan eser, kütüphanesindeki usûlü'd-dîn, zühd, fıkıh, tarih, Kur'an tefsiri, dualar, nesep ilmi, tıp, nahiv, şiir, simya, tılsımlar, remil ve astroloji gibi çeşitli alanlarda yazılmış yaklaşık 1500 kadar yazma eseri tasvir etmek ve her eserden seçilmiş bazı pasajları naklederek kütüphanesindeki kitapların kaybolması veya çalınması durumunda kitabın kendisinin olduğuna bir delil olması bakımından kaleme alınmıştır. 650/1252-53 yılında yazılmaya başlanan *Saʿdü's-Suʿûd*, öyle görünüyor ki tamamlanamamıştır. Bugün elimizde bulunan sadece iki bölümden oluşan tek bir cilttir. Birinci bölümde birtakım Eski Kur'an nüshaları (mesâhif), Tevrat ve İncil'in Arapça tercümeleri, Zebûr ve Hz. İdrîs'e nispet edilen kutsal metin nüshalarının tasviri ve onlardan alıntılar vardır. İkinci bölüm ise Kur'an tefsirleri ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlere ayrılmıştır. *Saʿdü's-Suʿûd*'da zikredilen eserler, kütüphanesindeki kitapların yalnızca küçük bir kısmını oluşturur ki eserde yaklaşık 100 kadar Kur'an tefsiri ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair esere yer vermiştir. Şayet eser aynı minval üzere diğer eserleri de tanıtarak tamamlanabilseydi yaklaşık 15 cilt gibi bir yekün tutacaktı. İlk cilde Kur'an tefsirleri ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlerle başlaması tefsir tarihi açısından sevinilecek bir durumdur. Eserin tefsir tarihine kaynaklık değeri bakımından bazı özellikleri şunlardır:

1. Kaybolmuş Tefsirlerden Nakiller İçermesi: Şüphesiz eserin en önemli taraflarından biri günümüze ulaşmayan çok sayıda erken dönem tefsirinden nakiller ihtiva etmesidir. Özellikle, erken dönem Şiî tefsirleri, Mu'tezilî tefsirler ve bazı Sünnî rivayet tefsirlerinden birebir kendi lafızlarıyla nakilde bulunmasından dolayı aynı zamanda tefsir tarihinde metin koruyucu bir "ara halka" ve bir "ara kaynak" rolü üslenmiştir. Zira İbn Tâvûs, eserinde şahsî kütüphanesinde bulunan çok sayıda eski tefsirden uzun alıntılar yapmış ve bunların önemli bir kısmı bugün kayıp olduğu için eser, tefsir tarihi bakımından eşsiz bir kaynak hâline gelmiştir. Çünkü kendisinden nakilde bulunduğu birçok kitap daha sonra kaybolmuş ve onların içeriğinden geriye yalnızca İbn Tâvûs'un aktardıkları kalmıştır. Bu yüzden *Saʿdü's-Suʿûd*'u bir çeşit "tefsir fragmanları hazinesi" gibi değerlendirmek mümkündür. 2. Erken Dönem Şiî Tefsir Geleneğini Koruması ve Aktarması: İbn Tâvûs, özellikle İmamiyye geleneğine ait erken dönem Şiî tefsirlerinden nakilde bulunmuştur ki bunların bazıları bugün mevcut değildir. Ebü'l-Cârûd ve Hasan el-Askerî'ye nispet edilen tefsir ile çeşitli imamlara nisbet edilen rivayetler, Ehl-i Beyt ve imamlar hakkında inen âyetlerle ilgili çok sayıda rivâyetin aktarımında önemli rol bir oynar. Bu nedenle erken dönem Şiî tefsir düşüncesinin gelişimini inceleyen araştırmacılar için temel kaynaklardan biridir. 3. Mu'tezilî Tefsirler Açısından Önemi: İbn Tâvûs eserde özellikle Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî, el-Ka'bî el-Belhî ve er-Rummânî gibi Mu'tezilî âlimlerin tefsirlerinden nakillerde bulunur. Bugün bize tam olarak ulaşmayan bazı Mu'tezilî tefsirlerdeki görüşleri, ayet yorumlarını, kelâmî tartışmaları, dil analizleri gibi bazı meseleleri birebir kendi lafızlarıyla aktarmasından dolayı *Saʿdü's-Suʿûd* Mu'tezile tefsirleri ve aklî yorum geleneği için de önemli bir tanıklıktır. 4. Tefsirlerin Fiziki Yapısını Tanıtmada Yardımcı Olması: İbn Tâvûs *Saʿdü's-Suʿûd*'u kütüphanesindeki kitapların kaybolması veya çalınması durumunda kitabın kendinin olduğuna bir delil olması bakımından; nakilde bulunduğu eserlerin toplam kaç cilt olduğu, cilt, kağıt ve nüsha özellikleri, bölüm bilgileri ve nakilde bulunduğu kısımların hangi cildin hangi cüzünün hangi faslının hangi sayfasından naklettiğini kaydetmektedir. Bu nedenle tefsir bibliyografyası için önemli bir kaynaktır. Ayrıca modern araştırmacılar için kayıp tefsirleri yeniden inşa etmeye çalışırken faydalanacakları temel tanıklardan biridir. *Saʿdü's-Suʿûd* tefsir tarihi açısından önemli bir eser olmasına rağmen ne yazık ki tefsir tarihi araştırmacılarının gözünden kaçmış, gerek müstakil çalışmalarda gerekse tefsir tarihine dair yazılan eserlerde *Saʿdü's-Suʿûd*'a yer verilmemiştir. Bu sebeple tebliğ, İbn Tāvūs'un *Saʿdü's-Suʿûd* adlı kütüphane fihristini tefsir tarihine kaynaklık bakımından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Her ne kadar İbn Tāvūs'un *Saʿdü's-Suʿûd* adlı eseri şahsî kütüphanesinin bir kataloğunu ortaya çıkarmak amacıyla yazılmışsa da eser yalnızca bir kütüphane fihristi olarak değil, tefsir tarihi açısından da dikkate değer bilgiler sunan değerli bir kaynak, adeta müstakil bir "tefsir tarihi" niteliği taşır. Bu yönüyle tebliğ, tefsir tarihi literatüründeki önemli bir boşluğu dolduracak ve bir kütüphane fihristinin tefsir tarihi bağlamında ne tür veriler sunabileceğine dair bir bakış açısı ortaya koymaya çalışacaktır.

A Work That Has Been Overlooked in Terms of Its Value as a Source for the History of Tafsir: Ibn Tāwūs's Work Titled Saʿdü's-Suʿûd

In the fifteen-century history of Islam, alongside Qur'anic exegeses, a considerablenumber of works were written in fields such as Qur'anic sciences, methodology of tafsir, and the history of the muṣḥaf, all of which contributed to the understanding of the Qur'an. As aresult, a branch of knowledge called the "history of tafsir" emerged, dealing with the origin of the science of tafsir, the processes through which Qur'anic understanding and interpretation activities have passed up to the present day, and the methods, authors, and works related to tafsir and ʿulūm al-Qurʾān produced throughout this process. In this field, many scholars such as Suyūṭī, Dāwūdī, and Edirnevî authored works entitled Ṭabaqāt al-Mufassirīn. Undoubtedly, the most fundamental sources of the history of tafsir are the tafsir books themselves, their introductions, and works concerning ʿulūm al-Qurʾān. However, one of the important sources of the history of tafsir is also indexes and manuscript catalogs. In particular, information such as which works were written by which exegete, in which libraries these works are found, the physical details of the manuscripts, and the existence of many lost or no longer extant tafsirs is known thanks to these works. One of the most important among them, though overlooked as a source for the history of tafsir, is Saʿd al-Suʿūd by Raḍiyy al-Dīn ʿAlī b. Mūsā b. Jaʿfar b. Ṭāwūs (d. 664/1266), one of the seventh/thirteenth-century Shiʿi scholars famous by the name Ibn Ṭāwūs. The work, whose full title is "Saʿd al-Suʿūd li'l-Nufūs Manḍūd min Kutub Waqf ʿAlī b. Mūsā b. Ṭāwūs", was written in order to describe approximately 1,500 manuscript works in his library across various fields such as uṣūl al-dīn, asceticism, jurisprudence, history, Qur'anic exegesis, prayers, genealogy, medicine, grammar, poetry, alchemy, talismans, geomancy, and astrology, and to quote selected passages from each work so that, in the event that the books in his library were lost or stolen, these quotations could serve as evidence that the books belonged to him. Begun in 650/1252–53, "Saʿd al-Suʿūd" apparently remained unfinished. What survives today is a single volume consisting of only two sections. The first section contains descriptions of certain ancient Qur'an codices (maṣāḥif), Arabic translations of the Torah and the Gospel, copies of the Psalms, and sacred texts attributed to the Prophet Idrīs, together with excerpts from them. The second section is devoted to Qur'anic commentaries and works on the sciences of the Qur'an (ʿUlūm al-Qurʾān). The Works mentioned in "Saʿd al-Suʿūd" represent only a small portion of the books in his library, as the author included approximately one hundred works on Qur'anic exegesis and the sciences of the Qur'an alone. Had the work been completed in the same manner by introducing the remaining books, it would likely have amounted to around fifteen volumes. That the first volume begins with Qur'anic commentaries and works on "ʿUlūm al-Qurʾān" is a welcome circumstance from the perspective of the history of tafsīr. Some of the features that give the work value as a source for the history of tafsīr are as follows:

1. It Contains Quotations from Lost Tafsīrs

Undoubtedly, one of the most important aspects of the work is that it preserves quotations from many early tafsīrs that have not survived to the present day. In particular, because it transmits passages verbatim from early Shīʿī tafsīrs, Muʿtazilī commentaries, and certain Sunnī tradition-based tafsīrs, it also functions as an intermediary link and source that preserves textual traditions

within the history of tafsīr. Ibn Ṭāwūs made lengthy quotations from numerous old tafsīrs found in his personal library, and since many of these works are now lost, the book has become a unique source for the history of Qur'anic exegesis. Many of the books from which he quoted later disappeared, leaving behind only the material transmitted by Ibn Ṭāwūs. For this reason, "Saʿd al-Suʿūd" may be regarded as a kind of "treasury of tafsīr fragments."

2. Preservation and Transmission of the Early Shi'i Tafsir Tradition.

Ibn Tāwūs particularly transmitted from early Shi'i tafsirs belonging to the Imāmiyya tradition, some of which are no longer extant today. The tafsir attributed to Abū al-Jārūd and Hasan al-ʿAskarī, along with narrations attributed to various imams, play an important role in conveying numerous reports concerning the Ahl al-Bayt and the verses revealed about the imams. For this reason, it is one of the fundamental sources for researchers examining the development of early Shi'i exegetical thought.

3. Its Importance in Terms of Muʿtazilī Tafsirs.

In the work, Ibn Tāwūs especially cites from the tafsirs of Muʿtazilī scholars such as Abū ʿAlī al-Jubbāʾī, Abū Muslim Muḥammad b. Baḥr al-Iṣfahānī, al-Kaʿbī al-Balkhī, and al-Rummānī. Since he transmits certain issues—such as opinions, interpretations of verses, theological discussions, and linguistic analyses—from some Muʿtazilī tafsirs that have not fully survived to the present day, preserving them verbatim in their original wording, Saʿd al- Suʿūd also constitutes an important testimony for Muʿtazilī tafsirs and the tradition of rational interpretation.

4. Its Assistance in Introducing the Physical Structure of Tafsirs.

Ibn Tāwūs records in Saʿd al-Suʿūd the total number of volumes of the works he cites from, their binding, paper, and manuscript features, section information, and from which page, chapter, and volume he transmitted material. He did this partly so that, in the event that books from his library were lost or stolen, there would be proof that the books belonged to him. Therefore, the work is an important source for tafsir bibliography. Moreover, it is one of the principal testimonies modern researchers may benefit from when attempting to reconstruct lost tafsirs.

Although Saʿd al-Suʿūd is an important work in the history of tafsir, unfortunately it has escaped the attention of researchers of tafsir history, and it has not been included either in independent studies or in works written on the history of tafsir. For this reason, the present paper aims to evaluate Ibn Tāwūs's library catalogue, Saʿd al-Suʿūd, in terms of its contribution as a source for the history of tafsir. Although Ibn Tāwūs's work was written with the purpose of presenting a catalogue of his personal library, the work should be regarded not merely as a library index but also as a valuable source offering remarkable information concerning the history of tafsir, almost possessing the character of an independent "history of tafsir." In this respect, the paper seeks to fill an important gap in the literature on tafsir history and to present a perspective on what kinds of data a library catalogue can provide within the context of tafsir history.

Hicrî VII. Yüzyıl Kıraat Anlayışı Bağlamında Ebû Şâme el-Makdisî

Merve HALİLOĞLU

Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
mhaliloglu@agri.edu.tr
Orcid:0009-0001-9237-1153

Özet

Hicrî VII. Asır, kıraat ilminin tarihsel gelişim süreci açısından önemli bir döneme işaret etmektedir. Zira kıraat anlayışında zaman içerisinde meydana gelen dönüşümlerin somut yansımaları bu dönemde daha belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Bu dönemde yedi kıraat merkezli tedris geleneği büyük ölçüde yerleşmiş; Şâtibiyye'nin kıraat eğitiminde temel kaynaklardan biri hâline gelmesiyle birlikte kıraat imamları ve onlara nispet edilen okuyuşlar merkezî bir konum kazanmış, kıraatlerin değerlendirilmesinde bu imamların ve ihtiyarlarının otoritesi giderek belirginleşmiştir. Bunun sonucu olarak kıraatlerin sıhhatini belirlemede rivayet, resm-i mushafa uygunluk ve dil şartlarının yanı sıra kıraat imamlarının otoritesi daha belirgin bir unsur hâline gelmiştir. Ebû Şâme'nin kıraat tasavvuru, hicrî VII. asır kıraat düşüncesinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Ebû Şâme yedi kıraat ve Şâtibiyye merkezli tedris geleneğinin iyice yerleştiği bir dönemde yaşamış olmasıyla birlikte, kıraatlerin değerlendirilmesinde benimsediği şartlar ve tevâtür meselesine yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Bu bağlamda kendisinin el-Mürşidü'l-Vecîz adlı eseri de dikkate değer bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Yedi harf meselesi çerçevesinde kıraat tarihi, sahih ve şâz kıraatler ile kıraatlerin kabul şartlarını ele alan eser, Ebû Şâme'nin kıraat ilmine ilişkin yaklaşımını tespit etmeye imkân sağlayan önemli bir kaynak konumundadır. Bu yönüyle el-Mürşidü'l-Vecîz, Ebû Şâme'nin kıraat ilmine dair yaklaşımını incelemek açısından temel kaynaklardan biridir. Bununla birlikte Ebû Şâme, söz konusu meseleleri sistematik bir kıraat anlayışı çerçevesinde sunmamış; görüşlerini farklı başlıklar altında ve çoğu zaman rivayet merkezli bir yöntemle ortaya koymuştur. Buna rağmen eser, Ebû Şâme'nin kıraat ilminin temel meselelerine yaklaşımını bütüncül biçimde takip etmeye imkân vermektedir. Böylece Ebû Şâme'nin kıraat tasavvurunun kıraat ilmi tarihindeki yeri, içinde bulunduğu ilmî gelenekle ilişkisi ve bu alana sunduğu katkılar daha açık bir şekilde ortaya konulabilmektedir. Bu çalışmada, hicrî VII. asırda yaşamış olan Ebû Şâme el-Makdisî'nin kıraat ilminin temel meselelerine yaklaşımı, söz konusu tarihsel dönüşüm bağlamında incelenecektir. Öncelikle Ebû Şâme'nin yaşadığı döneme kadar kıraat ilminde meydana gelen tasavvur değişimi kısaca ele alınacak; ardından müellifin el-Mürşidü'l-Vecîz adlı eserindeki görüşlerinden hareketle kıraat tasavvuru tahlil edilecektir. Bu çerçevede kıraatlerin sıhhatinde esas aldığı ölçütler, sahih-meşhur-âhâd-şâz kıraatlere ilişkin değerlendirmeleri ve kıraatlerin tevâtürlüğü konusundaki yaklaşımı incelenecektir. Çalışmada neticesinde Ebû Şâme'nin müteahhir dönemde yaşamış olmasına rağmen kıraatlerin değerlendirilmesinde imam merkezli yaklaşımdan ziyade sıhhat şartları merkezli bir anlayışı

benimsediği; kıraatlerin kabulünde sahih rivayeti esas aldığı ve bu yönüyle önceki dönem kıraat anlayışıyla önemli ölçüde irtibatını koruduğu ortaya konulacaktır. Böylece Ebû Şâme'nin kıraat ilmi tarihindeki konumu ve kıraat düşüncesinin tarihsel gelişim sürecindeki yeri daha net biçimde tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Şâme el-Makdisî, Kıraat Tasavvuru, el-Mürşidü'l-Vecîz, Tevâtür, Kıraat Tarihi

Abū Shāma al-Maqdisī and the Understanding of Qirāʾāt in the Seventh/Thirteenth Century

Abstract

The seventh century represents a significant stage in the historical development of the science of qirāʾāt. During this period, transformations that had gradually emerged in the understanding of qirāʾāt became increasingly evident. By this time, the tradition of teaching based on the seven canonical readings had become firmly established, and al-Shāṭibiyyah had assumed a central role in qirāʾāt education. As a result, the qirāʾāt imams and the readings attributed to them acquired heightened authority, exerting a growing influence on the evaluation and classification of qirāʾāt. Consequently, alongside sound transmission (riwāyah), conformity to the rasm al-muṣḥaf, and linguistic validity, the authority of the qirāʾāt imams became an increasingly important criterion in determining the authenticity of Qurʾānic readings. Within this intellectual context, the views of Abū Shāma al-Maqdisī are particularly valuable for understanding qirāʾāt thought in the seventh century. Although he lived at a time when the seven canonical readings and the educational tradition centered on al-Shāṭibiyyah had become firmly entrenched, he distinguished himself through his criteria for evaluating qirāʾāt and his approach to the question of tawātur. His work al-Murshid al-Wajīz is especially significant in this regard. Addressing such subjects as the history of qirāʾāt, the seven aḥruf, sound (ṣaḥīḥ) and irregular (shādh) readings, and the conditions governing the acceptance of qirāʾāt, the work provides valuable insight into his understanding of the discipline. Although Abū Shāma did not present these issues within a systematic theoretical framework, discussing them instead under various headings and primarily through a narration-based methodology, al-Murshid al-Wajīz nevertheless enables a comprehensive reconstruction of his approach to the major questions of qirāʾāt. The work thus offers an important basis for examining his place within the history of qirāʾāt scholarship, his relationship to the scholarly tradition in which he operated, and his contribution to the development of the field. This paper examines Abū Shāma al-Maqdisī's approach to the principal issues of qirāʾāt against the backdrop of these historical developments. It first outlines the transformations that shaped the discipline prior to his lifetime and then analyzes his views on qirāʾāt on the basis of al-Murshid al-Wajīz. Particular attention is devoted to the criteria he employed in assessing the authenticity of readings, his evaluations of ṣaḥīḥ, mashhūr, āḥād, and shādh qirāʾāt, and his position regarding the tawātur of the canonical readings. The study argues that, despite living in a period when the authority of the qirāʾāt imams had become increasingly prominent, Abū Shāma adopted an approach grounded primarily in the conditions of authenticity rather than in the authority of individual reciters. It further demonstrates that he regarded reliable transmission as the principal basis for the acceptance of qirāʾāt and, in this respect, maintained significant continuity with earlier scholarly approaches to the discipline. By

highlighting these aspects of his thought, the study seeks to clarify Abū Shāma's position within the history of qirāʾāt scholarship and to contribute to a more nuanced understanding of the historical development of qirāʾāt thought.

Keywords: Abū Shāma al-Maqdisī, Conception of Qirāʾāt, al-Murshid al-Wajīz, Tawātur, History of Qirāʾāt

Al-Bayḍāwī (d. 685/1286) and the West African Tafsīr Tradition: Cross-Intellectual Exchange in Bilād al-Sūdān

Ahmad Mukhtar ADAM

PhD, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA)
alahmady007@gmail.com
Orcid:0000-0001-6499-5834

Abstract

This study examines the influence of al-Bayḍāwī (d. 685/1286), the renowned seventh-century (AH) Qurʾānic exegete, on the development of the tafsīr tradition in Bilād al-Sūdān. It investigates how his work, *Anwār al-Tanzīl,* was transmitted to and integrated within West African Qurʾānic scholarship through trans-Saharan intellectual networks. It also highlights how interaction with the broader Islamic scholarly tradition contributed to the emergence of a distinctive tafsīr tradition in West Africa. The study draws on the analysis of early Qurʾānic manuscripts from the Bornu, where marginal annotations, and references to classical exegetes provide clear evidence of al-Bayḍāwī's reception and incorporation into local scholarly tradition. Al-Bayḍāwī's influence is particularly visible in Abdullah b. Fodio (d. 1245/1829), whose *Ḍiyāʾ al-Taʾwīl fī Maʿānī al-Tanzīl* reflects key elements of his interpretive approach. Furthermore, the study argues that trans-Saharan trade routes were not functioned as only commercial pathways; rather, they also served as vital channels for the transmission of knowledge, scholars, and manuscripts. Through these networks, major centers such as Songhay, Kanem-Bornu, and Sokoto maintained contact with the Maghrib, Egypt, and the Hijaz, thereby fostering a dynamic intellectual exchange. As a result of these interactions, al-Bayḍāwī's *Anwār al-Tanzīl* was transmitted to the region and played a role in shaping the West African tafsīr tradition. Itinerant scholars and the mobility of manuscripts constituted the primary means for this transmission. The arrival of distinguished scholars such as Muhammad b. Abd al-Karim al-Maghīlī (d. 909/1505) in centers like Kano and Katsina significantly revitalised intellectual life and facilitated the dissemination of scholarly works. In the Kanem-Bornu context, reports that the ruler Mai Ali Gaji (r. 869–902/1465–1497) maintained relations with prominent scholars such as al-Suyūṭī (d. 911/1505) further illustrate the extent to which the region was integrated into the wider intellectual networks of the Islamic world. Pilgrimage (*ḥajj*) journeys also played a crucial role in this intellectual circulation. Scholars from Bilād al-Sūdān travelled to the Hijaz, Egypt, and the Maghrib, where they pursued education and subsequently returned with manuscripts and newly acquired knowledge. This mobility contributed to the enrichment of intellectual traditions in the region.

El-Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Batı Afrika Tefsir Geleneği: Bilâd es-Sûdân'da İlmî Etkileşim

Özet

Bu çalışma, hicrî yedinci yüzyılın önde gelen müfessirlerinden el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286), *Bilâd es-Sûdân*'daki tefsir geleneğinin gelişimi üzerindeki etkisini ele almaktadır. Araştırma, el-Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı eserinin Sahra ötesi ilmî ağları aracılığıyla Batı Afrika'ya nasıl ulaştığını ve bölgedeki Kur'ân ilimleri üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu çerçevede İslam dünyasının genel ilmî geleneğiyle birikimi ile yerel entelektüel ortam arasındaki etkileşimin, Batı Afrika'da kendine özgü bir tefsir geleneğinin ortaya çıkışını nasıl katkıda bulunduğunu vurgulamaktadır. Çalışmada Bornû bölgesine ait erken dönem Kur'ân el yazmaları incelenmiş; bu yazmalarda yer alan kenar notları ve klasik müfessirlere yapılan atıflar, el-Beyzâvî'nin tefsirinin bölgede benimsendiğini ve yerel geleneğe entegre edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. el-Beyzâvî'nin etkisinin, özellikle Abdullah b. Fûdî'nin (ö. 1245/1829) *Ziyâü't-Te'vîl fî Meânî't-Tenzîl* adlı eserinde de belirgin bir biçimde tezahür ettiği görülmektedir. Çalışma ayrıca, Sahra ötesi ticaret yollarının yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda bilgi, âlim ve yazma eser dolaşımını sağlayan önemli ilmî ağlar olduğunu vurgulamaktadır. Songhay, Kânem-Bornû ve Sokoto gibi ilmî merkezlerin, Mağrip, Mısır ve Hicaz ile kurduğu ilişkiler; bu ilmî etkileşimi mümkün kılmıştır. Söz konusu etkileşim neticesinde, el-Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsiri bölgeye intikal etmiş ve Batı Afrika'daki tefsir anlayışının teşekkülünde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte, seyahat eden âlimler ile dolaşıma giren yazma eserler başlıca taşıyıcı unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Muhammed b. Abdilkerim el-Megîlî (ö. 909/1505) gibi seçkin âlimlerin Kano ve Katsina gibi ilim merkezlerine gelişi, bölgedeki ilmî canlılığı artırmış ve eserlerin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Kânem-Bornû'da ise Mai Ali Gaji'nin (h. 869–902/1465–1497) Süyûtî (ö. 911/1505) gibi önde gelen âlimlerle irtibat kurduğuna dair rivayetler, bölgenin İslâm dünyasının genel ilmî dünyasıyla ne derece bütünleşmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan hac yolculukları da bu ilmî dolaşımın önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bilâd es-Sûdânlı âlimler, Hicaz, Mısır ve Mağrip gibi merkezlere giderek hem eğitim almakta hem de dönüşlerinde beraberlerinde kitaplar ve yeni ilmî birikimler getirmekteydiler. Bu hareketlilik, bölgedeki ilmî zenginliğin artmasına ve ilmî geleneğin derinleşmesine kayda değer katkılar sağlamıştır.

معالم الخطاب القرآني الناقد في أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبيضاوي: "سورة الأنفال أنموذجًا"

علي يمان

محاضر في قسم اللغة العربية بمعهد اللغات الأجنبية. جامعة بورصا أولوداغ- سابقا
mogadi4@gmail.com
Orcid: 0009-0002-1565-4309

الملخص

يُعدّ البيضاوي من أبرز أعلام التفسير في القرن السابع الهجري، وقد حظي تفسيره أنوار التنزيل وأسرار التأويل بمكانة علمية واسعة في التراث الإسلامي لما امتاز به من جمعٍ بين البيان اللغوي والتحليل البلاغي والتوجيه العقدي. غير أن الدراسات المعاصرة انصرفت غالبًا إلى إبراز هذه الجوانب، بينما ظلّ حضور الوظيفة النقدية للخطاب القرآني في تفسيره بحاجة إلى مزيد من الكشف والدراسة .وينطلق هذا البحث من فرضية مفادها أن سورة الأنفال تمثل نموذجًا قرآنيًا غنيًا بالخطاب الناقد، إذ تتضمن معالجة مباشرة لجملة من الاختلالات الفكرية والسلوكية داخل الجماعة المؤمنة، كالتردد، والجدل بعد ظهور الحق، واختلال الأولويات، والتنازع، والخيانة، والتركيز على المكاسب العاجلة. حيث يظهر ذلك من خلال عدد من الآيات المحورية التي تمارس فعل النقد بصورة مباشرة، مثل: قوله تعالى: {يجادلونك في الحق بعدما تبين}، وقوله تعالى: {وتودون أن غير ذات الشوكة تكون لكم}، وقوله: {ولا تنازعوا فتفشلوا}، وقوله تعالى: {لا تخونوا الله والرسول}، وقوله تعالى: {تريدون عرض الدنيا والله يريد الآخرة}. ويسعى البحث إلى بيان الكيفية التي أبرز بها البيضاوي الوظيفة النقدية لهذه الآيات عبر مفاهيم اللوم، والتقريع، والتصحيح، وكشف الخطأ في التقدير، والتنبيه إلى أسباب الفشل والانحراف. ويعتمد البحث المنهج التحليلي الاستقرائي من خلال تتبع الآيات ذات البعد النقدي في سورة الأنفال، ثم تحليل تفسير البيضاوي لها، واستخراج المفاهيم والآليات التي وظفها في بيان مواطن الخلل وأوجه التصحيح. ويتكون البحث من مقدمة عن الامام البيضاوي ثلاثة مباحث رئيسة: **المبحث الأول**: مفهوم الخطاب القرآني الناقد ومرتكزاته في سورة الأنفال. **المبحث الثاني:** معالم الخطاب القرآني الناقد لدى البيضاوي في الآيات المتعلقة بالجدل والتردد واختلال المقاصد. **المبحث الثالث :**معالم الخطاب القرآني الناقد لدى البيضاوي في الآيات المتعلقة ببناء الجماعة المؤمنة .وتكمن أهمية البحث في أنه يسلط الضوء على جانبٍ غير مطروق بما يكفي في الدراسات التفسيرية المتعلقة بالبيضاوي، ويكشف عن حضور الوظيفة النقدية للخطاب القرآني داخل أحد أهم تفاسير القرن السابع الهجري، بما يسهم في توسيع مجال الدراسات القرآنية المعاصرة وإبراز دور القرآن في تقويم الوعي وبناء الجماعة وإدارة الأزمات الحضارية.

الكلمات المفتاحية: معالم، خطاب، القران، النقد، تفسير البيضاوي، سورة الانفال.

The Features of Critical Qur'anic Discourse in al-Bayḍāwī's *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Taʾwīl*: Sūrat al-Anfāl as a Case Study

Abstract

Al-Bayḍāwī is regarded as one of the most prominent exegetes of the seventh century AH (thirteenth century CE). His Qur'anic commentary, *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Taʾwīl*, occupies a distinguished position in the Islamic intellectual tradition for its integration of linguistic exposition, rhetorical analysis, and theological interpretation. While contemporary scholarship has largely focused on these dimensions of his exegesis, the critical function of Qur'anic discourse in his commentary remains insufficiently explored. This study is based on the premise that Sūrat al-

Anfāl provides a rich model of critical Qur'anic discourse, as it directly addresses several intellectual and behavioral shortcomings within the believing community, including hesitation, disputation after the truth has become evident, misplaced priorities, internal conflict, betrayal, and excessive concern with immediate worldly gains. These themes are reflected in several key verses that explicitly perform a critical function, such as: "They dispute with you concerning the truth after it has become clear" (Q. 8:6), "You wished that the unarmed group would be yours" (Q. 8:7), "Do not dispute lest you lose courage and your strength depart" (Q. 8:46), "Do not betray Allah and the Messenger" (Q. 8:27), and "You desire the gains of this world, while Allah desires the Hereafter" (Q. 8:67). The study seeks to demonstrate how al-Bayḍāwī highlights the critical function of these verses through concepts such as reproach, rebuke, correction, the exposure of erroneous judgment, and warnings against the causes of failure and deviation. Employing an inductive-analytical methodology, the research identifies and examines the verses of Sūrat al-Anfāl that embody a critical dimension, analyzes al-Bayḍāwī's interpretation of them, and extracts the concepts and interpretive mechanisms he employs to reveal points of deficiency and pathways of rectification. The study consists of an introduction on Imām al-Bayḍāwī and three main sections. The first section examines the concept of critical Qur'anic discourse and its foundations in Sūrat al-Anfāl. The second explores the features of critical Qur'anic discourse in al-Bayḍāwī's interpretation of verses related to disputation, hesitation, and distorted objectives. The third analyzes the features of critical Qur'anic discourse in his interpretation of verses concerned with the formation and development of the believing community. The significance of this study lies in its examination of a relatively underexplored dimension of al-Bayḍāwī's exegesis. It reveals the presence and function of critical Qur'anic discourse within one of the most influential Qur'anic commentaries of the seventh century AH, thereby contributing to contemporary Qur'anic studies and highlighting the role of the Qur'an in shaping consciousness, cultivating communal integrity, and addressing civilizational challenges.

Keywords: Features, Qur'anic Discourse, Criticism, Critical Discourse, al-Bayḍāwī's Exegesis, Sūrat al-Anfāl.

أنوار التنزيل بوصفه ساحةً للمذاكرة الفكرية: الخلفيات البنيوية لكثرة الحواشي على تفسير البيضاوي

إسراء زينب دو رغوت أكبلوت
طالبة الدكتوراه، جامعة العلوم الإسلامية العالمية
esra_zeynep_durgut@outlook.com

الملخص

تبحث هذه الدراسة في الخلفيات البنيوية التي جعلت تفسير البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل، مركزًا واسعًا لحركة التأليف الحاشوي في العالم الإسلامي عامة، وفي البيئة العلمية العثمانية خاصة. وتنطلق الدراسة من إشكالية مفادها أنّ كثرة الحواشي المكتوبة على هذا التفسير لا يمكن تفسيرها بمجرد الحاجة إلى شرح عباراته، أو إزالة ما فيه من غموض، أو بيان ما أُجمل من معانيه، بل ينبغي قراءتها في ضوء البنية التعليمية والمعرفية التي حكمت تداول المتون في المدارس الإسلامية، وفي سياق آليات إنتاج المعرفة وانتقالها داخل التقليد العلمي الإسلامي .وتعتمد الدراسة مقاربةً تحليليةً تاريخيةً تقوم على النظر في مكانة أنوار التنزيل داخل التعليم المدرسي، وفي خصائصه الأسلوبية والمعرفية، ولا سيّما إيجازه الشديد، وكثافة دلالاته، واشتماله على مسائل كلامية ولغوية وبلاغية متداخلة. فقد جعلت هذه الخصائص من تفسير البيضاوي متنًا قابلًا للشرح والتحليل والمناقشة، وميدانًا تتقاطع فيه علوم متعدّدة، كعلم الكلام، والنحو، والبلاغة، وأصول الفقه، وعلوم القرآن. ومن ثمّ لم يكن حضور هذا التفسير في المدارس حضورَ كتابٍ يُقرأ فحسب، بل حضور متنٍ يُدرَّس، ويُناقَش، وتُستخرج منه المسائل، وتُبنى عليه المباحث العلمية .كما تنظر الدراسة في وظيفة الحواشي بوصفها وسيلةً للتدريس، والتحضير له، والمذاكرة، وتحقيق المسائل، وربط الدرس التفسيري بالموروث العلمي السابق. فالحاشية، في هذا السياق، لم تكن مجرّد تعليقٍ تابعٍ للنص الأصلي، بل كانت أداةً لإعادة تنظيم المعرفة، وتوسيع دلالات المتن، واستحضار أقوال السابقين، ومناقشتها، والترجيح بينها. كما مثّلت الحواشي مجالًا لإظهار الكفاءة العلمية للمؤلفين، وإبراز قدرتهم على التعامل مع النصوص المعتمدة داخل المؤسسة التعليمية .وتخلص الدراسة إلى أنّ الحواشي البيضاوية لم تكن نصوصًا ثانويةً على هامش التفسير، بل مثّلت مجالًا علميًّا نشطًا أُعيد من خلاله إنتاج المعرفة التفسيرية، ومناقشة القضايا اللغوية والكلامية والبلاغية، وتطوير أدوات النظر في النص القرآني. ومن ثمّ فإنّ دراسة هذه الحواشي تكشف عن جانبٍ مهمّ من آليات استمرار التراث التفسيري وتطوّره، وتدعو إلى إعادة النظر في موقع الحاشية ضمن تاريخ التأليف التفسيري، لا بوصفها نمطًا تابعًا، بل باعتبارها جزءًا أصيلًا من بنية العلم وتداوله في الحضارة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: تفسير البيضاوي، أنوار التنزيل، الحواشي، التراث التفسيري، المذاكرة الفكرية.

Anwar al-Tanzil as an Arena of Scholarly Debate: The Structural Background behind the Proliferation of Ḥāshiyas on al-Baydawi's Tafsīr

Abstract

This study examines the structural backgrounds that rendered al-Bayḍāwī's *Anwār al-Tanzīl wa-Asrār al-Taʾwīl* a major center of ḥāshiya-writing activity in the Islamic world in general and within the Ottoman scholarly surroundings in particular. It proceeds from the premise that the abundance of ḥāshiyas composed on this tafsīr cannot be explained only by the need to explicate its expressions, remove its obscurities, or clarify its condensed meanings. Rather, this phenomenon should be read in light of the educational and epistemic structures that governed the circulation of authoritative texts in Islamic madrasas, as well as within the broader mechanisms of knowledge production and transmission in the Islamic scholarly tradition. The study adopts a historical-

analytical approach, focusing on the position of *Anwār al-Tanzīl* within madrasa education and on its stylistic and epistemic characteristics, particularly its extreme concision, semantic density, and incorporation of interwoven theological, linguistic, and rhetorical questions. These features made al-Bayḍāwī's tafsīr a text especially open to commentary, analysis, and scholarly debate, and a field in which multiple disciplines intersected, including kalām, grammar, rhetoric, legal theory, and Qurʾānic sciences. Accordingly, the presence of this tafsīr in the madrasas was not merely that of a book to be read, but of a foundational text to be taught, discussed, mined for scholarly questions, and used as a basis for further intellectual inquiry. The study also considers the function of ḥāshiyas as instruments of teaching, preparation for instruction, scholarly review, critical investigation of problems, and the linkage of tafsīr lessons to the earlier scholarly heritage. In this context, the ḥāshiya was not simply a dependent annotation on an original text; rather, it functioned as a tool for reorganizing knowledge, expanding the semantic horizons of the matn, recalling and engaging with the views of earlier scholars, and weighing and evaluating competing interpretations. The ḥāshiyas also provided a space in which authors could demonstrate their scholarly competence and display their ability to engage with authoritative texts embedded within the educational institution. The study concludes that the Bayḍāwī ḥāshiyas were not secondary writings situated at the margins of tafsīr. Rather, they constituted an active scholarly domain through which exegetical knowledge was reproduced, linguistic, theological, and rhetorical questions were debated, and the analytical tools for engaging the Qurʾānic text were further developed. Thus, the study of these ḥāshiyas reveals an important dimension of the mechanisms through which the exegetical heritage continued and evolved. It also calls for a reconsideration of the place of the ḥāshiya within the history of tafsīr writing not as a merely derivative genre, but as an integral component of the structure, transmission, and circulation of knowledge in Islamic civilization.

Keywords: al-Bayḍāwī's Tafsīr, *Anwār al-Tanzīl*, ḥāshiyas, exegetical heritage, scholarly review.

سنن العمران والانهيار: لمحات تاريخية من سقوط قرطبة من خلال تفسير الإمام القرطبي

د. لطيفة الكعبي
مركز ابن خلدون، جامعة قطر
lalkaabi@qu.edu.qa
Orcid: 0009-0009-7093-2755

الملخص

يتناول البحث مرحلة مفصلية من تاريخ الأندلس، وهي سقوط مدينة قرطبة عام 633 هجري، وانعكاسات هذا الحدث على نتاج علماء القرن السابع الهجري. ويركز البحث في دراسته على الإمام القرطبي، الذي تعود جذوره إلى قرطبة، حاضرة الخلافة الأموية وأبرز حواضر الأندلس آنذاك. فبعد سقوط المدينة، رحل الإمام القرطبي إلى مصر، وقد ترك هذا السقوط أثره العميق في تفسيره الموسوم بـ "الجامع لأحكام القرآن"، وذلك من وجهين: الأول نصي، تجلى في إثبات وقائع تلك الأحداث عند تفسيره بعض الآيات القرآنية، والآخر فكري، حيث صاغ الإمام القرطبي من خلال تجربته رؤىً اجتماعية وسياسية ضمن تفسيره . يهدف هذا البحث إلى بيان أثر أحداث سقوط قرطبة على الإمام القرطبي وانعكاسها في تفسيره، مع إبراز كيفية ربطه لتلك الأحداث بالآيات القرآنية، وتحديد أهم سنن العمران والانهيار التي استنبطها في كتابه "الجامع لأحكام القرآن" تأثراً بالمحن التي عاصرتها الأندلس. يعتمد البحث على المنهج الاستقرائي التحليلي من خلال تتبع ورود مفردتي "الأندلس" و"قرطبة" في التفسير، لاستخلاص النصوص التي نقل من خلالها القرطبي واقع تلك الحقبة، ثم تحليل تفسيره لآيات قرآنية محددة للكشف عن رؤيته لسنن العمران. يسعى البحث للإجابة على تساؤل جوهري حول مدى انعكاس واقع تلك الفترة على كتابات الإمام، وينقسم إلى مبحثين: الأول يقدم لمحات من سقوط قرطبة من خلال النصوص التي وثّق فيها القرطبي هذا الحدث، والثاني يستعرض استنباطاته لسنن العمران والانهيار من خلال تفسيره لآيات الكتاب العزيز .يتميز هذا البحث بأصالته في الجمع بين دراسة سقوط قرطبة وتحليل انعكاساته في تفسير الإمام القرطبي، رابطاً بين الحدث التاريخي والنص التفسيري في إطار علمي متكامل. ويتجلى تميزه في مقاربة الأثر من جانبين: نصي عبر إسقاط الواقع على الآيات، وفكري من خلال استنباط الرؤى الاجتماعية والسياسية. وقد اعتمد البحث منهجاً استقرائياً تحليلياً دقيقاً يقوم على تتبع الألفاظ في كتاب «الجامع لأحكام القرآن» وتحليل سياقاتها، مع إضافة بُعد حضاري يبرز سنن العمران والانهيار، رابطاً إياها بواقع الأندلس آنذاك. وبذلك، يقدم البحث معالجة مبتكرة لإشكالية تأثر التفسير بالواقع التاريخي، في طرح يجمع بين العمق والتحليل .توصل البحث إلى جملة من النتائج، أبرزها تأثر الإمام القرطبي بأحداث عصره؛ وهو ما انعكس على تفسيره من خلال تدوين بعض ذكرياته الشخصية، وربط تفسير بعض الآيات بالواقع المعيش، لا سيما ما شهدته قرطبة عند سقوطها. كما استنبط القرطبي رؤى اجتماعية وسياسية عبر إسقاط الواقع على الآيات التي تناولت سنن العمران والهلاك، مما يؤكد أن المفسر لم يكن بمعزل عن واقعه، بل كان متفاعلاً معه ومستلهماً منه في تفسيره..

الكلمات المفتاحية: قرطبة، الأندلس، الإمام القرطبي، العمران، الجامع لأحكام القرآن

Sunan al-ʿumrān and the Collapse: Historical Insights from the Fall of Cordoba Through Imam al-Qurtubi Tafsir

Abstract

This study focusses on a pivotal stage in the history of Al-Andalus: the fall of Córdoba in the 633 AH, and its impact on the scholarly output of the 7th century AH. It studies Imam al-Qurtubi, whose roots trace back to Córdoba the capital of the Umayyad Caliphate and one of the most prominent cities of Al-Andalus at that time. After the fall of the city, Al-Qurtubi migrated to Egypt, and this

traumatic event left a profound imprint on his renowned tafsir, *Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān*, in two main ways. First, on a textual level, where he recorded incidents related to these events while interpreting certain Qur'anic verses. Second, on an intellectual level, as he articulated social and political insights shaped by his experiences. The study aims to demonstrate the influence of Córdoba collapse on Al-Qurtubi and how it is reflected in his tafsir. It highlights how he connected these events to Qur'anic verses and identifies the sunan al-ʿumrān derived in his work, influenced by the hardships experienced in Al-Andalus. The research adopts an inductive-analytical approach by tracing the occurrences of the terms "Al-Andalus" and "Córdoba" in the his tafsir, extracting the passages through which al-Qurtubi conveyed the reality of that period, and analyzing his interpretation of selected Qur'anic verses to uncover his perspective sunan al-ʿumrān and collapes. The study seeks to answer a central question: to what extent did the historical context of that period shape the writings of Imam al-Qurtubi? It is divided into two sections: the first presents glimpses of the fall of Córdoba through the texts in which al-Qurtubi documented the event, while the second examines his derivation of the principles of sunan al-ʿumrān and collapse through his interpretation of Qur'anic verses. This research is distinguished by its originality in combining the study of the fall of Córdoba with an analysis of its reflections in al-Qurtubi's tafsir, linking the historical event with the interpretive text within a comprehensive scholarly framework. Its uniqueness lies in approaching the impact from two dimensions: textual, through projecting reality onto the verses, and intellectual, through deriving social and political insights. The study employs a precise inductive-analytical method based on tracing specific terms in *Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān* and analyzing their contexts, while adding a civilizational dimension that highlights the sunan al-ʿumrān and collapse, and connects them to the reality of Al-Andalus at that time. Thus, it offers an innovative treatment of the issue of how exegesis is influenced by historical context, combining depth with analytical rigor. The study concludes with several key findings, most notably that Imam Al-Qurtubi was deeply influenced by the events of his time. Which was reflected in his tafsir through the recording of some personal recollections and his linking of certain Qur'anic interpretations to lived reality particularly the events surrounding the fall of Córdoba. Moreover, Al-Qurtubi derived social and political insights by relating contemporary realities to Qur'anic verses dealing with the principles of sunan al-ʿumrān and the collapse, confirming that the exegete was not isolated from his context but was actively engaged with and inspired by it in his interpretation.

Keywords: Córdoba, Al-Andalus, Imam al-Qurtubi, al-ʿumrān, Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān.

دراسة تحليلية لمنهج فهم وتأويل آيات القرآن عند السيد ابن طاووس

أ. م. السيد حامد علي زاده الموسوي

أستاذ مساعد وعضو هيئة التدريس، أكاديمية العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران
ha.mousavi@isca.ac.ir
Orcid: 0000-0002-0557-9715

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري من الفترات المهمة في تطوّر الدراسات الإسلامية وتنوّع المناهج في فهم القرآن الكريم. ويبرز في هذا العصر السيّد رضي الدين علي بن موسى بن طاووس (ت 664هـ) بوصفه أحد أعلام علماء الإمامية الذين أولوا عناية خاصة بالمعارف القرآنية في مؤلفاتهم. تهدف هذه الدراسة إلى بيان منهج فهم وتأويل آيات القرآن في فكر السيّد ابن طاووس، والكشف عن أهم الأسس المعرفية والعناصر المنهجية التي اعتمدها في تعامله مع النص القرآني. وتنطلق الدراسة من تساؤل رئيس مفاده: ما المنهج الذي اتبعه السيّد ابن طاووس في فهم آيات القرآن وتأويلها؟ وقد اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي من خلال الرجوع إلى عدد من مؤلفاته، ولا سيما كتب: إقبال الأعمال، وسعد السعود، وفلاح السائل. وتشير نتائج البحث إلى أنّ منهجه في التعامل مع القرآن يقوم على الجمع بين المأثور الروائي، والنزعة الأخلاقية والتربوية، مع عناية واضحة بالأبعاد الباطنية والروحية للآيات. كما اعتمد على روايات أهل البيت عليهم السلام في توضيح دلالات النص القرآني، وسعى إلى الربط بين المعنى الظاهري للآيات ومعانيها التأويلية والروحية، بما يجعل القرآن مصدراً للهداية والسلوك المعنوي. ويمكن عدّ هذا المنهج مثالاً على الاتجاه التأويلي والروحي في الدراسات القرآنية لدى علماء الاماميه في القرن السابع الهجري.

الكلمات المفتاحية: السيد ابن طاووس، تأويل القرآن، منهج فهم القرآن، الدراسات القرآنية، القرن السابع الهجري.

An Analytical Study of the Method of Understanding and Interpreting Qur'anic Verses in the Thought of Sayyid Ibn Ṭāwūs

Abstract

The seventh century AH represents a significant period in the development of Islamic intellectual traditions and the diversification of approaches to understanding the Qur'an. Among the prominent Imami scholars of this era is Sayyid Raḍī al-Dīn ʿAlī ibn Mūsā ibn Ṭāwūs (d. 664/1266), whose works demonstrate a notable engagement with Qur'anic teachings and their spiritual application. This study aims to examine the method of understanding and interpreting Qur'anic verses in the thought of Sayyid Ibn Ṭāwūs and to identify the principal epistemological foundations and methodological features that characterize his engagement with the Qur'anic text. The central question of the research concerns the approaches and interpretive principles he employed in explaining and interpreting Qur'anic verses. The study adopts a descriptive-analytical method and draws primarily on Ibn Ṭāwūs's major works, particularly *Iqbal al-A'mal*, *Sa'd al-Su'ud*, and *Falah al-Sa'il*. The findings indicate that his approach to the Qur'an is grounded in the integration of transmitted traditions, especially narrations from the Ahl al-Bayt, with an ethical and spiritual orientation that emphasizes the inner and contemplative dimensions of the Qur'anic message. While acknowledging the outward meanings of the verses, Ibn Ṭāwūs highlights their moral and spiritual implications and seeks to connect Qur'anic understanding with personal piety and spiritual

cultivation. His interpretive approach can therefore be regarded as an example of the spiritual and ta'wili tendency within Imami Qur'anic studies in the seventh century AH.

Keywords: Sayyid Ibn Ṭāwūs, Qur'anic interpretation, ta'wil, Qur'anic studies, seventh century AH.

تطور اتجاه التفسير العقدي على يد أبي عبد الله محمد بن خليل السكوني(ت.قبل 699ه)

د. زينب الكتامي

جامعة سيدي محمد بن عبد الله فاس/ المغرب

zaineb.elktami@usmba.ac.ma

الملخص

يعد أبو عبد الله محمد بن خليل السكوني من أبرز العلماء الذين دافعوا عن العقيدة الأشعرية في القرن السابع الهجري ورسخوها وحاربوا المذاهب الأخرى غير السنية، فهو وإن لم يشتهر شهرةَ بعض أفراد عائلته مثل ابنه أبي علي السكوني، فإن تآليفه التي وصلتنا مطبوعة تنبئ عن علو كعبه في علم الكلام، ولاسيما في تفسيره لآيات العقيدة في هذه المؤلفات. وتكمن أهمية هذا الموضوع في كونه سيبين أثر أبي عبد الله السكوني في تشكل اتجاه التفسير العقدي للقرآن الكريم بالغرب الإسلامي خلال القرن السابع للهجرة، وكيف أثر فيمن أتى من بعده ولاسيما تلامذته وعلى رأسهم أبو علي عمر السكوني المتوفى سنة 717ه. وأهدف من دراسة هذا الموضوع إلى ما يلي: إبراز اهتمام أبي عبد الله السكوني بآيات العقيدة. بيان منهج أبي عبد الله السكوني في التعامل مع النص القرآني العقدي. معرفة كيفية تطوير أبي عبد الله محمد بن خليل لتفسير آيات العقيدة في القرن السابع للهجرة. ومن دوافع الموضوع: دوافع موضوعية: حاجة الأمة إلى مثل هاته الدراسات التي تبين معاني الآيات العقدية وفق منهج أهل السنة والجماعة، واستخلاص مناهج وأدوات التفسير العقدي في الغرب الإسلامي وتطويرها وفق مقتضيات العصر، والدفاع عن العقيدة الإسلامية ضد الأفكار المناوئة. دوافع ذاتية: تعلقي بالفكر الإسلامي بالغرب الإسلامي وعلمائه ومفسريه. محاولة التعرف على شخصيات وعلماء تركوا بصمة من خلال مؤلفاتهم في الغرب الإسلامي. إشكالية الموضوع :أما الإشكال العلمي التي تود هذه الرسالة أن تجيب عنه يتمثل في الآتي :كيف تطور التفسير العقدي بالغرب الإسلامي؛ وما إسهام أبي عبد الله محمد بن خليل فيه؛ وما هو المنهج المتبع في تفسيره لآيات العقيدة؟ وسأعتمد منهجا مركبا مما يلي: المنهج الوصفي: سأعتمده في تتبع ترجمة أبي عبد الله بن خليل، وتتبع تطور التفسير العقدي بالغرب الإسلامي . المنهج الاستقرائي: سأعتمده في تتبع تفسير السكوني وجمعه وتوثيقه من كتبه الثلاثة المحققة؛ وهي "أربعون مسألة في أصول الدين"؛ و"شرح مرشدة محمد بن تومرت"، و"شرح رسالة التنبيه والإرشاد في علم الاعتقاد لأبي الحجاج يوسف بن موسى الكلبي المراكشي الضرير"، وقد تجنبت اعتماد كتاب " التمييز لما أودعه الزمخشري من الاعتزال في تفسيره كتاب الله العزيز"، وهو كتاب كان قد ابتدأه لكنه توفي دون إتمامه، فأكمله ابنه أبو علي عمر السكوني، وقد طبع باسمه، فصار متفردا به. المنهج التحليلي: سأعتمده لاستنتاج منهجه في التفسير العقدي، من خلال دراسة الآيات المفسرة من قبله. ولقد اعتمدت خطة تتكون من مقدمة ومدخل ومبحثين و خاتمة: فأما المقدمة فسأبين فيها أهمية الدراسة، وأهدافها، ودوافع اختيارها، والدراسات السابقة، وإشكاليتها، والمنهج المتبع فيها، والخطة. أما المدخل: فسأعرف فيه التفسيرَ العقدي، وسأقدم ترجمة موجزة لأبي عبد الله ابن خليل. والمبحث الأول: سأجمع فيه ما تفرق من تفسير أبي عبد الله ابن خليل لآيات العقيدة من خلال ما وصلنا من مؤلفاته. والمبحث الثالث: استنتجت فيه منهج أبي عبد الله في التفسير العقدي. والخاتمة: سأذكر فيها أهم النتائج والتوصيات المنبثقة من البحث.

الكلمات المفاتيح: التفسير العقدي- السكوني- القرن السابع الهجري

The trend of doctrinal interpretation was developed by Abu Abdullah Muhammad ibn Khalil al-Sakuni (d. before 699 AH)

Abstract

Abu Abd Allah Muhammad ibn Khalil al-Sukuni is considered one of the most prominent scholars who defended the Ash‘ari creed in the seventh century AH, consolidated it, and opposed non-Sunni doctrines. Although he did not attain the same fame as some members of his family, such as his son

Abu Ali Umar al-Sukuni, the printed works that have reached us reveal his profound mastery of theology (‘ilm al-kalam), especially in his interpretation of doctrinal Qur’anic verses within these writings. The importance of this topic lies in demonstrating the influence of Abu Abd Allah al-Sukuni on the formation of the trend of doctrinal Qur’anic exegesis in the western Islamic world during the seventh century AH, and how he influenced those who came after him, particularly his students, foremost among them Abu Ali Umar al-Sukuni, who died in 717 AH. The objectives of this study are as follows: To highlight Abu Abd Allah al-Sukuni’s concern with doctrinal verses ; to explain his methodology in dealing with doctrinal Qur’anic texts ; to understand how Abu Abd Allah Muhammad ibn Khalil contributed to the development of doctrinal exegesis in the seventh century AH. The motives behind choosing this topic are: Objective Motives: The need of the Muslim community for studies that clarify the meanings of doctrinal verses according to the methodology of Ahl al-Sunnah wa al-Jama‘ah, while extracting and developing the methods and tools of doctrinal exegesis in the western Islamic world in accordance with contemporary requirements, and defending the Islamic creed against opposing ideas. Personal Motives: My attachment to Islamic thought in the western Islamic world and to its scholars and exegetes. The attempt to become acquainted with scholars and personalities who left a significant mark through their writings in the western Islamic world. Research Problem: The main research question this thesis seeks to answer is the following: How did doctrinal exegesis develop in the western Islamic world? What was the contribution of Abu Abd Allah Muhammad ibn Khalil al-Sukuni to this development? And what methodology did he follow in his interpretation of doctrinal verses? To answer these questions, I will adopt a combined methodology consisting of the following: Descriptive Method: This will be used in tracing the biography of Abu Abd Allah ibn Khalil and the development of doctrinal exegesis in the western Islamic world. Inductive Method: This will be used in collecting, documenting, and tracing al-Sukuni’s interpretations from his three edited works: Forty Issues in the Principles of Religion, Commentary on the Murshidah of Muhammad ibn Tumart, and Commentary on the Epistle of al-Tanbih wa al-Irshad fi ‘Ilm al-I‘tiqad by Abu al-Hajjaj Yusuf ibn Musa al-Kalbi al-Marrakushi al-Darir. I avoided relying on the book Al-Tamyiz lima Awda‘ahu al-Zamakhshari min al-I‘tizal fi Tafsirihi Kitab Allah al-‘Aziz, because although Abu Abd Allah al-Sukuni had begun it, he died before completing it. It was later completed by his son Abu Ali Umar al-Sukuni and published under his name, thus becoming exclusively attributed to him. Analytical Method: This will be used to infer his methodology in doctrinal exegesis through the study of the verses he interpreted. The study plan consists of an introduction, a preliminary section, two chapters, and a conclusion: Introduction: In which I will explain the importance of the study, its objectives, the motives behind choosing it, previous studies, its research problem, the methodology followed, and the structure of the thesis. Preliminary Section: In which I will define doctrinal exegesis and provide a brief biography of Abu Abd Allah ibn Khalil. First Chapter: In which I will collect the scattered interpretations of Abu Abd Allah ibn Khalil concerning doctrinal verses from the works that have reached us. Third Chapter: In which I will deduce Abu Abd Allah’s methodology in doctrinal exegesis. Conclusion: In which I will present the main findings and recommendations resulting from the study.

Keywords: Doctrinal Exegesis – al-Sukuni – Seventh Century AH.

دراسة فى خصائص المنهج العقلانى فى تفسير مدارك‌التنزيل و حقائق‌التأويل

د. عبدالباسط سعدالله

باحث في الأكاديمية الوطنية للعلوم في طاجيكستان
prof.asrt@mail.ru
Orcid: 0009-0001-9267-8518

الملخص

تزامنًا مع تكوين العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول، نشأت التيارات والمدارس التفسيرية بالاستناد إلى مقاربات متنوعة؛ كالتفسير بالقرآن، والمقاربات الروائية، والعلمية، والعقلية لاستكشاف المراد الإلهي. وقد قامت هذه المقاربات كافّة على أسس ومحددات معرفية خاصة، حملت في طياتها مخرجات عملية ملموسة انعكست على نمط عيش البشر، والأنظمة الاجتماعية، والأبعاد الحضارية. وفي هذا السياق، فإن التيار العقلاني الذي برز منذ عصر التنزيل وحتى يومنا هذا بوصفه أحد أكثر المقاربات التفسيرية ديناميكية وفاعلية في تاريخ الفكر الإسلامي، قد جرى تتبعه بشكل أكثر جدية في مدرسة ما وراء النهر العلمية والتفسيرية على يد أبي منصور الماتريدي، ثم شَهِد بسطًا وتوسيعًا في القرن السابع الهجري على يد أبي البركات النسفي في تفسيره «مدارك التنزيل و حقائق التأويل»، وذلك بالنظر إلى المعضلات والأزمات والانهيارات الواسعة التي أصابت البنية العلمية والحضارية للعالم الإسلامي إبان الغزو المغولي. تكمن المسألة الرئيسية لهذا البحث في دراسة الخصائص البنيوية المميزة لهذه المقاربة، والتي تؤدي دورًا حيويًا - باعتبارها أصولًا اعتقادية لهذا التيار التفسيري - في التطبيق العملي للآيات القرآنية في أسلوب حياة البشر، حيث يكمن الهدف النهائي في تقديم نموذج فكري استراتيجي ونمط عملي للعيش الحضاري والحيوي لهداية الإنسان المعاصر. ويعتمد هذا البحث على المنهج الوصفي - التحليلي وأسلوب التحليل الداخلي للنصوص، مستهدفًا دراسة بنية الاستدلالات العقلية في متن تفسير النسفي، ومحللًا أنماط توظيف العقل في مجالات عدة؛ كتبيين المفاهيم، ورفع الإبهامات، وتوضيح التلازم العقلاني بين العقل والوحي. وتتجلى مناط الجدة والابتكار في هذا البحث في إعادة بناء الأنموذج العقلاني الحاكم على نص تفسيري محدد بشكل نظامي، لبيان كيفية آليّة عمل العقل في عمليات: إثبات الصانع الحكيم، وتبيين نظام التكليف، ونفي العبثية عن الأفعال الإلهية، وإثبات الضرورة التكوينية للمعاد، وذلك برؤية تحليلية وبنيوية تروم البرهنة على المخرجات التطبيقية والعملية لهذا الفكر. وتُظهر نتائج البحث أن المقاربة العقلانية عند النسفي لا تقدم العقل كأداة ثانوية، بل تطرحه كعنصر محوري في توليد المعنى للخطابات الإلهية؛ إذ تمتلك هذه المقاربة منظومة من الخصائص المترابطة تشمل: كون العقل شرطًا مسبقًا لفهم النقل، وابتناء نظام التكاليف الإلهية على أداة القياس والتقييم الداخلية للإنسان، والتلازم البنيوي بين التكوين والتشريع، والوظيفة البنائية المجتمعية للعقل. وفي النهاية، فإن العلاقة التفاعلية لا التقابلية بين العقل والوحي في هذا الأنموذج تفضي إلى صياغة فهم تفسيري ذي اتساق داخلي، يمكن تمثُّله كنموذج مؤثر لتطوير الدراسات الكلامية - التفسيرية المعاصرة.

الكلمات المفتاحية: المقاربة العقلانية، تفسير النسفي، المذهب الماتريدي، العيش الحضاري، المعرفة الدينية، الحجية القبلية للعقل، غائية الخلق، قبح العقاب بلا بيان، الضرورة العقلية للمعاد، التفاعل بين العقل والوحي.

A Study on the Characteristics of the Rationalist Approach in the Exegesis of Madarik al-Tanzil wa Haqa'iq al-Ta'wil

Abstract

Simultaneously with the formation of Islamic sciences in the first Hijri century, various interpretive schools emerged based on diverse approaches – such as textual, narrative, scientific, and rational – to explore Divine intent. These approaches were established upon specific epistemological foundations, bearing tangible outcomes that reflected on human lifestyles, social systems, and

civilizational dimensions. In this context, the rationalist trend, emerging from the era of revelation to the present day as a dynamic approach in Islamic thought, was seriously pursued in the Transoxiana school by Abu Mansur al-Maturidi. It subsequently witnessed expansion in the seventh century AH by Abu al-Barakat al-Nasafi in his exegesis, Madarik al-Tanzil wa Haqa'iq al-Ta'wil, particularly during the extensive civilizational collapses afflicting the Islamic world under the Mongol invasion. The central problem of this research lies in studying the distinctive structural characteristics of this approach, which – as doctrinal foundations – play a vital role in the practical application of Qur'anic verses to human lifestyles. The ultimate goal is to provide a strategic intellectual model and a practical pattern for vibrant, civilizational living to guide contemporary humans. Relying on a descriptive-analytical methodology and internal textual analysis, this study investigates the structure of rational arguments within al-Nasafi's exegesis, analyzing patterns of employing reason to clarify concepts, resolve ambiguities, and elucidate the rational correlation between reason and revelation. The novelty of this research manifests in systematically reconstructing the governing rational model over a specific exegetical text to demonstrate the mechanism of reason in proving the Wise Creator, clarifying the system of religious obligation (*taklif*), negating futility from Divine actions, and establishing the cosmic necessity of Resurrection. The findings indicate that al-Nasafi's approach presents reason not as a secondary tool, but as a pivotal element in generating meaning for Divine discourses. This approach possesses interrelated characteristics: reason as a prerequisite for understanding revelation (*naql*), the grounding of the Divine obligation system upon internal human evaluation, the structural correlation between creation (*takwin*) and legislation (*tashri'*), and the societal constructive function of reason. Ultimately, the interactive relationship between reason and revelation in this model leads to an internally consistent interpretive understanding, serving as an influential framework for contemporary theological-interpretive studies.

Keywords: Rationalist Approach, Al-Nasafi's Exegesis, Maturidite School, Civilizational Living, Religious Knowledge, Epistemic Apriority of Reason, Teleology of Creation, Abhorrence of Punishment Without Prior Clarification, Rational Necessity of Resurrection, Interaction Between Reason and Revelation.

أصالة النظر الفقهي عند الإمام القرطبي من خلال كتابه الجامع لأحكام القرآن

أ.د. غريش صادق

أستاذ الفقه وأصوله, جامعة وهران1 – الجزائر
ghrichesadek@gmail.com

الملخص

تتناول هذه الورقة البحثية بالدراسة والنّقاش شخصية علمية مرموقة كان لها عميق الأثر في دفع الحركة العلمية وتطويرها خلال القرن السابع الهجري، ألا وهو الإمام محمد بن أحمد القرطبي، بما تحلّى به من سلامة فكر واتّزان عقل ورحابة صدر، ونظر فقهيّ دقيق، وحاسّة استنباطية مرهفة، وتجرد وموضوعية في الاختيار، وبما ترك من مصنّفات علمية جليلة يأتي في مقدّمتها تفسيره النّفيس الموسوم بـــ " **الجامع لأحكام القرآن** "الذي اعتنى فيه باستنباط الأحكام الشرعية من نصوص القرآن وفق منهج متميّز جعله يحظى بثناء العلماء حتى غدا أجلّ التفاسير الفقهية .وتنطلق هذه الورقة من إشكال رئيس هو: إلى أي مدى التزم الإمام القرطبي التجرد في البحث والنظر الفقهي؟ وإلى أي مدى أسهمت هذه القيمة العلمية في تطوير منهج البحث واحترام الحقيقة العلمية بعيدا عن التعصب للأقوال المجردة عن الدليل؟ وما أثر كتابه" **الجامع لأحكام القرآن** "فيما جاء بعده من المدوّنات التفسيرية الفقهية؟ الواقع أن الإمام القرطبي اطّلع على المدونات التفسيرية الفقهية التي سبقته على غرار تفسير الجصاص الموسوم بـــ" أحكام القرآن"، و" أحكام القرآن" للكياهراسي ونظيره لابن العربي، و" مفاتيح الغيب" للرازي، فاستفاد منها أيما استفادة، إذ عمد إلى أحسن ما فيها فتبنّاه، وإلى أسوء ما فيها فتنكّبه .ورغم مالكية القرطبي، إلا أنه لم يتقيّد بآراء المدرسة الفقهية التي انتمى إليها بشكل مطلق؛ بل كان يستدعي آراء المذاهب الأخرى في المسائل التي تعرض له، يناقشها بموضوعية، ويرجّح ما تُقوّيه الحجّة ويُعضّده الدليل، يتجرّد للبحث ويؤم الحقّ حيث كان، على نحو ما فعل حين جوز إمامة الصبي عند تعرضه لتفسير قول الحق ﷻ:﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ وَٱرۡكَعُواْ مَعَ ٱلرَّٰكِعِينَ ٤٣﴾، خلافا لما ينصّ عليه المذهب المالكي، وكما صنع حين نصر مذهب من لا يرى القضاء على من أفطر ناسيا .كما التزم في تناوله لآيات الأحكام الإنصاف مع عفّة اللسان عن القدح في المخالفين والتحامل عليهم على نحو صنيع سلفه ابن العربي المالكي في تشنيعه على أصحاب المذاهب الأخرى من مثل الحنفية في تجويزهم شرب النبيذ .ونظرا لهذا المسلك المتميز الذي ضرب من خلاله القرطبي صفحا عن اسراف السابقين في التحامل والطعن على المخالفين والتعصب لمذاهبهم الفقهية ونظرا لما امتاز به من جودة التقسيم وحسن الترتيب وقوة الاستدلال ودقة في بيان وجه الخلاف تحرير محل النزاع، فقد فضّله بعض العلماء على تفسير " مفاتيح الغيب " للرازي بل وغدا أنموذجا يحتذى في الإنصاف والتجرد للبحث والانحياز للدليل.

الكلمات المفتاحية :القرطبي – الفقهية – التفسير- الدليل- التعصب.

The Originality of Jurisprudential Reasoning in Imam Al- Qurtubi's Approach Through His Work Al-Jami' li-Ahkam al Qur'an

Abstract

This paper examines the 7th-century AH scholar Imam Muhammad ibn Ahmad al-Qurtubi, highlighting his intellectual soundness, precise jurisprudential reasoning, and objectivity. It focuses on his major exegesis, "Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an", analyzing his methodology in deducing Sharia rulings. The study addresses three central questions: To what extent did Al-Qurtubi adhere to impartiality in his research? How did this contribution develop a methodology that respects scientific truth away from fanaticism? And what was his work's impact on subsequent jurisprudential texts? Al-Qurtubi critically engaged with earlier exegeses by Al-Jassas, Ibn al-

Arabi, Al-Kiya al-Harrasi, and Al-Razi, adopting their merits and avoiding their flaws. Despite his Maliki affiliation, he remained objective, evaluating other schools and favoring evidence-backed arguments. For instance, he validated a child's leadership in prayer based on the verse: {And establish prayer and give zakah and bow with those who bow} [Al-Baqarah: 43], contradicting the Maliki stance. Similarly, he held that breaking fast out of forgetfulness does not require making up the day. Furthermore, Al-Qurtubi maintained fairness and linguistic decency toward opponents, unlike his predecessor Ibn al-Arabi, who harshly criticized the Hanafis regarding Nabidh. Due to his structural organization, rigorous argumentation, and scholarly impartiality, some scholars preferred his work over Al-Razi's "Mafatih al-Ghayb". His approach stands as an exemplary model of evidence-based research.

Keywords: Al-Qurtubi – Fiqh – Tafsir – Evidence – Fanaticism.

معالم التجديد في المنهج التفسيري عند أبي عبد الله القرطبي من خلال كتابه الجامع لأحكام القرآن دراسة تحليلية تطبيقية

أ. د. ليلى معاش

جامعة غرداية كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، قسم العلوم الإسلامية،
مدينة غرداية، الجزائر
maache.leila.leila@univ-ghardaia.edu.dz

ملخص

تُعد جهود أبو عبد الله القرطبي(ت671ه) التفسيرية من أبرز مظاهر التجديد في مناهج التفسير في القرن السابع الهجري، إذ استطاع أن يقدم نموذجاً علمياً متكاملاً في تفسير القرآن الكريم جمع بين الفقه واللغة والعقيدة والتربية، وتهدف هذه الدراسة إلى إبراز معالم التجديد في منهج القرطبي التفسيري، والكشف عن الخصائص العلمية التي جعلت تفسيره «الجامع لأحكام القرآن» من أهم كتب التفسير في التراث الإسلامي، مع بيان أثر البيئة الأندلسية في تكوين شخصيته العلمية. وتتناول الدراسة التعريف بالقرطبي وعصره؛ ثم تعرض منهجه في التفسير من خلال عنايته بالأحكام الفقهية، واعتماده على التفسير بالمأثور، واهتمامه باللغة والقراءات وأسباب النزول؛ إضافة إلى منهجه في الترجيح بين الأقوال، وموقفه من القضايا العقدية والسلوكية. كما تتناول الدراسة مظاهر التجديد عنده؛ خاصة في توظيف التفسير لخدمة الإصلاح الديني والاجتماعي والتربوي؛ وربط الآيات بواقع الناس وحاجاتهم. واعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي؛ وذلك من خلال تتبع النصوص التفسيرية في كتابه وتحليلها واستخراج خصائصها العلمية والمنهجية، مع الاستفادة من المنهج المقارن في بعض المواضع بمقارنة آرائه بآراء غيره من المفسرين. وقد خلصت الدراسة إلى أن القرطبي لم يكن مجرد ناقل لأقوال السابقين، بل كان مفسراً مجدداً، تميز بقدرته على الجمع بين علوم متعددة في إطار تفسير متوازن، يخدم مقاصد القرآن الكريم. كما أظهرت الدراسة أن تفسيره أسهم في توسيع وظيفة علم التفسير ليصبح أداة للإصلاح والتوجيه وبناء الوعي الديني، وهو ما يفسر استمرار مكانة تفسيره واهتمام العلماء عليه عبر العصور.

الكلمات المفتاحية: القرطبي، تجديد، تفسير، منهج، تحليل.

Features of Renewal in Imam al-Qurtubi's Exegetical Methodology Through His Book Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān: An Analytical and Applied Study

Abstract

The Quranic exegetical efforts of Abu Abdullah al-Qurtubi(D.671) are considered among the most prominent manifestations of renewal in the methodologies of Qur'anic interpretation during the seventh century AH. He succeeded in presenting a comprehensive scholarly model in Qur'anic exegesis that combined jurisprudence, language, creed, and education. This study aims to highlight the features of renewal in al-Qurtubi's exegetical methodology and to uncover the scholarly characteristics that made his tafsir, *Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān*, one of the most important works of Qur'anic interpretation in Islamic heritage, while also demonstrating the impact of the Andalusian environment on the formation of his scholarly personality. The study introduces al-Qurtubi and his era, then examines his exegetical methodology through his attention to juristic rulings, his reliance on transmitted interpretation (*tafsīr bi'l-maʾthūr*), and his concern for language, Qur'anic readings, and occasions of revelation. It also discusses his method of weighing

opinions, as well as his stance on doctrinal and ethical issues. Furthermore, the study explores the manifestations of renewal in his work, especially in employing tafsir as a means of religious, social, and educational reform, and in relating Qur'anic verses to people's realities and needs. The study adopts the descriptive-analytical method by tracing exegetical texts in his work, analyzing them, and extracting their scholarly and methodological characteristics. It also benefits from the comparative method in certain sections by comparing his views with those of other exegetes. The study concludes that al-Qurtubi was not merely a transmitter of earlier scholars' opinions, but rather a renewing exegete distinguished by his ability to integrate multiple sciences within a balanced interpretive framework that serves the objectives of the Noble Qur'an. The study also shows that his tafsir contributed to expanding the function of Qur'anic exegesis, making it a tool for reform, guidance, and the building of religious awareness, which explains the enduring status of his work and the continuous scholarly attention it has received throughout the ages.

Keywords: al-Qurtubi, renewal, tafsir, methodology, analysis.

ملامح التفسير العقدي عند أبي الحسن الحرالي المراكشي (ت 638هـ): دراسة في تراثه التفسيري خلال القرن السابع الهجري

محمد زيراف

باحث بسلك الدكتوراه، جامعة محمد الأول المملكة المغربية، الكلية المتعددة التخصصات بالناظور، فريق بعث العلوم وتجديدها
mohamedzairaf@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0510-7387

ملخص

يعد القرن السابع الهجري من الفترات التاريخية والمعرفية المفصلية في تاريخ الفكر الإسلامي، حيث شهد تضخماً كبيراً في السجالات الكلامية والجدلية المحتدمة بين المدارس الفكرية والفرق الكلامية المختلفة، وهو ما أدى في كثير من الأحيان إلى جمود التصورات العقدية وحصرها في قوالب منطقية جافة بعيدة عن روح النص. وفي خضم هذا المخاض المعرفي، برز العالِم والمفسر المغربي الفذ أبو الحسن الحرالي المراكشي (ت 638هـ) كصاحب مشروع تجديدي أصيل ونظرية فريدة في التعامل مع النص القرآني العظيم، تجلت بوضوح في محاولاته الباكرة والعميقة لاستكشاف "مفاتيح السور" واستخراج الأسرار والروابط البنائية الكامنة بين الآيات والكلمات .تهدف هذه الدراسة العلمية إلى رصد واستقصاء "ملامح التفسير العقدي" في التراث التفسيري والفكري المتميز لأبي الحسن الحرالي المراكشي خلال القرن السابع الهجري، مبرزةً كيف استطاع صياغة وعي عقدي تجديدي ينبثق مباشرة من كليات القرآن الحكيم، متجاوزاً به المسالك الدفاعية والجدلية لعلم الكلام التقليدي الذي غلب عليه طابع الجدل. وتكمن الإشكالية المركزية للبحث في تتبع وتحليل الآليات المعرفية والمنهجية التي اعتمدها الحرالي لتحويل القضايا العقدية ومسائل الغيب من مجرد معلومات ذهنية مجردة أو براهين جدلية تهدف لإفحام الخصوم، إلى منطلقات منهاجية حركية وعمرانية قادرة على توجيه الوعي البشري وتصحيح واقع الأمة المشهود للوصول بها إلى الموقع الحضاري المنشود الذي يحقق شهادة الأمة على الناس .وتتجلى أصالة هذا البحث وجانبه الإبداعي في فك شفرات المنهج التأويلي عند الحرالي، الذي يرفض بقوة القراءة التجزيئية والذرية للنصوص (ما يعرف بالتعضية)، ويتحرك بدلاً من ذلك نحو إرساء قواعد "الوحدة البنائية" للسور القرآنية، معتبراً السورة كـ"الكلمة الواحدة" في تقرير عقيدة التوحيد المطلق وربط الوجود بالخالق المعبود سبحانه. وتعتمد الدراسة على المنهج الاستقرائي التحليلي والنقدي لتتبع آرائه العقدية المبثوثة في تراثه، ولا سيما في كتابه العمدة "مفتاح الباب المقفل لفهم الكتاب المنزل ."وينتظم محتوى البحث في محاور أساسية ثلاثة؛ يتناول الأول: الإطار المعرفي والمصطلحي عند الحرالي، مستعرضاً تفرده في ضبط مصطلحات مفتاحية كـ"البيان" و"العلم" و"الأنباء" وعلاقتها بالترقي الوجداني المعرفي في فقه التلقي. ويركز الثاني: على تجليات عقيدة التوحيد كبنية ناظمة لربط الغيب بالشهادة عبر مراعاة النظم والسياق القرآني والمناسبات البنائية. أما المحور الثالث: فيستكشف أبعاد "الهدى المنهاجي" في فكره، ومراعاة "فقه حاجة الأمة"، وكيف يثمر الإيمان لديه تزكيةً وسلوكاً وعمراناً حضارياً يسهم في تقديم أنموذج قيمي كوني لإنقاذ البشرية المعاصرة من أزمتها الروحية. وتخلص الدراسة إلى أن تراث الحرالي التفسيري يقدم "كلاماً بنائياً" حياً يمثل حلاً للأزمة المنهجية المعاصرة، ويهيئ العقل المسلم لربط قراءة الوحي بقراءة الكون، مما يجعله رافداً معرفياً جوهرياً لا غنى عنه لتطوير حقل الدراسات التفسيرية والعقدية الحديثة في الأمة الإسلامية

الكلمات المفتاحية :الحرالي، علم الكلام، التفسير العقدي.

Features of Doctrinal Interpretation in the Work of Abu al-Hasan al-Harralli al-Marrakushi (d. 638 AH): A Study of His Exegetical Legacy in the Seventh Century AH

Abstract

The seventh century AH represents a pivotal historical epoch in Islamic thought, marked by intense theological debates among various intellectual schools. This climate often restricted doctrinal conceptions to rigid, abstract logical frameworks. Amidst this intellectual landscape, the brilliant

Moroccan scholar and exegete, Abu al-Hasan al-Harralli al-Marrakushi (d. 638 AH), emerged with an original, reformative project for engaging with the Quranic text, clearly demonstrated in his early attempts to explore the "keys of the surahs" and uncover the underlying structural relationships between verses and words. This study aims to investigate the "features of doctrinal interpretation" (Tafsir Aqadi) within the distinctive exegetical legacy of Al-Harralli al-Marrakushi during the seventh century AH. It highlights how he formulated a renewed doctrinal awareness emerging directly from the universal principles of the Holy Quran, transcending the defensive pathways of traditional scholastic theology (Ilm al-Kalam). The central problem of the research lies in tracing and analyzing the cognitive and methodological mechanisms adopted by Al-Harralli to transform doctrinal issues and matters of the unseen from mere abstract mental data into dynamic, civilizational methodological premises capable of guiding human consciousness and reforming the current reality of the Ummah to elevate it to its desired civilizational position. The originality and creative aspect of this research manifest in decoding Al-Harralli's hermeneutical method, which strongly rejects atomistic and fragmented readings of the texts. Instead, he moves toward establishing the principles of the "structural unity" of Quranic surahs, treating each surah as a "single word" in asserting absolute monotheism (Tawhid). The study adopts an inductive, analytical, and critical approach to track his doctrinal views scattered throughout his legacy, particularly in his seminal work, Miftah al-Bab al-Muqfal li-Fahm al-Kitab al-Munzal. The research content is organized into three main axes: The first addresses Al-Harralli's epistemological framework, reviewing his unique precision in defining key concepts such as Al-Bayan (clarity), Al-Ilm (knowledge), and Al-Anba (news), and their relationship with spiritual and cognitive elevation. The second focuses on the manifestations of the doctrine of Monotheism as a structural framework connecting the unseen with the witnessed world by observing Quranic order, context, and structural relationships. The third axis explores the dimensions of "Methodological Guidance" (Al-Huda al-Minhaji) in his thought and his consideration of the "jurisprudence of the Ummah's needs," illustrating how faith culminates in spiritual purification, moral conduct, and civilizational development. The study concludes that Al-Harralli's exegetical legacy provides a living constructive theology that offers a comprehensive solution to the contemporary methodological crisis, making it an essential cognitive resource for advancing modern exegetical and theological studies.

Keywords: al-Harralli, kalam , creedal exegesis.

الإعجاز القرآني عند صدر الدين القونوي (ت ٦٧٢هـ) من البعد الوجودي إلى تكامل التفسير والكشف (دراسة تحليلية)

أ.د. عبد الغفور آل غلام السامرائي

الملخص

تتناول هذه الدراسة موضوع الإعجاز القرآني لدى صدر الدين القونوي (ت ٦٧٢هـ)، باعتباره أحد أبرز أعلام المدرسة الصوفية الفلسفية، تهدف الدراسة إلى تسليط الضوء على البعد الوجودي في فهمه للإعجاز القرآني، وكيف نجح في الانتقال من الأساليب التقليدية التي تُركّز على الجوانب البيانية واللغوية إلى رؤية أعمق تبرز تكامل التفسير الظاهري مع الكشف الباطني، إذ تستند الدراسة إلى فرضية مفادها أن القونوي قدّم رؤية متفردة في مفهوم الإعجاز، تربط بين النص القرآني وحقيقة الوجود، متأثرًا بتعاليم شيخه محيي الدين ابن عربي، يرى القونوي أن القرآن ليس مجرد نص يتسم بالإعجاز اللفظي والبلاغي، بل يُجسد تجليات للحقيقة الإلهية في مراتب الوجود، ومن هذا المنطلق يصبح الإعجاز لديه مرتبطًا باستحالة الإلمام بالكمال الإلهي المطلق للمعاني التي يحتويها القرآن، وليس مقتصرًا على العجز عن الإتيان بمثله من الناحية اللفظية، كما تتناول الدراسة أيضًا تحليل منهج القونوي القائم على دمج التفسير والكشف، موضّحة أن هذا التكامل لا يعزل التفسير التقليدي أو يُهمّشه، لكنه يُثريه ويعيد توجيهه ضمن إطار رؤية عرفانية شاملة، هذه الرؤية ترى أن النص القرآني يمثل مجالًا للتجليات المستمرة وفقًا لاستعداد المتلقي ومستوى سيره الروحي، وعلى الصعيد التاريخي، تُبرز الدراسة الأثر الحضاري للبيئة التي نشأ فيها القونوي في الأناضول خلال مرحلة تشكّل الملامح الأولى لما سيصبح لاحقًا الدولة العثمانية، فقد كان هذا المناخ الثقافي غنيًا بتداخل التوجهات الفقهية والصوفية والفلسفية، مما أثر بشكل كبير على تصوره الفكري ورؤيته التكاملية، تلك الحقبة شهدت حراكًا ثقافيًا وروحيًا انعكس على نزوع القونوي نحو بلورة منظومة معرفية متماسكة تجمع بين العقل والوحي والكشف، وهو ما منح معالجته لقضية الإعجاز القرآني طابعًا شاملًا يتخطى الانقسام التقليدي بين الظاهر والباطن، تخلص الدراسة إلى أن إسهامات القونوي في مجال الإعجاز القرآني تُعد تطورًا نوعيًا، حيث تجاوز الفهم التقليدي إلى أفق وجودي وعرفاني يربط بين القرآن والعالم، وبين اللغة والحقيقة، وبين التفسير والسعي الروحي. وتُبرز هذه الرؤية أبعادًا جديدة يمكن الاستفادة منها في الدراسات القرآنية المعاصرة، خاصة في سياق السعي إلى تحقيق تكامل معرفي شامل.

The Qur'anic miracle according to Sadr al-Din al-Qunawi (d. 672 AH): From the existential dimension to the integration (of interpretation and revelation (an analytical study

Abstract

This study deals with the topic of Qur’anic inimitability according to Sadr al-Din al-Qunawi (d. 672 AH), as he is one of the most prominent figures of the Sufi philosophical school. The study aims to highlight the existential dimension in his understanding of Qur’anic inimitability, and how he succeeded in moving from the traditional methods that focus on the rhetorical and linguistic aspects to a deeper vision that highlights the integration of apparent interpretation with inner revelation. The study is based on the premise that al-Qunawi presented a unique vision of the concept of inimitability, linking the Quranic text to the reality of existence. Influenced by the teachings of his mentor, Muhyiddin Ibn Arabi, al-Qunawi believed that the Quran is not merely a text characterized by verbal and rhetorical inimitability, but rather embodies manifestations of divine truth in the realms of existence. From this perspective, his understanding of inimitability becomes linked to the impossibility of fully comprehending the absolute divine perfection of the

meanings contained within the Quran. It is not limited to the inability to produce its equivalent verbally. The study also addresses the analysis of al-Qunawi's methodology based on the integration of interpretation and revelation, explaining that this integration does not isolate or marginalize traditional interpretation, but rather enriches and redirects it within the framework of a comprehensive mystical vision. This vision sees the Qur'anic text as a field for continuous manifestations according to the recipient's readiness and the level of his spiritual journey. On the historical level, The study highlights the cultural influence of the environment in which al-Qunawi grew up in Anatolia during the formative period of what would later become the Ottoman state. This cultural climate was rich with the interplay of legal, Sufi, and philosophical orientations, which greatly influenced his intellectual conception and integrated vision. That era witnessed a cultural and spiritual movement that was reflected in al-Qunawi's inclination towards formulating a coherent epistemological system that combined reason, revelation, and mystical insight. This gave his treatment of the issue of Qur'anic inimitability a comprehensive character that transcends the traditional division between the exoteric and the esoteric. The study concludes that al-Qunawi's contributions to the field of Qur'anic inimitability represent a qualitative development, transcending traditional understanding to reach an existential and mystical horizon that connects the Qur'an with the world, language with truth, and interpretation with spiritual striving. This vision highlights new dimensions that can be utilized in contemporary Qur'anic studies, particularly in the context of seeking comprehensive epistemological integration.

الجهود العلمية في مشكل القرآن الكريم في القرن السابع الهجري

د. سلسبيل نصيرة

salsabil9715@gmail.com

ملخص

شهد القرن السابع حركة علمية، ونهضة فكرية، كان لها الأثر البارز في ميدان التأليف في مجال العلوم الإسلامية. وكان لتفسير القرآن الكريم النصيب الأوفر حيث ظهرت العديد من التفاسير التي رام أصحابها تفسير القرآن الكريم كل من مجاله الذي أبدع فيه، فجاءت تفاسيرهم من مشارب متنوعة، فتنوعت اتجاهاتهم، تبعا لاختلاف المناهج العلمية والميول المعرفية للمفسرين. وفي السياق ذاته شهد التأليف في علوم القرآن الكريم أيضا نشاطا ملحوظا من حيث الموضوعات والمناهج، إذ اتسعت دائرة التصنيف وتفرعت مباحثه، ومن أبرز العلوم التي برز حضورها في كتب هذا القرن علم مشكل القرآن الكريم؛ الذي أولى له العلماء عناية بالغة لأهميته في التصدي للشبهات المثارة حول الآيات القرآنية، إذ يعتبر خط دفاعي علمي ومنهجي عن مصداقية القرآن الكريم وقداسته، من خلال الكشف عن وجوه الإشكال الظاهري في بعض الآيات، وتوجيهها توجيها علميا يزيل اللبس ويرفع الإبهام، وفق القواعد المعتمدة عند أهل العلم .ومن هنا جاءت ورقتنا البحثية لإبراز مؤلفات القرن السابع هجري التي اعتنت بعلم مشكل القرآن الكريم

Scholarly Contributions to Mushkil al-Qur’an in the Seventh Century AH

Abstract

The seventh Hijri century witnessed a remarkable scholarly movement and intellectual renaissance that profoundly influenced the field of authorship in the Islamic sciences. Qur’anic exegesis, in particular, occupied a central position within this flourishing activity, as numerous exegetical works emerged, each reflecting the scholarly specialization and intellectual orientation of its author. Consequently, Qur’anic commentaries developed from diverse intellectual traditions and methodological approaches, shaped by the varying academic frameworks and epistemological inclinations of the exegetes. Within the same context, the sciences of the Qur’an also experienced notable growth in both subject matter and methodology. The scope of scholarly classification expanded considerably, giving rise to increasingly specialized fields of inquiry. Among the most prominent disciplines that gained significant attention during this century was the study of *Mushkil al-Qur’an* (problematic or seemingly difficult Qur’anic passages). Scholars devoted considerable care to this field due to its crucial role in addressing objections and misconceptions raised concerning Qur’anic verses. It functioned as a rigorous scholarly and methodological defense of the authenticity and sanctity of the Qur’an by elucidating the apparent ambiguities found in certain verses and providing sound interpretive explanations that dispel confusion and remove obscurity in accordance with established scholarly principles.

أبو البركات النسفي ودوره في إعادة الإنتاج المعرفي والتعليم المنهجي للعلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري

قيام الدين قمر الدين

باحث في العلوم الإسلامية – طاجيكستان
almaty0723@gmail.com

الملخص

يُعَدُّ القرن السابع الهجري أحد المراحل الحاسمة في تاريخ تطور العلوم الإسلامية، حيث شهد، على الرغم من الأزمات السياسية والاجتماعية، إعادة تنظيم عميقة في بنية إنتاج المعرفة ونقلها في العالم الإسلامي .وفي هذا السياق، يبرز أبو البركات النسفي)ت 710هـ (بوصفه واحداً من أبرز فقهاء ومتكلمي وأصوليي ومفسري ما وراء النهر، ونموذجاً دالاً على تحول دور العالم من منتج للنظرية إلى مهندس للنظام التعليمي .وتنطلق هذه الدراسة من فرضية أساسها أن الاختصار، والتنظيم المفهومي، والالتزام الأصولي في مؤلفات النسفي لا تمثّل خصائص أسلوبية فحسب، بل تُعَدُّ أدوات لتشكيل نظامية العلم داخل البيئة المدرسية. وتتمثل الإشكالية الرئيسية للبحث في بيان الكيفية التي استطاع بها النسفي، في ظل التحولات الحضارية للقرن السابع، أن ينقل العلوم الإسلامية من مستوى الإنتاج النخبوي إلى مستوى البنية التعليمية المستقرة، وأن يُسهم من خلال ذلك في ضمان استمراريتها المعرفية .وقد اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، مستندةً إلى قراءة وظيفية لمؤلفاته في إطار المؤسسات التعليمية في ما وراء النهر. وتُظهر نتائج البحث أن فكر النسفي يمكن فهمه بوصفه »منطقاً موحَّداً لتعليم العلم«، حيث أُعيد تنظيم علم الكلام، والفقه، وأصول الفقه، والتفسير ضمن بنية تعليمية متماسكة، وتحولت مؤلفاته إلى عناصر تُشكّل نظاماً تعليمياً متكاملاً .وتخلص الدراسة إلى أن دور النسفي يمكن تفسيره على مستوى الهندسة المعرفية التعليمية، حيث انتقل العلم من نطاق الإنتاج الفردي إلى إطار النظام المؤسسي، الأمر الذي أتاح إمكانية استمراريته الحضارية.

الكلمات المفتاحية :أبو البركات النسفي، تطور العلوم الإسلامية، نظمنة العلم، التعليم المدرسي، مؤسسية المعرفة.

Abu al-Barakāt al-Nasafī and His Role in the Epistemic Reproduction and Systematic Education of Islamic Sciences in the Seventh Hijri Century

Abstract

The seventh century AH is considered one of the decisive periods in the history of the transformation of Islamic sciences, as it witnessed—despite political and social crises—an extensive reorganization in the structure of knowledge production and transmission in the Islamic world. In this context, Abu al-Barakat al-Nasafi (d. 710 AH) emerges as one of the most prominent jurists, theologians, and exegetes of Transoxiana, and as a clear model of the transformation of the role of the “scholar” from a producer of theory into an architect of the educational system. This study is based on the hypothesis that brevity, conceptual organization, and adherence to methodological principles in al-Nasafi’s works are not merely stylistic features, but rather tools for shaping the “systematic nature of knowledge” within the scholastic environment. The main research problem lies in explaining how al-Nasafi, amid the civilizational transformations of the seventh century, was able to transfer Islamic sciences from the level of elite intellectual production to the level of a stable educational structure, thereby contributing to their epistemic continuity. The study adopts a descriptive-analytical method, based on a functional reading of his works within the

framework of educational institutions in Transoxiana. The findings show that al-Nasafi's thought can be understood as a "unified logic of teaching knowledge," where theology, jurisprudence, legal theory, and exegesis were reorganized into a coherent educational structure, and his works became components of an integrated educational system. The study concludes that al-Nasafi's role can be interpreted at the level of "educational epistemic engineering," where knowledge shifted from individual production to an institutional system, thereby enabling its civilizational continuity.

Keywords: Abu al-Barakāt al-Nasafī, Development of Islamic Sciences, Systematization of Knowledge, Madrasa-based Education, Institutionalization of Knowledge.

KIRAAT / ʿILM AL-QIRĀʾĀT

علم القراءات

المدرسة الإقرائية في بغداد في القرن السابع الهجري نماذج مختارة من أعلامها وجهودها العلمية

أ.م.د. تغريد محمد صالح

بغداد، العراق –الجامعة العراقية

الملخص

تُعَدُّ بغدادُ واحدةً من أبرز الحواضر العلمية في التاريخ الإسلامي، ومركزًا حضاريًّا أسهم إسهامًا فاعلًا في بناء المعرفة الإنسانية وصيانة علوم الشريعة واللغة، وقد احتلّت علوم القراءات القرآنية مكانةً بارزةً في نسيجها العلمي، بما شهدته من حلقات الإقراء، ومجالس التلقي والسماع، وتوارث الأسانيد، وما نهض به علماؤها وقرّاؤها من جهود في تعليم كتاب الله تعالى ونقل وجوه قراءاته وضبط رواياته. غير أنَّ سقوط بغداد سنة 656هـ (على يد المغول شكّل منعطفًا تاريخيًّا بالغ الأثر في مسار الحياة العلمية، إذ تعرّضت المدينة ومؤسساتها التعليمية لاضطراب كبير، وأصاب نشاطها العلمي ما أصاب سائر مظاهر الحياة من تحوّلات عميقة. ومن هنا تبرز أهمية الوقوف على واقع المدرسة الإقرائية في بغداد خلال القرن السابع الهجري، واستجلاء مدى تأثرها بتلك الأحداث، والكشف عن قدرتها على مواصلة رسالتها العلمية في ظل تلك الظروف. وانطلاقًا من ذلك، يأتي هذا البحث ليتجاوز حدود التوثيق التاريخي للأعلام والتراجم إلى دراسة الجهود العلمية التي أسهمت في حفظ المعرفة القرآنية واستمرار تداولها، من خلال نماذج مختارة من القراء والعلماء، والوقوف على أدوارهم في التعليم والتلقي والإسناد والإجازة. ويستند البحث إلى المنهج التاريخي التحليلي، في تتبّع أخبار القراء، وتحليل تراجمهم، واستقراء ما تكشف عنه المصادر من مظاهر النشاط الإقرائي وامتداداته العلمية؛ سعيًا إلى إبراز مكانة المدرسة الإقرائية في بغداد، والكشف عن إسهام علمائها في المحافظة على علوم القرآن الكريم، وبيان أن التحولات السياسية والكوارث التاريخية، على جسامتها، لم تكن بالضرورة نهايةً للحياة العلمية، ما دامت جهود العلماء قادرة على حمل المعرفة وصيانتها ونقلها عبر الأجيال. وهكذا يسعى البحث إلى قراءة مرحلة دقيقة من تاريخ بغداد العلمي، لا من زاوية ما فقدته المدينة فحسب، بل من زاوية ما استطاع علماؤها الحفاظ عليه ومواصلته، لتظل علوم القرآن شاهدًا على رسوخ المعرفة واستمرار رسالتها.

الكلمات المفتاحية :بغداد، النهضة العلمية، المدرسة الإقرائية، علماء بغداد.

The Qur’anic Recitation School in Baghdad in the Seventh Century AH: Selected Scholars and Their Scholarly Contributions

Abstract

Baghdad was one of the most prominent centers of Islamic civilization, where the religious and linguistic sciences flourished. Qur’anic recitation (Qirāʾāt) held a significant position in its scholarly life, as the city witnessed circles devoted to the transmission and teaching of recitations. Its scholars contributed to transmitting these recitations, teaching them, and preserving their chains of transmission (isnāds). The fall of Baghdad to the Mongols in 656 AH marked a turning point that caused considerable disruption to scholarly life and affected its educational institutions and scholarly gatherings. Nevertheless, studying the biographies of reciters and scholars of the seventh century AH reveals that certain aspects of scholarly activity continued, alongside efforts to preserve knowledge of Qur’anic recitation and revive scholarly life. Accordingly, this study examines the Qur’anic recitation school in Baghdad during that century by tracing its condition before and after the fall of the city and presenting selected scholars and their scholarly contributions. The research

problem lies in determining the extent to which the Qur'anic recitation school in Baghdad was able to sustain its activities after the city fell in 656 AH, and in identifying the role played by reciters and scholars in continuing the teaching and transmission of Qur'anic recitations amid the political and scholarly transformations that Baghdad experienced during the seventh century AH. The significance of this study lies in highlighting an important aspect of Baghdad's scholarly life, namely the teaching and transmission of Qur'anic recitations, and in examining the efforts made by scholars and reciters to preserve this discipline during a period characterized by disruption and transformation. The study also emphasizes the role of individuals and networks of learning, oral transmission (samāʿ), and scholarly authorization (ijāzah) in sustaining scholarly activity, rather than attributing the scholarly renaissance exclusively to educational institutions. This study aims to: Examine the state of scholarly life in Baghdad before and after its fall in 656 AH. Clarify the concept of the Qur'anic recitation school and identify the main features of its scholarly activities. Introduce selected reciters and scholars of Baghdad during the seventh century AH. Investigate scholars' efforts in teaching and transmitting Qur'anic recitations, as well as the role of direct learning, oral transmission, and scholarly authorization in preserving this discipline. The study adopts a historical-analytical approach by tracing historical accounts and biographical records concerning the reciters and scholars of Baghdad and analyzing relevant material found in biographical dictionaries of Qur'anic reciters, biographical works, and historical sources. This approach seeks to identify the manifestations of recitation-related scholarly activity and the features of its continuity during the seventh century AH. The study is organized into two main sections. Section One: The State of Scholarly Life in Baghdad before and after the Events of 656AH. This section examines the characteristics of scholarly activity in Baghdad before its fall, the impact of the event on scholarly life, and the manifestations of the resumption of scholarly activities thereafter. Section Two: Reciters, Qur'anic Recitations, and Scholarly Life in Baghdad. This section discusses the concept and characteristics of the Qur'anic recitation school, followed by selected examples of prominent reciters and scholars and their contributions to teaching, learning, and transmitting knowledge of Qur'anic recitation. These figures include ʿAbd al-Ṣamad ibn Aḥmad al-Ḥanbalī al-Baghdādī, ʿAlī ibn ʿUthmān al-Wujūhī, Yūsuf al-Qafṣī al-Baghdādī, and Muntajab al-Dīn al-Tikrītī. The section also considers the evidence available in historical sources concerning Ibrāhīm al-ʿUkbarī's scholarly contributions. The study seeks to demonstrate that the fall of Baghdad caused severe disruption to scholarly life but did not necessarily bring Qur'anic recitation activities to a complete halt. It also highlights the role of scholars and reciters in preserving Qur'anic knowledge through teaching, direct learning, oral transmission, and scholarly authorization. Furthermore, it underscores the importance of biographical records and historical evidence in tracing the continuity of scholarly activity after major crises. The extent and forms of this continuity, however, must be established on the basis of the historical accounts, biographies, and other evidence documented in the sources.

Keywords: Baghdad, Scientific Renaissance, Qur'anic Recitation School, Scholars of Baghdad.

توجيه القراءات القرآنية في القرن السابع الهجري –أعلامه وملامحه-

أ.د. غنية بوحوش
جامعة محمد الصديق بن يحيى – جيجل / الجزائر
gbouhouche@gmail.com

الملخص

علوم القراءات القرآنية قسمان: علوم الرواية وعلوم الدراية، فأما علوم الرواية: فهي علوم أحكام القراءات، وعدّ الآي ورسم المصحف، وأما علوم الدراية: فهي علم توجيه القراءات، والوقف والابتداء وعلم ضبط المصحف. واختار هذا المقترح البحثي أن يتحدث في علم توجيه القراءات، وهو علم من الأهمية بمكان لكشفه عن وجوه القراءات. وسيسعى –بمشيئة الله تعالى- إلى رصد جهود علماء القراءات في علم التوجيه خلال القرن السابع الهجري، وبيان مناهج التأليف فيه.

Abstract

The sciences of Quranic recitations are divided into two parts: the sciences of narration and the sciences of knowledge. The sciences of narration include the rules of recitation, verse counting, and the script of the Qur'an. The sciences of knowledge include the science of directing recitations, stopping and starting, and the science of diacritics. This research proposal has chosen to address the science of directing recitations, a field of great importance for revealing the various aspects of recitations. It will seek, God willing, to monitor the efforts of scholars of recitations in the science of directing recitations during the seventh century AH and to outline the methods of writing therein.

تطور علوم القرآن خلال القرن السابع الهجري -علم الرسم والضبط أنموذجا-

د. رحيمة أوسيف
جامعة باتنة 1، العلوم الاسلامية ، أصول الدين، تفسير وعلوم القرآن، الجزائر
rahima.oucif@univ-batna.dz
Orcid: 0009-0008-8637-3014

ملخص
يدرس هذا البحث موضوع تطور العلوم الإسلامية، وتحديدا علم الرسم والضبط، خلال القرن السابع الهجري، وقد برز ثلة من علماء هذا القرن، ممن خدم هذا العلم، فصنفوا وأضافوا على سابقيهم ومهدوا الطريق لتطور علم الرسم والضبط لمن جاء بعدهم في القرون اللاحقة، وممن صنّف في علم الرسم الإمام السخاوي من خلال كتابه "الوسيلة إلى شرح العقيلة"، وفي علم الضبط صنّف الإمام العقيلي كتابه "مرسوم خط المصحف"، وصنّف الإمام ابن وثيق كتابه "الجامع لما يحتاج إليه من رسم المصحف"، وفي هذه الدراسة سيتم بيان المناهج المتبعة في هذه الكتب، والقواعد المتعلقة بعلم الرسم والضبط التي تناولتها، بالإضافة إلى الاجتهادات والإضافات العلمية التي انفردوا بها عن غيرهم، ومن جهة أخرى ستبرز الدراسة كيف ساهمت هذه التصانيف في تطور أهم علم من علوم القرآن، وهو علم الرسم والضبط، وتمثلت هذه المساهمة في إثراء هذا العلم بأقوال وآراء لم تُذكر سابقا، وتوجيه ظواهر الرسم القرآني وبيان عللها، وتوجيه علل بعض ظواهر الرسم المتعلقة بالقراءات المتواترة والشاذة، ومن جهة أخرى بينت هذه التصانيف كيفية ضبط المصاحف، مما أتاح للدارسين معرفة تطور هذا الموضوع تاريخيا، ومعرفة العلامات التي وُجدت في الكتابة العربية عموما، ورسم المصحف وضبطه خصوصا.
الكلمات المفتاحية: الرسم، الضبط، السخاوي، العقيلي، ابن وثيق.

The Development of Qur'anic Sciences in the Seventh Hijri Century: "Rasm and Dabt as a Case Study

Abstract
This research examines the evolution of Islamic sciences, specifically Rasm and Dabt, in the seventh Hijri Century, A number of scholars from this century distinguished themselves in the service of this discipline; they authored works, built upon the contributions of their predecessors, and paved the way for the evolution of the sciences of rasm and ḍabṭ for those who followed in later centuries. Among those who wrote on the science of rasm was Imam al-Sakhawi, through his book *Al-Wasīlah ilā Sharḥ al-ʿAqīlah*. In the field of al-ḍabṭ, Imam al-Uqayli authored *Marsūm Khaṭṭ al-Muṣḥaf*, and Imam Ibn Wathīq authored *al-Jāmiʿ limā Yuḥtāju Ilayhi min Rasm al-Muṣḥaf*. This study outlines the methodologies employed in these works and the rules regarding the sciences of rasm and ḍabṭ that they address, alongside the unique scholarly insights and additions that distinguish them from other works. Furthermore, the study highlights how these treatises contributed to the evolution of a pivotal Quranic discipline—the science of rasm and ḍabṭ—by enriching the field with previously unrecorded views and opinions, interpreting the phenomena of Quranic orthography and their underlying rationales, and explaining the reasons behind specific orthographic features linked to both *mutawātir* and *shādh* Quranic readings. Additionally, these works elucidate the methods of ḍabṭ in *Muṣḥafs*, enabling scholars to trace the historical development of this subject and understand the markings found in Arabic script in general, and in the orthography and notation of the *Muṣḥaf* in particular.

Keywords: Rasm, Dabṭ, al-Sakhāwī, al-ʿUqaylī , Ibn Wathīq .

HADİS / HADITH

علم الحديث

Hicrî VII. Asır Hadis Ulemasının Müşkil Hadislere Yaklaşımları -el-Minhâc fî şerḥi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Örneği-

Muhammet EZBER

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis
muhammetezber@klu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-9026-6915

Özet

Ebû Zekeriyyâ en-Nevevî, Müslim'in *el-Müsnedü's (câmiü's)-sahîh* adlı eserine yaptığı *el-Minhâc fî şerḥi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* adlı şerh çalışması ile hadis şerh geleneğinin hem (h.) VII. asırdaki hem tüm zamanlardaki en önemli isimlerinden biri olmuştur. Hatta İmam Müslim'in *el-Müsnedü's -sahîh'*inin şerhi dendiğinde anlaşılan şey Nevevî'nin şerhi olmuştur. Nevevî'nin hicrî VII. asrın en etkili hadis ve fıkıh âlimlerinden biri olması ve söz konusu şerhini de bu asırda kaleme almış bulunması, eserinin dönemin ilmî yaklaşımını ve müşkil hadislere bakışını yansıtması açısından ayrıca önem arz etmektedir. İslam'ın anlaşılmasında Müslümanların merkeze koyduğu iki ana öğe (Kur'ân ve Hadis/Sünnet) bulunmaktadır. Hz. Peygamber yaşarken Kur'ân ve onun Peygamber tarafından gerek pratik olarak hayata geçirilmesi gerek sözlü olarak açıklanması birbirinden ayrılamayacak derecede ilişkiliydi. Hz. Peygamber vefat edince her iki öğenin de yazılı ve sözlü metinler üzerinden anlaşılması özellikle sahâbe döneminin bitimiyle belirmeye başladı ve artarak devam etti. Kur'ân'ın anlaşılması için tefsir çalışmaları daha özelde ise zor anlaşılan ve/veya tezat olma ihtimali olduğu zannedilen ayetler için *müşkilü'l-Kur'ân* çalışmaları yapıldı. Bir taraftan da hadislerin anlaşılması için şerh çalışmaları ve daha özelde ise; zor anlaşılan ve/veya tezat olma ihtimali olduğu düşünülen hadisler için *müşkilü'l-hadis ve muhtelifü'l-hadis* çalışmaları yapıldı. Kapsamlı hadis şerh geleneği başlamadan önce *İhtilafü'l-hadis*, *garibü'l-hadis*, *muhtelifü'l-hadis* anlam ve/veya dile dair anlaşılmasında güçlük çekilen rivayetleri ele alan çalışmalardır. Kapsamlı şerhlerle birlikte hadisler birçok açıdan ele alınmış ve açıklanmıştır. Şârihler anlaşılmasında sorun görülen rivayetleri hem anlamaya hem de okuyucu için yorumlayarak anlaşılmasına katkıda bulunmaya çaba göstermişlerdir. Bazı müşkil hadisler hem ilk dönemlerde hem klasik dönemde hem de modern dönemde müşkil özelliğini korurken bazı hadisler önceki çağlar için sorun değilken sonraki devirler için sorun olmuştur. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınacaktır. Araştırmanın temel kaynaklarını Müslim'in *el-Müsnedü's-Ṣaḥîḥ* adlı eseri ile onun en önemli şerhini Nevevî'nin bu esere yazdığı *el-Minhâc fî Şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim b. el-Ḥaccâc* adlı şerh oluşturacaktır. Çalışmada öncelikle hem bazı ilim adamları tarafından dile getirilen hem sosyal medyada sıkça negatif temalarla kitlelere sunulan müşkil olarak değerlendirilen hadisler tespit edilerek tasnif edilecek, ardından Nevevî'nin bu rivayetlere yönelik yorum ve çözüm yöntemleri incelenecektir. Nevevî'nin kullandığı teviller; dil merkezli açıklamalar, cem ve te'lîf girişimleri, nesih değerlendirmeleri, isnad ve rivayet merkezli yaklaşımlar gibi başlıklar altında analiz edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca ilgili rivayetler hakkında

Nevevî'den önceki ve sonraki şerh literatürü mukayeseli biçimde incelenerek onun yorumlarının önceki birikimle ilişkisi ve sonraki literatüre etkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada klasik hadis şerhleri, muhtelifü'l-hadîs ve müşkilü'l-hadîs literatürü yanında modern akademik araştırmalardan da istifade edilecektir.

Rivayet Güvenliğinin Âdâbı: İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinde Muhaddis ve Tâlib Âdâbının Hadis Usûlündeki İşlevi

Abdurrahman YILMAZ

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
abdurrahmanyilmaz53@gmail.com
Orcid: 0000-0001-6067-0557

Özet

Bu çalışmanın amacı, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sinde yer alan "Ma'rifetu âdâbi'l-muhaddis" ve "Ma'rifetu âdâbi tâlibi'l-hadîs" başlıklı iki nevinin hadis usulü içindeki yerini ve işlevini yeniden değerlendirmektir. Çalışmanın kapsamı, söz konusu iki bölümde muhaddis ve talebe için belirlenen niyet, ihlas, ehliyet, rivayete başlama ve rivayeti bırakma yaşı, meclis düzeni, imlâ, mustemlî, mukabele, semâı paylaşma, rivayet-dirayet dengesi ve takip edilmesi önerilen kitap ve tahsil sırası gibi ilkelerle sınırlandırılmıştır. Çalışmanın önemi, genellikle ahlâkî tavsiyeler veya ilmî nezaket kuralları olarak görülen âdâb bahislerini, rivayet faaliyetinin güvenilirliğini sağlayan hadis usulüne ilişkin kaideler olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Çalışmada nitel metin analizi, kavramsal çözümleme ve bağlamsal okuma yöntemi kullanılacaktır. Bu yöntemle âdâb ilkeleri, *Mukaddime*'nin genel yapısı, tahammül-edâ bahisleri ve hicrî VII. asırda hadis öğretiminin kurumsallaşması bağlamında değerlendirilecektir. Ayrıca metinde yer alan örnekler, muhaddis-talebe ilişkisi, hadis meclisinin işleyişi ve rivayet malzemesinin korunması açısından incelenecektir. Araştırmanın temel bulgusu, İbnü's-Salâh'ın muhaddis ve tâlib âdâbına dair değerlendirmelerinin yalnızca bireysel ahlâkı değil, hadis bilgisinin üretim, aktarım ve öğretim şartlarını da düzenlediğidir. Buna göre niyet ve ihlas ilmî otoritenin ahlâkî zeminini; ehliyet ve yaş tartışmaları rivayet yetkisinin sınırlarını; meclis, imlâ, mustemlî ve mukabele kuralları lafzın doğru aktarımını; talibin çalışma usulü ise hadis öğreniminin ilmî yetişme sürecini belirlemektedir. Sonuç olarak çalışma, hicrî VII. asır hadis usulünün gelişimini yalnızca hadis ıstılahlarının tedvini, tertibi ve sistemleştirilmesiyle değil, rivayet ehlinin ve hadis meclislerinin belirli kaidelere bağlanmasıyla açıklamayı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbnü's-Salâh, Mukaddime, Âdâbü'l-muhaddis, Âdâbü't-Tâlib.

The Adab of Reliable Transmission: The Function of the Etiquette of the Muḥaddith and the Student in Hadith Methodology in Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddima

Abstract

This study aims to reconsider the place and function of two sections in Ibn al-Ṣalāḥ's (d. 643/1245) *Muqaddima*, namely "Maʿrifat ādāb al-muḥaddith" and "Maʿrifat ādāb ṭālib al-ḥadīth", within the framework of hadith methodology. The scope of the study is limited to the principles set out in

these two sections concerning the muḥaddith and the student, such as intention, sincerity, competence, the appropriate age for beginning and ending transmission, the order of the hadith session, dictation, the mustamlī, collation, sharing samāʿ, the balance between riwāya and dirāya, and the recommended order of books and study. The significance of the study lies in its treatment of adab topics, which are often regarded merely as ethical advice or rules of scholarly courtesy, as methodological principles that ensure the reliability of hadith transmission. The study will employ qualitative textual analysis, conceptual analysis, and contextual reading. Through these methods, the principles of adab will be evaluated in relation to the overall structure of the *Muqaddima*, the discussions on taḥammul and adāʾ, and the institutionalization of hadith teaching in the seventh century AH. In addition, the examples cited in the text will be examined with regard to the muḥaddith-student relationship, the functioning of the hadith session, and the preservation of transmitted material. The main finding of the study is that Ibn al-Ṣalāḥ's discussions of the etiquette of the muḥaddith and the student regulate not only individual ethics but also the conditions for the production, transmission, and teaching of hadith knowledge. Accordingly, intention and sincerity establish the moral basis of scholarly authority; discussions of competence and age define the limits of the authority to transmit; rules concerning the session, dictation, the mustamlī, and collation secure the accurate transmission of wording; and the student's method of study determines the process of scholarly formation in hadith learning. Consequently, this study proposes that the development of hadith methodology in the seventh century AH should be explained not only through the compilation, arrangement, and systematization of hadith terminology, but also through the regulation of transmitters and hadith sessions according to specific principles.

Keywords: Hadith, Ibn al-Ṣalāḥ, Muqaddima, Ādāb al-Muḥaddith, Ādāb al-Ṭālib.

VII/XIII. Asır Hadis Şerhçiliğinde Buhârî'nin Bab Başlıklarını (Terâcim) Anlamlandırma Çabası: İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) ve İbn Rüşeyd el-Fihrî (ö. 721/1321) Mukayesesi

Kenan BARLAS

Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis
kenan.barlas@kilis.edu.tr
Orcid: 0000-0001-7070-9304

Özet

İslâm ilim tarihinin eser telifi açısından aktif dönemlerinden biri olan hicrî yedinci asır (VII/XIII. yüzyıl), temel metinlerin yeniden yorumlandığı, şerh geleneğinin zenginleştiği ve teknik çalışmaların yoğunluk kazandığı bir süreçtir. Bu sürecin hadis ilmindeki yansımalarından birisi de Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'indeki "terâcimü'l-ebvâb" (bab başlıkları) üzerine yapılan müstakil çalışmalardır. Buhârî'nin hadis ve fıkıh uzmanlığının en belirgin göstergeleri kabul edilen bu başlıklar, hicrî yedinci yüzyılın önemli âlimlerinden Nâsırüddin İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) ve onun izinden giderek eserine tenkit ve katkılar sunan İbn Rüşeyd el-Fihrî (ö. 721/1321) tarafından sistemli bir analize tabi tutulmuştur. Buhârî'nin *es-Sahîh*'i tamamlandıktan kısa süre sonra hatırı sayılır bir şöhret elde etmiş ve üzerine birçok çalışma kaleme alınmıştır. Ebû Bekir el-İsmâilî (ö. 371/982) ve Mühelleb b. Ebî Sufre (ö. 435/1044) gibi Buhârî uzmanları *es-Sahîh* üzerine kaleme aldıkları çalışmalarında başta bab başlıkları olmak üzere birçok noktada müellifi tenkit etmişlerdir. Hicri dördüncü ve beşinci asırlarda Buhârî'ye yönelik tenkitler sonraki asırlarda kaleme alınan şerhlerde cevaplanmaya çalışılmıştır. Araştırma konusu edindiğimiz İbnü'l-Müneyyir ve İbn Rüşeyd'in çalışmaları da *es-Sahîh*'teki bab başlıklarını izah etmeyi hedefleyen çalışmalardandır. Bu tebliğde, İbnü'l-Müneyyir'in yaklaşık 400 bab başlığını incelediği *el-Mütevârî alâ Ebvâbi'l-Buhârî* adlı eseri ile İbn Rüşeyd es-Fihrî'nin çağdaş araştırmacı Muhammed b. Zeynelabidin Rüstem tarafından derlenen *Tercümânü't-Terâcim 'alâ Ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî* isimli çalışması mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır. İbn Rüşeyd, bizzat İbnü'l-Müneyyir'in eserindeki bazı açıklamalara itiraz etmiş, onun atladığı veya çözümsüz bıraktığı birçok bab başlığını yeniden yorumlamıştır. Çalışma, ele alınan eserlerin teknik detayları hakkında bilgi vererek her iki müellifin bab başlıkları ile hadis metinleri arasındaki gizli münasebetleri kurarken başvurdukları argümanları incelemeyi amaçlamaktadır. Her iki eserin karşılaştırmalı inceleneceği bu araştırmada, İbnü'l-Müneyyir'in açıklamalarının İbn Rüşeyd tarafından nasıl değerlendirildiği seçme örnekler üzerinden gösterilecektir. Böylece, hicrî yedinci asır hadis ilminin sadece bir nakil faaliyeti değil, aynı zamanda metinler arası ilişkilerin kurulduğu bir "dirayet ve istinbat" asrı olduğu tezi bu iki müellif özelinde temellendirilecek ve dönemin hadis şerhçiliğine sunduğu katkılar ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hicrî yedinci asır, İbnü'l-Müneyyir, İbn Rüşeyd el-Fihrî, Buhârî, Bab başlıkları.

Efforts to Contextualize Bukhārī's Chapter Headings (Tarājim) in 7th/13th Century Hadith Commentaries: A Comparison of Ibn al-Munayyir (d. 683/1284) and Ibn Rushayd al-Fihrī (d. 721/1321)

Abstract

The seventh century of the Hijra (7th/13th century), one of the most active periods in the history of Islamic sciences in terms of literary production, is a process in which foundational texts were reinterpreted, the tradition of commentary (sharh) flourished, and technical studies gained momentum. One of the reflections of this process within the science of hadith is the independent studies conducted on the tarājim al-abwāb (chapter headings) in al-Bukhārī's (d. 256/870) al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ. These headings, which are considered the most prominent indicators of Bukhārī's expertise in hadith and jurisprudence (fiqh), were subjected to systematic analysis by Nāsir al-Dīn Ibn al-Munayyir (d. 683/1284), one of the significant scholars of the seventh century Hijri, and Ibn Rushayd al-Fihrī (d. 721/1321), who followed in his footsteps while offering critiques and contributions to his work. Shortly after its completion, Bukhārī's al-Ṣaḥīḥ achieved considerable fame, and numerous works were authored upon it. Bukhārī experts such as Abū Bakr al-Ismā'īlī (d. 371/982) and Muhallab b. Abī Sufra (d. 435/1044) criticized the author on many points - primarily the chapter headings- in their studies on al-Ṣaḥīḥ. The critiques directed at Bukhārī during the fourth and fifth centuries Hijri were addressed in the commentaries written in subsequent centuries. The works of Ibn al-Munayyir and Ibn Rushayd, which are the subjects of our research, are among those aiming to explain the chapter headings in al-Ṣaḥīḥ. In this paper, Ibn al-Munayyir's work titled al-Mutawārī 'alā Abwāb al-Bukhārī, in which he examined approximately 400 chapter headings, and Ibn Rushayd al-Fihrī's study titled Tarjumān al-Tarājim 'alā Abwāb Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, compiled by the contemporary researcher Muḥammad b. Zayn al-'Ābidīn Rustam, will be handled comparatively. Ibn Rushayd objected to certain explanations in Ibn al-Munayyir's work and reinterpreted many chapter headings that the latter had overlooked or left unresolved. By providing information on the technical details of the works under discussion, this study aims to examine the arguments employed by both authors while establishing the hidden relationships (munāsaba) between the chapter headings and the hadith texts. In this research, where both works will be examined comparatively, how Ibn al-Munayyir's explanations were evaluated by Ibn Rushayd will be demonstrated through selected examples. Thus, the thesis that seventh-century Hijri hadith science was not merely an activity of transmission (naql) but also an era of "intellectual scrutiny and inference" (dirāya and istinbāṭ) -where intertextual relationships were established- will be substantiated through these two authors, and the contributions of the period to hadith commentary will be revealed.

Keywords: Seventh Century Hijri, Ibn al-Munayyir, Ibn Rushayd al-Fihrī, al-Bukhārī, Chapter Headings (Tarājim).

Fas, Anadolu ve Şam Hattında Bir Sufi: Afifüddin Tilimsânî ve İrfanî Hadis Yorum Geleneğindeki Yeri

Muhammed Emin ERDİM

Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis
erdimmuhammedemin@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4288-0475

Sinanettin Arif ÖZDEMİR

Öğr. Gör. Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam
sinanettinarif@hotmail.com
Orcid: 0009-0007-0200-4282

Özet

İslam ilimleri tarihsel süreçte dinî pratiklerle yakından ilişkili bir ilim geleneği olarak ortaya çıkmış, özellikle Ehl-i Hadis anlayışı rivayetlere bağlılık temelinde şekillenmiştir. Bu gelenekte merfû, mevkûf ve maktû rivayetler esas alınmış; itikadî ve amelî konularda selef ulemanın yöntemi benimsenmiş, ilahiyat bahislerinde ise tevile mesafeli durularak tefviz ve tevakkuf yaklaşımı tercih edilmiştir. Bununla birlikte tedvin ve tasnif sürecinden sonra bazı muhaddislerin kelamî meselelerde Eş‘arî ve Mâtürîdî çizgiye yöneldiği görülmektedir. Hicrî 7. asırdan itibaren İbnü’l-Arabî ve Sadreddin Konevî ile birlikte tasavvuf, metafizik alanında yeni bir safhaya geçmiş ve vahdet-i vücûd düşüncesi sonraki dönemleri derinden etkilemiştir. Bu çalışma, hicrî 7. asırda sistemleşen vahdet-i vücûd düşüncesinin hadis ilmi ve özellikle irfani ya da başka bir ifadeyle işari hadis yorumu üzerindeki etkisini, Afifüddin Tilimsani (690/1291) örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Tilimsani vahdeti vucud düşüncesinin en başat aktörlerinden biri olması hasebiyle müstakil çalışılmayı hak eden bir şahsiyettir. O bu uğurda Anadolu’ya gelmiş Sadreddin Konevi’nin gözetiminde halvet çıkarmıştır. Hayatı incelendiğinde çok seyahat ettiği ve vahdeti vucud anlayışını gittiği yerlerde yaydığı ve bu konuda birçok eser telif ettiği ve Vahdeti vucud düşüncesini diğer islami ilimlere de uyguladığı müşahede edilmektedir. Tilimsani’nin eserlerinde sık sık hadisi şerifleri zikredip irfani yorum yaptığı ve tasavvufi kavramları hadislerle temellendirdiği görülmektedir. Örnek olarak o ihsan makamına meşhur Cibril hadisiyle başlamakta daha sonra tasavvufi yorumlar yapmaktadır. Araştırma, Tilimsani’nin tasavvuf ve kelam alanındaki eserlerinde yer alan rivayetlere getirdiği yorumları esas almakta; rivayetlerin şerh ve yorumları üzerinden tahlil ve mukayeseli inceleme yöntemine dayanmaktadır. Çalışma sonucunda, Tilimsani’nin vahdet-i vücûd düşüncesinden etkilenerek hadisleri klasik şerh geleneğinden farklı bir perspektifle yorumladığı ve rivayetlerin zahirî anlamlarını aşan irfanî yorumlara yer verdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte onun az bilinen muhaddis kimliği, büyük muhaddis İmam Munaviye olan etkisi böyle bir çalışmayı gerekli kılmış ve söz konusu yorumların hadis ilmi içerisinde belirli bir meşruiyet çerçevesinde sunulmasına imkân sağlamıştır. Bu bulgular, tasavvufî

metafiziğin hadis ilmi üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Vahdet-i vücûd, Tilimsani, İşari hadis yorumu, Tasavvuf

A Sufi between Morocco, Anatolia and Damascus: Afif al Din al Tilimsani and His place in the symbolic(ishari) interpretation of hadith

Abstract

Islamic sciences emerged throughout history as a scholarly tradition closely connected with religious practice, while the Ahl al-Hadith approach in particular was shaped on the basis of adherence to transmitted reports. Within this tradition, marfu‘, mawquf, and maqtu‘ narrations constituted the principal sources; in matters of creed and practice, the methodology of the early Muslim scholars (salaf) was adopted, and in theological discourse a cautious stance toward allegorical interpretation (ta'wil) prevailed in favor of tafwid and tawqquf. Nevertheless, following the periods of compilation and classification, some hadith scholars gradually adopted Ash‘ari and Maturidi theological orientations. Beginning in the 7th century AH, with Ibn al-‘Arabi and Sadr al-Din al-Qunawi, Sufism entered a new phase in the field of metaphysics, and the doctrine of Wahdat al-Wujud (Unity of Being) profoundly influenced subsequent periods. This study aims to examine the influence of the doctrine of Wahdat al-Wujud, which became systematized in the 7th century AH, on the science of hadith and particularly on mystical, or more specifically ishari (allusive/esoteric), hadith interpretation through the example of Afif al-Din al-Tilimsani (d. 690/1291). As one of the foremost representatives of the doctrine of Wahdat al-Wujud, al-Tilimsani merits independent scholarly examination. In pursuit of this path, he came to Anatolia and completed a period of spiritual retreat (khalwa) under the supervision of Sadr al-Din al-Qunawi. An examination of his life reveals that he travelled extensively, disseminated the doctrine of Wahdat al-Wujud in the regions he visited, authored numerous works on this subject, and applied this perspective to other Islamic sciences as well. His writings frequently cite Prophetic hadiths, provide mystical interpretations, and seek to establish Sufi concepts through hadith literature. For example, he begins his discussion of the station of ihsan with the well-known Hadith of Gabriel and subsequently develops Sufi interpretations. This study is based on the interpretations of narrations found in al-Tilimsani’s works in the fields of Sufism and theology and employs analytical and comparative methods through examining his commentaries and interpretations of these narrations. The findings indicate that al-Tilimsani, under the influence of the doctrine of Wahdat al-Wujud, interpreted hadiths from a perspective distinct from the classical commentary tradition and incorporated mystical interpretations that transcend the apparent meanings of the narrations. Moreover, his relatively overlooked identity as a hadith scholar and his influence on the prominent hadith scholar Imam al-Munawi render such a study necessary and help explain how these interpretations came to be presented within a certain framework of legitimacy in hadith scholarship. These findings constitute an important case for demonstrating the influence of Sufi metaphysics on the science of hadith.

Keywords: Hadith, Wahdat al-Wujud, al-Tilimsani, Ishari Hadith Interpretation, Sufism

Hicrî Yedinci Asırda Hadis Eğitimi: Bedreddin İbn Cemâa'nın Eserleri Özelinde Bir İnceleme

Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis
muhammeddemirbas@sdu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-3022-8439

Özet

Hicrî yedinci asır İslâmî ilimlerin tasnif edildiği ve eğitimde kurumsallaşma sürecinin önemli ölçüde olgunlaştığı bir dönemdir. Özellikle hadis ilmi açısından bu dönem isnâd merkezli rivâyet sisteminin kısmen muhafaza edildiği, tahammul ve edâ yöntemlerinin farklılaştığı ve kurallara bağlandığı, medrese ve dârulhadîslerin değer kazandığı, hadis ilminin ıstılah ve esaslarının ayrıntılı bir şekilde tanımlandığı bir safhaya rast gelmektedir. Bu süreçte yetişen âlimlerden biri olan Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333), hadis eğitiminin muhtelif boyutlarını ele alan eserleriyle dönemin eğitim anlayışını izhar etmektedir. Birçok medresede müderrislik ve yöneticilik vazifelerini üstlenen İbn Cemâa, 14 Zilhicce 672'de tamamladığı *Tezkiratu's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim* ile 18 Şâban 687'de hitama erdirdiği *el-Menhelu'r-revî fî muhtasari ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* adlı kitaplarında öğretim faaliyetlerinin ilmî metotlara göre yürütülmesi gerektiğine dikkat çekmiş ve hadis eğitimine dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca bu eserler hoca-talebe münasebetlerini, hadis eğitiminin sistematik yapısını, hadis meclislerinin işleyişini ve medreselerin yapısal özelliklerini muhtevi niteliktedir. Bu bildiri yedinci asırda hadis eğitiminin mahiyetini ve ayırt edici özelliklerini İbn Cemâa'nın mezkûr eserleri özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada ilk olarak yedinci asır öncesi dönemde hadis eğitimi faaliyetlerine değinilerek bunların yapısal özellikleri tespit edilmiştir. Sonrasında rivâyet âdâbına dair kaleme alınan literatürün gelişimine yer verilmiş ve bu çerçevede türün öne çıkan eserleri tahlil edilmiştir. Elde edilen bilgiler üzerinden İbn Cemâa'nın kitapları telif mantığı, hadis eğitiminin icra edildiği mekânlar, kitapların kazandığı otorite, vakıf müessesesinin eğitime tesiri ve hoca-talebe münasebetleri bakımından önceki dönem eserleriyle mukayese edilmiş ve dönemin eğitim anlayışına dair tespitler sunulmuştur. Çalışmada varılan neticeler hadis eğitiminin dördüncü asra kadar büyük ölçüde muhaddisin şahsına bağlı olarak yürütüldüğünü, bu asırdan sonra giderek kurumsal bir yapıya büründüğünü göstermektedir. Eğitimde kitapların otorite ve kaynak değeri kazanması, nakil sisteminin ve hocaların rolünün değişmesini beraberinde getirmiştir. Hadis meclisleri medrese ve dârulhadîslere taşınmış, kurulan vakıflar eğitim faaliyetlerini şekillendirmiştir. İbn Cemâa önceki dönemde rivâyet âdâbı olarak sunulan kaideleri kendi zamanına ve kurumlarına uyarlayarak genel bir ilim âdâbına dönüştürmüştür. Ayrıca döneminin ihtiyaç ve sorunlarını tespit ederek bunlara uygulanabilir çözümler sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Eğitimi, Bedreddin İbn Cemâa, Hicrî Yedinci Asır, Eğitim Kurumları

Hadith Education in the Seventh Hijri Century: An Examination through the Works of Badr al-Din Ibn Jamāʿa

Abstract

The seventh Hijri century is a period in which the Islamic sciences were classified and the process of institutionalization in education attained considerable maturity. In the field of Hadith in particular, this period corresponds to a stage in which the isnād-centred system of transmission was partially preserved, the methods of taḥammul and adāʾ became differentiated and subject to established rules, madrasas and dār al-ḥadīths grew in importance, and the terminology and principles of the discipline were defined in detail. Badr al-Din Ibn Jamāʿa (d. 733/1333), one of the scholars trained in the course of this process, reveals the educational outlook of his age through works that address the various dimensions of Hadith education. Having held professorial and administrative posts in numerous madrasas, Ibn Jamāʿa emphasized that teaching should be conducted in accordance with scholarly methods, and he provided detailed information on Hadith education in two works: *Tadhkirat al-sāmiʿ wa-l-mutakallim fī adab al-ʿālim wa-l-mutaʿallim*, completed on 14 Dhū al-Ḥijja 672, and *al-Manhal al-rawī fī mukhtaṣar ʿulūm al-ḥadīth al-nabawī*, completed on 18 Shaʿbān 687. These works also contain material on teacher-student relations, the systematic structure of Hadith instruction, the running of Hadith sessions, and the structural features of madrasas. This paper aims to examine the nature and distinctive characteristics of Hadith education in the seventh Hijri century through Ibn Jamāʿa's aforementioned works. The study first addresses Hadith educational activity in the period preceding the seventh century and identifies its structural features. It then traces the development of the literature composed on the etiquette of transmission, analysing the principal works of the genre. On this basis, Ibn Jamāʿa's books are compared with those of earlier periods in terms of their compositional rationale, the settings in which Hadith instruction was conducted, the authority acquired by books, the effect of the waqf institution upon education, and teacher-student relations, and findings concerning the educational outlook of the age are set out. The results indicate that Hadith education was, until the fourth century, largely dependent upon the person of the traditionist, and that it thereafter assumed an increasingly institutional form. As books acquired authority and the standing of sources, the system of transmission and the role of the teacher changed accordingly. Hadith sessions moved into madrasas and dār al-ḥadīths, and the endowments that were established shaped educational activity. Ibn Jamāʿa adapted to his own age and its institutions the rules that had previously been presented as the etiquette of transmission, thereby converting them into a general etiquette of learning. He further identified the needs and problems of his time and offered practicable solutions to them.

Keywords: Hadith, Hadith Education, Badr al-Din Ibn Jamāʿa, Seventh Hijri Century, Educational Institutions.

مناعة الذاكرة الحضارية في القرن السابع الهجري علم مصطلح الحديث بوصفه نظامًا لحفظ الهوية المعرفية

Ehab NEGM

PhD Candidate, Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences (Hadith) Wahbamohadith@gmail.com
Orcid: 0009-0000-8228-1229

الملخص

ينطلق هذا البحث من مقاربة تفسيرية تبرز دور قواعد علم مصطلح الحديث في القرن السابع الهجري بوصفها نظامًا متكاملًا لحفظ الهوية المعرفية للأمة، ضمن ما يمكن توصيفه بمفهوم "مناعة الذاكرة الحضارية". ويعالج البحث إشكالية قصور المقاربات التقليدية التي اختزلت هذا القرن في كونه مرحلة نضج واستقرار شكلي لعلم المصطلح، دون تحليل فاعليته الوظيفية في سياق الأزمات الكبرى، ولا سيما في العقود المحيطة بسقوط بغداد (640–680هـ). ويهدف البحث إلى إعادة قراءة قواعد الضبط، والمعارضة، والإجازة، والمناولة ليس كقواعد اصطلاحية مجردة، بل كآليات إجرائية واستجابة واعية أسهمت في صيانة المعرفة وضمان استمرارية الاتصال العلمي في فترات الانقطاع والتهديد الوجودي للحواضر الإسلامية. وتكمن أهمية الدراسة في نقل البحث الحديثي من حيز العرض الوصفي للقواعد إلى تحليل وظيفتها في لحظات الانهيار الحضاري. وقد اعتمد البحث المنهج الاستقرائي التحليلي عبر تتبع تقييدات السماع، ورواية الأجزاء، والمقابلات في نماذج مختارة من مخطوطات الحديث، لا سيما المجموعات المحفوظة في مكتبة السليمانية بإسطنبول، والتي تضم شواهد مؤرخة في بغداد ودمشق والقاهرة خلال القرن السابع الهجري. ويخلص البحث إلى أن استقرار المصطلح في هذا العصر لم يكن ترفًا معرفيًا، بل كان ضرورة تاريخية مكنت الذاكرة العلمية من تجاوز آثار الدمار الثقافي، وإعادة إنتاج شبكات السماع عبر الجغرافيا رغم تحطم المركز السياسي.

الكلمات المفتاحية: علم مصطلح الحديث، القرن السابع الهجري، الذاكرة الحضارية، الهوية المعرفية، طرق التحمل وصيغ الأداء.

Resilient Scholarly Memory in the 7th Century AH:

Hadith Methodology as a System of Epistemic Preservation

Abstract

This study advances an interpretive approach that highlights the role of the principles of ʿIlm Muṣṭalaḥ al-Ḥadīth (Hadith methodology) in the seventh century AH as an integrated system for preserving the scholarly identity of the Muslim community, within what may be described as the "resilience of civilizational memory." It addresses a key limitation in conventional scholarship, which has reduced this period to a phase of formal maturity and stability of Hadith methodology, without analyzing its functional effectiveness in contexts of major crises—particularly in the decades surrounding the fall of Baghdad (640–680 AH / 1242–1281 CE). The study seeks to reinterpret the principles of precision (ḍabṭ), collation (muʿāraḍa), authorization (ijāzah), and transmission (munāwala) not as merely abstract terminological rules, but as procedural mechanisms and conscious responses that contributed to safeguarding knowledge and ensuring the continuity of scholarly transmission during periods of disruption and existential threat to Islamic urban centers.

The significance of this study lies in shifting Hadith research from a descriptive presentation of rules to an analysis of their functional role in moments of civilizational collapse. The research adopts an inductive-analytical method through examining audition records (samāʿāt), partial transmissions (riwāyat al-ajzāʾ), and collation notes in selected Hadith manuscripts—particularly collections preserved in the Süleymaniye Library in Istanbul—which contain dated evidence from Baghdad, Damascus, and Cairo during the seventh century AH. The study concludes that the stabilization of Hadith methodology in this period was not merely an intellectual refinement, but a historical necessity that enabled the scholarly memory to overcome the effects of cultural destruction and to reconstruct networks of transmission across regions, despite the collapse of political centers.

Keywords: Hadith methodology, Seventh century AH, Civilizational memory, Scholarly identity, Modes of transmission and performance.

الفكر الموسوعي عند ابن الأثير الجزري "جامع الأصول أنموذجًا"

Najmeddin Isa
Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
najmissa@hotmail.com
Orcid: 0000-0001-6785-886X

الملخص

يمثل القرن السابع الهجري مرحلة مهمة في تاريخ العلوم الإسلامية، شهدت نضجًا معرفيًا واتساعًا في حركة التأليف والتصنيف، وبرز فيها عدد من العلماء الذين جمعوا بين تخصصات علمية متعددة وأسهموا في بناء مشاريع معرفية متكاملة. ويُعَدُّ ابن الأثير الجزري من أبرز أعلام هذا القرن؛ إذ تجلت موسوعيته العلمية في مؤلفاته المتنوعة، ولا سيما كتاب «جامع الأصول في أحاديث الرسول»، الذي يُعد من أهم المصنفات الحديثية الجامعة في عصره. وتنبع أهمية هذا البحث من كونه يسعى إلى إبراز أحد مظاهر التطور العلمي في القرن السابع الهجري من خلال دراسة الفكر الموسوعي عند ابن الأثير الجزري، والكشف عن دوره في خدمة السنة النبوية، وبيان أثر التكامل بين علوم الحديث واللغة والفقه والتراجم في بناء مشروعه العلمي. كما يسلط الضوء على جانب منهجي مهم في تاريخ التأليف الحديثي يتمثل في الإفادة من المعارف المتعددة في صياغة المصنفات الجامعة. وتتمثل إشكالية البحث في التساؤل الآتي: كيف تجلت ملامح الفكر الموسوعي عند ابن الأثير الجزري في كتاب «جامع الأصول»، وما أثر هذا الفكر في منهجه في جمع الأحاديث وترتيبها وشرحها وخدمة مادتها العلمية؟ ويتفرع عن هذه الإشكالية عدد من التساؤلات المتعلقة بمظاهر التكامل المعرفي في الكتاب، ومدى انعكاس ثقافة المؤلف المتنوعة على منهجه الحديثي. ويهدف البحث إلى الكشف عن ملامح الفكر الموسوعي عند ابن الأثير الجزري، وتحليل مظاهر التكامل المعرفي في كتاب «جامع الأصول»، وبيان أثر العلوم المساندة في بناء منهجه الحديثي، فضلًا عن إبراز القيمة العلمية للكتاب في سياق حركة التأليف الحديثي في القرن السابع الهجري. واعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي؛ من خلال استقراء مادة «جامع الأصول» وتحليل منهجه في الجمع والترتيب والاختصار والشرح، مع تتبع مظاهر توظيف علوم الحديث واللغة والفقه والتراجم في خدمة النص النبوي. وتوصلت الدراسة إلى أن موسوعية ابن الأثير لم تكن مجرد تعدد في المعارف، بل مثلت رؤية علمية متكاملة انعكست بوضوح في كتاب «جامع الأصول». كما أظهرت النتائج أن الكتاب يجسد نموذجًا بارزًا للتكامل المعرفي في القرن السابع الهجري، وأن نجاح ابن الأثير في توظيف علوم متعددة أسهم في تطوير منهج التأليف الحديثي وتقريب السنة النبوية للدارسين، مما أكسب كتابه مكانة علمية رفيعة بين المصنفات الحديثية.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الفكر الموسوعي، التكامل المعرفي، ابن الأثير الجزري، جامع الأصول، القرن السابع الهجري.

The Encyclopedic Thought of Ibn al-Athīr al-Jazarī: Jāmiʿ al-Uṣūl as a Case Study

Abstract

The seventh century AH represents an important stage in the history of Islamic sciences, marked by intellectual maturity and expanded scholarly writing. It witnessed the emergence of scholars who combined several disciplines and contributed to integrated intellectual projects. Ibn al-Athīr al-Jazarī was among the most prominent figures of this period, and his encyclopedic scholarship is clearly reflected in his diverse writings, especially *Jāmiʿ al-Uṣūl fī Aḥādīth al-Rasūl*, one of the major hadith compilations of its time. The significance of this study lies in highlighting an aspect of scientific development in the seventh century AH through examining Ibn al-Athīr's encyclopedic thought. It seeks to demonstrate his contribution to the service of the Prophetic Sunnah and to

reveal the role of integrating hadith studies, language, jurisprudence, and biographical literature in shaping his scholarly project. It also sheds light on an important methodological feature in the history of hadith writing: the employment of diverse fields of knowledge in producing comprehensive works. The research problem is expressed in the following question: How did Ibn al-Athīr's encyclopedic thought appear in *Jāmiʿ al-Uṣūl*, and how did it affect his method of collecting, arranging, explaining, and presenting hadith material? This question also raises issues concerning the forms of intellectual integration in the book and the impact of the author's broad culture on his hadith methodology. The study aims to identify the main features of Ibn al-Athīr's encyclopedic thought, analyze the manifestations of intellectual integration in *Jāmiʿ al-Uṣūl*, and clarify the role of auxiliary sciences in shaping his hadith methodology. It also seeks to highlight the scholarly value of the book within the movement of hadith compilation in the seventh century AH. The study adopts a descriptive-analytical approach by examining *Jāmiʿ al-Uṣūl* and analyzing its methods of compilation, arrangement, abridgment, and explanation, while tracing the use of hadith studies, language, jurisprudence, and biographical literature in serving the Prophetic tradition. The study concludes that Ibn al-Athīr's encyclopedism was not merely a multiplicity of knowledge, but an integrated scholarly vision clearly embodied in *Jāmiʿ al-Uṣūl*. The findings show that the book represents a model of intellectual integration in the seventh century AH and that Ibn al-Athīr's use of various sciences contributed to the development of hadith compilation and facilitated access to the Prophetic Sunnah, giving his work a prominent scholarly status among hadith writings.

Keywords: Hadith Studies, Encyclopedic Thought, Intellectual Integration, Ibn al-Athīr al-Jazarī, Jāmiʿ al-Uṣūl, Seventh Century AH.

التحول المنهجي في علم مصطلح الحديث في القرن السابع الهجري: مقدّمة ابن الصلاح أنموذجًا

د.حسّان بن الكيلاني العدولي

أستاذ مساعد بجامعة الزيتونة تونس/ المعهد العالي للحضارة الإسلاميّة
تخصّص علوم الحديث والسيرة النبويّة

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري مرحلةً مفصليةً في تطور العلوم الإسلامية؛ إذ شهد انتقال عدد من العلوم من طور التكوين والتداول المفتوح إلى طور التقعيد والاستقرار التعليمي، في سياقٍ علمي اتّسم بتوسّع المدوّنات، وتنامي الحاجة إلى الاختصار وإعادة تنظيم المعرفة. وفي هذا الإطار برزت مقدّمة ابن الصلاح بوصفها أحد أهم المنعطفات في تاريخ علم مصطلح الحديث، لما أحدثته من تحوّل منهجي أثّر بعمقٍ في بنية العلم ووظيفته ومساره اللاحق. وتنطلق هذه الورقة من فرضيّة رئيسة مفادُها أنّ مقدّمة ابن الصلاح لم تمثّل مجرّد تلخيص لمسائل المصطلح المتقدّمة، بل شكّلت إعادة بناء منهجيّة للعلم استجابة للتحوّلات المعرفيّة والتعليميّة التي عرفها القرن السابع الهجري، بما نقل علم المصطلح من طور يغلب عليه الطابع النقديّ التطبيقيّ إلى طور أكثر تقعيدا وانتظاما من الناحية التعليميّة والاصطلاحيّة. وبناء على ذلك تعالج الورقة إشكالية مركزية تتمثل في: كيف أسهمت مقدّمة ابن الصلاح في إحداث تحوّل منهجي في علم مصطلح الحديث؟ وما حدود هذا التحول بين مقتضيات التيسير التعليمي والمحافظة على الامتداد المنهجي للمتقدّمين؟ ويتفرّع عن ذلك النظر في دوافع هذا التحول ومظاهره في البنية التصنيفية والاصطلاحية وأثّره في تشكيل المدوّنة المصطلحيّة اللاحقة. وتهدف الورقة إلى الكشف عن خصوصيّة القرن السابع الهجري في مسار تطور علم المصطلح، وبيان ملامح التحول المنهجي الذي مثّلته مقدّمة ابن الصلاح، مع تحليل أثرها في إعادة بناء العلم بوصفه نسقًا تعليميًا أكثر انتظامًا واستقرارًا. كما تسعى إلى تحرير بعض القضايا الإشكالية المرتبطة بالمقدّمة، وفي مقدمتها مسألة غلق باب الاجتهاد في التصحيح. وتعتمد الدراسة المنهج التحليلي الاستقرائي، من خلال قراءة مقدّمة ابن الصلاح في ضوء ما سبقها من المصنفات الحديثية، وما تلاها من المختصرات والشروح والنكت والاستدراكات، مع الاستفادة من المقاربة التاريخية في تفسير السياق العلمي الذي أنتج هذا التحول .وتتناول الورقة أربعة محاور كبرى: سياق التحول المنهجي ودوافعه في القرن السابع، ثم مظاهر التحول في مقدّمة ابن الصلاح على مستوى التصنيف والاصطلاح ووظيفة العلم، ثم أثر المقدّمة في تشكيل المدونة المصطلحية اللاحقة، وأخيرًا حدود هذا التحول وإشكالاته النقدية. وتخلص الدراسة إلى أن أهمية مقدّمة ابن الصلاح لا تكمن في مجرد جمع مسائل المصطلح، بل في إعادة صياغة العلم ضمن نموذج تعليمي ومنهجي جديد، أسهم في استقرار البنية المصطلحية للعلم، ورسّخ مركزية المقدّمة في الدرس الحديثي لقرون متطاولة، بما يجعلها شاهدًا بارزًا على الحيوية العلمية التي تميز بها القرن السابع الهجري في تاريخ العلوم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: القرن السابع الهجري، مصطلح الحديث، ابن الصلاح، التحول المنهجي، المدونة المصطلحية.

Methodological Transformation in the Science of Hadith Terminology during the Seventh Hijri Century: Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah as a Model

Abstract

The seventh Hijri century represents a pivotal phase in the development of the Islamic sciences, as several disciplines underwent a transition from the stage of formation and open scholarly transmission to that of systematic codification and pedagogical stabilization. This transformation emerged within an intellectual climate characterized by the expansion of scholarly corpora and the growing need for abridgment, organization, and methodological restructuring of knowledge.

Within this context, the Muqaddimah of Ibn al-Salah stands out as one of the most significant turning points in the history of the science of Hadith terminology (Muṣṭalaḥ al-Ḥadīth), owing to the profound methodological transformation it introduced into the structure, function, and subsequent trajectory of the discipline. This paper is grounded in the central hypothesis that Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah was not merely a concise compilation of earlier discussions on Hadith terminology; rather, it constituted a methodological reconstruction of the discipline in response to the epistemological and pedagogical transformations that marked the seventh Hijri century. In doing so, it contributed to shifting the science of Hadith terminology from a predominantly critical and practice-oriented discipline to a more systematized and pedagogically structured field, both conceptually and terminologically. Accordingly, the paper addresses the following central question: How did Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah contribute to a methodological transformation in the science of Hadith terminology, and to what extent did this transformation reconcile the demands of pedagogical facilitation with fidelity to the methodological legacy of the early Hadith scholars? From this central inquiry emerge subsidiary questions concerning the motives behind this transformation, its manifestations within the classificatory and terminological structure of the discipline, and its impact on the subsequent Hadith terminology tradition. The study aims to elucidate the distinctive role of the seventh Hijri century in the evolution of Hadith terminology and to identify the principal features of the methodological transformation embodied in Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah. It further seeks to analyze the text's role in reconstructing the discipline as a more coherent and pedagogically oriented system of knowledge, while also re-examining several problematic issues associated with it, foremost among them the question of the alleged "closure" of independent Hadith authentication. Methodologically, the paper adopts an analytical and inductive approach through a close reading of Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah in relation both to preceding Hadith methodological works and to the extensive later tradition of abridgments, commentaries, critical annotations, and supplementary studies it generated. The historical approach is likewise employed to contextualize the intellectual environment that produced this methodological transformation. The paper is structured around four principal axes: the intellectual context and motives behind methodological transformation in the seventh Hijri century; the manifestations of transformation in Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah at the levels of classification, terminology, and disciplinary function; the impact of the Muqaddimah on the later Hadith terminology tradition; and finally, the limits and critical implications of this transformation. The study concludes that the significance of Ibn al-Ṣalāḥ's Muqaddimah lies not merely in its compilation of dispersed discussions on Hadith terminology, but rather in its reformulation of the discipline within a new pedagogical and methodological framework that contributed to the stabilization of Hadith terminology and consolidated the centrality of the Muqaddimah within Hadith scholarship for centuries thereafter. As such, it constitutes a major testament to the intellectual vitality that characterized the seventh Hijri century in the history of the Islamic sciences.

Keywords: Seventh Hijri Century, Hadith Terminology, Ibn al-Salah, Methodological Transformation, Hadith Terminological Tradition.

التجديد المنهجي في علم الحديث من خلال القرن السابع الهجري: دراسة في جهود ابن الصلاح

د. رشيد ترفاس

جامعة مولاي إسماعيل، الكلية المتعددة التخصصات بالرشيدية-المغرب

الملخص

يعد الإمام ابن الصلاح(ت:643هـ) من أبرز الأعلام الذين أسهموا في تجديد علم الحديث، من خلال كتابه الشهير «مقدمة ابن الصلاح»، التي مثلت منعطفا حاسما في تاريخ هذا العلم. فقد جاءت هذه المقدمة ثمرة لتراكم علمي سبقها، أسهم فيه عدد من العلماء المتقدمين الذين وضعوا اللبنات الأولى لعلم مصطلح الحديث، من خلال محاولات متفرقة اتسمت بالعمق المعرفي، لكنها افتقرت إلى الجمع الشامل والترتيب المنهجي. وفي هذا السياق، برز تجديد ابن الصلاح في قدرته على جمع شتات تلك الجهود، وصياغتها في نسق علمي متكامل، يقوم على الترتيب المنهجي، والتدرج التعليمي، مما جعل كتابه مرجعا معتمدا لدى الطلبة والباحثين. كما تجلى هذا التجديد في عنايته الفائقة بتحرير المصطلحات الحديثية وضبط مفاهيمها، خاصة في المسائل التي وقع فيها اختلاف بين العلماء، حيث سعى إلى الترجيح بينها وبيان وجوهها المختلفة بدقة علمية. ولم يقتصر إسهامه على الجمع والترتيب، بل تعداه إلى تبني منهج نقدي رصين، يظهر من خلال عرضه لأقوال الأئمة في الحديث والأصول والفقه، ومناقشتها وتحليلها، بما يعكس وعيا عميقا بتداخل العلوم الشرعية وتكاملها. وقد أضفى هذا المنهج على المقدمة قوة علمية جعلتها تتجاوز كونها مجرد كتاب تعليمي، لتصبح نصا مؤسسا لمرحلة جديدة في علم الحديث. وقد انعكست أهمية هذا العمل في عناية العلماء به شرحا واختصارا ونظما، كما هو الحال عند النووي والعراقي وابن حجر وغيرهم، مما يؤكد أن مقدمة ابن الصلاح أرست دعائم مدرسة حديثية قائمة على التقعيد المنهجي والتأصيل العلمي، وأسهمت في توجيه مسار التأليف في مصطلح الحديث لقرون متعاقبة. وعليه، فإن هذه الورقة البحثية ستسعى إلى استجلاء أوجه التجديد في علم الحديث عند الإمام ابن الصلاح من خلال مقدمته، وذلك عبر تحليل معالم مشروعه التأصيلي في هذا الفن، ورصد إسهامه في تقعيد مصطلح الحديث، وترتيب مسائله وتحرير مفاهيميه. كما تهدف إلى إبراز مكانته العلمية والمنهجية في هذا العمل التجديدي.

Methodological Renewal in Hadith Studies during the Seventh Islamic Century: A Study of the Contributions of Ibn al-Salah

Abstract

Imam Ibn al-Salah (d. 643 AH) is among the foremost scholars who contributed to the renewal of Hadith studies through his renowned work Muqaddimat *Ibn al-Salah* (Introduction to Hadith Sciences), which marked a decisive turning point in the history of this discipline. This work emerged as the culmination of earlier scholarly efforts by figures such as Muslim, al-Tirmidhi, al-Ramahurmuzi, al-Hakim, Abu Nu‘aym, Qadi ‘Iyad, and al-Khatib al-Baghdadi, who laid the foundations of Hadith terminology through valuable but scattered contributions lacking systematic organization. Ibn al-Salah’s renewal is reflected in his ability to synthesize these dispersed efforts into a coherent and structured framework, characterized by methodological clarity and pedagogical progression. His work soon became a central reference for students and scholars. He also paid close attention to defining and refining Hadith terminology, especially in areas of scholarly disagreement, where he carefully evaluated differing opinions and clarified their nuances with precision. Beyond compilation, Ibn al-Salah adopted a rigorous critical approach, presenting and analyzing the views

of leading scholars in Hadith, legal theory, and jurisprudence. This reflects a deep awareness of the interconnected nature of the Islamic sciences. As a result, his Muqaddimah transcended its role as a teaching manual and became a foundational text inaugurating a new phase in Hadith studies. The impact of this work is evident in the extensive attention it received from later scholars, who produced commentaries, abridgments, and poetic renditions, including al-Nawawi, al-'Iraqi, and Ibn Hajar. This confirms that Ibn al-Salah's work established a methodological school in Hadith studies and significantly influenced the development of writing in Hadith terminology for centuries. This paper aims to examine the features of methodological renewal in Ibn al-Salah's work by analyzing his foundational project, his contribution to systematizing Hadith terminology, and his role in organizing and refining its concepts, while highlighting his scholarly and methodological significance.

الإمام ابن القطان الفاسي (ت628ه) وأثره في تطور علم علل الحديث في المغرب والأندلس في القرن السابع الهجري من خلال كتابه "بيان الوهم والإيهام الواقعين في كتاب الأحكام"

د.عبد الله برهون

مدير مركز تحبير للدراسات والأبحاث في العلوم الشرعية والقانونية دكتوراة في الحديث وعلومه
الدار البيضاء – المملكة المغربية
babarhounabdellah@gmail.com

ملخص

مع حلول القرن السابع الهجري وصل علم علل الحديث في المغرب والأندلس إلى مرحلة النضوج والتطور، وقد تميز بظهور الإمام أبي الحسن ابن القطان الفاسي الذي يعد بحق رائد علم علل الحديث في الغرب الإسلامي في هذا القرن بلا منازع. ولما كان هذا العلم علم الخاصة من علماء الحديث؛ فإن من اعتنى به وبرع فيه هم قلة على مر القرون المتطاولة، وممن كان لهم شرف السبق في هذا العلم في القرن السابع علم الأعلام الإمام ابن القطان الفاسي الذي صنف كتابه "بيان الوهم والإيهام الواقعين في كتاب الأحكام" لبيان علل أحاديث الأحكام التي أوردها الإمام الإشبيلي في كتابه "الأحكام الوسطى". وقد كنت شاركت ببحث عن تطور علم علل الحديث في القرن السادس في المغرب والأندلس على يد الإمام الإشبيلي، وأحببت أن أتبع ذلك بورقة علمية تصل القرن السابع بالسادس من جهة تأثير الأول في الثاني وبلوغ الثاني الذروة في نضج علم العلل من خلال الورقة المقترحة.
ورغم أن الإمام ابن القطان حظي بقدر وافر من الاهتمام في العصر الحديث بالكتابة حول منهجه في علم الحديث عموما وفي الجرح والتعديل والتعليل على وجه الخصوص، إلا أنني لم أقف على دراسة تناولت أثره في علم علل الحديث في الغرب الإسلامي بالتحديد، خصوصا أن هذا العلم قد نضج وبلغ ذروته على يديه. ولما كان الغرض هو لم شَعَثِ الموضوع على جهة التقديم، وضبطِه من جهة التصميم؛ فقد خصصتُ الإشكالاتِ التي سأجيبُ عنها مُنْطَلِقاً من الإشكال المحوري، وهو مدى تأثير ابن القطان الفاسي في نضوج وتطور علم علل الحديث في المغرب والأندلس في القرن السابع الهجري من خلال كتابه "بيان الوهم والإيهام"؟ وقد اقتضى الجوابُ على هذا الإشكال المحوري وضعٌ منهجيٌّ مرتكز على الوصف والتحليل يبدأ بمقدمة، ويتَوَسَّطُهُ مبحثان، وينتهي بخاتمة؛ أما المقدمة فتجعل لما تُجعل له المقدمات عادة، وأما المبحث الأول فيتمحور حول سيرة الإمام ابن القطان الفاسي، والتعريف بكتابه، ومنهجه فيه، وأثره في علم الحديث وعلله في المغرب والأندلس، وأما المبحث الثاني فسأخصصه للحديث عن أثر الإمام ابن القطان الفاسي في نضوج علم علل الحديث وبلوغه ذروته من خلال كتابه "بيان الوهم والإيهام"، وأما الخاتمة فهي لما سأتوصل إليه من نتائج، وما سأقترحه من توصيات يسفر عنهما البحث.

الكلمات المفتاحية: ابن القطان، أحاديث الأحكام، علل الحديث، الجرح والتعديل.

Imam ‘ibn al kattan al fassi (d. 628 AH) and His Contribution to the Development of the Science of Ḥadīth Defects (ʿIlal al-Ḥadīth) in al-Maghrib and al-Andalus during the seventh Century AH through His Book Bayan al wahm wa al iham Alwaqiaayni fi kitab al ahkam

Abstract

With the advent of the seventh century AH, the science of the ‘illal’ of hadith in Morocco and Andalusia reached a stage of maturity and development, and was distinguished by the emergence of Imam Abu al-Hasan Ibn al-Qattan al-Fassi, who is truly considered the pioneer of the science of the causes of hadith in the Islamic West in this century. Since this science is the science of special hadith scholars, few have taken care of it and excelled in it over the centuries. In the seventh

century, Imam Ibn al-Qattan al-Fasi excelled in this science, writing his book " Book Bayan al wahm wa al iham Alwaqiaayni fi kitab al ahkam" to explain the reasons for the hadiths of rulings that Imam al-Ishbili included in his book "Al-Ahkam al-Wusta." I had participated in a study on the development of the science of the ‘illah of hadith in the sixth century in Morocco and Andalusia at the hands of Imam al-Ishbili, and I would have liked to follow that with a scientific paper that reaches the seventh to sixth centuries in terms of the influence of the former on the latter and the latter reaching the peak in the maturity of the science of the causes through the proposed paper. Although a number of researchers have written about Imam Ibn al-Qattan's approach Al-Qattan in the science of Hadith in general and in the fields of Jarh, Ta'dil and Ta'wil in particular, in particular, through research and studies. However, I have not come across a study that has dealt with his impact on the science of the defects of Hadith in the Islamic West in particular, especially since this science matured and reached its peak under his guidance. I have selected the issues that I will answer, starting the central problem, which is the extent of the influence of Ibn al-Qattan al-Fassi on the maturation and development of the science of Hadith. Hadith in Morocco and Andalusia in the seventh century AH through his book "Bayan al-Wahm Wa al- iham"?. The answer required to this central problem required the development of a methodological approach based on description and analysis, beginning with an introduction, followed by two sections, and concluding with a conclusion. The introduction covers what introductions usually cover, while the first section focuses the biography of Imam Ibn al-Qattan al-Fassi, an introduction to his book, his approach in it, and its impact on the science of Hadith. and its impact in Morocco and Andalusia. As for the second section, I will dedicate it to discussing the influence of Imam Ibn al-Qattan al-Fassi on the development of the science of the defects of hadith and its reaching its peak through his book "Bayan al-Wahm wa al-Iham". As for the conclusion, it is the results I will reach and the recommendations I will propose as a result of the research.

Keywords: Ibn al-Qattan, Hadith of Rulings, Hadith Defects, Jarh and Ta'deel.

صياغة النموذج المعرفي (البردايم) لعلوم الحديث في كتاب معرفة أنواع علم الحديث للإمام ابن الصلاح (643 ه)

أ.د. علي إبراهيم عجين
جامعة آل البيت-الأردن

ملخص

قام الباحث بتطبيق نظرية (البردايم) حول مراحل تطور العلوم للعالم الأمريكي توماس كون على علم أصول الحديث، وتبين أن علم الحديث تنطبق عليه هذه النظرية، وصولاً لمرحلة البردايم على يد الإمام ابن الصلاح(643ه) في القرن السابع الهجري، حيث أصبح كتابه " معرفة أنواع علوم الحديث" نموذجاً معرفياً لمن جاء من بعده إلى يومنا هذا، بما امتلكه الإمام ابن الصلاح من مؤهلات علمية لصياغة هذا النموذج، بعد وصول علم الحديث في زمانه لأزمة عطلته عن دوره العلمي. واستعمل الباحث المنهج الاستقرائي لمعرفة أقوال العلماء في كتاب ابن الصلاح كنموذج معرفي لعلم الحديث، وعلاقة ذلك بنظرية البردايم، وكذلك المنهج التاريخي لتتبع تطورات علوم الحديث تاريخياً. ويوصي الباحث الدارسين لتاريخ العلوم الشرعية تطبيق نظرية البردايم على تاريخ هذه العلوم.

Formulating the cognitive model (paradigm) of Hadith sciences in the book "Knowing the Types of Hadith Science" by Imam Ibn al-Salah (d. 643 AH)

Abstract

The researcher applied Thomas Kuhn's paradigm theory, which explains the stages of scientific development, to the field of the principles of Hadith (*Usul al-Hadith*). The study found that the development of Hadith sciences corresponds to this theory, reaching the paradigm stage through the work of Imam Ibn al-Salah (d. 643 AH) in the seventh Islamic century. His book *Maʿrifat Anwaʿ Ulum al-Ḥaith* (*An Introduction to the Sciences of Hadith*) became a cognitive model for later scholars up to the present day. This was due to Ibn al-Salah's scholarly qualifications and his ability to formulate such a comprehensive framework, particularly after Hadith studies in his time had reached a stage of crisis that limited their effectiveness and prevented them from fully performing their scholarly role. The researcher employed the inductive method to examine scholars' views on Ibn al-Salah's book as a cognitive model for Hadith sciences and to explore its relationship with Kuhn's paradigm theory. The historical method was also used to trace the development of Hadith sciences throughout history. The researcher recommends that scholars of the history of Islamic sciences apply Kuhn's paradigm theory when studying the development of these disciplines.

المُحَدِّثة زينب بنت مكي الحَرَّانية (ت 688 هـ) ودورها في نشر الحديث النبوي خلال القرن السابع الهجري

أ.د. فرست عبد الله يحيى الورميلي
جامعة زاخو /إقليم كوردستان العراق قسم الدراسات الإسلامية/ كلية العلوم الإنسانية
farsat.yahya@uoz.edu.krd
Orcid: 0009-0002-1462-1783

ملخص

للمرأة المسلمة دورٌ ريادي في خدمة الحديث النبوي، روايةً ودرايةً، منذ عصر الصحابة وحتى يومنا هذا؛ فقد شاركت أخيها في التعلُّم وأداء التكاليف الشرعية، وبرزت منهنَّ قاماتٌ علمية في شتى التخصصات، سواء كواعظات، أو داعيات، أو محدّثات، أو فقيهات، أو في غير ذلك من المجالات الدعوية والشرعية. وفيما يخصُّ جهودهن في حفظ الحديث وروايته، نجد لهن إسهاماً مشرّفاً - وإن كان أقلَّ من إسهام الرجل نظراً لظروفهن، وصعوبة تنقلهن بمفردهن بين البلدان لطلب الحديث، فضلاً عن واجباتهن الأسرية-. ومنذ عهد النبوة، حرصت الصحابيات على حضور المجالس العلمية والسماع مباشرة من النبي صلى الله عليه وسلم، حتى إنهن طلبن منه تخصيص يومٍ لهنَّ؛ فقد روى البخاري في صحيحه (36/1، برقم 101) عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: ((جَاءَتِ امْرَأَةٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَهَبَ الرِّجَالُ بِحَدِيثِكَ فَاجْعَلْ لَنَا مِنْ نَفْسِكَ يَوْمًا نَأْتِيكَ فِيهِ تُعَلِّمُنَا مِمَّا عَلَّمَكَ اللَّهُ، قَالَ « اجْتَمِعْنَ يَوْمَ كَذَا وَكَذَا». فَاجْتَمَعْنَ فَأَتَاهُنَّ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- فَعَلَّمَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَهُ اللَّهُ ثُمَّ قَالَ «مَا مِنْكُنَّ مِنِ امْرَأَةٍ تُقَدِّمُ بَيْنَ يَدَيْهَا مِنْ وَلَدِهَا ثَلاَثَةً إِلاَّ كَانُوا لَهَا حِجَابًا مِنَ النَّارِ». فَقَالَتِ امْرَأَةٌ وَاثْنَيْنِ وَاثْنَيْنِ وَاثْنَيْنِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- «وَاثْنَيْنِ وَاثْنَيْنِ وَاثْنَيْنِ»)). وبالتدقيق في جهود المرأة الحديثية، نجد أن كل العصور لم تخلُ من راوياتٍ خدمن السنة النبوية؛ فكتب التراجم حافلة بأسمائهن ومروياتهن. ولم تكن إسهاماتهن في القرن السابع الهجري بأقلَّ شأناً من غيره، إذ برزت فيه راوياتٌ ومسنداتٌ كثيرات، كعفيفة بنت أحمد الفارقانية (ت: 606هـ)، وعجيبة بنت أبي بكر الباقدارية (ت: 647 هـ)، وزينب بنت مكي الحرانية (ت: 688 هـ) وغيرهن، وقد اخترتُ المُحَدِّثة زينب بنت مكي الحَرَّانية (ت 688 هـ) نموذجاً لإبراز دور المرأة في نشر الحديث النبوي خلال ذلك القرن.

Her Role in the Transmission of And)Al-Muhadditha Zaynab bint Makki al-Ḥarraniyya (d. 688 AH Prophetic Hadith in the Seventh Century AH

Research Abstract

Muslim women have played a pioneering role in the service of the Prophetic Hadith, both in transmission and critical understanding, from the era of the Companions up to the present day. They have shared with their male counterparts in the pursuit of knowledge and the fulfillment of religious obligations, and many distinguished female scholars emerged in various fields, including preaching, da‘wah, Hadith scholarship, jurisprudence, and other religious disciplines. With regard to their contributions to the preservation and transmission of Hadith, women made a commendable—though comparatively lesser—contribution than men, due to their circumstances, the difficulty of traveling independently in search of Hadith, and their familial responsibilities. Since the time of the Prophet, female Companions were keen to attend scholarly gatherings and to hear directly from the Prophet (peace and blessings be upon him). They even requested that he تخصيص يوم لهم؛ as recorded by al-Bukhari in his *Sahih* (1/36, no. 101), on the authority of Abu Said

al-Khudri (may God be pleased with him), who said: "A woman came to the Messenger of God (peace and blessings be upon him) and said: 'O Messenger of God, men have taken up your time; so designate a day for us on which we may come to you and you may teach us from what God has taught you.' He said: 'Gather on such-and-such a day.' They gathered, and the Messenger of God came to them and taught them from what God had taught him. Then he said: 'There is no woman among you who loses three of her children except that they will be a shield for her from the Fire.' A woman said: 'And two?' He said: 'And two.'" A close examination of women's contributions to Hadith reveals that no historical period was devoid of female narrators who served the Prophetic Sunnah. Biographical dictionaries are replete with their names and narrations. Their contributions in the seventh century AH were no less significant than in other periods, as numerous female transmitters and musnids emerged, such as Afifa bint Aḥmad al-Farqaniyya (d. 606 AH), Ajiba bint Abi Bakr al-Baqadariyya (d. 647 AH), and Zaynab bint Makki al-Ḥarraniyya (d. 688 AH), among others. This study selects the muḥaddītha Zaynab bint Makki al-Ḥarraniyya as a model to highlight the role of women in the transmission of Prophetic Hadith during the seventh century.

الحافظ ابن القطان الفاسي (628ه)، وأثره في تطور علم الحديث بالمغرب الأقصى خلال القرن السابع الهجري.

د. فؤاد كوح

مختبر قضايا التجديد في العلوم الإسلامية والإنسانية، الكلية المتعددة التخصصات بالناضور – جامعة محمد الأول وجدة- المغرب

kohfouad@hotmail.com

الملخص

لقد شهد القرن السابع الهجري ازدهارا علميا كبيرا بالغرب الإسلامي، فقد عرفت المدرسة الحديثية بالمغرب الأقصى جهودا كبيرة في حفظ السنة النبوية وإغناء وإثراء التراث الحديثي درسا وتأليفا وظهرت أصناف من التأليف تدل على البعد المنهجي في التعامل مع السنة النبوية. ومن أعلام هذه النهضة الحديثية المباركة في هذه الفترة التاريخية من تاريخ الإسلام في المغرب الأقصى، أبو الحسن علي بن محمد بن عبد الله الحميري الكتّاني الفاسي الحافظ ابن القطان قاضي الجماعة، علم من أعلام الرواية والحديث كان من أبصر الناس بصناعة الحديث مستبحرا في علومه وعاكفا على خدمته وناقداً مميزا صحيحه من سقيمه، وأشدهم عناية بالرواية وأسماء الرجال. وكان رحمه الله إمام كبير وناقد بصير وحافظ متقن وعالم مجتهد، شيخ شيوخ المحدثين في الدولة الموحدية، كما شهد له بذلك العلماء، وقد ذاع صيته، وتردد ذكره بين العلماء، وأثنى عليه الأئمة، وأشادوا بعلمه وفضله، ومكانته في النقد الحديثي، من خلال استشهاد كبار علماء الحديث ممن جاؤوا بعده بأقواله وأحكامه في مصنفاته. ويعتبر الحافظ ابن القطان الفاسي من رواد إرساء المنهج النقدي في عصره، بالإضافة إلى مكانته العلمية وعبقريته المعرفية الذي أظهر براعة في علوم كثيرة، وله مصنفات عديدة ونفيسة تدل على سعة علمه ودقة فهمه. وعليه فإن هذا البحث يهدف إلى التعريف بهذا العلم وتسليط الضوء على أبرز إنتاجاته وجهوده الحديثية، ودورها في استمرار الاهتمام بالدراسات الحديثية في المغرب في هذه الفترة، وهو ما يجعل لهذا الموضوع أهميته وقيمته، ولذلك نلمس الإشكالية المراد الوقوف عليها، وهي ما مدى مساهمة ابن القطان في خدمة الحديث النبوي الشريف؟ وللإجابة عن إشكالية الموضوع، جاء البحث وفق خطة موزعة على مقدمة ومبحثين وخاتمة على النحو الآتي: في المقدمة سأتطرق إلى التعريف بابن القطان والمدرسة الحديثية بالمغرب خلال القرن السابع الهجري، وفي المبحث الأول، سيكون حول اشتغال ابن القطان بالحديث النبوي، وفي المبحث الثاني إبراز معالم عناية ابن القطان في الحقل الحديثي، مبينا تلك المعالم في مصنفاته، ثم خاتمة تتضمن أهم نتائج وخلاصات الموضوع، مع اقتراح توصيات علمية.

الكلمات المفتاحية: النهضة الحديثية - ابن القطان الفاسي- المدرسة الحديثية- النقد الحديثي.

Al-Hafiz Ibn al-Qattan al-Fasi (628 AH), and his impact on the development of Hadith science in the far Maghreb during the seventh century AH.

Abstract

The seventh century AH witnessed a remarkable scholarly flourishing in the Islamic West. The hadith school in the Far Maghreb (Morocco) exerted tremendous efforts to preserve the Prophetic Sunna, enriching and expanding the hadith heritage through both study and authorship. Various genres of writing emerged, reflecting a distinct methodological dimension in engaging with the Prophetic Sunna. Among the luminaries of this blessed hadith renaissance in this period of Islamic history in the Far Maghreb was Abū al-Ḥasan ʿAlī ibn Muḥammad ibn ʿAbd Allāh al-Ḥimyarī al-Kattānī al-Fāsī, al-Ḥāfiẓ Ibn al-Qaṭṭān, Qāḍī al-Jamāʿah. A towering figure in narration and hadith, he was one of the most perceptive scholars in the craft of hadith, profoundly versed in its sciences,

devoted to its service, and a discerning critic who distinguished the sound from the weak. He was exceptionally meticulous in transmission and in the study of narrators. He was, may God have mercy on him, a great imam, a perceptive critic, a meticulous ḥāfiẓ, and a diligent scholar—the shaykh of the shaykhs of hadith scholars in the Almohad state, as attested by the scholars. His renown spread, his name circulated widely among the learned, and the leading imams praised him, extolling his knowledge, his merit, and his standing in hadith criticism, as demonstrated by the fact that major hadith scholars who came after him quoted his statements and rulings in their works. Al-Ḥāfiẓ Ibn al-Qaṭṭān al-Fāsī is considered one of the pioneers in establishing the critical methodology in his era, in addition to his high scholarly standing and cognitive genius, demonstrating mastery across numerous sciences. He authored many valuable works that attest to the breadth of his knowledge and the precision of his understanding. Accordingly, this research aims to introduce this scholar, highlight his most significant works and his hadith-related efforts, and examine their role in sustaining interest in hadith studies in Morocco during this period, which gives this topic its importance and value. The central problematic that this study seeks to address is: to what extent did Ibn al-Qaṭṭān contribute to the service of the noble Prophetic hadith? To answer this question, the research is structured into an introduction, two sections, and a conclusion, as follows: the introduction will present an overview of Ibn al-Qaṭṭān and the hadith school in Morocco during the seventh century AH. The first section will examine Ibn al-Qaṭṭān's engagement with the Prophetic hadith. The second section will highlight the features of Ibn al-Qaṭṭān's contribution to the field of hadith, illustrating these features through his works. The conclusion will present the most important findings and outcomes of the study, along with academic recommendations.

Keywords: Hadith renaissance – Ibn al-Qaṭṭān al-Fāsī – Hadith school – Hadith criticism

KELAM / ISLAMIC THEOLOGY

علم الكلام

Eş'arî Gelenekte Bir Sentez Olarak Kadı Beyzâvî'nin Kelâm Sisteminde Ef'âl-i İbâd ve Kesb Teorisi

Muhammed Yuşa YAŞAR

Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam
yusa@istanbul.edu.tr.
Orcid: 0000-0002-8965-5710

Özet

İslâm kelâm düşüncesinde "halk-i ef'al" ilkesi ile "teklif" (insanın ahlaki ve dini sorumluluğu) arasındaki teolojik ve ontolojik dengenin kurulması, ef'âl-i ibâd (kulların fiilleri) tartışmalarının temel gayesini oluşturur. Mu'tezile'nin insanın kendi fiilinin mutlak haliki olduğu yönündeki tefviz (kaderiyye) anlayışı ile Cebriyye'nin insan iradesini ilga eden mutlak determinizmi (cebr-i mahz) arasında konumlanan Ehl-i Sünnet, bu sorunu "halk" ve "kesb" kavramları ekseninde çözmeyi hedeflemiştir. Müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmının zirve şahsiyetlerinden Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286), Fahreddin er-Râzî ile ivme kazanan felsefi kelâm (tahkik) metodunu kullanarak bu meseleyi yeniden inşa etmiştir. Bu tebliğ, Beyzâvî'nin teolojik sisteminde insan fiillerinin ontolojik ve ahlaki statüsünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-Envâr* adlı eseri başta olmak üzere, insan iradesi ve kudreti bağlamında geliştirdiği argümanları kavramsal ve analitik bir yöntemle incelemektir. Araştırmada metin merkezli bir yaklaşım benimsenerek Beyzâvî'nin "kudret-i kadîme" (sınırsız ilâhî kudret) ile "kudret-i hâdise" (yaratılmış sınırlı insanî kudret) arasındaki nedensel ilişkiyi nasıl temellendirdiği analiz edilmektedir. Ayrıca, fiilin meydana gelmesinde cüz'i iradenin ve "istitaat ma'a'l-fiil"in (fiille beraber var olan) rolü, karşılaştırmalı teoloji perspektifiyle değerlendirilmektedir. Mahmud el-İsfahânî'nin *Metâli'u'l-Enzâr* adlı şerhindeki katkılarına da atıf yapılarak, Beyzâvî'nin teorisinin kelâm geleneğindeki yansımaları izlenecektir. Tebliğimizin temel argümanı, Beyzâvî'nin Eş'ari geleneğin ana omurgası olan yaratmada teklik ilkesinden taviz vermezken, kudret-i hâdiseye atfettiği ahlaki işlevle cebrî yorumlardan (cebr-i mutavassıt) belirgin şekilde ayrıştığıdır. Onun sisteminde, yaratılmış kudretin (kudret-i hâdise) fiilin icadına/yaratılmasına ontolojik ve müstakil bir tesiri bulunmasa da fiilin vasıflanmasına (itaat veya isyan niteliği kazanmasına) zemin teşkil eden bir taalluku (bağlantısı) bulunmaktadır. Beyzâvî, kasıt ve ihtiyar (seçme özgürlüğü) kavramlarını merkeze alarak teklifin rasyonel zeminini korumayı başarmıştır. Beyzâvî'nin ef'âl-i ibâd konusundaki yaklaşımının, salt dönemin Mutezilî veya felsefi itirazlarına verilmiş polemik düzeyinde bir cevap olmadığını; aksine ilâhî kudretin mutlaklığı ile insanın ahlaki fail oluşunu uzlaştıran, kelâm-felsefe etkileşiminin olgunluk çağında üretilmiş tutarlı bir eylem ontolojisi sunduğunu ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Eş'ariyye, Kadı Beyzâvî, Ef'âl-i İbâd, Kesb, Kudret-i Hâdise, İrade.

Human Actions (*Af'al al-'Ibad*) and the Theory of Acquisition (*Kasb*) in the Kalam System of al-Baydawi: A Synthesis in the Ash'ari Tradition

Abstract

In Islamic theological thought, establishing the ontological and theological balance between the principle of *halk al-af'al* and *taklif* (human moral and religious accountability) constitutes the fundamental objective of the debates on *af'al al-'ibad* (human actions). Positioned between the Mu'tazilite doctrine of *tafwid*—which asserts that humans are the absolute creators of their own acts—and the absolute determinism (*jabr mahd*) of the Jabriyya which negates human will, the Sunni tradition aimed to resolve this dichotomy through the concepts of divine creation (*khalq*) and human acquisition (*kasb*). Qadi al-Baydawi (d. 685/1286), a pinnacle figure of the *muta'akhkhirun* (later) Ash'ari period, reconstructed this issue utilizing the method of philosophical theology (*tahqiq*) that gained momentum with Fakhr al-Din al-Razi. This paper aims to examine the ontological and moral status of human actions within al-Baydawi's theological framework. The primary objective of this study is to conceptually and analytically examine the arguments al-Baydawi developed regarding human will and power, focusing predominantly on his magnum opus, *Tawali' al-Anwar*. Adopting a text-centered approach, the research analyzes how al-Baydawi substantiates the causal relationship between *qudra qadima* (eternal divine power) and *qudra haditha* (created human power). Furthermore, the role of partial will (*irada juz'iyya*) and the capacity that exists simultaneously with the act (*istita'a ma'a al-fi'l*) in the actualization of an action are evaluated through the lens of comparative theology. By referencing the contributions of Mahmud al-Isfahani in his commentary *Matali' al-Anzar*, the paper will also trace the reception of al-Baydawi's theory within the broader Kalam tradition. The central argument of our presentation is that while al-Baydawi strictly adheres to the principle of exclusive divine creation—the backbone of the Ash'ari tradition—he distinctly separates his thought from deterministic interpretations (*jabr mutawassit*) through the moral function he attributes to *qudra haditha*. In his system, although the created power lacks an ontologically independent efficacy (*ta'thir*) in the invention or creation of the act, it possesses a connection (*ta'alluq*) that serves as the foundation for characterizing the act (i.e., acquiring the attribute of obedience or disobedience). By centralizing the concepts of intent (*qasd*) and free choice (*ikhtiyar*), al-Baydawi successfully preserves the rational foundation of moral accountability (*taklif*). This research will demonstrate that al-Baydawi's approach to *af'al al-'ibad* is not merely a polemical response to the Mu'tazilite or philosophical objections of his time. Rather, it presents a coherent ontology of action—produced during the maturity of the interaction between Kalam and falsafa—that reconciles the absoluteness of divine omnipotence with human moral agency.

Keywords: Kalam, Ash'arism, Qadi al-Baydawi, Human Actions (*Af'al al-'Ibad*), Acquisition (*Kasb*), Created Power (*Qudra Haditha*), Free Will.

Imamate Debates in the Era of Philosophical Kalām (Hijrī 7th Century)

Muhammed Salih YILDIZ

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam

Abstract

If the seventh century AH is viewed through the lens of the science of *kalām*, it could be said that it represents a period where the influence of *philosophical kalām* had matured and significant works started to emerge. Logic, Neoplatonic metaphysics, and the philosophical background developed by the philosophers, especially Ibn Sīnā (d. 428/1037), were entered into classical *kalām* and thereby *kalām* underwent a crucial transformation which happened in both method and content. This study traces the pace and level of change by focusing on the issue of the imamate. The issue of the imamate has been a matter of dispute within the Muslim community from the very first moments following the death of the Prophet. By the seventh century AH, these debates had moved beyond their earlier dimensions and acquired a philosophical, epistemological, and cosmological character. Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1209), in his *al-Arbaʿīn* and *al-Muḥaṣṣal*, approached the theory of the imamate from a Sunnī Ashʿarī perspective and subjected Shīʿī arguments to a rigorous rational critique. Conversely, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d. 672/1274), in his *Tajrīd al-iʿtiqād*, achieved the most systematic philosophical synthesis of Imāmī Shīʿī doctrine and substantially rationalized the doctrine of the imamate along Avicennian lines. For Shīʿī *kalām* in this era, a primary concern was the epistemological and rational grounding of the Imam's authority and infallibility (*ʿiṣma*). The early Shīʿī theologians al-Shaykh al-Mufīd (d. 413/1022) and al-Sharīf al-Murtaḍā (d. 436/1044) had grounded the attribute of infallibility (*ʿiṣma*) largely on transmitted reports and on the early schools of *kalām*. By contrast, under the influence of *philosophical kalām*, al-Ṭūsī and his commentator al-ʿAllāma al-Ḥillī (d. 726/1325), revised the principle of *luṭf* within a rigorous demonstrative (*burhānī*) and philosophical framework, establishing the Imam's infallibility as a matter of rational necessity. On the other hand, the consolidation of *Imāmī kalām* and its adoption of a sophisticated philosophical discourse compelled Sunnī theologians to articulate their counter-arguments regarding the imamate with philosophical and logical precision. It was largely within this dialectical context that works such as al-Bayḍāwī's (d. 685/1286) *Ṭawāliʿ al-anwār* took shape. Furthermore, the profound socio-political upheaval caused by the Mongol invasions, culminating in the fall of Baghdad and the collapse of the Abbasid Caliphate in 656/1258, significantly influenced these theoretical discussions as well. Another defining characteristic of the seventh century AH is the tension between the theoretical doctrine of the imamate on the one hand, and the de facto political reality of Islamic world on the other. Unstable regimes and continual warfare opened a gap between theory and practice, and thereby inadvertently shaped the theory itself. The place where this influence can be seen most clearly is the writings of Shams al-Dīn al-Samarqandī, which matured in the shadow of the politics of authorship at the Ilkhanid palaces. Al-Samarqandī, who further rationalized the debates on the imamate, which was bolstered with the background of *ādāb al-baḥth*, registered a noteworthy mode of composition (*ṭarz-i taʾlīf*) with respect to the issue

of the imamate. In sum, this study seeks to enlight the extent to which the issue of the imamate was affected by the transformations that was happening in the seventh century AH, a period in which the influence of philosophical *kalām* continued to grow. In this period, the ground on which the imamate was debated acquired a more rational and philosophical character, and both the Sunnī and Shīʿī traditions produced arguments on this issue where the kind and content is not seen before.

Felsefi Kelam Döneminde İmamet Tartışmaları (Hicrî 7.Asır)

Özet

Kelam ilmi penceresinden Hicri 7. Asır, İslam düşünce tarihinde *Felsefi Kelam*'ın etkisinin demlendiği ve artık müebbed eserlerin baş göstermeye başladığı önemli bir zaman dilimini temsil etmektedir. *Felsefî Kelam* ile birlikte klasik kelama Mantık, Yeni-Platoncu metafizik ve başta İbn Sînâ (ö. 428/1037) olmak üzere filozofların geliştirdiği felsefi arkaplan dahil olmuş böylelikle Kelam hem yöntem hem de muhteva anlamında bir değişim yaşamıştır. Bu çalışma ise bu dönüşümün yaşandığı ve yıllandığı sırada İmamet meselesinde nasıl bir değişikliğin ortaya çıktığının izini sürecektir. İmamet meselesi İslam topluluğu arasında Peygamberin vefatının ilk anlarından itibaren tartışma konusu olmuş bir meseledir. Hicri 7. Asıra gelindiğinde bu tartışmalar, önceki boyutlarının ötesine geçerek felsefi, epistemolojik ve kozmolojik bir boyut kazanmıştır. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) *el-Erbaʿîn* ve *Muhassal* adlı eserlerinde Sünnî Eşʿarî bir perspektiften İmamet teorisine yaklaşmış ve Şiî argümanları titiz bir aklî eleştiriye tâbi tutmuştur. Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 672/1274), *Tecrîdü'l-İtikâd*'da İmâmî Şiî doktrininin en sistematik felsefi sentezini gerçekleştirmiş; İmamet öğretisini ciddi bir şekilde rasyonalize etmiştir. Bu dönemde Şiî kelâmı açısından en temel meselelerden biri, İmam'ın otoritesinin ve ismet sıfatının epistemolojik ve aklî temellendirilmesiydi. Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) ve özellikle Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) gibi erken dönem Bağdat ekolü Şiî kelâmcıları, imâmetin gerekliliğini ve *ismet* sıfatını naklî delillerin yanı sıra Mu'tezilî kelâmdan mülhem aklî *lutuf* teorisine dayandırarak zaten savunmuşlardı. Ancak *felsefî kelâmın* etkisiyle Tûsî ve onun önde gelen şârihi Allâme el-Hillî (ö. 726/1325), *lutuf* ilkesini burhânî ve felsefî bir çerçevede yeniden kurgulayarak İmam'ın mâsumiyetini kesin bir aklî zorunluluk olarak temellendirmeye çalışmışlardır. Öte yandan İmâmiyye kelâmının güçlenmesi ve incelikli bir felsefî söylem benimsemesi, Sünnî kelâmcıları da imâmete dair karşı argümanlarını aynı felsefî ve mantıkî dakiklikle ortaya koyma mecburiyetiyle karşı karşıya bırakmıştır. Beyzâvî'nin (ö. 685/1286 *Ṭavâliʿu'l-envâr'*ı gibi eserlerin büyük ölçüde bu diyalektik etki altında şekillendiği söylenebilir. Ayrıca, Moğol istilalarının yol açtığı ve 656/1258 yılında Bağdat'ın düşüşü ile Abbâsî Hilâfetinin yıkılmasıyla zirveye ulaşan derin sarsıntı da bu teorik tartışmaları yakından etkilemiştir. Hicri 7. Asrın bir başka özelliği ise kağıt üzerindeki imamet meselesi ile pratikteki imamet meselesi arasındaki makasın açıklığıdır. İstikrarsız idareler ve süregelen savaşlar teori ile pratikte bir açılma yaratmış, dolayısıyla gayri-ihtiyari şekilde teoriyi etkilemiştir. Bu etkinin en net görülebildiği yer İlhanlı sarayındaki telif siyasetinin gölgesinde demlenmiş olan Şemseddin Semerkandî'nin metinleridir. *Adabü'l-Bahs* arkaplanı üzerinden imamet tartışmalarını daha da aklîleştiren Semerkandî imamet meselesi özelinde dikkate değer bir tarz-ı telif kaydetmiştir. Sonuç olarak *Felsefî Kelam*'ın etkisinin yükselerek devam ettiği Hicri 7. asırda mevcut dönüşümlerden İmamet meselesinin ne düzeyde etkilendiği bu çalışmada gözler

önüne serilmeye çalışılacaktır. Bu dönemde İmamet meselesinin tartışıldığı zemin daha aklî ve felsefî bir hüviyet kazanmış, hem Sünnî hem de Şiî gelenekler bu meselede daha önce görülmeyen tarzda ve içerikte argümanlar üretmişlerdir.

نظرية المعرفة وآليات الاستدلال الكلامي في القرن السابع الهجري - نصير الدين الطوسي (672هـ) نموذجا-

د. بـــلال بكـــور

جامعة عبد المالك السعدي، كلية أصول الدين -المملكة المغربية

Bakour483@gmail.com

Orcid: 0009-0002-1127-0965

الملخص

تروم هذه الدراسة استقصاء التحولات العميقة التي طرأت على بنية علم الكلام في القرن السابع الهجري، وتحديدا انتقال هذا العلم من الطور الجدلي الدفاعي الصرف إلى نسق الفلسفة الكلامية المحكمة والمجردة. ويتمثل الغرض الرئيس للدراسة في تحليل نظرية المعرفة وآليات الاستدلال المستحدثة التي أسست لهذا التحول الحاسم في علم الكلام، متخذة من المحقق نصير الدين الطوسي (672هـ) وكتابه: (تجريد الاعتقاد) نموذجا تطبيقيا. ويتحدد نطاق الدراسة في معالجة إشكالية التوليف المنهجي بين الفلسفة السينوية وعلم الكلام، وينتظم مسارها المنهجي ضمن ثلاثة محاور أساسية: يفكك المحور الأول المرتكزات الإبستمولوجية التي اعتمدها الطوسي لبناء المعرفة اليقينية، وكيفية توظيفه لتقسيمات التصور والتصديق. بينما يتتبع المحور الثاني التحول الجذري في الآليات الاستدلالية، لا سيما إحلال القياس المنطقي البرهاني الأرسطي محل أقيسة المتكلمين الكلاسيكية (كقياس الغائب على الشاهد)، والانتقال من الاعتماد على دليل حدوث الأجسام إلى دليل الإمكان والوجوب ذي الطابع الأنطولوجي. أما المحور الثالث، فيُعنى بتقديم مقاربة تطبيقية لبيان اشتغال هذه الآليات الجديدة داخل المتن الكلامي لنصير الدين الطوسي. وقد خلصت الدراسة إلى جملة من النتائج، أبرزها: أن الطوسي جعل من المنطق المعيار المعرفي الحاكم على صحة بناء العقائد، ولم يكتفِ بتوظيفه كأداة شكلية مساعدة فقط؛ مما أفضى إلى إعادة هيكلة التصنيف الكلامي بالبدء بمباحث (الأمور العامة) بدلا من الانطلاق من مباحث (الجواهر والأعراض). كما أثبتت الدراسة نجاح هذا النموذج في تأسيس ما يُعرف بـ (الكلام الفلسفي) الذي تجاوز حدود المذهبية الضيقة ليصبح المتن المعرفي المشترك الذي همَّت بشرحه وتلخيصه المدارس الكلامية المختلفة في القرون اللاحقة. وعليه، تؤكد هذه النتائج أن القرن السابع الهجري يمثل فعليا مرحلة العقلنة الفلسفية للدرس الكلامي في التاريخ الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: نظرية المعرفة، الاستدلال الكلامي، نصير الدين الطوسي، الكلام الفلسفي، تجريد الاعتقاد.

Epistemology and Mechanisms of Theological Reasoning in the 7th Century AH: Nasir al-Din al-Tusi (d. 672 AH) as a Case Study

Abstract

This study aims to investigate the profound transformations that occurred in the structure of Islamic Scholastic Theology (Ilm al-Kalam) during the 7th century AH, specifically the transition of this discipline from a purely dialectical and defensive stage to a framework of rigorous and abstract Philosophical Theology. The primary objective of the study is to analyze the epistemology and the newly introduced inferential mechanisms that established this decisive shift in Kalam, taking Nasir al-Din al-Tusi (d. 672 AH) and his seminal work, Tajrid al-I'tiqad (The Abstracting of Beliefs), as an applied model. The scope of the study is defined by addressing the problematic of methodological synthesis between Avicennian philosophy and Kalam. Its methodological path is

organized into three primary axes: The first axis deconstructs the epistemological foundations adopted by Al-Tusi to construct certain knowledge (yaqini), and his employment of the divisions of Conception (Tasawwur) and Assent (Tasdiq). The second axis traces the radical shift in inferential mechanisms, particularly the replacement of classical theological analogies—such as inferring the unseen from the seen (qiyas al-gha'ib 'ala al-shahid)—with Aristotelian demonstrative syllogism, as well as the transition from the "argument from the temporal inception of bodies" to the ontological "argument from contingency and necessity". The third axis provides an applied approach to demonstrate the functioning of these new mechanisms within Nasir al-Din al-Tusi's theological corpus. The study reached several key conclusions, most notably: that Al-Tusi established logic as the governing cognitive criterion for the validity of dogmatic construction, rather than treating it merely as a formal auxiliary tool. This led to a restructuring of theological classification, beginning with "General Matters" (al-umur al-amma) instead of starting with "Substances and Accidents" (al-jawahir wa al-arad). Furthermore, the study proved the success of this model in establishing "Philosophical Kalam," which transcended narrow sectarian boundaries to become the common intellectual framework commented upon and summarized by various theological schools in subsequent centuries. Accordingly, these results confirm that the 7th century AH effectively represents the stage of philosophical rationalization of theological discourse in Islamic history.

Keywords: Epistemology, Theological Inference, Nasir al-Din al-Tusi, Philosophical Kalam, Tajrid al-I'tiqad.

الشيخ مظفر بن عبد الله المشهور بالمقترح (ت612ه) وأثره في تطور المذهب الأشعري في القرن السابع الهجري من خلال شرحه لكتاب الإرشاد

أ.د/عبد اللطيف تلوان

أستاذ العقيدة والفكر، بالكلية المتعددة التخصصات بالناظور- جامعة محمد الأول وجدة-المغرب.

taleuan.077@hotmail.com

الملخص

إن القرن السابع الهجري عرف تطورا ملحوظا في علم الكلام بكل من مصر وشمال افريقيا؛ إذ برز فيه علماء كرام أسهموا بإنتاجهم العلمي في تطوير علم الكلام، فكان عطاؤهم تتويجا لما سبق التأثيث له في القرون: الرابع والخامس والسادس للهجرة، من لدن مؤسسي وناشري المذاهب الكلامية السنية الثلاثة: الماتريدية والأشعرية والطحاوية. ونجد ضمن لائحة علماء القرن السابع الهجري بالشمال الشرقي لإفريقيا؛ الشيخ مظفر بن عبد الله المصري المشهور بالمقترَح (ت612ه) صاحب كتاب: "شرح الإرشاد في أصول الاعتقاد" الذي أسهم في تلقين علم الكلام في ثوبه الأشعري للتلاميذ والمهتمين بطريقة سهلة ويسيرة، وغير متعصبة للمذهب، وغير موغلة في التعقيد، وغير مكثرة من التفريع. ويعد الشيخ المقترح حلقة وصل بين المشرق والمغرب؛ لكونه رحل في طلب العلم وتتلمذ لشيوخ كبار مبرزين، على رأسهم الشيخ أبو طاهر بن عوف الإسكندري، والشيخ شهاب الدين الطوسي، والشيخ بن أبي منصورالنيسابوري، وهذا التنوع في الأخذ عن علماء من أماكن مختلفة أثمر قريحة علمية متميزة لدى الشيخ المقترح على غرار كثير من علماء علم الكلام الذين امتازوا بهذه الخصيصة في زمانه؛ مثل الشيخ ابن الفارض، والشيخ ابن سبعين، والشيخ ابن المرأة والشيخ أبو عبد الله السكوني وغيرهم كثير. ومن خصائصه أنه تناول مبحث أسماء الله تعالى بشيء من التميز حيث برع في بيان حظ العبد من كل اسم من أسماء الله تعالى التسعة والتسعين. وقد أسهم تكوينه وانتصابه للتدريس في أن خلّف تلاميذ مبرزين ينتمون لمختلف البقاع؛ حيث روى عنه الحافظ عبد العظيم، وشرف الدين بن التلمساني، وعدد لا يحصى من التلاميذ الذين غفلت كتب التراجم عن تتبع سيرهم وأحوالهم واكتفت بالقول أن الشيخ المقترح اجتمع عليه جماعة تتلمذوا له بكل من جامع مصر، ومدرسة الشريف بن ثعلب بالقاهرة. ويعد كتابه " شرح الإرشاد في أصول الاعتقاد " من أنفس كتبه في علم الكلام، حيث ركّز فيه على شرح كتاب الإرشاد لأبي المعالي الجويني الذي يعد عمدة في المذهب الأشعري بعد أبي الحسن الأشعري وأبي الطيب الباقلاني. وأتى هذا الكتاب في وقته؛ حيث كانت الحاجة ماسة إلى التشبث بالمذاهب السنة بعد امتداد الفكر الشيعي بهذه البقاع الإفريقية وتركه خلائف يحملون فكره ويدافعون عنه. ويبدو إشكال هذا الموضوع بارزا إذا ما تساءلنا عن معالم تطور علم الكلام في القرن السابع الهجري على يد الشيخ مظفر بن عبد الله المصري المشهور بالمقتَرَح. وللإجابة عنه، أقترح اعتماد خطة مبناها على مقدمة وخاتمة بينهما مبحثين اثنين. فأما المقدمة فمعلوم عناصرها، وأما المبحث الأول فسأبرز فيه التكوين العلمي لدى الشيخ المقترح من خلال تحليل سيرته متعلما ومدرسا ومؤلفا، وآثار ذلك على الدرس العقدي. وسأفرعه إلى مطلبين على الأقل؛ بحيث ألتقط في الأول إشارات ممن ترجم له؛ للتدليل بها على تكوينه العلمي المتين. والثاني سأركز فيه على دراسة ما وصلنا من مؤلفاته وآثاره وأخباره. والمبحث الثاني سأبين فيه كيف أسهم هذا العالم الجليل في الدفع بعجلة تنمية علم الكلام في القرن السابع الهجري بمصر والشمال الإفريقي، وسيكون هذا المبحث متفرعا إلى مطلبين اثنين؛ بحيث سأبين في الأول منهج الشيخ المقترح في الاستدلال على مسائل العقيدة وتقريبها للطلبة، وفي المطلب الثاني سأناقش نماذج متنوعة من آرائه في علم الكلام في أبوابه الثلاثة: الإلهيات والنبوات والسمعيات. والخاتمة سأستنتج فيها ما توصلت إليه من نتائج، وسأقترح توصيات علمية منبثقة عن البحث. والله ولي التوفيق.

الكلمات المفاتيح: الشيخ المقترح- علم الكلام- القرن السابع الهجري

Sheikh Muzaffar bin Abdullah, Known as al-Muqtarah (d. 612 AH), and His Impact on the Development of the Ash'ari School in the Seventh Hijri Century Through His Commentary on Kitab al-Irshad

Abstract

The seventh century AH represents a pivotal era in the evolution of Islamic theology (Kalam) within Egypt and North Africa. During this period, prominent scholars emerged whose intellectual output significantly advanced the field, culminating in the foundational works of the fourth, fifth, and sixth centuries AH by the architects of the three main Sunni schools: the Maturidi, Ash'ari, and Tahawi. Among the distinguished figures of this century in Northeastern Africa is Sheikh Muzaffar bin Abdullah al-Misri, famously known as al-Muqtarah (d. 612 AH). His seminal work, Sharh al-Irshad fi Usul al-I'tiqad (Commentary on the Guidance to the Foundations of Belief), played a crucial role in teaching Ash'ari theology. His approach was characterized by pedagogical clarity, moderation, and the avoidance of excessive complexity and redundant sub-branching. Sheikh al-Muqtarah served as an intellectual bridge between the East (Mashriq) and the West (Maghrib). His extensive travels in pursuit of knowledge allowed him to study under eminent masters such as Abu Tahir bin Awf al-Iskandari, Shihab al-Din al-Tusi, and Ibn Abi Mansur al-Naysaburi. This diverse scholarly lineage fostered a unique intellectual capacity, positioning him alongside contemporary theologians and thinkers such as Ibn al-Farid, Ibn Sab'in, Ibn al-Mar'ah, and Abu Abdullah al-Sukuni. Notably, al-Muqtarah distinguished himself in the study of the Divine Names, specifically focusing on "the servant's portion" (hazz al-abd)—the spiritual and ethical implications of each of the ninety-nine names for the individual. His pedagogical commitment produced notable disciples across various regions, including al-Hafiz Abdul-Azim and Sharaf al-Din bin al-Tilimsani, among many others who studied under him at the Grand Mosque of Egypt and the Madrasa of Sharif bin Tha'lab in Cairo. His commentary on Imam al-Juwayni's al-Irshad—a cornerstone of Ash'ari doctrine—arrived at a critical historical juncture, addressing the urgent need to fortify Sunni orthodoxy following the historical presence of Shiite thought in the region. The core problem of this research lies in identifying the features of the development of Kalam in the seventh century AH through the contributions of al-Muqtarah. To address this, the study is structured into an introduction and a conclusion, with two main chapters. The first chapter analyzes al-Muqtarah's scholarly formation—as a student, teacher, and author—and its impact on theological discourse. The second chapter explores his contribution to the advancement of Kalam in Egypt and North Africa, focusing on his methodology of argumentation and examining his views on the three primary pillars of theology: Divinity (Ilahiyyat), Prophethood (Nubuwwat), and Eschatology/Transmitted Doctrines (Sam'iyyat). The research concludes with a summary of findings and scholarly recommendations.

Keywords: Sheikh al-Muqtarah, Islamic Theology (Kalam), 7th Century AH.

التأليف الأشعري بالمغرب في القرن السابع الهجري

د. كريمة بومعاز

الخصائص

يعد القرن السابع الهجري في المغرب الأقصى مرحلة استواء الفكر الأشعري على سوقه، بعد تبني الدولة الموحدية له كمذهب رسمي للبلاد، بعد أن وظفته لنزع مشروعية حكم المرابطين، حيث رمتهم بتهمة التجسيم والتشبيه. فكان للعامل السياسي دور كبير في التفاف المغاربة حوله؛ فضلا عن خصائص هذا الفكر ذاته، القائمة على الاعتدال والوسطية والموازنة بين العقل والنقل. مما مكن تحصين المعتقد على طريق أهل السنة والجماعة، وتوحيد البلاد والعباد تحت راية واحدة فقها واعتقادا وسلوكا. الأمر الذي حفظ هذا الصقع من التشرذم المذهبي، وضلالات الفرق والتيارات إلا لماما. وهذا البحث يسعى إلى كشف اللثام عن هذه الحقبة ومميزاتها خاصة في مجال التأليف الذي تنوع بين المستوى الأكاديمي لأصحاب الاختصاص، والحاملين للواء الذوذ عن حياض الدين(ككتاب لباب العقول في الرد على الفلاسفة في علم الأصول للمكلاتي، ومقدمات المراشد لابن خمير...)، وبين المستوى التعليمي المبسط في شكل مختصرات وشروح ومنظومات؛ روعي فيها مستوى المخاطب من مبتدئين وعوام(كشروح مرشدة ابن تومرت، وشروح برهانية السلالجي..)، مع استمرار تدريس المصادر الأصيلة للمذهب الأشعري ككتب الباقلاني والجويني... ناهيك عن كتب ألفت خصيصا لتنقية عقائد العوام من اللحن والانحرافات(ككتاب لحن العوام فيما يتعلق بعلم الكلام للسكوني)، وأخرى اختصت بحل نازلة عقدية أو قضية شائكة في دقيق علم الكلام أو جليله. وأخرى اعتنت بأسماء الله الحسنى وصفاته العلا(ككتاب الوسيلة للواد آشي) ومصنفات في مشكل القرآن والحديث(ككتاب تنبيه الآنام في مشكل حديث النبي صلى الله عليه وسلم للقصري) وسيسعى هذا البحث إلى التعريف بالمؤلفات الأشعرية في هذه المرحلة وأهم خصائصها، ومناهج مؤلفيها، وأثرها في القرون اللاحقة.

المفتاح: القرن السابع الهجري، المغرب، المؤلفات، المؤلفين، الأشاعرة، العقيدة، علم الكلام، الخصائص، المناهج...

Ashʿarī Scholarly Production in Morocco during the Seventh Hijrī Century: Characteristics and Methodologies

Abstract

The seventh Hijrī century in al-Maghrib al-Aqṣā (Morocco) marked the full maturation of Ashʿarī thought following its adoption by the Almohad state as the country's official creed. The Almohads employed Ashʿarī doctrine to undermine the legitimacy of Almoravid rule, accusing the latter of anthropomorphism (*tajsīm*) and anthropomorphic comparison (*tashbīh*). Consequently, political factors played a significant role in the widespread acceptance of Ashʿarism among Moroccans. This was further reinforced by the inherent characteristics of Ashʿarī thought itself, namely moderation, balance, and the harmonization of reason (*ʿaql*) and revelation (*naql*). These features contributed to safeguarding the creed in accordance with the doctrine of *Ahl al-Sunnah wa al-Jamāʿah* and to unifying the land and its people under a common framework of jurisprudence, belief, and religious conduct. This, in turn, protected the region from sectarian fragmentation and from the deviations of heterodox sects and intellectual currents, except in rare instances. This study seeks to shed light on this period and its distinctive features, particularly in the field of scholarly writing. Theological production during this era ranged from advanced academic works authored by specialists and defenders of the faith—such as *Lubāb al-ʿUqūl fī al-Radd ʿalā al-Falāsifah fī ʿIlm al-Uṣūl* by al-

Maklātī and *Muqaddimāt al-Marāshid* by Ibn Khumayr—to simplified pedagogical texts in the form of abridgements, commentaries, and didactic poems designed for beginners and the general public, such as the commentaries on Ibn Tūmart's *al-Murshidah* and those on al-Salālajī's *al-Burhāniyyah*. Alongside these works, the foundational sources of the Ashʿarī school, including the writings of al-Bāqillānī and al-Juwaynī, continued to be studied and transmitted. Moreover, some works were composed specifically to correct doctrinal errors and deviations among the common people, such as al-Sukūnī's *Laḥn al-ʿAwām fīmā Yataʿallaq bi-ʿIlm al-Kalām*. Other writings were devoted to resolving particular theological disputes or addressing intricate questions within both the subtle and manifest dimensions of Kalām theology. Still others focused on the Beautiful Names and Sublime Attributes of God, such as *al-Wasīlah* by al-Wādī Āshī, while a further group of works dealt with problematic passages in the Qurʾān and Prophetic traditions, such as al-Qaṣrī's *Tanbīh al-Anām fī Mushkil Ḥadīth al-Nabī* ﷺ. This research aims to introduce the Ashʿarī writings produced during this period, identify their principal characteristics, examine the methodologies adopted by their authors, and assess their influence on subsequent centuries.

Keywords: Seventh Hijrī Century; Morocco; Ashʿarī Writings; Ashʿarī Scholars; Islamic Creed (ʿAqīdah); Kalām Theology; Characteristics; Methodologies.

الفكر العقدي الإسلامي في القرن 7هـ بين اكتمال البناء الكلامي وبدايات المراجعة المنهجية

أ. م. يونس ملال

أستاذ مشارك جامعة أم القرى (سابقا) ومحاضر قسم "أ" جامعة أدرار (حاليا) /الجزائر
mellal.Younes@univ-adrar.edu.dz
Orcid: 0009-0004-7389-4903

د. رحيمة بيشي

أستاذ محاضر قسم " أ" قسم التاريخ/كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية/ جامعة غرداية/الجزائر
bichi.rahima@univ-ghardaia.edu.dz
Orcid: 0009-0006-3559-5712

ملخص

شهد الفكر العقدي الإسلامي في القرن السابع الهجري تحولات منهجية عميقة، نقلته من مرحلة اكتمال النسق الكلامي، إلى مرحلة المراجعة النقدية وإعادة النظر في أسس بناء المعرفة العقدية ومصادرها وأدواتها الاستدلالية. فإذا كان القرن السادس قد مثّل مرحلة النضج المنهجي لعلم الكلام، خاصة بعد الغزالي والرازي، حيث استقرّت البنية الجدلية والمنطقية للمباحث العقدية، فإن القرن السابع مثّل طورًا جديدًا اتسم بتصاعد النقد الداخلي لهذا النسق، وإعادة مساءلة العلاقة بين العقل والنقل، والمنطق والوحي، والبرهان والكشف. ففي هذه المرحلة بلغ الكلام الفلسفي درجة عالية من التنظيم والتعقيد، خاصة لدى متأخري الأشاعرة والماتريدية، الذين توسعوا في توظيف المنطق والفلسفة داخل البنية العقدية، غير أن هذا المسار نفسه أفرز اتجاهات نقدية قوية، خاصة داخل المدرسة الحنبلية والأثرية، التي أعادت طرح سؤال المنهج ومشروعية الأدوات المنطقية والفلسفية في بناء العقيدة، كما يظهر بوضوح في النقد التيمي والمنهج الأثري المتأخر.وفي السياق نفسه، عرف القرن السابع تصاعدًا ملحوظًا للتصوف الفلسفي والإشراقي، حيث لم يعد التصوف مجرد سلوك تربوي أو زهد أخلاقي، بل تحوّل إلى نسق معرفي ينافس الكلام والفلسفة في تفسير الوجود وبناء اليقين، خاصة مع ابن عربي والقونوي، الأمر الذي وسّع دائرة الجدل العقدي لتشمل قضايا الكشف والذوق ووحدة الوجود وحدود المعرفة العقلية. وتسعى هذه الدراسة إلى تحليل التحولات المنهجية الكبرى التي عرفها الفكر العقدي الإسلامي في القرن السابع الهجري، من خلال الكشف عن طبيعة الانتقال من مرحلة البناء الكلامي إلى مرحلة النقد وإعادة التأسيس، مع دراسة التفاعل المعقّد بين علم الكلام والفلسفة والتصوف، وتحليل أثر التحولات السياسية والعلمية في إعادة تشكيل الخريطة المعرفية للعقيدة الإسلامية. وتنطلق الدراسة من فرضية مفادها أن القرن السابع الهجري لم يكن مجرد امتداد زمني للنسق الكلامي المتأخر، بل مثّل لحظة مراجعة معرفية ومنهجية عميقة، أسهمت في إعادة تشكيل مسارات الفكر العقدي الإسلامي في القرون اللاحقة، ومهّدت لتحولات كبرى في مفهوم العقل والبرهان واليقين داخل الثقافة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الفكر العقدي الإسلامي؛ القرن السابع الهجري؛ علم الكلام؛ التحولات المنهجية؛ المنطق والفلسفة؛ التصوف الفلسفي؛ النقد العقدي.

Islamic doctrinal Thought in the Seventh Century AH: Between the Maturation of Theology and the Beginnings of Methodological Revision

Abstract

The seventh century AH witnessed major transformations in Islamic doctrinal thought, marking a transition from the maturation of the theological system to the emergence of profound methodological criticism concerning the foundations, sources, and inferential tools of doctrinal knowledge. While the sixth century represented the consolidation of theological methodology—

particularly after Abu Hamid al-Ghazali and Fakhr al-Din al-Razi—through the stabilization of dialectical and logical structures, the seventh century opened a new phase characterized by critical reassessment of the relationship between reason and revelation, logic and faith, and philosophical inquiry and scriptural authority. During this period, theological discourse reached a high degree of methodological sophistication, especially among later Ash'arite and Maturidi scholars who increasingly integrated logic and philosophy into doctrinal inquiry. Yet this very development generated significant internal criticism, particularly among Hanbali and traditionalist scholars, who questioned the legitimacy of philosophical and logical methods in matters of creed. Such tensions became especially visible in the critiques advanced by Ibn Taymiyyah and other traditionalist thinkers, reflecting a deeper struggle over the boundaries of Sunni orthodoxy and the epistemological foundations of religious knowledge. At the same time, the century witnessed the growing influence of philosophical Sufism and illuminative mysticism. Sufism increasingly evolved from a primarily ethical and spiritual discipline into a comprehensive epistemological framework competing with theology and philosophy in interpreting existence and attaining certainty, particularly in the works of Ibn Arabi and Sadr al-Din al-Qunawi. This development further expanded doctrinal debates to include questions of mystical knowledge, revelation, metaphysical unity, and the limits of rational inquiry. This study examines the major methodological transformations that shaped Islamic doctrinal thought in the seventh century AH by analyzing the transition from theological consolidation to methodological revision, and by exploring the interaction between theology, philosophy, and mysticism within their broader political and intellectual contexts. The study argues that the seventh century was not merely an extension of late theology, but a pivotal moment of epistemological reconsideration that profoundly reshaped later Islamic intellectual history.

Keywords: Islami doctrinal thought; seventh century AH; theology; methodological transformation; logic and philosophy; philosophical Sufism; epistemology.

أبو الحسن علي بن خمير السبتي (ت614هـ) وأثره في تطور المذهب الأشعري في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري من خلال كتابه: مقدمات المراشد إلى علم العقائد

محمد العثماني

باحث بسلك الدكتوراه بمؤسسة دار الحديث الحسنية بالرباط, أستاذ التعليم الثانوي التأهيلي بأكاديمية الرباط للتربية والتكوين
الرباط-المغرب
mehamed.atmani.98@gmail.com

الملخص

يعتبر القرن السابع الهجري عصرا ذهبيا في تطور الدرس الكلامي الأشعري في الغرب الإسلامي، إذ برز فيه علماء مغاربة حصفاء، أرسوا معالم الأشعرية في الغرب الإسلامي بعد أفول دولة الفقهاء المرابطين (ت541هـ) التي اتسمت بتضييقها على الأشعرية وعلم الكلام .وكان في طليعة هؤلاء العلماء، أبو الحسن علي بن أحمد بن خمير السبتي (ت614هـ)، الذي نهض بالدرس الكلامي الأشعري في الغرب الإسلامي خلال مرحلة التوسع والانتشار إلى أوج رفيع، وتأثيل بديع، ذودا وإثراء، وتهذيبا وإغناء، ونشرا وبناء. ويتبدى منخول إسهامات ابن خمير السبتي (ت614هـ) في تطوير الدرس الكلامي الأشعري، في كتابه الموسوم بـمقدمات المراشد إلى علم العقائد، الذي يعكس أوج ما وصل إليه علم الكلام في الغرب الإسلامي، حيث أصل أصوله ومهد فصوله، تحقيقا وتدقيقا، فنال شفوفا لا يعادله شفوف، وصار من أهم مؤلفات المغاربة في علم الكلام. ومما يجدر الإلماع إليه، أن ابن خمير السبتي (ت614هـ) أبان في كتابه هذا، عما حواه من معارف وعلوم، فجلى عن سعة حفظه للأحاديث وأشعار العرب، واهتباله بعلوم اللغة والأدب؛ حيث نفح كتابه من ضوء عينه، وذوب وجدانه، مما أظفره استواء ما بعده استواء؛ فلا بدع إذن، إن عد ابن خمير (ت614هـ) وكتابه المقدمات، آية مبينة وصوى رصينة لما وصل إليه الدرس الكلامي في الغرب الإسلام .ومن مثارات إسهامات ابن خمير السبتي (ت614هـ) الفضلى في تطور الدرس الكلامي في الغرب الإسلامي: الذود عن مشروعية علم الكلام واسترجاع مكانته التي يستأهلها، وترسيخ المنهج الأشعري بوضع الأقوال في حاق نصابها، وإنهاض النقد في الرد على ما ظهر في زمانه ممن صد عن الفهم وحاد عن سواء السبيل من أهل الأهواء كالحلولية وبعض الفلاسفة. وبناء على ما سبق، فإن هذا المقال يتغيى تقديم دراسة وصفية تحليلية لكتاب مقدمات المراشد إلى علم العقائد، ومد الباع في استجلاء منهج ابن خمير السبتي (ت614هـ) فيه، كونه وصلة إلى إيضاح إسهاماته وجهوده في تطوير الدرس الكلامي في الغرب الإسلامي، ومصاقبة لما بلغه من تطور خلال القرن السابع الهجري. وللإجابة عن الإشكال المثار أعلاه، فإني ارتأيت أن يكون المقال من مقدمة وخاتمة، بينهما ثلاثة مباحث؛ فأما المقدمة؛ ففيها استعراض لموضوع المقال، وبيان إشكاليته، وعناصره، وآفاقه. وأما الخاتمة؛ فتضم أهم خلاصات المقال. وبخصوص المباحث الثلاثة؛ فالمبحث الأول :أخصصه للتعريف بهذا العلم المغمور ابن خمير السبتي (ت614هـ) تذليلا لما يسعف في بيان إسهاماته في تطوير الدرس الكلامي في الغرب الإسلامي . والمبحث الثاني :أودع فيه دراسة وصفية تحليلة لكتاب المقدمات مشفوعة ببسط منهج صاحبه فيه .والمبحث الثالث :أستقصي فيه معالم إسهامات ابن خمير السبتي (ت614هـ) في تطوير الدرس الكلامي في الغرب الإسلامي من خلال كتابه مقدمات المراشد إلى علم العقائد. وأما منهج المقال؛ فسينبني على منهج استقرائي في تتبع نصوص ابن خمير السبتي (ت614هـ) التي تخدم مباحث المقال، ومنهج وصفي من أجل وصف منهجه في الكتاب، ومنهج تحليلي يمكن من استقراء مثارات إسهامات ابن خمير (ت614هـ) في تطوير الدرس الكلامي بالغرب الإسلامي. وبالله التوفيق.

الكلمات المفتاحية: علم الكلام، الغرب الإسلامي، الأشعرية، ابن خمير السبتي، دولة المرابطين، دولة الموحدين.

Abu al-Hasan Ali ibn Khumayr al-Sabti (d. 614 AH) and His Influence on the Development of the Ash'ari School in the Islamic West during the 7th Century AH Through his book "Muqaddimāt al-Marāshid ilā 'Ilm al-'Aqā'id"

Abstract

The seventh century AH is widely regarded as a golden age in the development of Ashʿarī theological discourse in the Islamic West. Following the decline of the Almoravid state (d. 541 AH), which was known for its restrictive and often hostile stance toward speculative theology, Maghribī scholars emerged to systematically re-establish the foundations of Ashʿarism. Among these figures, Ibn Khumayr al-Sibtī (d. 614 AH) stands at the forefront. He played a pivotal role in elevating Ashʿarī theological discourse during a period of expansion, endowing it with profound foundational principles, defending it against criticism, and systematically refining and disseminating its doctrines. The essence of Ibn Khumayr's intellectual contributions is crystallized in his magnum opus, *Muqaddimāt al-Marāshid ilā ʿIlm al-ʿAqāʾid*. This work is widely considered to reflect the apex of *kalām* in the Islamic West. In it, Ibn Khumayr establishes the core principles of theology with exceptional precision and scrutiny, organizing its chapters methodically. The book garnered unparalleled scholarly attention and became one of the most significant theological works produced by Maghribī scholars. Furthermore, the *Muqaddimāt* reveals its author's remarkable breadth of knowledge, including extensive memorization of prophetic traditions (*aḥādīth*), Arab poetry, and deep engagement with linguistic and literary sciences. This unique synthesis of transmitted and rational sciences granted his work a level of balance and coherence rarely achieved. Ibn Khumayr's contributions can be categorized into three main areas: first, defending the legitimacy of speculative theology and restoring its rightful place within Islamic sciences; second, consolidating the Ashʿarī methodology by properly situating doctrinal opinions within their correct interpretive frameworks; and third, advancing critical refutations against contemporary deviations, particularly (al-ḥulūliyya) and certain philosophers. Based on these premises, this article aims to present a descriptive and analytical study of Muqaddimāt al-Marāshid, exploring Ibn Khumayr's methodology in depth. The study is structured into an introduction, three main sections, and a conclusion. The first section introduces the relatively unknown scholar Ibn Khumayr al-Sibtī. The second provides a detailed descriptive and analytical study of his book and his methodological approach. The third investigates the key features of his contributions to the development of theological discourse in the Islamic West during the seventh century AH. Methodologically, the article employs an inductive approach to trace relevant texts, a descriptive approach to characterize his methodology, and an analytical approach to extract the core aspects of his intellectual legacy.

Keywords: Kalām, Islamic West, Ashʿarism, Ibn Khumayr al-Sibtī, Almoravids, Almohads.

İSLAM HUKUKU / ISLAMIC LAW (FIQH)

الفقه الإسلامي

Hicrî VII. Asır Hanefî Fıkıh Usulü Eserlerinde Sistematik Yapı

Betül ÇALIŞKAN VARICI

Doktora Öğrencisi, University of Malaya, Academy of Islamic Studies, Department of Siyasah Shar'iyyah,
22070820@siswa.um.edu.my
Orcid: 0000-0002-7604-2499

Özet

Fıkıh usûlü eserlerinin sistematik yapısı, konuların belirli bir sıra içerisinde ele alınmasının ötesinde, müelliflerin usûl ilminin kapsamına ilişkin yaklaşımlarını, kavramsal önceliklerini ve meseleler arasında kurdukları ilişkileri de yansıtmaktadır. Hanefî fıkıh usûlünün hicrî IV–VI. asırlarda gelişen literatürü, tek ve değişmez bir sistematik yapıdan ziyade farklı tertip ve tasnif yaklaşımlarının varlığına işaret etmektedir. Bu çalışma, hicrî VII. asır Hanefî usûlcülerinin devraldıkları bu sistematik mirası nasıl yeniden düzenlediklerini ve söz konusu tercihlerin usûl yazımının gelişimi bakımından ne ifade ettiğini incelemektedir. Bu amaçla Ahsîkesî'nin *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb'i*, Habbâzî'nin *el-Muğnî fî usûli'l-fıkh'ı* ve İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl'ü*, önceki dönem Hanefî usûl eserleriyle ilişkileri çerçevesinde karşılaştırmalı metin incelemesi yöntemiyle ele alınmıştır. Söz konusu eserler, dönemin bütün sistematik eğilimlerini temsil ettikleri iddiasıyla değil, önceki usûl mirasıyla farklı düzeylerde ilişki kuran örnekler olarak seçilmiştir. Araştırma, incelenen hicrî VII. asır Hanefî usûl eserlerinde önceki dönemlerden devralınan sistematik birikimin korunmakla birlikte farklı tertip ve tasnif tercihleri doğrultusunda yeniden düzenlendiğini ortaya koymaktadır. Ahsîkesî'nin *el-Müntehab'ında* Pezdevî'nin temel tasnifleri korunmakla birlikte emir-nehiy, teâruz ve hurûfü'l-meânî bahislerinin konumları değiştirilmiştir. Habbâzî'nin *el-Muğnî'sinde* ise Serahsî'nin emir-nehiy ile başlayan tertibinden, Pezdevî'nin lafız tasniflerinden ve Debûsî'nin hüccetlere ilişkin ayrımlarından seçici biçimde yararlanıldığı görülmektedir. Bu bulgular, incelenen muhtasarların önceki eserlerin yalnızca kısaltılmış biçimleri olmadığını, mevcut konu ve tasnifler arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlendiği telifler olduğunu göstermektedir. Ahsîkesî ve Habbâzî'nin muhtasarları etrafında gelişen şerh geleneği de bu eserlerin sonraki literatürdeki önemine işaret etmektedir. İbnü's-Sââtî'nin *Nihâyetü'l-vüsûl'ü* ise sistematik değişimin farklı bir boyutunu temsil etmektedir. Müellif, Pezdevî ile Âmidî'nin usûl yaklaşımlarını birleştirerek eserini daha belirgin bir üst tasnif içerisinde düzenlemiş; kelâmî, lügavî ve fıkhî mebâdîyi şer'î delillerden önce konumlandırmıştır. Hanefî usûlünün lafızların delâletine ve ehliyete ilişkin temel ayrımları korunurken hüküm ve ehliyet bahisleri farklı üst tasnifler içerisinde ele alınmıştır. Özellikle ehliyetin mahkûmun aleyh başlığı altında konumlandırılması, önceki Hanefî usûl eserlerinden ayrılan belirgin bir sistematik tercih olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı meselelerin farklı bölümlerde tekrar ele alınması, farklı usûl yaklaşımlarını birleştiren bu telifin sistematik bütünlüğü açısından bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Araştırmanın temel sonucu, incelenen hicrî

VII. asır Hanefî usûl eserlerinin önceki birikimin yalnızca aktarıldığı veya tek biçimli bir sistematiğe dönüştürüldüğü bir anlayışla açıklanamayacağıdır. Bu eserler, önceki usûl birikiminin korunmasının mevcut konu sıralaması ve tasniflerin aynen sürdürülmesini gerektirmediğini; yerleşik ilmî malzemenin farklı tertip ve telif yaklaşımları çerçevesinde yeniden düzenlenebildiğini göstermektedir. Bu çerçevede incelenen eserlerin Hanefî usûl sistematiğinin gelişimine katkısı, özellikle ihtisar faaliyetlerinde, bahislerin yeniden konumlandırılmasında ve farklı usûl yazım yaklaşımlarının bir araya getirildiği teliflerde benimsenen tasnif tercihlerinde belirginleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Hanefî Mezhebi, Hicrî VII. Asır, Sistematik Yapı, Usûl Literatürü.

The Systematic Structure of Hanafi Legal Theory (Usul al-Fiqh) Works in the Seventh Hijri Century

Abstract

The systematic structure of works on Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) reflects not only the sequence in which subjects are discussed but also their authors' approaches to the scope of the discipline, their conceptual priorities, and the relationships they establish among legal-theoretical questions. The development of Ḥanafī *uṣūl al-fiqh* literature during the fourth to sixth Hijrī centuries indicates the existence of diverse approaches to textual organization and classification rather than a single, fixed systematic structure. This study examines how seventh-century Ḥanafī legal theorists reorganized this inherited tradition and what their choices signify for the development of Ḥanafī legal-theoretical writing. To this end, al-Akhsīkasī's *al-Muntakhab fī Uṣūl al-Madhhab*, al-Khabbāzī's *al-Mughnī fī Uṣūl al-Fiqh*, and Ibn al-Sāʿātī's *Nihāyat al-Wuṣūl ilā ʿIlm al-Uṣūl* are examined through comparative textual analysis in relation to earlier Ḥanafī works on legal theory. These works were selected not on the assumption that they represent all the approaches to systematic organization found in the period, but as examples that engage with the inherited tradition of *uṣūl al-fiqh* in different ways. The study demonstrates that, in the seventh-century Ḥanafī works examined, inherited systematic structures were preserved while being reorganized through different choices of arrangement and classification. In al-Akhsīkasī's *al-Muntakhab*, al-Pazdawī's principal classifications are retained, while discussions of commands and prohibitions (*amr* and *nahy*), conflicts between legal proofs (*taʿāruḍ*), and particles of meaning (*ḥurūf al-maʿānī*) are repositioned. In al-Khabbāzī's *al-Mughnī*, the author draws selectively on al-Sarakhsī's organizational sequence beginning with commands and prohibitions, al-Pazdawī's classifications of linguistic expressions, and al-Dabūsī's distinctions concerning legal proofs (*ḥujaj*). These findings demonstrate that the abridgements (*ikhtiṣār*) examined were not merely shortened versions of earlier works but compositions in which the relationships among existing subjects and classifications were reorganized. The commentary *(sharḥ)* tradition that developed around the abridgements of al-Akhsīkasī and al-Khabbāzī also indicates the significance of these works in subsequent scholarship. Ibn al-Sāʿātī's *Nihāyat al-Wuṣūl*, by contrast, represents a different dimension of systematic change. By combining the approaches to *uṣūl al-fiqh* of al-Pazdawī and al-Āmidī, the author organizes his work within a more explicitly articulated overarching classificatory framework, placing theological, linguistic, and jurisprudential preliminaries (*al-mabādiʾ al-kalāmiyyah, al-lughawiyyah, and al-fiqhiyyah*) before the discussions

of legal proofs (*al-adillah al-sharʿiyyah*). While preserving the fundamental Ḥanafī distinctions concerning the modes of textual indication (*dalālāt al-alfāẓ*) and legal capacity (*ahliyyah*), the work situates discussions of legal rulings (*aḥkām*) and legal capacity within different overarching classificatory frameworks. In particular, the placement of legal capacity under the category of the subject of the legal ruling (*al-maḥkūm ʿalayh*) stands out as a significant choice of systematic organization that distinguishes the work from earlier Ḥanafī writings on *uṣūl al-fiqh*. While this work brings together different approaches to uṣūl al-fiqh, the recurrence of certain issues in different sections may nonetheless challenge its systematic coherence. The principal conclusion of this study is that the seventh-century Ḥanafī works on *uṣūl al-fiqh* examined cannot be adequately understood as merely transmitting earlier scholarship or imposing a uniform systematic structure upon it. Rather, these works demonstrate that preserving the inherited tradition of *uṣūl al-fiqh* did not necessarily entail maintaining established subject sequences and classifications unchanged; existing legal-theoretical material could instead be reorganized through different approaches to textual arrangement and composition. In this context, the contribution of the works examined to the development of Ḥanafī *uṣūl al-fiqh* literature is particularly evident in the classificatory choices reflected in abridgement, the repositioning of discussions, and the integration of different approaches to *uṣūl al-fiqh* writing.

Keywords: Islamic Legal Theory (*Uṣūl al-Fiqh*), Ḥanafī School, Seventh Hijrī Century, Systematic Structure, Legal-Theoretical Literature.

Hicrî Yedinci Asır'da bir Hanefî-Mâturîdî Âlim: Rükneddin es-Semerkandî (701/1301) ve Fıkıh Usûlü Alanındaki Çalışmaları

Hacer YETKİN

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku
hkontbay@yahoo.com
Orcid: 0000-0002-9871-9405

Özet

Bu çalışmada, Moğol istilasından hemen sonraki dönemde Bağdat'ta yetişmiş Hanefî-Mâturîdî bir âlim olan Rükneddin Ubeydullah es-Semerkandî'nin (701/1301) fıkıh usûlü alanındaki çalışmaları incelenecektir.

Doğum yeri ve doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Rükneddin es-Semerkandî'nin Bağdat'ta eğitim gördüğü ve Dımaşk'ta müderris olarak görev yaptığı bilinmektedir. Semerkandî, Hanefî mezhebinin dört muteber metninden birinin müellifi olan İbnü's-Saatî'nin Bağdat Mustansıriyye medresesinden öğrencisidir. Bağdat'taki eğitiminin ardından Dımaşk'a yerleşmiş ve Zâhiriyye medresesinde uzun yıllar müderris olarak görev yaptıktan sonra Nûriyye medresesine tayin edilmiştir. Ancak bu görevinin henüz başında medresede bir soygun girişimi sonucu vefat etmiştir. Rükneddin es-Semerkandî, kelâm, tefsir, fıkıh usûlü alanlarında eserler vermiş, uzun yıllar medresede ders okutmuş bir alim olarak özellikle talebelerine hitap eden ve onların derinlikli meseleleri anlamalarını kolaylaştırmayı hedefleyen çalışmalar kaleme almıştır.

Semerkandî'nin usûl alanında günümüze ulaşan en önemli eseri, *Câmi'u'l-usûl*'dür. Müellif bu eseri kendisi ihtisar etmiş olup hem *Câmi'u'l-usûl* hem de muhtasarı tahkik edilerek neşredilmiştir. *Câmi'u'l-usûl*, fıkıh usûlü konularını Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında mukayeseli olarak ele almaktadır. Eser, hicrî beşinci asırdan itibaren örnekleri görülmeye başlayan usul hilâf eserlerinin özelliklerini kısmen taşımakla birlikte, eserin bütününde hilâf üslûbunun korunmaması ve başka bazı hususiyetleri ile bu eserlerden ayrılmakta, ihtilafların ardındaki prensipleri belirlemeye odaklanan yaklaşımı ile hilâf ilminin olgunluk döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Eserin önemli bir özelliği, her bir usûl tartışmasının fürûdaki semeresini örneklerle ortaya koymaya çalışmasıdır. Eserin bir başka hususiyeti de eserin sonunda fıkhî cedel yöntemine müstakil bir bölüm olarak yer verilmesidir. Debûsî tarafından başlatılan, usûl eserinde cedel bahislerine yer verme geleneğinin Semerkandî'nin bu eserinde de gelişmiş bir şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Eseri daha önce yazılan usûl ve fıkhî cedel eserlerinden ayıran en önemli özelliği ise ibadetlerin ve muamelâtın hikmetlerinin anlatıldığı müstakil bir bölüme yer verilmiş olmasıdır.

Semerkandî'nin fıkıh usûlüne dair günümüze ulaşan diğer çalışmaları ehliyet teorisi ve ehliyet arızalarına dair bir risâle ve hurûfü'l-meânîye dair bir risâle olup bu iki eser halen yazma halindedir. Ehliyet ile ilgili risâlenin yazma nüshaları, *Câmi'u'l-usûl* nüshalarının devamında bulunmakta ve

"Bâb fî beyâni ehliyyeti'l-ahkâmi'ş-şeriyye" adını taşımaktadır. Usûl eserini tamamlayıcı mahiyette kaleme alındığı anlaşılan bu risâlede Debûsî'nin ortaya koyduğu ehliyet teorisinin merkeze alındığı, her bir ehliyet arızasının oldukça geniş ve fürûdan örnekler eşliğinde incelendiği görülmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Rükneddin es-Semerkandî ve fıkıh usûlü eseri hakkında modern literatürde bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada *Câmi'u'l-usûl*'ün Hanefî usûl ve hilâf literatürüne katkısı ile özellik arz eden yönleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Rükneddin es-Semerkandî, Câmi'u'l-usûl, fıkıh usûlü, hilâf, mehasinü'ş-şerîa.

A Hanafi-Maturidi Scholar of the Seventh Islamic Century: Rukn al-Din al-Samarqandi (d. 701/1301) and His Contributions to Uṣūl al-Fiqh

Abstract

This study examines the works of the Ḥanafī-Māturīdī scholar Rukn al-Dīn ʿUbayd Allāh al-Samarqandī (d. 701/1301) in the field of uṣūl al-fiqh. Al-Samarqandī belonged to the generation that emerged in Baghdad in the immediate aftermath of the Mongol invasion.

Although the sources provide no information regarding his date or place of birth, it is known that al-Samarqandī received his education in Baghdad and later served as a professor in Damascus. He was a student of Ibn al-Sāʿātī, the author of one of the four authoritative texts of the Ḥanafī school, at the Mustanṣiriyya Madrasa in Baghdad. Following the completion of his studies, he settled in Damascus, where he taught for many years at the Ẓāhiriyya Madrasa before being appointed to the Nūriyya Madrasa. However, he died shortly after assuming this position as a result of a robbery attempt at the madrasa. Al-Samarqandī authored works in kalām, Qurʾānic exegesis, and uṣūl al-fiqh. As a scholar who spent many years teaching in madrasas, he composed works particularly aimed at facilitating his students' understanding of complex scholarly discussions.

The most important of al-Samarqandī's extant works on legal theory is Jāmiʿ al-uṣūl. The author himself later produced an abridgement of this work, and both the original text and its abridgement have been critically edited and published. Jāmiʿ al-uṣūl examines questions of legal theory through a comparative analysis of the Ḥanafī and Shāfiʿī schools. Although the work shares certain characteristics with the genre of uṣūl al-khilāf literature that began to emerge from the fifth Islamic century onward, it differs from these works in several respects, most notably in its failure to maintain a consistently dialectical style throughout and in its focus on identifying the underlying principles behind juristic disagreements. In this regard, it reflects the characteristics of the mature phase of khilāf scholarship. One of the distinctive features of the work is its attempt to demonstrate the practical ramifications of each theoretical discussion through examples drawn from substantive law (furūʿ). Another notable characteristic is the inclusion of an independent chapter on juridical dialectics (jadal) at the end of the work. This demonstrates the continued and more developed presence of the tradition, initiated by al-Dabūsī, of incorporating discussions of jadal into works of legal theory. Perhaps the most distinctive feature of the work, setting it apart from earlier writings on legal theory and juridical dialectics, is the inclusion of a separate chapter devoted to the wisdoms

(ḥikam) underlying acts of worship and legal transactions. Al-Samarqandī's other extant works on legal theory consist of a treatise on legal capacity (ahliyya) and its impairments, as well as a treatise on ḥurūf al-maʿānī; both remain in manuscript form. The manuscript copies of the treatise on legal capacity are preserved as a continuation of the manuscripts of Jāmiʿ al-uṣūl and bear the title Bāb fī bayān ahliyyat al-aḥkām al-sharʿiyya. This treatise appears to have been composed as a supplement to his major work on legal theory. It places at its center the theory of legal capacity developed by al-Dabūsī and examines each impairment of legal capacity in considerable detail, accompanied by numerous examples from substantive law. To the best of our knowledge, no modern study has yet been devoted either to Rukn al-Dīn al-Samarqandī or to his contributions to uṣūl al-fiqh. This article therefore investigates the distinctive features of Jāmiʿ al-uṣūl and its contribution to Ḥanafī legal-theoretical and khilāf literature.

Keywords: Rukn al-Din al-Samarqandi, *Jāmiʿ al-uṣūl*, uṣūl al-fiqh, khilāf, legal capacity (*ahliyya*), mehāsin al-Islām

Hicrî VII./Milâdî XIII. Asırda Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Tuba Hacer KORKMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
thkorkmaz@fsm.edu.tr
Orcid: 0000-0001-6261-1411

Özet

Hicrî olarak 600–699, miladi yaklaşık 1204–1301 yıllarına tekabül eden VII./XIII. yüzyıl, İslâm ilim geleneğinde siyasî, sosyal ve kültürel dönüşümlerin yoğun biçimde yaşandığı önemli bir tarihsel döneme tekabül etmektedir. Bu süreçte fıkıh ve fıkıh usûlü literatürü, bir taraftan önceki ilmî birikimin sistematik biçimde yeniden tertip edilmesi, diğer taraftan ortaya çıkan yeni meselelerin çözümüne yönelik metodolojik arayışların güç kazanması bakımından dikkat çekici bir gelişim göstermiştir. Özellikle mezhep merkezli tedvin faaliyetlerinin artması, muhtasar metinlerin yaygınlık kazanması ve şerh-hâşiye geleneğinin belirgin şekilde güçlenmesi, dönemin ilmî yapısını şekillendiren temel unsurlar arasında yer almıştır. Bunun yanında cedel ve hilâf literatürünün gelişimi de fıkhî düşüncenin metodolojik çerçevesinin derinleşmesine katkı sağlamıştır. Bu bildiride, VII./XIII. asırda fıkıh ve fıkıh usûlü ilminin tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Çalışmada öncelikle dönemin siyasî ve ilmî şartlarının fıkhî düşünce üzerindeki etkileri incelenecek; ardından Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde öne çıkan usûl çalışmaları ve bu çalışmaların mezhep içi sistemleşmeye katkıları değerlendirilecektir. Ayrıca söz konusu dönemde kaleme alınan muhtasar, şerh, hâşiye, cedel ve hilâf türü eserlerin fıkıh metodolojisinin teşekkül ve gelişim sürecindeki işlevi tahlil edilecektir. Araştırmada klasik kaynaklar ile modern literatür karşılaştırmalı yöntem çerçevesinde incelenerek, VII./XIII. asrın bazı değerlendirmelerde ileri sürüldüğünün aksine yalnızca bir "nakil ve tekrar dönemi" olmadığı ortaya konulacaktır. Aksine bu dönemin, fıkıh usûlünün sistemleşmesi, kavramsal çerçevesinin derinleşmesi ve mezhepler arası metodolojik etkileşimin güç kazanması bakımından İslâm hukuk düşüncesinin gelişiminde önemli bir merhaleyi temsil ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, VII. Asır, XIII. Yüzyıl, Müteahhirûn.

Fiqh and Uṣūl al-Fiqh in the 7th/13th Century

Abstract

The 7th century AH / 13th century CE (600–699 AH / approximately 1204–1301 CE) represents a significant historical period in the Islamic scholarly tradition, marked by intense political, social, and cultural transformations. During this era, the literature of fiqh and uṣūl al-fiqh underwent remarkable development both through the systematic reorganization of the earlier scholarly heritage and through the strengthening of methodological efforts aimed at addressing newly

emerging legal issues. In particular, the expansion of madhhab-centered codification activities, the widespread circulation of concise legal manuals (mukhtaṣars), and the growing prominence of the sharḥ and ḥāshiya traditions became defining characteristics of the intellectual climate of the period. In addition, the development of jadal and khilāf literature contributed significantly to the deepening of the methodological framework of legal thought. This paper examines the historical development of fiqh and uṣūl al-fiqh during the 7th/13th century. First, it analyzes the impact of the political and scholarly conditions of the period on Islamic legal thought. It then evaluates the prominent uṣūl works produced within the Ḥanafī, Shāfiʿī, Mālikī, and Ḥanbalī schools and their contributions to intra-madhhab systematization. Furthermore, the study investigates the role of literary genres such as mukhtaṣar, sharḥ, ḥāshiya, jadal, and khilāf in the formation and development of fiqh methodology during this period. By comparatively examining classical sources alongside modern scholarship, this study argues that the 7th/13th century was not merely an era of transmission and repetition, contrary to certain modern assessments. Rather, it seeks to demonstrate that this period constituted an important stage in the development of Islamic legal thought through the systematization of uṣūl al-fiqh, the deepening of its conceptual framework, and the strengthening of methodological interaction among the legal schools.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Uṣūl al-Fiqh, 7th Century AH, 13th Century CE, Mutaʾakhkhirūn.

Hicri VII. Asırda Bir Fakîh ve Devlet Adamı Olarak İbn Ebü'd-Dem: Kitâbü Edebi'l-Ḳażâʾ Ekseninde Yargı Pratiği

Gamze ARSLAN

Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
gmzarslan@ankara.edu.tr
Orcid:0000-0001-8870-638X

Özet

Hicri VII. asır, İslâm dünyasının Haçlı saldırıları, Moğol tehdidi, Eyyûbî hanedanı içerisindeki iktidar mücadelelerine sahne olan oldukça kritik bir dönemdir. Bununla birlikte söz konusu yüzyıl Zengiler ve Eyyûbiler eliyle tesis edilen medreseler ile âlimlere gösterilen hürmet sayesinde ilmi hareketliliğin canlılığını koruduğu bir zaman dilimi olarak dikkat çekmektedir. Dönemin önde gelen âlimlerinden biri de çok yönlü Şâfiî fakîh, muhaddis ve tarihçi İbn Ebü'd-Dem el-Hamevî'dir. (ö. 642/1244) Hem uzun süreli Hama kadılığı hem de Eyyûbi hükümdarları ile Abbasî halifeleri nezdindeki siyasî ve diplomatik faaliyetleri özellikle ihtilaflı dönemlerde üstlendiği hassas elçilik görevleri onu idari işleyişe vâkıf bir devlet adamı konumuna taşımıştır. Bu sayede teorik birikim ile hukuk pratiğini birleştiren müstesna bir hukukçu profili ortaya koymaktadır. Tebliğde müellifin *Kitâbü Edebi'l-Ḳażâʾ(ed-Dürerü'l-Manẓûmât Fi'l-Aḳżıye Ve'l-Ḥükûmât)* adlı eseri merkeze alınarak Şâfiî *Edebü'l-Kadâ* literatürü içerisindeki yeri değerlendirilecek ayrıca dönemin siyasî ve kurumsal yapısıyla ilişkisi ortaya konulacaktır. Hama'da başlayan Bağdat, Kahire, Musul ve Şam'a kadar uzanan ilmi seyahatleri müellife farklı çevreleri ve mezhep geleneklerini yakından tanıma imkanı sağlamıştır. Bu çerçevede İbn Ebü'd-Dem'in hukuk düşüncesini pratik yönetim tecrübesiyle şekillendiren bir fakîh olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Fıkhı hayatın merkezinde konumlandıran İbn Ebü'd-Dem, adaleti sağlamayı en faziletli ibadetlerden biri olarak değerlendirerek yargılama hukukunu fıkhın alt dalları arasında en üst mertebeye yerleştirmektedir. Müellifin eseri (*Kitâbü Edebi'l-Ḳażâʾ*) çağdaş araştırmacılar tarafından Şâfiî *Edebu'l-Kadâ* literatürünün zirvesi olarak nitelendirilmektedir. Eserde, Irak ve Horasan ekollerine birlikte atıf yapılması Şâfiî mezhebi içerisindeki iki farklı ilmî geleneğin VII. asırda bütünleşik bir bilgi havzası içerisinde değerlendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra müellifin Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin görüşlerine yer vermesi yargılama hukukunu mezhep sınırlarını aşan mukayeseli bir perspektifle ele aldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca eserde yer alan ve literatürde benzerine az rastlanan "şurût" bölümü satıştan nikâha dönemin hukukî belge kültürünü ve uygulama pratiğini yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Tebliğde müellifin "az olanı kavrayıp kıyâs yapamayan kimseye çok olanın faydası yoktur" ilkesine dayanan, ayrıntıda boğulmayan muhakeme merkezli hukuk metodolojisi üzerinde de durulacaktır. Eserde fürû meselelerindeki ihtilafların usûl farklılıklarından kaynaklandığının tahlil edilmesi yargılama hukukunun teorik temelleriyle ne derece güçlü bağlandığını kanıtlamaktadır. Nadir ihtilaflardan ziyade günlük yargı pratiğinde tekrar eden uyuşmazlıklara ve önleyici hukuk mekanizmalarına

ağırlık verilmesi, fıkhın toplumsal düzeni koruyan pratik bir hukuk tekniği olarak kurgulandığını göstermektedir. Müellifin gerçekçi hukuk yaklaşımı, kadılık için aranan "ictihâd" şartının dönemin koşullarında fiilen karşılanmasının güçlüğünü ortaya koyması buna karşılık mezhep hükümlerine vâkıf âlimlerin kadı olarak görevlendirilebileceğini savunmasında açıkça görülmektedir. Bu çerçevede tebliğ VII. asır Şâfiî yargılama hukukunun dönüşümünü, pratik karakterini ve hukuk-siyaset ilişkisini İbn Ebü'd-Dem örneği üzerinden değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebü'd-Dem, Edebü'l-Kadâ, Şâfiî Mezhebi, Şurût, Yargılama Hukuku.

Ibn Abī al-Dam as a Jurist and Statesman in the 7th Century AH: Judicial Practice in Kitāb Adab al-Qaḍāʾ

Özet

The 7th century AH was a critical period in the Islamic world, marked by Crusader invasions, the Mongol threat, and internal struggles within the Ayyubid dynasty. Despite this instability, scholarly vitality continued through madrasas established by the Zengids and Ayyubids and sustained respect for scholars. Among the prominent figures of this period was the Shāfiʿī jurist, muḥaddith, and historian Ibn Abu'd-Dam al-Hamawi (d. 642/1244). His long service as qāḍī of Hama and his political and diplomatic roles with Ayyubid rulers and Abbasid caliphs positioned him as a jurist closely involved in governance, combining legal theory with judicial practice and administrative responsibility in sensitive contexts. The paper examines his work Kitāb al-Adab al-Qazāʾ (ed-Dürerü'l-Manẓûmât fi'l-Aqḍiya wa'l-Ḥukūmāt) and its place within Shāfiʿī Adab al-Qadāʾ literature, as well as its relation to the institutional and political context of the period. His scholarly travels from Hama to Baghdad, Cairo, Mosul, and Damascus exposed him to diverse scholarly environments and legal traditions, allowing him to observe variations in judicial practice. This study argues that his legal thought was significantly shaped by administrative experience, practical governance, and direct engagement with courts and political rulers**.** Ibn Abu'd-Dam places fiqh at the center of life and considers justice among the highest forms of worship, assigning adjudication law a central position within jurisprudence. His work is regarded as the pinnacle/summit of Shāfiʿī Adab al-Qadāʾ literature and an important contribution to its development. Its references to Iraqi and Khurasan traditions indicate the integration of distinct Shāfiʿī intellectual strands in the 7th century AH. His inclusion of Ḥanafī and Mālikī opinions shows a comparative legal perspective beyond sectarian limits. The "shurūṭ" section reflects judicial documentation practices from commercial and marital contexts and illustrates applied legal culture. The paper also analyses his reasoning-based methodology, grounded in the idea that grasping essentials and applying analogy is more important than accumulation of detail. It shows that legal disagreements stem from methodological differences, linking judicial reasoning with theoretical foundations. His focus on recurring disputes and preventive mechanisms presents fiqh as a practical system for maintaining social order. His realistic view of judicial authority suggests that although full ijtihād was difficult to achieve, qualified jurists could serve as judges in practice. The study thus evaluates Shāfiʿī judicial thought through Ibn Abu'd-Dam in terms of transformation, practical orientation, and law–politics relations, while also highlighting its broader implications for the further development of post-classical Islamic legal theory.

Keywords: Ibn Abu'l-Dam, Edebü'l-Kadâ, Shāfiʿī School, Shurūṭ (Legal Documents), Adjudication Law.

Hicrî Yedinci Asırda Fıkhî Düşüncenin Yeniden İnşası: Usûl, Mezhep ve Toplumsal Dönüşüm İlişkisi

Taha YILMAZ

Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku
tahayilmaz@ardahan.edu.tr
Orcid:0000-0001-9503-3937

Özet

Hicrî yedinci asır (600–699/1203–1299), İslâm ilimlerinin birçok alanında olduğu gibi fıkıh düşüncesinde de önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir; bu çalışmanın konusu, söz konusu zaman diliminde fıkhî düşüncenin usûl, mezhep ve toplumsal değişim bağlamında yeniden inşa sürecidir. Çalışmanın temel amacı, bu dönemde fıkhın durağan bir taklit sürecine girdiği yönündeki yaygın kanaati sorgulamak ve aksine yoğun bir ilmî üretkenlik ile metodolojik derinleşmenin varlığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Moğol istilaları, siyasî otorite değişimleri ve medrese kurumlarının yaygınlaşması gibi tarihsel kırılmaların fıkhî üretim üzerindeki etkileri analiz edilmekte; fıkhın yalnızca normatif bir disiplin olmadığı, aynı zamanda toplumsal ihtiyaçlara cevap veren dinamik bir yapı arz ettiği gösterilmektedir. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş, klasik fıkıh ve usûl eserleri ile biyografik kaynaklar üzerinden metin tahlili gerçekleştirilmiştir. Özellikle Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde görülen içtihat faaliyetleri, tercih (tercihât), tahrîc ve tahkik yöntemleri incelenerek usûl-fürû‘ ilişkisi detaylandırılmıştır. Elde edilen bulgular, dönemin fakihlerinin mevcut birikimi sadece aktarmakla kalmayıp aynı zamanda geliştirdiklerini ve yeni yorum imkânları ürettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca ilmî çevrelerde oluşan ihtilaf kültürünün, fıkhın çoğulcu yapısını koruyan ve besleyen bir unsur olduğu tespit edilmiştir. Fetva mekanizmasının kurumsallaşması, kadılık müessesesinin işleyişi ve toplum-fıkıh ilişkisi üzerinden hukukî pratiklerin somut biçimde şekillendiği anlaşılmıştır. Bunun yanında, medrese müfredatının standartlaşması ve ilmî otoritelerin belirginleşmesi, fıkhın kurumsal bir kimlik kazanmasına katkı sağlamıştır. Bu yönüyle çalışma, fıkhın teorik ve pratik boyutlarının birlikte ele alınmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Araştırmanın alana katkısı, Hicrî yedinci asra dair indirgemeci “taklit dönemi” söylemine karşı eleştirel ve bütüncül bir okuma sunması, ayrıca fıkıh tarihine metodolojik açıdan yeni bir perspektif kazandırmasıdır. Ayrıca çalışma, dönem literatürünün yeniden değerlendirilmesine imkân tanıyarak klasik metinlerin çağdaş analiz yöntemleriyle okunabileceğini göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma, ilgili dönemde fıkıh ilminin yeniden yapılandığını ve sonraki İslâm hukuk düşüncesine güçlü bir zemin hazırladığını ileri sürmektedir. Bu tespit, İslâm hukuk tarihinin süreklilik ve değişim ekseninde yeniden değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hicrî Yedinci Asır, Mezhep, Usûl-i Fıkıh, Dönüşüm.

Hicrî Yedinci Asırda Şiirin Bilginin Öğretimi ve Dolaşımındaki Rolü: Yahya es-Sarsarî ve Didaktik Manzumeleri

Muhammed Ali SÖYLEMEZ

Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
mali.soylemez@selcuk.edu.tr
Orcid: 0000-0002-1201-6929

Özet

Arap edebiyatında şiir, his ve hayallerin ifade edildiği bir sanat dalı olmanın yanı sıra bilginin kitlelere aktarımında temel bir eğitim aracı (eş-şi'ru't-ta'lîmî) olarak da işlev görmüştür. Özellikle Abbasiler döneminde ilmî çalışmaların artması, çeşitli alanlardaki ihtisaslaşmalar ve düzenli eğitim sistemine geçilmesiyle birlikte didaktik şiir, bilginin dolaşımında ve öğretiminde kritik bir konuma yükselmiştir. Bu dönemden itibaren tarih, fıkıh, kelam, sarf ve nahiv gibi pek çok alanda çeşitli manzumeler kaleme alınmıştır. Bilgiyi özetlemek, ezberini kolaylaştırıp kalıcı hale getirmek gibi avantajlara sahip olan manzumeler özellikle hicrî yedinci asrın bilgi aktarım metodolojisini anlama konusunda önemli bir zemin teşkil etmektedir. İbn Mu'tî (öl.628/1231), İbn Mâlik (öl. 672/1274) gibi önemli isimlerin temayüz ettiği bu yüzyılda öne çıkan simalardan biri de Yahya es-Sarsarî (ö. 656/1258)'dir. Hz. Peygamber'e yazdığı methiyelerle ünlenen ve Çağın Hassan b. Sabit'i, Peygamber Şairi gibi nitelemelerle bu alandaki başarısı tescillenen Yahya es-Sarsarî'nin ilmî kişiliği, edebî şöhretinin gölgesinde kalmıştır. Bununla birlikte o; lügat vukufiyeti, her harften kafiye üretebilme ve irticalen şiir söyleme gibi edebî yeteneklerini ilmî manzumelerine de başarıyla yansıtmıştır. Zira Yahya es-Sarsarî, peygamber methiyelerinin yanı sıra beyit sayıları iki bini aşan çeşitli ilmî manzumeler de kaleme almıştır. Fıkıh başta olmak üzere kıraat, akîde, astronomi, ferâiz gibi çeşitli ilim dallarını kapsayan bu manzumeler bilginin şiir yoluyla öğretimi ve dolaşıma sokulması anlayışının tipik bir yansıması olduğundan hicrî yedinci asırda şiirin didaktik fonksiyonunu incelemek için uygun bir örneklem teşkil etmektedir. Bu çalışmada Yahya es-Sarsarî ve manzumeleri incelenecek; şairin üslûbu, kullandığı aruz kalıpları, terminolojiyi şiire dahil etme becerisi üzerinde durulacaktır. Böylece şairin bilgiyi manzum bir formda aktarırken dil ve belagatın hangi imkanlarından yararlandığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Yahya es-Sarsarî, Didaktik Şiir, Manzume, Bilginin Dolaşımı.

The Role of Poetry in the Instruction and Circulation of Knowledge in the Seventh Century AH: The Case of Yahya al-Sarsarî and His Didactic Poems

Abstract

In Arabic literature, rather than being merely an artistic medium for expressing emotions and imaginations, poetry has also functioned as a fundamental pedagogical tool (al-shi'r al-ta'lîmî) for

transmitting knowledge to the masses. Especially during the Abbasid period, with the intensification of scholarly endeavors, specialization in various fields, and the transition to a structured educational system, didactic poetry attained a critical position in the circulation and instruction of knowledge. From this period onward, various poems (manzumât) were penned in numerous fields such as history, jurisprudence (al-fiqh), theology (al-kalâm), morphology (al-sarf), and syntax (al-nahw). Possessing advantages such as summarizing information, facilitating memorization, and ensuring retention, these poems constitute a significant ground for understanding the methodology of knowledge transmission, particularly in the seventh century AH. In this century, which witnessed the prominence of eminent figures like Ibn Mu‘tî (d. 628/1231) and Ibn Mâlik (d. 672/1274), Yahya al-Sarsarî (d. 656/1258) stands out as another prominent individual. Renowned for his panegyrics dedicated to the Prophet Muhammad and acclaimed with titles such as "the Hassân b. Thâbit of the Age" and "the Poet of the Prophet," al-Sarsarî's scholarly identity has remained in the shadow of his literary fame. Nevertheless, he successfully projected his literary talents such as his lexical mastery, his ability to generate rhymes from any letter, and his prowess in extemporaneous poetry onto his scholarly poems. Indeed, in addition to his prophetic encomiums, Yahya al-Sarsarî authored various didactic poems exceeding two thousand verses in length. Encompassing diverse disciplines, primarily jurisprudence, along with al-qirâ'ât, ‘aqîdah, astronomy, and the al-farâ'id, these poems reflect a typical manifestation of the concept of teaching and circulating knowledge through poetry. Thus, they provide an ideal sample for examining the didactic function of poetry in the seventh century AH. This study will examine Yahya al-Sarsarî and his didactic poems, focusing on the poet’s style, the prosodic meters he employed, and his skill in incorporating scholarly terminology into poetry. In doing so, it aims to determine how the poet utilized the possibilities of language and rhetoric while transmitting knowledge in a poetic form.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Yahya al-Sarsarî, Didactic Poetry, al-Manzûmah, Circulation of Knowledge.

Eksik Tercüme ve Felsefî Otoritenin İnşası: XIII. Yüzyıl Çeviri Hareketlerinde İbn Rüşd'ün Latin Batı'ya Aktarımı

Betül Karden KÜÇÜKAL

Arş. Gör., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe
betullkarden@gmail.com
Orcid: 0009-0006-2325-120X

Özet

Bu bildiri, XIII. yüzyıl Arapça-Latince çeviri hareketleri bağlamında İbn Rüşd'ün Latin Batı'ya aktarım sürecini incelemektedir. Çalışma, Latin İbn Rüşdcülüğün doktriner içeriğini ayrıntılı biçimde ele almaktan ziyade, bu düşünce geleneğinin oluşumuna zemin hazırlayan metinsel ve çeviri merkezli koşullara odaklanmaktadır. Temel iddia, İbn Rüşd'ün Latin dünyadaki etkisinin onun bütüncül felsefî projesinin eksiksiz biçimde aktarılmasıyla değil, özellikle Aristoteles şerhlerine yoğunlaşan seçici bir tercüme faaliyetiyle şekillendiğidir. Bu aktarım sürecinde Michael Scot, William of Luna ve Hermannus Alemannus gibi çevirmenler; Toledo, Napoli ve Sicilya gibi farklı merkezlerde İbn Rüşd metinlerinin Latince dolaşıma girmesinde belirleyici rol oynamıştır. Özellikle Michael Scot'un XIII. yüzyılın başlarında İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhlerini Latinceye çevirmesi, onun Latin entelektüel dünyasında tanınması açısından önemli bir dönüm noktasıdır. *Metafizik Büyük Şerhi*'nin Latinceye aktarılmasıyla İbn Rüşd, yalnızca Aristoteles'i açıklayan bir yorumcu olmaktan çıkarak üniversite felsefesinin temel otoritelerinden biri hâline gelmiştir. *De Anima Büyük Şerhi*'nin alımlanması ise aklın birliği ve bireysel ölümsüzlük gibi meseleleri gündeme taşıyarak nefs teorisi etrafında yoğun bir felsefî-teolojik tartışma alanı doğurmuştur. Bu tartışma alanı daha sonra 1270 ve 1277 Paris kınamalarında kendisini göstermiştir. Paris Üniversitesi Sanatlar Fakültesinde Boethius of Dacia ve Siger of Brabant gibi isimlerin eserlerinde bu görüşlerin izlerini bulmak mümkündür. Bununla birlikte, Latin Batı'ya ulaşan İbn Rüşd külliyatı sınırlı ve seçicidir. Örneğin *Tehâfütü't-Tehâfüt* 1328 yılına kadar Latinceye kazandırılmamıştır. Felsefe-din ilişkisini doğrudan ele alan *Faslü'l-Makâl* ise Orta Çağ boyunca Latinceye çevrilmemiştir. Bu durum, İbn Rüşd'ün Latin dünyada daha çok Aristoteles'in şârihi olarak tanınmasına ve onun felsefe-din ilişkisine dair daha geniş projesinin büyük ölçüde göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bir başka deyişle Latin dünyası İbn Rüşd'ü yalnızca Aristoteles şerhleri üzerinden tanıdığı için onun fikirlerini felsefenin teolojiden görece özerkliği yönünde daha radikal biçimde yorumlamıştır. Dolayısıyla Latin Batı'da ortaya çıkan felsefenin özerkliği meselesi, akıl-vahiy ilişkisi ve bireysel ölümsüzlük tartışmaları, İbn Rüşd düşüncesinin bütüncül yapısından çok, belirli metinlerin seçici biçimde aktarılması üzerinden şekillenmiştir. Bu bakımdan Arapça-Latince çeviri hareketi yalnızca bir metin aktarımı değil, Latin skolastiğinde yeni bir felsefî otorite figürünün inşası olarak değerlendirilmelidir. Bildiri, Toledo ve Napoli/Sicilya çeviri çevrelerini, başlıca çevirmenlerin yöntemlerini ve kısmî tercümenin Latin İbn Rüşdcülüğün doğuşundaki

rolünü tartışarak, XIII. yüzyıl çeviri hareketlerinin İbn Rüşd'ün Latin Batı'daki alımlanışını nasıl dönüştürdüğünü göstermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Latin Averroizm, çeviri hareketleri, Michael Scot, XIII. yüzyıl.

Incomplete Translation and the Construction of Philosophical Authority: The Transmission of Averroes to the Latin West in the Thirteenth-Century Translation Movements

Abstract

This paper examines the transmission of Averroes to the Latin West within the context of the thirteenth-century Arabic-Latin translation movements. Rather than offering a detailed analysis of the doctrinal content of Latin Averroism, the study focuses on the textual and translation-based conditions that prepared the ground for the formation of this intellectual tradition. Its central claim is that Averroes' influence in the Latin world was shaped not by the complete transmission of his philosophical project as a whole, but by a selective translation activity that concentrated especially on his commentaries on Aristotle. In this process of transmission, translators such as Michael Scot, William of Luna, and Hermannus Alemannus played a decisive role in introducing Averroes' texts into Latin circulation in different centres such as Toledo, Naples, and Sicily. In particular, Michael Scot's translation of Averroes' Aristotelian commentaries into Latin in the early thirteenth century marked an important turning point in Averroes' recognition within the Latin intellectual world. With the Latin translation of the *Long Commentary on the Metaphysics*, Averroes came to be regarded not merely as an interpreter of Aristotle, but as one of the central authorities of university philosophy. The reception of the *Long Commentary on De Anima*, by contrast, brought issues such as the unity of the intellect and individual immortality to the fore, thereby generating an intense field of philosophical-theological debate around the theory of the soul. This field of debate later manifested itself in the Paris condemnations of 1270 and 1277. It is possible to trace the marks of these views in the works of figures associated with the Faculty of Arts at the University of Paris, such as Boethius of Dacia and Siger of Brabant. Nevertheless, the Averroean corpus that reached the Latin West was limited and selective. For example, the *Tahāfut al-Tahāfut* was not translated into Latin until 1328. The *Faṣl al-Maqāl*, which directly addresses the relationship between philosophy and religion, was not translated into Latin during the Middle Ages. This situation led Averroes to be known in the Latin world primarily as the commentator on Aristotle, while his broader project concerning the relationship between philosophy and religion was largely overlooked. In other words, since the Latin world knew Averroes almost exclusively through his Aristotelian commentaries, his ideas were interpreted in a more radical direction, particularly with regard to the relative autonomy of philosophy from theology. Accordingly, the issue of the autonomy of philosophy, together with debates on the relation between reason and revelation and on individual immortality in the Latin West, was shaped less by the integral structure of Averroes' thought than by the selective transmission of particular texts. In this respect, the Arabic-Latin translation movement should be understood not merely as a process of textual transmission, but as the construction of a new figure of philosophical authority within Latin scholasticism. By discussing the translation circles of Toledo and Naples/Sicily, the methods of the principal translators, and the role of partial translation in the emergence of Latin Averroism, this paper aims

to show how the thirteenth-century translation movements transformed the reception of Averroes in the Latin West.

Keywords: Averroes, Latin Averroism, translation movements, Michael Scot, thirteenth century.

Sünnî Kaynaklarla İmâmet Savunusu: İbn Tavus'un et-Tarâif Adlı Eserinin Yöntemi

Amine ÇELİK AYDIN

Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
amine.celik@istanbul.edu.tr
Orcid: 0000-0001-7303-2095

Özet

Hicrî yedinci yüzyılın en önemli siyasi hadiselerinden biri muhakkak ki Bağdat'ın 656/1258 yılında Moğollar tarafından işgal edilmesi ve Abbâsî hilafetinin son bulmasıydı. Bu olay İslam dünyası için önemli bir kırılma noktasıdır. Moğollar Bağdat'ı yağmalamış ve ciddi bir kıyım gerçekleştirmişlerdir. Hille şehrine ise eman verilmiştir. Hille'ye eman verilmesinde Radıyyüddîn Alî b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs'un (ö. 664/1266) da rolü olduğu bilinmektedir. Moğollar tarafından eman verilen Hille şehri öncesinde de Şiîler için önemli bir ilim merkeziydi. Eman alınmasıyla birlikte birçok alim beraberinde kitaplarını taşıyarak Hille'ye göç etmiş ve şehrin ilmi hareketliliğine katkı sağlamışlardır. İbn Tâvûs, *et-Tarâif fî ma'rifeti mezâhibi't-tavâif* adlı eserini müstear bir isimle telif etmiştir. Bunun, Abbâsî yönetimi altında yaşadığı dönemde takiyye amacıyla yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir. Farklı bir yoruma göre ise müellif bu tercihi esere dikkat çekmek amacıyla yapmıştır. Zira o eserinde kendisini İslam'a yeni girmiş bir zımmî olarak tanıtmaktadır. et-Taraif'in telif tarihi net olmamakla birlikte müellifin Bağdat'ta olduğu dönemde yazılmış olması muhtemeldir. Ancak müellifin kimliğini göç etmesinin ardından açıkladığı düşünülmektedir. Müellifin amacı Sünnî kaynaklardan, özellikle Buhârî ve Müslim'de yer alan hadislerden hareketle Şiî imamet görüşünü temellendirmektir. Bu sebeple onun ilzam metodunu kullanması, eserin Şiî polemik literatüründe önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. İbn Tâvûs esere başlarken kendisini ehl-i zimmetten biri olarak tanıtmakta ve bu sebeple dokunulmazlığa sahip olduğunu söylemektedir. Okuyucuya da söyleyeceklerini acele etmeden değerlendirmesini tavsiye etmektedir. Çocukluğundan beri dinî ihtilafları işittiğini ve kendi kurtuluşu için araştırmaya giriştiğini söyleyen müellif, Hz. Peygamber'in dinini ve ona tâbi olanları tanıdıktan sonra ümmetin durumunu merak ettiğini ifade etmektedir. Eserde genel olarak Hz. Ali'nin üstünlüğü ve hilafet meseleleri ile sahabenin bu çerçevede eleştirisi gibi konular üzerinde durulmaktadır. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkındaki hadisler ele alınmakta, ilk üç halifenin hilafetleri dönemindeki bazı meselelere değinilmektedir. Müellif bu konuları ele alırken Sünnî kaynakları esas almakta ve bu kaynaklara dayanarak Sünnî görüşleri eleştirmektedir. Bu tebliğde İbn Tâvûs'un *et-Tarâif* adlı eserinde kullandığı yöntem incelenecektir. Özellikle müellifin Sünnî hadis kaynaklarını kullanma biçimi, ilzam metoduna başvurması ve İmâmiyye'nin imâmet anlayışını karşı tarafın kaynakları üzerinden savunma çabası ele alınacaktır. Böylece eserin Şiî polemik literatüründeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hicri Yedinci Asır, İbn Tâvûs, et-Tarâif, Şiilik, Polemik Literatürü

Sunni Sources and the Defense of Imamate: The Methodology of Ibn Tawus's Work *al-Ṭarā'if*

Abstract

One of the most significant political events of the seventh century AH was undoubtedly the Mongol conquest of Baghdad in 656/1258 and the fall of the Abbasid caliphate. This event marked a major turning point in the Islamic world. The Mongols sacked Baghdad and carried out a large-scale massacre. The city of Hilla, however, was granted safe-conduct (*amān*). Raḍī al-Dīn ʿAlī b. Mūsā b. Jaʿfar b. Ṭāwūs (d. 664/1266) is known to have played a role in securing this protection. Hilla had already been an important centre of Shiʿi scholarship before the Mongol conquest. Once safe-conduct had been secured, many scholars migrated to Hilla, bringing their books with them and contributing to the city's scholarly activity. Ibn Ṭāwūs authored *al-Ṭarā'if fī maʿrifat madhāhib al-ṭawā'if* under a pseudonym. This has been interpreted as an act of taqiyya due to the political context of Abbasid authority, while another view suggests that he chose this method in order to attract attention to the work. In the text, he presents himself as a dhimmī who has newly embraced Islam. Although the exact date of composition is uncertain, it is most likely that the work was written during his stay in Baghdad, while it is thought that he later revealed his identity after migrating. The author's main aim is to substantiate Shiʿi views by drawing upon Sunni sources, particularly the ḥadīths found in al-Bukhārī and Muslim. In this respect, his use of the method of ilzām made the work an important example in Shiʿi polemical literature. At the beginning of the work, Ibn Ṭāwūs introduces himself as a member of the dhimmī community and claims that this status grants him protection. He advises the reader to reflect on his statements without haste. He also states that he has been exposed to religious disagreements since childhood and began his own inquiry in search of salvation. After becoming acquainted with the religion of the Prophet and its followers, he became interested in the condition of the Muslim community. In the work, the main themes include the superiority of ʿAlī, issues of imamate and caliphate, and criticism of certain Companions. Reports concerning ʿAlī and the Ahl al-Bayt are examined, and several issues related to the caliphates of the first three caliphs are discussed. While addressing these topics, the author relies on Sunni sources and employs them to critique Sunni doctrinal positions. This paper examines the methodological approach employed by Ibn Ṭāwūs in *al-Ṭarā'if*. In particular, it analyzes his use of Sunni ḥadīth sources, his application of the method of ilzām, and his attempt to defend the Imāmī conception of imamate through the very sources of his opponents. In doing so, it aims to highlight the significance of *al-Ṭarā'if* within Shiʿi polemical literature.

Keywords: Seventh Hijri Century, Ibn Tâwūs, al-Ṭarā'if, Shiism, Polemical Literature

دور الفقهاء في تقويم السلطة السياسية في القرن السابع الهجري: قضية بيع المماليك أنموذجًا

Bahattin CEMİLOĞLU

Doç. Dr., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
balgasem@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0427-2006

الملخص

تتناول هذه الورقة البحثية دور الفقهاء في تقويم السلطة السياسية في القرن السابع الهجري، من خلال دراسة قضية بيع أمراء المماليك بوصفها نموذجًا بارزًا لتدخل العلماء في معالجة إشكالات الشرعية السياسية وتقويم الانحرافات المرتبطة بالحكم والسلطة. إذ يُعد القرن السابع الهجري من المراحل المفصلية في التاريخ الإسلامي، فقد شهد تحولات سياسية وعسكرية عميقة تمثلت في ضعف الدولة الأيوبية، وصعود النفوذ المملوكي، واستمرار الحروب الصليبية، إلى جانب التهديد المغولي، مما أوجد حاجة متزايدة إلى دور العلماء في حفظ التوازن بين السلطة والمجتمع، وصيانة الشرعية السياسية ضمن الإطار الشرعي. يركز البحث على موقف العز بن عبد السلام من قضية أمراء المماليك الذين تولّوا مناصب الحكم والقيادة العسكرية رغم استمرار وصف الرق عليهم من الناحية القانونية، حيث حكم بوجوب بيعهم وإيداع أثمانهم في بيت المال قبل إضفاء الشرعية على تصرفاتهم السياسية والإدارية، مما جعل من هذه الحادثة نموذجًا فريدًا لحضور الفقه الإسلامي في المجال السياسي، ودور العلماء في تقويم السلطة وضبط ممارساتها وفق معايير الشرع والعدل. يسعى البحث إلى تحليل الأسس الفقهية التي استند إليها العز بن عبد السلام في هذا الموقف، وبيان دلالاته السياسية والاجتماعية، ومدى ارتباطه بمفهوم الشرعية السياسية في الفكر الإسلامي. كما يناقش طبيعة العلاقة بين العلماء والسلطة السياسية، وحدود تدخل الفقهاء في الشأن العام، والوظيفة الإصلاحية للفقه الإسلامي في أزمنة الأزمات والتحولات الكبرى. ويعتمد البحث على المنهج التاريخي التحليلي، من خلال استقراء المصادر التاريخية والفقهية ذات الصلة، وتحليلها في ضوء أحكام الشريعة والسياق السياسي للقرن السابع الهجري. ويخلص إلى أن قضية بيع المماليك لم تكن مجرد نازلة فقهية جزئية، بل مثلت نموذجًا عمليًا لدور العلماء في حماية الشرعية السياسية، وإخضاع السلطة لمبادئ العدالة والأحكام الشرعية.

الكلمات المفتاحية: الفقه الإسلامي، التاريخ الإسلامي، السلطة السياسية، المماليك، بيع الأمراء، العز بن عبد السلام.

The Role of Jurists in Rectifying Political Authority in the Seventh Islamic Century: The Case of the Sale of the Mamluks as a Model

Abstract

This paper examines the role of jurists in holding political authority to account during the seventh century AH (thirteenth century CE), through the case of the sale of Mamluk amirs as a prominent example of scholarly intervention in questions of political legitimacy and in the correction of deviations associated with governance and authority. The seventh century AH was a pivotal period in Islamic history, marked by profound political and military transformations, including the decline of the Ayyubid dynasty, the rise of Mamluk power, the continuation of the Crusades, and the Mongol threat. These circumstances heightened the need for scholars to preserve a balance between authority and society and to safeguard political legitimacy within the framework of Islamic law. The study focuses on the position of al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām regarding Mamluk amirs who

assumed positions of political and military leadership despite their continuing legal status as slaves. He ruled that they should be sold and that the proceeds should be deposited in the public treasury before their political and administrative acts could be deemed legally valid. This episode thus constitutes a distinctive example of the presence of Islamic jurisprudence in the political sphere and of the role of scholars in holding authority to account and regulating its conduct in accordance with the principles of law and justice. The paper analyses the juristic foundations upon which al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām based this position, explores its political and social implications, and examines its relationship to the concept of political legitimacy in Islamic thought. It also discusses the nature of the relationship between scholars and political authority, the limits of juristic intervention in public affairs, and the reformative function of Islamic jurisprudence in periods of crisis and major transformation. Employing a historical-analytical methodology, the study examines relevant historical and juristic sources in light of the principles of Islamic law and the political context of the seventh century AH. It concludes that the case of the sale of the Mamluks was not merely an isolated legal issue, but rather a practical model of the role of scholars in safeguarding political legitimacy and subjecting political authority to the principles of justice and Islamic law.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Islamic History, Political Authority, Mamluks, Sale of the Amirs, Izz al-Din Ibn Abd al-Salam.

حيوية الفقه وقابليته للتغيّر خلال القرن السابع الهجري: دراسة حول المذهب الشافعي

İdris CEBECİ

Dr., Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Merkezi
idriscebeci47@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-2752-0906

الملخص

اتّصافُ الفقهِ بالحيويّةِ والتجدّدِ المستمرَّين، شأنُه في ذلك شأنُ الحياةِ الإنسانيّة، يُعدُّ أمرًا طبيعيًّا وضروريًّا. وقد تجلّت هذه السِّمة بوضوحٍ في الحراك العلميّ الذي شهده القرنُ السابعُ الهجريّ، ولا سيّما فيما عُرف في المذهب الشافعيّ بحركاتِ التنقيحِ والترجيح. إذ اكتسب المذهبُ الشافعيُّ إلى حدٍّ كبيرٍ هويّتَه المنهجيّةَ والنظاميّةَ المعروفةَ اليوم خلال هذه المرحلة. ففي هذه الحقبة، التي أعقبت مراحلَ التأسيسِ والانتشار والاستقرار، أُعيد النظرُ في الأقوالِ المختلفةِ داخلَ المذهب، وفُصل بين الآراء الراجحةِ والمرجوحة، مما أفضى إلى تحديدِ الأقوالِ المعتمدةِ وإزالةِ جانبٍ كبيرٍ من الاضطرابِ الداخليّ. وقد كان لاختياراتِ الرافعيّ والنوويّ دورٌ حاسمٌ في هذه المرحلة؛ بل إنّ بعضَ الآراء التي اتّفقا عليها عُدَّت معتمدةً ومفتًى بها، رغم مخالفتِها لبعضِ أقوالِ الإمام الشافعيّ الجديدة. ويكشفُ ذلك أنّ السلطةَ العلميّةَ داخلَ المذهب لم تكن مقصورةً على الإمام المؤسِّس، بل ظلّت الأقوالُ الفقهيّةُ خاضعةً لإعادةِ النظرِ والتقويمِ في ضوءِ الدليلِ والمصلحةِ وأصولِ المذهب. ومن ثمّ، فإنّ حركةَ التنقيحِ في القرنِ السابعِ الهجريّ لا تمثّل ظاهرةً مهمّةً في تاريخِ المذهب الشافعيّ فحسب، بل تُعدّ مثالًا بارزًا على حيويّةِ الفقه الإسلاميّ وقدرتِه على التطوّر والتجدّد. تتناولُ هذه الدراسةُ المرحلةَ الأولى الكبرى من حركةِ التنقيحِ في المذهبِ الشافعيّ، مع التركيزِ على الخلفيّةِ العلميّةِ للاختياراتِ والانتقاداتِ التي وجّهها الرافعيّ والنوويّ – منفردَيْن أو مجتمعَيْن – إلى الإمام المؤسِّس أو إلى بعضِ الشخصيّاتِ العلميّةِ البارزة داخلَ المذهب. كما تسعى إلى الكشفِ عن الأسسِ الأصوليّةِ والعلميّةِ التي قامت عليها حركاتُ الترجيحِ والتجديد، وبيانِ أنّ الفقهَ الإسلاميَّ يمتلكُ بنيةً ديناميكيّةً قابلةً للتطوّرِ متى استند ذلك إلى الدليلِ الشرعيّ. وتسعى الدراسةُ كذلك إلى لفتِ النظرِ إلى إمكانيّةِ إعادةِ النظرِ في بعضِ الفتاوى الصادرةِ عن الأئمّةِ المؤسِّسين أو عن كبارِ علماءِ المذاهب الأخرى، ممّا غدا عسيرَ التطبيقِ أو متعذّرًا عمليًّا، وذلك من غيرِ الخروجِ عن الأصولِ المنهجيّةِ للمذهب. وخلاصةُ القول، فإنّ حركاتِ التنقيحِ في المذهبِ الشافعيّ تكشفُ بوضوحٍ أنّ الفقهَ الإسلاميّ ليس بنيةً جامدةً مغلقةً أمامَ التغيّر، بل هو علمٌ حيٌّ ومتجدّدٌ، قابلٌ للتطوّرِ المستمرّ في ضوءِ الدليلِ الصحيح والحاجةِ.

الكلمات المفتاحيّة: الفقه، التجدّد الفقهي، التنقيح، الترجيح، الرافعيّ، النوويّ.

Abstract

The dynamic and continuously renewing nature of fiqh, much like human life itself, is both natural and necessary. This characteristic became particularly evident in the scholarly activity of the seventh Islamic century, especially through the movements of tanqīḥ (systematic refinement) and tarjīḥ (juristic preference) within the Shāfiʿī madhhab. During this period, the school largely acquired its later methodological and systematic identity. Different opinions within the madhhab were reevaluated, distinctions were drawn between rājiḥ and marjūḥ views, and the authoritative positions of the school were identified. The juristic preferences of al-Rāfiʿī and al-Nawawī played a decisive role in this process. Some opinions endorsed by both scholars came to be regarded as muʿtamad and muftā bih, despite contradicting certain views of Imām al-Shāfiʿī's qawl jadīd. This demonstrates that scholarly authority within the madhhab was not restricted solely to the founding

imam, but remained open to reassessment in light of legal evidence and the methodological principles of the school. Thus, the seventh-century tanqīḥ movement represents an important example of the vitality and developmental capacity of Islamic law. This study examines the first major phase of tanqīḥ in the Shāfiʿī madhhab, focusing on the scholarly foundations of the preferences and critiques advanced by al-Rāfiʿī and al-Nawawī. It argues that Islamic jurisprudence possesses a dynamic structure capable of development and renewal when grounded in valid legal evidence. The study also highlights the possibility of reassessing certain fatwās that have become difficult or impractical to apply, without departing from the methodological framework of the madhhab. In conclusion, the tanqīḥ movements within the Shāfiʿī school demonstrate that Islamic law is not a rigid system resistant to change, but a living and evolving discipline shaped by sound evidence and practical necessity.

Keywords: fiqh, juridical renewal, tanqīḥ, tarjīḥ, al-Rāfiʿī, al-Nawawī.

التأسيس المقاصدي لفقه الموازنات عند العز بن عبد السلام في القرن السابع الهجري

Naim HANK

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
nhank@fsm.edu.tr
Orcid: 0000-0002-3597-6308

الملخص

يتناول هذا البحث دور الإمام العز بن عبد السلام (ت 660هـ/1262م) في التأسيس المنهجي لفقه الموازنات بين المصالح، من خلال الكشف عن المعايير التي اعتمدها في الترجيح بين المصالح المتعارضة والمتزاحمة، وبيان أثر ذلك في بناء نظرية مقاصدية متكاملة أسهمت في تطوير الاجتهاد الفقهي في القرن السابع الهجري، ولا سيما في أواخر العصر الأيوبي وبدايات العصر المملوكي في مصر والشام. وتنبع أهمية البحث من كون العز بن عبد السلام من أبرز من نقل النظر المقاصدي من الإطار النظري إلى التنزيل العملي، عبر تأسيس قواعد دقيقة للموازنة بين المصالح، أصبحت لاحقًا من المرتكزات الأساسية في الفكر المقاصدي والفقهي. وتتمثل إشكالية البحث في بيان الكيفية التي أسهم بها العز بن عبد السلام في تأسيس فقه الموازنات بين المصالح، والمعايير التي اعتمدها في عملية الترجيح عند التعارض، ومدى أصالة هذه المعايير وأثرها في ضبط الاجتهاد الفقهي خلال التحولات السياسية والفكرية التي شهدها القرن السابع الهجري، خاصة مع الانتقال من الحكم الأيوبي إلى بدايات الدولة المملوكية. كما يناقش البحث طبيعة البناء المقاصدي عند العز، وعلاقته بتحقيق مقاصد الشريعة في حفظ المصالح وترتيبها وفق مراتبها ودرجات تحققها. واعتمد البحث المنهج الاستقرائي التحليلي، من خلال تتبع النصوص والقواعد التي قررها العز بن عبد السلام في مؤلفاته، ولاسيما كتاب «قواعد الأحكام في مصالح الأنام»، ثم تحليلها واستخراج الأصول والمعايير الحاكمة لمنهج الموازنة بين المصالح. كما استفاد البحث من المنهج المقاصدي في تفسير البنية الكلية لفكر العز وربط قواعده الجزئية بمقاصد الشريعة العامة، مع ربط ذلك بالسياق العلمي والسياسي للعصر المملوكي المبكر الذي عاش العز جزءًا مهمًا من أحداثه وتحولاته. وقد تناول البحث جملة من المعايير التي أسس بها العز بن عبد السلام فقه الموازنات، من أبرزها: تقديم أعلى المصلحتين رتبة، وتقديم الأقوى نوعًا من الضروريات، والترجيح بحسب قوة الحكم التكليفي، والموازنة بين المصالح من حيث المقدار والكثرة، وتقديم أدوم المصالح نفعًا، والمصلحة المجمع عليها، والمصلحة العامة على الخاصة، إضافة إلى معيار تحقق المصلحة وواقعية وجودها. كما أبرز البحث أن العز لم يقتصر على التنظير، بل مارس تطبيقًا عمليًا لهذه المعايير في القضايا الفقهية والسياسية والاجتماعية التي شهدها العصر الأيوبي والمملوكي، مما جعله من أوائل من أصلوا لفقه الموازنات بصياغة منهجية متكاملة في القرن السابع الهجري.

الكلمات المفتاحية: أصول الفقه، فقه الموازنات، المقاصد الشرعية، العز بن عبد السلام، القرن السابع الهجري.

The Maqāṣid-Based Foundation of the Jurisprudence of Balancing Interests by al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām in the Seventh Islamic Century

Abstract

This study examines the role of al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām (d. 660 AH/1262 CE) in establishing the methodological foundations of the jurisprudence of balancing interests (*fiqh al-muwāzanāt bayna al-maṣāliḥ*). It explores the criteria he employed in weighing competing and conflicting interests and analyzes their contribution to the construction of an integrated maqāṣid-oriented theory that significantly influenced the development of Islamic legal reasoning during the seventh Islamic

century, particularly in the late Ayyubid and early Mamluk periods in Egypt and the Levant (Bilād al-Shām). The significance of this study lies in the fact that al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām was among the foremost jurists who transformed maqāṣid discourse from a largely theoretical framework into a practical juristic methodology through the formulation of precise principles for balancing interests, principles that later became foundational within maqāṣid and legal thought. The study addresses the central question of how al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām contributed to the establishment of the jurisprudence of balancing interests, the criteria he adopted in the process of legal preference (*tarjīḥ*) in cases of conflict, and the extent to which these criteria represented an original contribution to regulating juristic reasoning amid the political and intellectual transformations of the seventh Islamic century, especially during the transition from Ayyubid to early Mamluk rule. The study also investigates the nature of al-ʿIzz's maqāṣid-based framework and its relationship to the realization of the objectives of Sharīʿa through the preservation, hierarchy, and verification of interests. Methodologically, the study adopts an inductive and analytical approach by tracing the legal maxims and theoretical principles articulated by al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām in his works, particularly *Qawāʿid al-Aḥkām fī Maṣāliḥ al-Anām*. These materials are then analyzed to identify the governing principles and criteria underlying his methodology of balancing interests. The study further employs a maqāṣid-oriented analytical framework to interpret the broader intellectual structure of al-ʿIzz's legal thought and to connect his particular juristic principles with the universal objectives of Islamic law, while situating them within the scholarly and political context of the early Mamluk era. The study demonstrates that al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām established several foundational criteria for balancing interests, including prioritizing the higher-ranked interest, preferring stronger essential necessities, weighing interests according to the normative force of legal rulings, balancing interests in terms of quantity and magnitude, prioritizing enduring benefits over temporary ones, preferring consensually recognized interests, and giving precedence to public interests over private ones, in addition to considering the degree of certainty and actual realization of the interest in question. The study further argues that al-ʿIzz did not confine himself to theoretical elaboration; rather, he applied these principles practically in legal, political, and social issues characteristic of the Ayyubid and Mamluk contexts. This positioned him among the earliest scholars to formulate a coherent and systematic theory of the jurisprudence of balancing interests in the seventh Islamic century.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Jurisprudence of Balancing Interests, Maqasid al-Sharia, al-Izz ibn Abd al-Salam, Seventh Islamic Century,

الفتوى وتحوّلاتها المنهجية في القرن السابع الهجري (600–699هـ)

د. أحمد سعيد أرسلان
عضو هيئة علماء فلسطين
dokuzeylul1989@gmail.com

ملخص

تتناول هذه الدراسة موضوع "الفتوى وتحوّلاتها المنهجية في القرن السابع الهجري (600–699هـ)" بوصفه مرحلة حاسمة في تاريخ الفقه الإسلامي، حيث أعاد هذا القرن تشكيل وظيفة الفتوى ومنهجيتها في سياق تحولات سياسية وعلمية كبرى، أبرزها سقوط بغداد سنة 656هـ، وصعود الدولة المملوكية، وتزايد الضغوط الخارجية المتمثلة في الغزو المغولي والحملات الصليبية. ويهدف البحث إلى تحليل الكيفية التي تطورت بها الفتوى من كونها ممارسة اجتهادية فردية واسعة إلى ممارسة أكثر انضباطًا ضمن الأطر المذهبية والمؤسسية، مع تتبع أثر السياق التاريخي في هذا التحول .ينطلق البحث من إشكالية رئيسية مفادها: إلى أي مدى أسهمت التحولات السياسية والعلمية في القرن السابع الهجري في إعادة تشكيل منهجية الفتوى، وما طبيعة التغير الذي طرأ على علاقتها بالاجتهاد والمذهب والواقع؟ ولتحقيق ذلك، يعتمد البحث المنهج التاريخي التحليلي القائم على دراسة السياق التاريخي للقرن السابع، وتحليل النصوص الفقهية والفتاوى، وربطها بالبنية المؤسسية للعلماء والقضاء، مع توظيف منهج المقارنة بين الاتجاهات الفقهية داخل المذاهب المختلفة .وتخلص الدراسة إلى أن الفتوى في هذا القرن شهدت تحولات منهجية بارزة، تمثلت في ترسيخ الالتزام المذهبي بوصفه الإطار الغالب للإفتاء، وتزايد الاعتماد على المدونات الفقهية المعتمدة بدل الاجتهاد المطلق، مقابل توسع واضح في فقه النوازل بوصفه استجابة مباشرة للتحولات السياسية والاجتماعية. كما تشير النتائج إلى بروز ملامح "مأسسة غير مباشرة" للفتوى من خلال ارتباطها المتزايد بالقضاء والسلطة السياسية في البيئة المملوكية، وظهور مجموعات الفتاوى بوصفها شكلًا من أشكال التراكم العلمي الجماعي .ويتمثل الإسهام المفاهيمي والنظري للبحث في إعادة قراءة مفهوم "انغلاق الاجتهاد" في هذا القرن، حيث يقدم البحث تصورًا بديلًا يرى أن ما حدث لم يكن انحسارًا للاجتهاد، بل إعادة تنظيم له داخل بنية مذهبية ومؤسسية أكثر ضبطًا، مع اتساع في المجال التطبيقي عبر فقه النوازل. كما يسهم في تطوير فهم العلاقة بين الفتوى والسياق التاريخي بوصفها علاقة بنيوية وليست ظرفية .وتبرز الدراسة من خلال تحليل نماذج لعلماء مثل العز بن عبد السلام وابن قدامة المقدسي وبدايات ابن تيمية، أن الفتوى في القرن السابع كانت مجالًا ديناميكيًا يجمع بين المحافظة على البنية المذهبية وإعادة توجيهها نحو الواقع المتغير.

الكلمات المفتاحية :الفتوى، القرن السابع الهجري، فقه النوازل، المذهب الفقهي، الاجتهاد.

Abstract

This study examines the "Fatwa and Its Methodological Transformations in the Seventh Hijri Century (600–699 AH / 1203–1300 CE)" as a pivotal phase in the history of Islamic jurisprudence (fiqh), during which the function and methodology of fatwa production underwent significant restructuring. This transformation occurred within a broader context of major political and intellectual shifts, most notably the fall of Baghdad in 656 AH, the rise of the Mamluk state in Egypt and the Levant, and the intensified external pressures posed by the Mongol invasions and the Crusades. The primary objective of this research is to analyze how these historical developments reshaped the fatwa from an individual exercise of juristic reasoning into a more disciplined practice embedded within madhhab-based and semi-institutional frameworks.

The central research question asks: to what extent did the political and intellectual transformations of the seventh century AH contribute to reshaping the methodology of fatwa, and how did this affect its relationship with ijtihad, madhhab affiliation, and lived reality? To address this question, the study adopts a historical-analytical methodology, combining contextual historical analysis with textual examination of juristic writings and fatwa collections. It further employs a comparative approach to highlight methodological differences across major legal schools and scholarly traditions of the period.The findings demonstrate that fatwa practice in the seventh century AH was characterized by a strengthened adherence to established madhhabs, with increasing reliance on authoritative legal manuals and abridged juristic texts rather than unrestricted independent reasoning (ijtihad mutlaq). At the same time, there was a noticeable expansion in the domain of nawazil (new legal cases), driven by the urgency of unprecedented political and social conditions. The study also identifies an emerging form of "indirect institutionalization" of fatwa, reflected in its closer integration with judicial structures and political authority under Mamluk governance, as well as the compilation of collective fatwa literature representing cumulative scholarly authority. The conceptual and theoretical contribution of this research lies in challenging the conventional narrative of "the closure of ijtihad" in this period. Instead, it proposes that what occurred was not the cessation of juristic reasoning but its reconfiguration within more structured madhhab-bound and institutionally influenced frameworks. This reinterpretation also highlights the dynamic interaction between fatwa and historical context as a constitutive rather than incidental relationship. Through the examination of scholars such as Izz al-Din ibn Abd al-Salam, Ibn Qudamah al-Maqdisi, and the early intellectual trajectory of Ibn Taymiyyah, the study illustrates the coexistence of madhhab consolidation and emerging tendencies toward textual and contextual re-engagement.

Keywords: Fatwa, Seventh Hijri Century, Nawazil (Legal Novelties), Islamic Legal Schools (Madhhabs), Ijtihad.

الفقه العملي المالكي بالغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري ـ دراسة في خصائص نظامي القضاء والتوثيق بالمغرب والأندلس ـ

د. الطيب لمنوار

أستاذ الفقه، مؤسسة دار الحديث الحسنية، جامعة القرويين
الرباط/المغرب
tayeblamnaouar@gmail.com
Orcid.org/0009-0008-8498-0435

ملخص

يسعى مشروع البحث إلى إبراز مكانة القرن السابع الهجري في علم الفقه؛ وتحديدا الفقه العملي المالكي المتعلق بالقضاء والتوثيق. وسوف يقتصر البحث على بيان خصائص فقه القضاء والتوثيق بالمغرب والأندلس في أواخر حكم الدولة الموحدية وبداية حكم الدولة المرينية. ويهدف البحث إلى الوقوف على مدى صحة أو خطأ من يرى أن الإنتاج الفقهي والقضائي المالكيين كان ضعيفا في القرن السابع الهجري، وأن هذا القرن كان عالة على القرون السابقة في الفنين المذكورين (القضاء والتوثيق). ومن أجل إثبات أو نفي هذا الرأي، يتعين الرجوع إلى كتب الفهارس والأعلام من أجل انتقاء الفقهاء والقضاة المبرزين في الفقه العملي المالكي بالمغرب والأندلس، والبحث عن إنتاجهم الفقهي، ثم النظر في أهمية الموجود منه على مستوى المنهج والمضمون؛ وذلك كله من أجل رصد مظاهر تطور الفقه العملي المالكي في القرن السابع الهجري.

Maliki Applied Jurisprudence in the Islamic West during the 7th century AH: A study of the judicial and the documentation systems in morocco and Andalusia

Abstract

This research project aims to highlight the prominent position of the 7th century AH in the field of Islamic jurisprudence (fiqh), specifically in practical, military, and legal matters related to the judiciary and documentation. The research will focus on outlining the characteristics of legal and documentation jurisprudence in Morocco and Andalusia during the Almohad and early Marinid periods. The research also aims to determine the validity of the view that Maliki legal and judicial output was weak in the 7th century AH, and that this century was dependent on previous centuries in these two fields (the judiciary and documentation). In order to prove or disprove this opinion, it is necessary to refer to the books of indexes and biographies in order to select the prominent jurists and judges in practical Maliki jurisprudence in Morocco and Andalusia, and to search for their jurisprudential output, and then to consider the importance of what exists of it in terms of methodology and content; all of this is in order to monitor the manifestations of the development of practical Maliki jurisprudence in the seventh century AH.

الأسس الفقهية للمعاملات المالية في القرن السابع الهجري وأثرها في المالية الإسلامية المعاصرة – القرافي أنموذجا-

حمزة رشيد زحالي

دكتور. التخصص الدقيق: الفقه المقارن
كلية العلوم الإسلامية جامعة الجزائر 1
hamzazahali10@gmail.com

الملخص

على اختلاف أزمنة الناس اتسع مجال المعاملات المالية، مما أدى إلى بروز الاجتهاد التأصيلي؛ قصد تحقيق التوازن بين الثوابت الشرعية، ومتطلبات الواقع. ومن الأزمنة التي برز فيها: القرن الهجري السابع الذي ظهر فيه شهاب الدين القرافي، حيث ساهم في تأصيل القواعد الفقهية الضابطة للمعاملات المالية. وقد استمر الاعتناء بهذه الأصول تكييفا وتنزيلا، حتى هذا العصر. وعليه فإن هذا البحث يسعى إلى بيان الأسس الفقهية للمعاملات المالية في القرن الهجري السابع، من خلال إبراز اجتهادات شهاب الدين القرافي وبيان امتداداتها في الصيرفة الإسلامية المعاصرة.

الكلمات المفتاحية: المعاملات المالية المعاصرة–التأصيل الفقهي – القرن الهجري السابع– النوازل–القرافي.

The Jurisprudential Foundations of Financial Transactions in the Seventh Hijri Century and Their – Impact on Contemporary Islamic Finance – Al-Qarafi as a Model

Abstract

Across different historical periods, the scope of financial transactions expanded due to the diversity of human dealings, which led to the emergence of jurisprudential foundational reasoning (ijtihād taʾṣīlī) aimed at achieving a balance between established Sharīʿa principles and the requirements of changing reality. One of the periods in which this approach became particularly evident is the seventh Hijri century, which witnessed the emergence of Shihab al-Din al-Qarafi , who contributed to the systematization of the jurisprudential rules governing financial transactions. These foundational principles continued to receive scholarly attention through adaptation and practical application up to the present era. Accordingly, this research aims to examine the jurisprudential foundations of financial transactions in the seventh Hijri century by highlighting the scholarly contributions of al-Qarafi and exploring their extensions in contemporary Islamic finance**.**

Keywords: Contemporary financial transactions – Jurisprudential foundation (taʾṣīl fiqhī) – Seventh Hijri century – Juristic contemporary issues (nawāzil) – Al-Qarafi

إسهامات المدرسة الأصولية المالكية في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري: ملامح التأصيل والتجديد في بنية المعرفة الفقهية

أ. د. سعاد أوهاب

جامعة الجزائر1-كلية العلوم الإسلامية

الملخص

يمثل القرن السابع الهجري مرحلةً مفصلية في تاريخ العلوم الإسلامية، حيث بلغت العديد من المعارف الشرعية درجة من النضج المنهجي والتكامل العلمي، رغم الاضطرابات السياسية وعدم الاستقرار الذي ساد خلال هذه الحقبة التاريخية إلا أنه برز كوكبة من العلماء في مشرق العالم الاسلامي ومغربه ساهمت في تطور العلوم، وكان لعلم أصول الفقه نصيب وافر من هذا التطور. وقد أسهم علماء المالكية في الغرب الإسلامي في ترسيخ الدرس الأصولي وتطوير بنيته المعرفية، من خلال جهود علمية جمعت بين التحقيق النظري والتطبيق الفقهي. -يهدف هذا البحث إلى إبراز إسهامات علماء الأصول المالكية في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري، بالكشف عن مظاهر التأصيل والتجديد التي أسهمت في بناء المعرفة الفقهية وتطوير أدوات الاجتهاد. ويتناول البحث نموذجين من أعلام هذه المرحلة، ممن أسهموا في ضبط المفاهيم الأصولية، وتحرير المصطلحات العلمية، وتعميق الصلة بين أصول الفقه والقواعد الفقهية ومقاصد الشريعة، وقد انعكست هذه الجهود في ازدهار التأليف الأصولي وانتشار حلقات التدريس والمناظرات العلمية في حواضر الغرب الإسلامي. واخترت لعرض هذا المنهج الإمامين: شهاب الدين القرافي وأبو الحسن الأبياري. ومن هنا تتمثل إشكالية البحث في السؤال الآتي:إلى أي مدى أسهم علماء أصول الفقه المالكية في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري في تطوير الدرس الأصولي، وهل اقتصر دورهم على تلقي الموروث الأصولي المشرقي، أم أسهموا في إعادة إنتاجه وتطويره بما أدى إلى تشكل ملامح خصوصية منهجية انعكست على بناء المعرفة الفقهية؟ وتتفرع عن هذه الإشكالية مجموعة من الأسئلة:-ما ملامح الحركة التشريعية في القرن السابع الهجري؟-ما هي خصائص التأليف في أصول الفقه خلال القرن السابع الهجري وما طبيعة العلاقة العلمية بين المشرق والغرب الإسلامي في هذا المجال؟-ما مظاهر التلقي والنقد عند الإمام أبي الحسن الأبياري؟-ما الإضافة التي قدمها الإمام القرافي في بناء العلاقة بين الأصول والفروع والقواعد؟-هل يمكن الحديث عن خصوصية منهجية للدرس الأصولي المالكي في الغرب الإسلامي؟ويعتمد البحث على المنهج التاريخي والوصفي والتحليلي المقارن، مع جعل المصنفات الأصولية مادة أساسية للتحليل واستقراء نصوص الأصوليين، والمنهج المقارن عند بيان وجوه التفاعل على المصادر الأصلية.وانتظم البحث في مقدمة ومبحثين وخاتمة. المبحث الأول: الحركة التشريعية في القرن السابع الهجري.المطلب الأول: الحالة السياسية وأثرها على الحركة العلمية في القرن السابع. المطلب الثاني: مظاهر النشاط العلمي في الغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري. المبحث الثاني: إسهامات علماء الغرب الإسلامي في علم أصول الفقه خلال القرن السابع الهجري. المطلب الأول: خصائص علم أصول الفقه في القرن السابع وأهم مؤلفاته. المطلب الثاني: أبو الحسن الأبياري وإعادة قراءة الموروث الأصولي. المطلب الثالث: القرافي وبناء التكامل بين الأصول والفروع عبر فن القواعد والمقاصد. الخاتمة: نتائج البحث والتوصيات. ويخلص البحث إلى أن علماء الغرب الإسلامي في القرن السابع الهجري أسهموا إسهامًا أصيلًا في تطور علم أصول الفقه، وأن الأبياري والقرافي يمثلان نموذجين بارزين لهذا العطاء؛ فقد جمع الأبياري بين استيعاب التراث الأصولي ونقده واستدراكه، بينما بلغ القرافي درجة متقدمة في التحرير والتقعيد وربط الأصول بالفروع والقواعد بالتطبيق. ومن ثم فإن دراسة إنتاجهما تكشف عن حيوية المدرسة الأصولية في الغرب الإسلامي، وعن دورها في تطوير الفكر الأصولي المالكي والإسلامي عمومًا، وتؤكد الحاجة إلى مزيد من الدراسات المتخصصة في تراث هذه المدرسة وإسهامات أعلامها.

الكلمات المفتاحية: أصول الفقه المالكي – الغرب الإسلامي – القرن السابع الهجري – التأصيل الأصولي – المعرفة الفقهية.

Contributions of the Maliki School of Legal Theory in the Islamic West during the Seventh Century AH: Features of Foundational Development and Renewal in the Structure of Juristic Knowledge

Abstract

The seventh century AH represents an important stage in the history of Islamic sciences, witnessing significant methodological development in religious scholarship despite the political instability of the period. Maliki scholars in the Islamic West contributed to consolidating Usul al-Fiqh (Islamic legal theory) and developing its intellectual structure by combining theoretical foundations with juristic application. This study aims to highlight the contributions of Maliki legal theorists during the seventh century AH and examine the features of foundational development and renewal that shaped juristic knowledge and advanced the tools of ijtihad. It focuses on two prominent scholars, Imam Shihab al-Din al-Qarafi and Abu al-Hasan al-Ibyari, examining their efforts to refine legal-theoretical concepts and terminology and deepen the relationship between Usul al-Fiqh, legal maxims, and the objectives of Islamic law. The study concludes that these contributions helped reorganize juristic knowledge and establish a methodology combining theoretical foundations with practical application, making this period an important stage in the development of Islamic legal Theo.

Keyword: Maliki legal theory – Western Islamic world – seventh century AH –

من الخلافة إلى الدولة السياسية: تحوّل فكر القانون العام في مؤلفات مفكري المسلمين في القرن السابع الهجري

عبدالغفار حسين اف

باحث في العلوم الإسلامية والقانونية (من طاجيكستان)
said.ali03011988@gmail.com

الملخص

يُعَدّ القرن السابع الهجري من أكثر المراحل التاريخية تأثيرًا وأزمةً في تاريخ الحضارة الإسلامية، إذ تزامن مع الغزو المغولي وسقوط الخلافة العباسية وتفكك البنية السياسية للعالم الإسلامي، الأمر الذي أدى إلى ظهور تحولات فكرية عميقة في مجال الفكر السياسي والقانوني الإسلامي. وقد دفعت هذه الأزمات العلماء والمفكرين المسلمين إلى إعادة النظر في أسس الشرعية السياسية، ووظائف الدولة، ومفهوم النظام العام، بما يضمن الحفاظ على وحدة المجتمع واستمرار الحضارة الإسلامية في ظل ظروف الاضطراب والانهيار السياسي. وفي هذا الإطار، سعى المفكرون المسلمون إلى إعادة صياغة العلاقة بين الدين والسلطة والمجتمع، وتقديم تصورات جديدة للحكم تقوم على تحقيق الاستقرار والعدالة والمصلحة العامة. يعتمد البحث منهجاً تحليلياً مقارناً مستندةً إلى المصادر التاريخية والفقهية والفلسفية السياسية، بهدف تحليل تطور الفكر المرتبط بالقانون العام في مؤلفات ثلاثة مفكرين محوريين يمثّلون مسارات فكرية متمايزة: العز بن عبد السلام الذي أسّس لمبدأ المصلحة العامة بوصفها معياراً مستقلاً للشرعية في كتابه قواعد الأحكام؛ ونصير الدين الطوسي الذي أرسى في أخلاق ناصري تمييزاً منهجياً بين الدولة كضرورة عقلية والإمامة كمفهوم ديني؛ وابن قدامة المقدسي الذي أعاد صياغة شروط الولاية العامة في واقع غياب الخليفة. وتُظهر نتائج الدراسة أن الفكر السياسي والقانوني في هذه المرحلة شهد انتقالًا تدريجيًا من التركيز التقليدي على مؤسسة الخلافة إلى الاهتمام بكفاءة السلطة السياسية وتحقيق المصلحة العامة وترسيخ العدالة الاجتماعية وحماية حقوق الأفراد وصيانة الأمن والاستقرار. كما أسهمت مفاهيم مثل المصلحة العامة، والعدالة السياسية، ومسؤولية الحاكم، والرقابة المجتمعية على السلطة، وحفظ النظام العام، في بناء إطار نظري لقانون عام إسلامي يهدف إلى تعزيز تماسك المجتمع وضمان استمرارية النظام الحضاري في أوقات الأزمات. وتخلص الدراسة إلى أن هذه التحولات الفكرية أسهمت في الانتقال التدريجي من نموذج الخلافة المركزية إلى أنماط أكثر تنوعًا ومرونة في الحكم، الأمر الذي يتيح إمكانية إعادة قراءة بعض هذه التصورات في ضوء مفاهيم الحوكمة والقانون العام المعاصر في المجتمعات الإسلامية الحديثة.

الكلمات المفتاحية: الخلافة، القانون العام الإسلامي، السياسة الشرعية، المصلحة العامة، العز بن عبد السلام، نصير الدين الطوسي، ابن قدامة المقدسي، القرن السابع الهجري،

From the Caliphate to the Political State: The Transformation of Public Law Thought in the Works of Seventh-Century Muslim Thinkers

Abstract

The seventh century AH (thirteenth century CE) represents one of the most critical and transformative periods in the history of Islamic civilization. This era coincided with the Mongol invasions, the fall of the Abbasid Caliphate, and the fragmentation of the political structure of the Islamic world, developments that generated profound intellectual and political transformations in Islamic political and legal thought. These crises compelled Muslim scholars and intellectuals to reconsider the foundations of political legitimacy, the functions of the state, and the concept of public order in ways that could preserve social unity and ensure the continuity of Islamic

civilization amid political instability and institutional collapse. Within this context, Muslim thinkers sought to redefine the relationship between religion, political authority, and society by proposing new conceptions of governance grounded in stability, justice, and the public good. The research adopts a comparative analytical approach based on historical, jurisprudential, and political philosophical sources, with the aim of analyzing the development of thought related to public law in the works of three pivotal thinkers who represent distinct intellectual paths: Al-Izz ibn Abd al-Salam, who established the principle of public interest as an independent criterion for legitimacy in his book Qawa'id al-Ahkam; Nasir al-Din al-Tusi, who established in his Akhlaq Nasiri a systematic distinction between the state as a rational necessity and the imamate as a religious concept; and Ibn Qudamah al-Maqdisi, who reformulated the conditions of general guardianship in the reality of the absence of the caliph. The findings demonstrate that political and legal thought during this period gradually shifted from a traditional focus on the institution of the caliphate toward concerns with governmental effectiveness, public welfare, social justice, the protection of individual rights, and the preservation of security and stability. Concepts such as public interest (maslahah), political justice, governmental responsibility, social oversight of authority, and the preservation of public order contributed to the formation of a theoretical framework for Islamic public law aimed at maintaining social cohesion and civilizational continuity during times of crisis. The study concludes that these intellectual transformations facilitated a gradual transition from centralized caliphal authority to more flexible and diverse forms of governance, allowing certain aspects of these theories to be reinterpreted in light of contemporary concepts of governance and public law in modern Islamic societies.

Keywords: Caliphate, Islamic public law, Islamic political theory, Public interest, Al-Izz ibn Abd al-Salam, Nasir al-Din al-Tusi, Ibn Qudamah al-Maqdisi, 7th century AH.

TASAVVUF / SUFISM

التصوف

Şems-i Tebrîzî'nin İlmî Yönü ve Mevlevî Kaynakların Teşekkülündeki Rolü

Kamuran BOZKURT

Dr., Tahran Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Mezunu
kamuran_bozkurt@yahoo.com
0009-0004-0440-7251

Özet

Yedinci asrın mühim mutasavvıflarından biri olan ve Şems-i Tebrîzî olarak şöhret bulan Muhammed Şemseddin, ilk eğitimini Tebriz'de almıştır. Bu şehirde Şeyh Ebû Bekr-i Selebâf'ın manevî terbiyesinden geçmiş ve onun etkisinde kalmıştır. Ancak zamanla mânevî arayışını sürdürmek ve aradığı nitelikte bir mürşit bulmak ümidiyle farklı İslam coğrafyalarını dolaşmıştır. Bu seyahatleri sırasında büyük şahsiyetlerin sohbetlerinde bulunmuş, çeşitli âlim ve sûfîlerle ilmî mübahaseler gerçekleştirmiş, dinî ilimlere dair okumalar yapmış ve geniş bir birikim edinmiştir. Uzun süren bu arayış yolculuğunun sonunda Konya'ya gelmiştir. Şems-i Tebrîzî'nin Konya'daki sohbetlerinin derlenmesiyle oluşan Makâlât dikkatle incelendiğinde, onun geçmişte bazı araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi Mevlânâ'nın zihninde kurgulanmış hayalî bir şahsiyet olmadığı yahut ümmi/cahil bir kimse olarak değerlendirilemeyeceği açıkça görülmektedir. Eser, Şems'in Kur'an, hadis ve fıkıh başta olmak üzere dinî ilimlerle ilişkisini ve bu alanlardaki birikimini ortaya koymaktadır. Konuşmalarında Kur'an âyetleri ile hadisleri bağlama uygun şekilde kullanması, âyetlere yer yer kendine özgü işârî yorumlar getirmesi ve Arapçaya vukufu, bu birikimin göstergelerindendir. Ayrıca Şâfiî mezhebinin önemli kaynaklarından et-Tenbîh adlı eseri okuduğunu belirtmesi, yeri geldikçe farklı şair ve mutasavvıflardan şiirler ile hikmetli sözler nakletmesi, onun ilmî donanımını göstermektedir. Bunun yanında Anadolu'nun bazı şehirlerinde Kur'an muallimliği yaptığı da yine aynı eserde zikredilmektedir. Şems'in söz söyleme ve düşüncelerini dile getirme biçimi de Makâlât'ta dikkat çeken hususlardandır. Bu çalışmada, metin analizi yöntemiyle Şems-i Tebrîzî'nin eğitim hayatı, ilim ve mürşit arayışıyla dolaştığı İslam coğrafyaları, bu seyahatler sırasında görüştüğü âlim ve sûfîler, buralarda meşk ettiği dinî ilimler ve edindiği geniş malumat ele alınacaktır. Ayrıca onun bu birikim sayesinde dönemin büyük mutasavvıflarıyla girdiği fikrî mübahaseler de incelenecektir. Bunun yanında, böylesine derin bir ilmî birikime sahip bir şahsiyetin neden müstakil bir eser kaleme almadığı ve yazı yazmaktan neden kaçındığı hususu, Makâlât'tan getirilecek özgün örnekler üzerinden açıklığa kavuşturulacaktır. Çalışmanın temel özgünlüğü ve önemi, Şems-i Tebrîzî'nin bizzat eser yazmamış olmasına rağmen, söz ve düşüncelerinin erken dönem Mevlevî kaynaklara yansımalarını ortaya koymasından ileri gelmektedir. Bu çerçevede, Makâlât ile Mesnevî'deki ortak kıssa ve anlatılar, Şems'in Dîvân-ı Kebîr'deki yansımaları ile Sultan Veled'in İbtidânâme'si ve Sipehsâlâr'ın Risâle'sinde onun söz ve şahsiyetine ilişkin izler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Şems-i Tebrîzî, Makâlât, Dini İlimler, Mevlevî Kaynaklar, Metin Analizi

Shams-i Tabrizi's Scholarly Identity and His Role in the Formation of Mevlevi Sources

Abstract

Muhammad Shams al-Din, widely known as Shams al-Tabrizi and regarded as one of the prominent Sufis of the seventh century, received his early education in Tabriz. There, he underwent the spiritual training of Shaykh Abu Bakr al-Sallaf and was influenced by him. In time, however, he travelled to various regions of the Islamic world in pursuit of his spiritual quest and in the hope of finding a spiritual guide possessing the qualities he sought. During these journeys, he attended the gatherings of eminent figures, engaged in scholarly discussions (scholarly exchanges yerine daha aktif bir mübahase karşılığı) with various scholars and Sufis, pursued studies in the religious sciences, and acquired a broad body of knowledge (veya extensive knowledge). At the end of this long journey of spiritual seeking, he arrived in Konya. A close examination of Maqalat, compiled from Shams al-Tabrizi's conversations in Konya, clearly shows that he was neither an imaginary figure constructed in Rumi's mind, as some researchers had previously claimed, nor a person who could be regarded as unlettered or ignorant. The work reveals Shams's engagement with the religious sciences, particularly the Qur'an, hadith, and Islamic jurisprudence, as well as his learning in these fields. His use of Qur'anic verses and hadiths in accordance with the context of his discussions, his occasional presentation of distinctive esoteric (işârî kavramının akademik karşılığı olarak ezoterik veya ishari) interpretations of Qur'anic verses, and his command of Arabic are among the indications of this learning. Furthermore, his statement that he had studied al-Tanbih, an important work in the Shafi'i school of law, together with his quotations of poetry and wise sayings from various poets and Sufis, reflects his scholarly competence (demonstrates yerine reflects kullanmak önceki cümledeki kelime tekrarını önler). The same work also recounts that he taught the Qur'an in certain towns of Anatolia. Shams's manner of speaking and expressing his thoughts is another notable feature of Maqalat. Using textual analysis, this study examines Shams al-Tabrizi's educational background, the regions of the Islamic world he travelled through in pursuit of knowledge and a spiritual guide, the scholars and Sufis he encountered during these journeys, the religious sciences he studied, and the extensive knowledge he acquired. It also investigates the intellectual discussions he held with prominent Sufis of his time in light of this learning. In addition, the study explores why a figure possessing such extensive scholarly learning did not compose an independent work and why he refrained from writing, drawing on specific examples from Maqalat. The originality and significance of this study lie in demonstrating how Shams al-Tabrizi's words and ideas were reflected in early Mevlevi sources, despite the fact that he did not compose a work of his own. In this context, the study examines the shared stories and narratives in Maqalat and the Mathnawi, the reflections of Shams in the Divan-i Kabir, and traces of his words and persona in Sultan Walad's Ibtidanama and Sipehsalar's Risala.

Keywords: Sufism, Shams-i Tabrizi, *Makālāt*, Scholarship, Mevlevi Sources, Textual Analysis

7./13. Yüzyılda İbnü'l-Arabî'nin Başlattığı Telif Hareketliliğine Bir Örnek: Cendî'nin *Fusûs* Şerhi

Ercan ALKAN

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf
ercan.alkan@marmara.edu.tr
Orcid: 0000-0002-1530-9858

Özet

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), 7./13. yüzyılın etkili sûfî düşünürlerinden biridir. Endülüs'ten Şam'a uzanan ilmî yolculuğu, onu İslam coğrafyasının farklı merkezlerinde teşekkül eden birikimle temas ettirmiş; bu temas, yaşadığı dönemde çevresinde dikkate değer bir ilmî hareketliliğin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Velûd bir müellif olan İbnü'l-Arabî, gerek kendi telifleri gerekse eserleri etrafında gelişen şerh, ihtisar ve derleme faaliyetleriyle İslam ilim geleneği içinde güçlü bir telif hareketliliğine öncülük etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin öğretileri etrafında, kendi döneminden itibaren İbn Sevdekîn (ö. 646/1248), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve Afîfüddin Tilimsânî (ö. 690/1291) gibi isimler tarafından kaleme alınan eserler, ilgili literatürün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Büyük ölçüde İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini açıklama, tahkim etme ve sistematik biçimde derleme işlevi gören bu metinler arasında Sadreddin Konevî'nin eserleri ayrı bir konuma sahiptir. Konya'da, daha sonra tasavvuf tarihinin önemli müellifleri arasında yer alacak seçkin bir öğrenci kitlesine ders veren Konevî, İbnü'l-Arabî düşüncesinin teorik bir dille ifade edilmesinde ve Ekberî öğretinin İslam dünyasında dolaşıma girmesinde merkezi bir konumda yer almıştır. Bu çevrede yetişen isimler arasında Cendî, özellikle *Fusûsu'l-Hikem*'e yazdığı şerhle, söz konusu telif hareketliliğinin şerh geleneği içindeki en dikkat çekici örneklerinden birini ortaya koymuştur. Müeyyedüddin Cendî (ö. 691/1292 [?]) tarafından kaleme alınan bu şerhin yazımına Konya'da başlanmış, eser Tebriz'de tamamlanmıştır. Büyük ölçüde Konevî'nin perspektifini merkeze alan şerh, onun eserleri üzerinden şekillenen muhtevayla irtibatlı bir yapı arz eder. Cendî şerhini literatürde önemli kılan başlıca iki husus vardır. Bunlardan ilki, İbnü'l-Arabî'nin şahsî hayatına dair başka kaynaklarda kolaylıkla rastlanmayan bazı ayrıntılar ihtiva etmesidir. İkincisi ise kendisinden sonra kaleme alınan *Fusûs* şerhlerinin büyük kısmı için temel başvuru kaynaklarından biri hâline gelmesidir. Tebliğde öncelikle Cendî'nin şerhinde İbnü'l-Arabî'nin biyografisine ilişkin başka kaynaklarda bulunmayan ayrıntılar üzerinde durulacaktır. Ardından Cendî şerhinin literatürdeki etkisi, eserin en geniş bölümü olan Dîbâce şerhi üzerinden ele alınacaktır. Bu bağlamda önce Cendî'nin Dîbâce'de öne çıkardığı temel meseleler genel hatlarıyla değerlendirilecek; daha sonra İbnü'l-Arabî'nin Tanrı-insan tasavvuruna ilişkin önemli vurgular taşıdığı düşünülen ilâhî isimler ile varlık mertebeleri arasındaki ilişki, özellikle "Allah" isminin etimolojisi etrafında tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Arabî, Müeyyedüddin Cendî, *Fusûsu'l-Hikem*, Ekberî gelenek.

Al-Jandī's Commentary on the *Fuṣūṣ al-Ḥikam*: A Case Study in the Scholarly Production Initiated by Ibn al-ʿArabī in the Seventh/Thirteenth Century

Abstract

Ibn al-ʿArabī (d. 638/1240) was a major Sufi thinker of the seventh/thirteenth century. His scholarly journey from al-Andalus to Damascus brought him into contact with intellectual traditions that had taken shape in various centres of the Islamic world. This encounter contributed to the emergence of remarkable scholarly activity in the circles around him during his lifetime. As a prolific author, Ibn al-ʿArabī produced an extensive corpus that, together with the commentaries, abridgements, and compilations that developed around his works, catalyzed a vigorous process of scholarly production within the Islamic intellectual tradition. The works composed around Ibn al-ʿArabī's teachings, beginning in his own lifetime with figures such as Ibn Sawdakīn (d. 646/1248), Ṣadr al-Dīn al-Qūnawī (d. 673/1274), and ʿAfīf al-Dīn al-Tilimsānī (d. 690/1291), played an important role in shaping the relevant literature. These texts served largely to explicate, consolidate, and systematically arrange Ibn al-ʿArabī's doctrines. Among them, the writings of al-Qūnawī occupy a distinct position. Teaching in Konya to a distinguished circle of students who would later become major authors in the history of Sufism, al-Qūnawī held a central place in the theoretical articulation of Ibn al-ʿArabī's thought and in the circulation of Akbarian doctrine throughout the Islamic world. Within this circle, al-Jandī stands out for his commentary on the *Fuṣūṣ al-Ḥikam*, one of the most notable examples of this scholarly production within the commentarial tradition. This commentary, composed by Muʾayyad al-Dīn al-Jandī (d. 691/1292 [?]), was begun in Konya and completed in Tabriz. Closely aligned with al-Qūnawī's perspective, the work is deeply connected to the doctrinal content shaped through his master's writings. Two principal features account for its significance within the literature: first, it preserves certain details concerning Ibn al-ʿArabī's personal life that are scarcely documented in other sources; second, it became one of the principal points of reference for a large part of the subsequent commentarial tradition on the *Fuṣūṣ*. The paper first examines the biographical details concerning Ibn al-ʿArabī preserved in al-Jandī's commentary and then considers its impact on later literature through an analysis of the Dībāja, the most extensive section of the work. It outlines the principal issues foregrounded by al-Jandī in this section before turning to the relationship between the divine names and the levels of being, particularly in connection with the etymology of the name "Allāh."

Keywords: Ibn al-ʿArabī, Muʾayyad al-Dīn al-Jandī, *Fuṣūṣ al-Ḥikam*, Akbarian tradition.

VII. Asırda Dinî-Tasavvufî Edebiyatta Tahkiye ve Alegoriyi İnşa Edenler: Ferîdüddin Attar, Mevlânâ ve Saʿdî-i Şirâzî

Serap DENİZMEN

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
sdenizmen@kastamonu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-7724-7998

Özet

Tasavvuf teşekkül dönemini yaklaşık olarak VI. asırda tamamladığında tasavvufî kavram, teori ve sufi biyografilerine dâir pek çok eser kaleme alınmış, geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Gazneli Hakîm Senâî (ö. 1131) hem yazdığı sufiyâne gazellerle hem de *Hadîkatü'l-Hakīka* adlı tasavvufî mesnevisi ile İslam coğrafyasının ilk mutasavvıf şâiri olarak kabul görmüştür. Selis, metin ve yalın bir şiiri olan Senâî tarzı ve tavrıyla kendisinden sonra gelenlere ilham vermiştir. Ferîdüddin Attar (ö. 1221) Senâî'den aldığı bayrağı zirveye taşıyarak estetik ve edebî değer taşıyan tasavvufî gazeller ve mesnevîler yazmıştır. *Mantıku't-tayr* adlı mesnevisi simurgu arayan otuz kuş üzerinden inşa ettiği alegoriyle sâlikin manevî yolculuğunu/seyrüsülûkunu çok başarılı bir şekilde sunmaktadır. Ana olay örgüsünü anlatırken bir yandan kısa hikaye ve sufi menkıbeleri ile metni beslemiştir. Sehl-i mümteni tarzındaki açık ve yalın söyleyişi eserlerinin çok kısa bir sürede İslam coğrafyasına yayılmasını sağlamıştır. Tahkiye üslubu, hal ve makamları sembolik dille anlatımı, kullandığı berrak dil Mevlânâ (ö. 1273) ve Saʿdî-i Şirâzî'yi (ö. 1292) derinden etkilemiştir; zîrâ *Mesnevî*'de ve *Bostân*'da Attar'ın etkilerini görmek mümkündür. Attar'ın tasavvufî söyleme giydirdiği bu estetik ve edebî tarz kendisinden sonra yazılan dinî-tasavvufî-hikemî eserlere ilham vermiş ve yeni bir yol açmıştır. Mevlânâ da *Mesnevî*'deki bazı hikayelerde alegoriyi kullanmış ancak o Attar'dan bir adım daha ileri geçerek kullandığı sembol ve remizleri şerh etmiştir. Saʿdî-i Şirâzî ise *Bostan*'da didaktik bir üslupla hikmet üzerinde durmuş; o da ahlakî öğretileri sunarken tahkiyeyi benimsemiştir. Her üç şâirin eseri müslümanlarca çok sevilmiş; özellikle Osmanlıda medreselerde okutulan ve Farsça öğretiminde kullanılan temel kitaplar arasına girmiştir. Kendi yaşadıkları çağda bu denli sevilmelerinin nedeni Moğol istilaları sebebiyle halkların manevî dünyasının kırılganlığını ve yorgunluğunu görüp ruhsal ihtiyaçlara cevap verebilen, kalpleri onaran, herkesin anlayabileceği eserler yazmış olmalarıdır. Bu bildiride her üç eserden örnekler sunularak şâirlerin tahkiye ve alegori üslupları analiz edilecek ve 13. asırda tasavvufî edebiyatın kazandığı ivme çığır açan üç şair ve üç eser üzerinden okunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf edebiyatı, mesnevi, Senâî, Attar, Mevlânâ, Saʿdî

The Pioneers of Narrative and Allegory in Religious and Sufi Literature in the 7th Century: Farid ud-Din Attar, Rumi, and Sa'di of Shiraz

Abstract

By the time Sufism had completed its formative period, around the sixth century AH, many works had been written on Sufi concepts, theories, and biographies, and an extensive body of literature had emerged. Through both his mystical ghazals and his Sufi mathnawī *Ḥadīqat al-Ḥaqīqa*, Ḥakīm Sanāʾī of Ghazna (d. 1131) came to be regarded as the first Sufi poet of the Islamic world. With his fluent, sound, and plain poetry, Sanāʾī's style and manner inspired those who came after him. Farīd ud-Dīn Attar (d. 1221) carried the banner he received from Sanāʾī to its peak, composing sufi ghazals and mathnawīs of considerable aesthetic and literary value. His mathnawī *Manṭiq al-Ṭayr* presents the spiritual journey of the seeker (*sayr wa sulūk*) with remarkable success through an allegory built around thirty birds in search of the Sīmurgh. While narrating the main plot, he enriched the text with short stories and Sufi hagiographic anecdotes (*manāqib*). His clear and plain diction, in the style of *sahl-i mumtaniʿ* (deceptively simple), enabled his works to spread throughout the Islamic world within a very short time. His narrative style, his symbolic rendering of spiritual states and stations (*aḥwāl* and *maqāmāt*), and his lucid language deeply influenced Rumi (d. 1273) and Saʿdī of Shiraz (d. 1292); indeed, Attar's influence can be traced in both the *Mathnawī* and the *Būstān*. The aesthetic and literary form in which Attar clothed Sufi discourse inspired the religious, mystical, and didactic-sapiential works written after him and opened a new path. Rumi also employed allegory in some of the stories of the *Mathnawī*, yet he went a step beyond Attar by explicating the symbols and allusions he used. Saʿdī of Shiraz, for his part, focused on wisdom in a didactic style in the *Būstān*, likewise adopting narrative as the vehicle for his ethical teachings. The works of all three poets were greatly cherished by Muslims and, particularly in the Ottoman world, came to be counted among the core texts taught in madrasas and used in Persian language instruction. The reason for their immense popularity in their own time lies in the fact that, perceiving the fragility and exhaustion of people's spiritual lives in the wake of the Mongol invasions, they wrote works accessible to all that answered spiritual needs and healed hearts. This paper analyzes the narrative and allegorical styles of these poets by presenting examples from each of the three works, and reads the momentum gained by Sufi literature in the thirteenth century through three groundbreaking poets and three works.

Keywords: Sufi literature, mathnawī, Sanai, Farid ud-Din Attar, Rumi, and Sa'di of Shiraz

Tarikat Kültürü ve İslâm Düşünce Gelenekleri: Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Mirsâdü'l-ibâd*'ı Üzerine Bir İnceleme

M. Nedim TAN

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf
nedim.tan@marmara.edu.tr
Orcid: 0000-0002-7360-0125

Özet

Tasavvuf tarihi literatüründe XIII. yüzyıl, gerek kendisini hazırlayan birikim gerekse sonraki süreçlere kazandırdığı ivme bakımından karşılaştırmalı okumalara oldukça elverişli bir dönemdir. Sûfîlerin Endülüs'ten Mâverâünnehir'e uzanan geniş bir coğrafyada kurdukları sosyal temaslara bağlı olarak yeni tavırlar geliştirdikleri bu yüzyıl, söz konusu dönüşümlerin yorumlanarak aktarıldığı köklü bir yazılı kültürün teşekkülüne de zemin hazırlamıştır. Bu süreçte tarikatlar, nispet edildikleri kurucu isimler etrafında gelişen çok yönlü etkileşimler aracılığıyla dinî kavrayış ve pratiklere yeni bağlamlar kazandırmış, böylece sosyal görünürlüklerini artırmışlardır. Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256), kaleme aldığı eserlerle, tarikatların kurumsal kimlik kazandığı ve İslâm kurumları tarihinin bir parçası hâline geldiği bu yüzyıldaki zihniyet genişlemesinin hem doğrudan tanığı hem de önemli bir yorumcusu olarak karşımıza çıkar. Telifi XIII. yüzyıl Anadolu'sunda tamamlanan ve I. Alâeddin Keykubad'a (ö. 634/1237) takdim edilen *Mirsâdü'l-ibâd*, bir taraftan Dâye'nin mensubu olduğu Kübrevî muhitin tasavvufî birikimini düzenli bir biçimde aktarırken, diğer taraftan farklı dinî tavır ve zümreleri gözeterek tarikat faaliyetlerine bağlam kazandıran bir bakış açısı ortaya koyar. Dâye, bu eserde insanın varlık yapısına ve hakikate ulaşma imkânına ilişkin meseleleri tasavvufî hafızanın yerleşik kabulleri üzerinden açıklar. Bu doğrultuda, seyrüsülûk fikrini ve tarikat faaliyetlerini söz konusu amaçların tahakkuk vesilesi olarak temellendirir. *Mirsâdü'l-ibâd*'da öncelikle insanın varlık yapısı bağlamında zikir, halvet ve nefsin mertebeleri gibi seyrüsülûkün tecrübe ve tatbikine ilişkin konular ele alınır. Ardından seyrüsülûk sürecinin taşıyıcı unsurları sayılan şeyh ve müridin nitelikleri üzerinde durulur. Eserin dönemi bakımından öne çıkan bütünleştirici yönü ise seyrüsülûkü siyaset ve meslek gruplarıyla irtibatlandırmasıdır. Bu tebliğde, *Mirsâdü'l-ibâd*'ın XIII. yüzyıl İslâm düşünce geleneklerinin geçirdiği dönüşümlerin tasavvuf literatüründeki yansımalarını izlemek bakımından sunduğu okuma imkânı ele alınacak ve eserin yazıldığı dönemden itibaren Anadolu-Hindistan hattındaki güçlü tesirine temel oluşturan kavramsal çerçevenin işlevselliği değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf Tarihi Literatürü, Tarikatlar, Necmeddîn-i Dâye.

Ṭarīqa Culture and Islamic Intellectual Traditions: A Study of the *Mirṣād al-ʿibād* of Najm al-Dīn Dāya (d. 654/1256)

Abstract

In the literature on the history of Sufism, the thirteenth century is a period particularly well suited to comparative analysis, both because of the intellectual inheritance that prepared it and because of the momentum it imparted to later developments. In this century, Sufis developed new forms of religious and social orientation through networks that extended across a vast geography, from al-Andalus to Transoxiana. The same period also laid the foundations for a durable textual culture in which these transformations were interpreted, systematized, and transmitted. Within this process, the Sufi orders (*ṭarīqas*) acquired greater social visibility by giving new contexts to religious understanding and practice through the multiple forms of interaction that developed around their eponymous founders. Najm al-Dīn Dāya (d. 654/1256) emerges, through his writings, as both a direct witness to and an important interpreter of the broadened intellectual horizons of this century, in which the Sufi orders assumed institutional identities and came to form part of the history of Islamic institutions. Completed in thirteenth-century Anatolia and presented to ʿAlāʾ al-Dīn Kayqubād I (d. 634/1237), *Mirṣād al-ʿibād* systematically transmits the Sufi learning of the Kubrawī milieu to which Dāya belonged. At the same time, it articulates a perspective that situates Sufi practice within a wider field of religious orientations and social groups. In this work, Dāya explains questions concerning the human ontological constitution and the possibility of attaining truth or reality (*ḥaqīqa*) through the established assumptions of Sufi memory. Accordingly, he presents the idea of the spiritual journey (*sayr wa-sulūk*) and the activities of the Sufi orders as means through which these aims may be realized. *Mirṣād al-ʿibād* first addresses issues related to the experiential and practical dimensions of *sayr wa-sulūk*—such as invocation (*dhikr*), seclusion (*khalwa*), and the degrees of the lower self (*nafs*)—within the broader framework of the human ontological constitution. It then turns to the qualities of the master (*shaykh*) and the disciple (*murīd*), who are treated as the principal bearers of the spiritual path. The work's most notable integrative feature, when viewed in its historical context, is its effort to connect *sayr wa-sulūk* with political authority and occupational groups. This paper examines how *Mirṣād al-ʿibād* enables us to trace the reflections of transformations in thirteenth-century Islamic intellectual traditions within Sufi literature. It also evaluates the operative value of the conceptual framework that underlay the work's wide-ranging influence, from Anatolia to India, from the period of its composition onward.

Keywords: Sufi Literature, Sufi Orders, Najm al-Dīn Dāya.

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Kalenderîlik: XIII. Yüzyılda Bir Meczub Sûfînin *el-Ecvibetü'l-Arabiyye*'deki İzleri

Zeynep Şeyma ÖZKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf
zeynep_seyma@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1522-4173

Özet

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) günümüze ulaşan iki şerh telifinden biri Şeyh Ali el-Kürdî'nin (ö. 622/1225) müridlere nasihatlerini içeren *Mesâilü'l-Yûsufiyye*'si üzerinedir. Bu şerh yazılı bir metnin değil Dımaşklı Şafiî fakihi Yusuf b. İbrahim'in (ö. 643/1245-1246) Şeyh Ali el-Kürdî'den aktardığı nasihatlerin şerh edilmesi yönüyle öne çıkar. İbnü'l-Arabî şerhte "Dımaşklı bir divane (*müvelleh*)" olarak tanıttığı Ali el-Kürdî'yi *Fütûhât*'ta da *ukalâ-i mecânîn* arasında zikreder ve taşıyamadıkları bir ilahi emir sebebiyle akıllarını kaybeden bu kimselerin (şeriat) edebinden muaf olmakla birlikte kendilerinden yararlanılabilecek kimseler olduklarını vurgular. Ali el-Kürdî tarihi kaynaklarda da kerametlerinin yanı sıra edebe aykırı davranışları sebebiyle ihtilaflı şöhrete sahip bir mecnun olarak yer alır. Tasavvufi kaynaklarda ise kerametleri ve kutup oluşuna ilişkin rivayetler zikredilerek hem halk hem de Ebû Hafs Şihâbüddin Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi büyük isimler tarafından hürmet gören bir meczub olarak tanıtılmıştır. İbnü'l-Arabî'nin bu şerhte Ali el-Kürdî'nin nasihatlerine yaklaşımı genel itibariyle hürmet ve takdir içermekle birlikte yer yer onun kendi haline ve mertebesine göre konuştuğunu vurgular. Fakat Ali el-Kürdî'yi bilgisinin kaynağının kendi fikri değil hali ve zevki olması sebebiyle niyetinde samimi bulur. Bu bakımdan halinin konuları sınırlayışı muhatabı olduğu ilahi kaynağın önemini azaltmayacaktır. Nitekim ona göre tüm ilahi kaynaklı aktarımlarda olduğu gibi bu nasihatlerin de muhatabına geçişindeki tamlık ancak bu geçişin açıldığı *sıdk* kaynaklı *futûhu'l-ibâre* keşfine ulaşmakla mümkün olur. İbnü'l-Arabî kendisi bu keşfe sahip olmakla birlikte bu mertebede başka birini görmediğini *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de ifade etmiştir. Böylece İbnü'l-Arabî günümüze başka bir eseri ulaşmamış, menkıbeleriyle tanınan ve zamanla Kalenderîlik literatürü içinde de anılan bu Dımaşklı müvellehi şerhiyle tasavvuf literatürüne taşımıştır. Bu tebliğde İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbü'l-Ecvibeti'l-'Arabiyye mine'l-mesâili'l-Yûsufiyye* başlıklı şerhi, literatürdeki yeri ve müellifi Ali el-Kürdî tanıtılacaktır. Bu çerçevede İbnü'l-Arabî'nin daha önce mürşid mürid ilişkisine dair eserler telif etmiş olmakla birlikte aynı konuda bir şerh kaleme alması, Ali el-Kürdî'nin müvelleh oluşunun, mertebesinin ve hâlinin sınırları içinde ifade ettiği mânâları muhataplarına açma amacı bakımından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbnü'l-Arabî, Ali el-Kürdî, *Kitâbü'l-Ecvibetü'l-Arabiyye*, *Mesâilü'l-Yûsufiyye*.

Ibn al-Arabī (d. 638/1240) and the Qalandariyya: Traces of an Ecstatic Sufi in the *al-Ajwiba al-'Arabiyya* in the 13th Century

Abstract

One of the two commentarial works of Muḥyiddīn Ibn al-'Arabī (d. 638/1240) that have survived to the present is devoted to the *Masā'il al-Yūsufiyya*, which contains the counsels of Shaykh 'Alī al-Kurdī (d. 622/1225) to disciples. This commentary is noteworthy because it is not written on a text, but on counsels transmitted from Shaykh 'Alī al-Kurdī by the Damascene Shāfi'ī jurist Yūsuf b. Ibrāhīm (d. 643/1245–1246). In the commentary, Ibn al-'Arabī introduces 'Alī al-Kurdī as "a muwallah of Damascus"; he also mentions him in the *Futūḥāt* among the *'uqalā' al-majānīn*, and emphasizes that such figures, who lost their reason because of a divine command they were unable to bear, are exempt from the binding obligations of the Sharī'a while still being persons from whom benefit may be taken. In historical sources, 'Alī al-Kurdī appears as a *majdhūb*/madman of controversial reputation, due both to his miracles and to his conduct contrary to proper etiquette. In Sufi sources, however, he is presented as a *majdhūb* respected by the people and by major figures such as Abū Ḥafṣ Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī (d. 632/1234), with reports concerning his miracles and his being the spiritual Pole. Ibn al-'Arabī's approach to 'Alī al-Kurdī's counsels in this commentary generally contains respect and appreciation, while at certain points he stresses that al-Kurdī speaks according to his own state and spiritual degree. Nevertheless, since the source of 'Alī al-Kurdī's knowledge is not his own opinion but his state and spiritual taste, Ibn al-'Arabī regards him as sincere in intention. In this respect, the fact that his state limits the scope of the issues does not diminish the importance of the divine source from which he receives these meanings. According to him, as in all transmissions of divine origin, the complete transmission of these counsels to their recipient is possible only through attaining the unveiling of *futūḥ al-'ibāra*, rooted in truthfulness (*sıdq*), through which this passage is opened. Although Ibn al-'Arabī possessed this unveiling, he states in *al-Futūḥāt al-Makkiyya* that he did not see anyone else at this degree. Thus, through his commentary, Ibn al-'Arabī brought into Sufi literature this Damascene muwallah, of whom no other work has survived, who was known through his hagiographical narratives and later came to be mentioned within the Qalandariyya literature. This paper will introduce Ibn al-'Arabī's commentary titled *Kitāb al-Ajwiba al-'Arabiyya min al-Masā'il al-Yūsufiyya*, its place in the literature, and its author 'Alī al-Kurdī. In this context, Ibn al-'Arabī's composition of a commentary on this subject, despite having previously written works on the master-disciple relationship, will be evaluated in terms of his aim to open to its recipients the meanings expressed by 'Alī al-Kurdī within the limits of his being a *muwallah*, his spiritual degree, and his state.

Keywords: Sufism, Ibn al-'Arabī, 'Alī al-Kurdī, *Kitāb al-Ajwiba al-'Arabiyya*, *al-Masā'il al-Yūsufiyya*.

The Spread of Sufism and the Formation of Islamic Sciences in South India during the 7th Hijri Century: The Case of Malabar Coast

Ahammed Ishac Chembirika EBRAHIM

Dr., Kerala, India.
ishacsahibksd@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3502-1226

Abstract

The 7th Hijri century (1203–1300 CE) was played a significant role in the formation of Islamic sciences. Also this period marked by major political upheavals in the Islamic world, yet it also witnessed the expansion of Islamic sciences into new geographical regions. Within this framework, South India—particularly the Malabar Coast—emerged as a significant center where Islam and Islamic learning gradually took root through trade networks and cultural interactions. This study aims to examine the spread of Islamic sciences in South India during this period, with a specific focus on the role of Sufism. Long-established commercial relations between Arab Muslim traders and the region gradually developed into more structured religious and intellectual exchanges in the 7th Hijri century. Sufi figures played a central role in this transformation, facilitating the acceptance of Islam among local populations through ethical behavior, tolerance, and social engagement rather than coercion. Their influence helped shape a local version of Islam compatible with existing cultural norms.During this period, mosques and informal learning circles functioned as primary institutions for transmitting basic Islamic knowledge. Core disciplines such as fiqh (Islamic jurisprudence) and ‘aqīdah (theology) were taught in ways that addressed the practical needs of the community, while Sufi teachings contributed to both individual spirituality and social unity. The early foundations of scholarly traditions that would later flourish in the region—associated with figures such as Zayn al-Din Makhdum—can be traced back to this formative era. In conclusion, the 7th Hijri century signifies a foundational phase for Islamic sciences in South India. Although institutionalization remained limited, the strong socio-cultural and Sufi-based transmission of knowledge laid the groundwork for the development of more structured scholarly activities in subsequent centuries. This case highlights how Islamic learning adapted to and integrated with local contexts beyond the central lands of Islam.

Keywords: Sufism, South India, Malabar Coast, Islamic Sciences

آليات التحصين النفسي في التصوف المغربي خلال القرن السابع الهجري: دراسة تحليلية في ضوء كتاب التشوف إلى رجال التصوف للتادلي ومقارنتها بنموذج ميكنباوم للإرشاد المعرفي السلوكي

Tliba Dalila
PhD, in Clinical Psychology, University of El Oued, Algeria

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري مرحلةً مفصليةً في تاريخ التصوف بالمغرب الإسلامي، حيث شهد نضجًا واضحًا في الممارسات الروحية المعروفة بـ"رياضات النفس"، والتي لم تقتصر على بعدها التعبدي، بل شكّلت منظومة متكاملة لتنظيم الفكر والانفعال والسلوك، بما يُسهم في تحقيق التوازن النفسي ومواجهة الضغوط. وفي هذا السياق، يبرز كتاب *التشوف إلى رجال التصوف* بوصفه مصدرًا تراثيًا غنيًا لا يوثّق فقط سير الأولياء والزهاد، بل يعكس أيضًا أنماطًا متقدمة من التكيف النفسي يمكن إعادة قراءتها في ضوء علم النفس المعاصر .تنطلق هذه الدراسة من إشكالية مركزية تتمثل في البحث عن مدى تقاطع الممارسات الصوفية، مثل الذكر، والخلوة، والصبر، والتوكل، مع نموذج التحصين ضد الضغط (Stress Inoculation Training) الذي صاغه Donald Meichenbaum ضمن إطار الإرشاد المعرفي السلوكي، والذي يقوم على إعداد الفرد معرفيًا وسلوكيًا لمواجهة الضغوط من خلال ثلاث مراحل متكاملة .تعتمد الدراسة المنهج التحليلي المقارن، من خلال إسقاط مراحل نموذج ميكنباوم الثلاث على نماذج السير الواردة في الكتاب. في مرحلة التصور المعرفي، يتم تحليل كيفية إعادة تأويل المعاناة في الخطاب الصوفي من "محنة" إلى "وسيلة للترقي الروحي"، وهو ما يتقاطع مع مفهوم إعادة البناء المعرفي في العلاج المعرفي. أما في مرحلة اكتساب المهارات، فتُقارن ممارسات مثل الذكر والأوراد بآليات تنظيم الحوار الذاتي الإيجابي، كما تُقارب الخلوة والصمت بوصفهما استراتيجيتين لضبط الانفعال وخفض الاستثارة النفسية. وفي مرحلة التطبيق والتعميم، يتم رصد التراجم بوصفها نماذج سلوكية تعكس القدرة على الصمود النفسي والتكيف مع الضغوط، من خلال التعلم بالملاحظة وتعزيز الكفاءة الذاتية .وتخلص الدراسة إلى أن رياضات النفس في التصوف المغربي تمثل نموذجًا متكاملًا للتحصين النفسي، يتقاطع وظيفيًا مع النماذج المعرفية السلوكية الحديثة، غير أنه يتميز بإضافة بعد روحي ومعنوي يعيد صياغة معنى المعاناة، ويعزز القدرة على التكيف النفسي العميق. ومن ثم، تفتح هذه النتائج آفاقًا لتطوير نماذج إرشادية مستنيرة ثقافيًا، تستفيد من التراث في بناء مقاربات علاجية أكثر تكاملًا.

الكلمات المفتاحية: التحصين النفسي، التصوف المغربي، التشوف، ميكنباوم، الإرشاد المعرفي السلوكي

Psychological Inoculation Mechanisms in 7th-Century Moroccan Sufism: An Analytical Study in Light of Al-Tashawwuf ila Rijal al-Tasawwuf and Its Comparison with Meichenbaum's Cognitive-Behavioral Model

Abstract

The 7th century AH represents a pivotal phase in the development of Sufism in the Islamic Maghreb, marked by the maturation of spiritual practices known as "disciplines of the self" (*riyāḍāt al-nafs*). These practices extended beyond purely devotional acts to form an integrated system for regulating cognition, emotion, and behavior, thereby fostering psychological balance and resilience

against stress. Within this context, *Al-Tashawwuf ila Rijal al-Tasawwuf* emerges as a rich classical source that not only documents the lives of Sufi figures but also reflects sophisticated patterns of psychological adaptation that can be reinterpreted through contemporary psychological frameworks. This study addresses the central question of the extent to which Sufi practices—such as *dhikr* (remembrance), seclusion, patience, and trust in God—functionally converge with Stress Inoculation Training (SIT), a model developed by Donald Meichenbaum within the cognitive-behavioral tradition. SIT conceptualizes coping with stress as a structured process involving cognitive preparation, skill acquisition, and application. Adopting a comparative analytical methodology, the study maps the three phases of Meichenbaum's model onto selected biographical narratives from the text. In the conceptualization phase, it examines how suffering is cognitively reframed in Sufi discourse—from a threatening "ordeal" to a meaningful pathway for spiritual elevation—paralleling cognitive restructuring processes. In the skill acquisition phase, practices such as *dhikr* and litanies are analyzed as forms of structured positive self-talk, while seclusion and silence are interpreted as techniques of attentional regulation and emotional modulation. In the application phase, the biographical accounts are explored as instances of behavioral modeling, illustrating resilience and adaptive coping through lived examples that enhance self-efficacy via observational learning. The study concludes that the disciplines of the self in Moroccan Sufism constitute a coherent system of psychological inoculation that functionally aligns with modern cognitive-behavioral approaches. However, it distinguishes itself by integrating a profound spiritual and meaning-centered dimension, which reconfigures the experience of suffering and deepens adaptive capacity. These findings open avenues for developing culturally grounded psychotherapeutic models that integrate indigenous spiritual resources with contemporary psychological science.

Keywords: Psychological Inoculation, Moroccan Sufism, Al-Tashawwuf, Meichenbaum, Cognitive-Behavioral Therapy

تطور المصطلح الصوفي في القرن السابع الهجري: شجرة المعارف والأحوال للعز بن عبد السلام (ت 660هـ) نموذجا - دراسة مصطلحية في منهج التوفيق بين الشريعة والحقيقة-

أ.د. مراد بلعباس

كلية العلوم الاسلامية-جامعة الجزائر-1- بن يوسف بن خدة، الجزائر
m.belabes@univ-alger.dz

د. سمية بن جبار

كلية العلوم الاسلامية-جامعة الجزائر-1- بن يوسف بن خدة، الجزائر
s.bendjebbar@univ-alger.dz

الملخص

تناول هذا البحث منهج العز بن عبد السلام في التوفيق بين الفقه والتصوف من خلال كتابه "شجرة المعارف والأحوال وصالح الأقوال والأعمال". وتتجلى أهمية الموضوع في أن العز ظهر في القرن السابع الهجري، وهو قرن بلغ فيه المصطلح الصوفي مرحلة الإكتمال النسبي، ليقدم نموذجا فريدا يتجاوز الصراع التاريخي بين الفقهاء والصوفية، جامعا بين رسوخ الفقيه ووجد المتصوف. ومن خلال بحثنا هذا نهدف إلى الكشف عن النسق المفاهيمي الذي أسس عليه العز تصوفه، وبيان منهجه في تقديم المصطلح الصوفي وفق رؤية فقهية أصولية، وتحليل خصائص هذه المصطلحات من حيث دلالتها الذوقية وانسجامها مع غايات الشريعة. ولتحقيق القول في هذه المسألة اعتمدنا منهج الدراسة المصطلحية، بتتبع مصطلحات التصوف في "شجرة المعارف" وتحليل خصائصها ووضيفتها وبيان رتبتها الأسرية ونضجها الاصطلاحي، مع مراعاة خصوصية لغة العز الفقهية واعتماده النصوص القرآنية بدل الأقوال الشارحة. وقد توصلت الدراسة إلى أن العز أسس عرضه للمعارف الذوقية على جملة من القواعد الأصولية والفقهية، كقاعدتي" جلب المصالح ودرء المفاسد" و"للوسائل أحكام المقاصد"، ناقلا إياها من ميدانها الفقهي إلى ميدان الأحوال القلبية، كما أنه أفاد المنظومة المصطلحية الصوفية بمصطلحين فيهما من الدقة والنضج ما جعلهما يختزلان كم لا بأس به من المصطلحات الصوفية الداخلة في دائرتهما الدلالية وهما" المأمورات الباطنة" و"المنهيات الباطنة".

الكلمات الفتاحية: المصطلح الصوفي- القرن السابع الهجري- العز بن عبد السلام- الفقه- القواعد الأصولية- شجرة المعارف- النص القرآني

The Development of Sufi Terminology in the Seventh Hijri Century: *Shajarat al-Maʿārif wa al-Aḥwāl* by ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām as a Model — A Terminological Study in the Methodology of Reconciling Sharīʿa and Ḥaqīqa

Abstract

This paper examines al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām's methodology for reconciling jurisprudence (fiqh) and Sufism (taṣawwuf) in his *Shajarat al-Maʿārif wa-l-Aḥwāl wa-Ṣāliḥ al-Aqwāl wa-l-Aʿmāl*. The significance of this topic lies in al-ʿIzz's emergence in the seventh century AH, a century in which Sufi terminology reached its stage of relative maturation, offering a unique model that transcends the historical tension between jurists and Sufis, uniting the jurist's rigor with the mystic's ecstatic experience. This study aims to uncover the conceptual framework underlying al-ʿIzz's Sufism, to elucidate his methodology in formulating Sufi terminology according to a jurisprudential-uṣūlī vision, and to analyze these terms' characteristics in terms of their experiential (dhawqī)

signification and their coherence with the objectives of Sharīʿa. To this end, the study adopts a terminological approach, tracing Sufi terms in *Shajarat al-Maʿārif*, analyzing their characteristics and functions, determining their taxonomic status and terminological maturity, while accounting for the distinctiveness of al-ʿIzz's juristic idiom and his reliance on Qur'anic verses rather than conventional explanatory statements. The study finds that al-ʿIzz grounded his exposition of experiential knowledge (al-maʿārif al-dhawqiyya) in a set of uṣūlī and fiqhī maxims—notably "securing benefits and averting harms" (jalb al-maṣāliḥ wa-dar' al-mafāsid) and "means take the rulings of their ends" (li-l-wasā'il aḥkām al-maqāṣid)—transposing them from their juridical domain into that of the states of the heart. It further finds that he enriched Sufi terminology with two precise and highly mature terms, "the inward commands" (al-ma'mūrāt al-bāṭina) and "the inward prohibitions" (al-manhiyyāt al-bāṭina), which subsume a considerable range of Sufi terms within their semantic scope.

Keywords: Sufi terminology; seventh century AH; al-ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām; Islamic jurisprudence ; uṣūlī maxims; *Shajarat al-Maʿārif*; Qur'anic text.

هندسة المعنى العرفاني: دور عبد الرزاق القاشاني في تقنين الاصطلاح الصوفي وبناء النسق النظري للمدرسة الأكبرية

أ. د. بن عومر رزقي

أستاذ التصوف والفلسفة الإسلامية، قسم الفلسفة، جامعة محمد بن أحمد، وهران2، الجزائر.

ben.rezki@yahoo.fr

Orcid: 0009-0009-2016-0523

الملخص

تعتبر هذه الورقة البحثية استقصاءً إبستمولوجياً في الدور "التقنيني" والمؤسسي الذي اضطلع به كمال الدين عبد الرزاق القاشاني (ت 736هـ) داخل المدرسة الأكبرية. تنطلق الدراسة من إشكالية "السيولة الدلالية" والغموض الرمزي الذي طبع نصوص الشيخ الأكبر محيي الدين بن عربي، وكيف مثلت جهود القاشاني استجابة منهجية لضرورات "المأسسة المعرفية" للعرفان النظري. تجادل الورقة بأن القاشاني لم يكن مجرد شارح تابع، بل كان "المهندس الاصطلاحي" الذي نقل التصوف من طور "التجربة الوجدانية الفيضية" إلى طور "النسق الميتافيزيقي المنضبط". وعبر تحليل متونه العمدة (اصطلاحات الصوفية، شرح فصوص الحكم، وتأويلات القرآن)، تكشف الدراسة عن "الجهاز المفهومي" الذي شيده القاشاني لربط الأنطولوجيا العرفانية بلغة علمية معيارية(Standardized Gnostic Language) ، مما مكن المذهب الأكبري من الاستقرار التاريخي والسيادة في الحواضر العلمية الرسمية. تعتمد الورقة المنهج التحليلي المفاهيمي المقارن لاستجلاء كيفية تحويل "الرمز" إلى "مفهوم"، و"الفتح" إلى "تحقيق"، مبرزةً أثر القاشاني في استقرار لغة العرفان لدى كبار الشراح اللاحقين وفي المدارس الفلسفية المتأخرة كالحكمة المتعالية. تخلص الورقة إلى أن القاشاني يمثل "اللحظة المنطقية" والضرورة التاريخية التي منحت المدرسة الأكبرية هويتها العلمية القارة وهيكلها المعرفي الصلب.

الكلمات المفتاحية: عبد الرزاق القاشاني؛ الاصطلاح الصوفي؛ العرفان النظري؛ المدرسة الأكبرية؛ وحدة الوجود؛ التقنين المعرفي

The Architecture of Gnostic Meaning: ʿAbd al-Razzāq al-Qāshānī's Role in Codifying Sufi Terminology and Constructing the Theoretical System of the Akbarian School

Abstract

This paper offers an epistemological inquiry into the codificatory and institutional role assumed by Kamāl al-Dīn ʿAbd al-Razzāq al-Qāshānī (d. 736 AH/1335 CE) within the Akbarian school. It begins from the problem of the semantic fluidity and symbolic ambiguity that characterize the writings of al-Shaykh al-Akbar, Muḥyī al-Dīn Ibn ʿArabī, and examines how al-Qāshānī's efforts constituted a methodical response to the demands of the epistemic institutionalization of theoretical gnosis. The study argues that al-Qāshānī was not merely a derivative commentator, but rather the terminological architect who transferred Sufism from the phase of effusive ecstatic experience to that of a disciplined metaphysical system. Through an analysis of his major works—*Iṣṭilāḥāt al-Ṣūfiyya*, *Sharḥ Fuṣūṣ al-Ḥikam*, and *Taʾwīlāt al-Qurʾān*—the paper uncovers the conceptual apparatus he constructed in order to connect gnostic ontology with a standardized technical language, thereby enabling the Akbarian doctrine to attain historical stability and intellectual predominance in formal centers of learning. The paper adopts a comparative conceptual-analytic

method to clarify how al-Qāshānī transformed symbol into concept and *fatḥ* (unveiling) into *taḥqīq* (realized verification), highlighting his impact on the stabilization of gnostic discourse among major later commentators and within later philosophical schools such as *al-Ḥikma al-Mutaʿāliya* (Transcendent Theosophy). It concludes that al-Qāshānī represents the logical moment and historical necessity through which the Akbarian school acquired its enduring scholarly identity and its solid epistemic structure.

Keywords: ʿAbd al-Razzāq al-Qāshānī; Sufi terminology; theoretical gnosis; the Akbarian school; *waḥdat al-wujūd*; epistemic codification.

الشعر الصوفي والتجربة العرفانية في القرن السابع الهجري (الخصائص والأعلام)

أ.د. بولمعالي النذير

جامعة المدية؛ كلية الآداب واللغات ـ قسم اللغة والأدب العربي. الجمهورية الجزائرية
boulmali.nadir@gmail.com
Orcid: 0000-0002-6197-3610

الملخص

شهد القرن السابع الهجري (**600**ه- **699**ه) / (**1203**م- **1300**م) نشاطا معرفيا متميزا وقد كان هذ النشاط مصاحبا لفترة ازدهار العلوم والمعارف والثقافة الإسلامية بوجه عام بعد أن نضجت وازدهرت واكتملت أصولها وأساساتها الفكرية بشكل كبير في القرن الخامس والسادس الهجريين؛ وقد برز من خلال هذه النهضة الثقافية نوابغ كثر في تخصصات معرفية عدة وفي شتى أنحاء العالم الإسلامي. لقد شهد القرن السابع إلتفاتة كبيرة للجانب الروحي وأهميته في حياة المسلم فقد بلغ فيه الشعر الصوفي ذروة ازدهاره؛ كما تميز قرننا هذا بإعطاء مكانة خاصة للروح ردا على بداية ظهور طغيان المادة؛ فكان التعبير عن الحب الإلهي وفناء الذات بلغة شاعرية سامقة المعاني؛ وأسلوب جمع بين الرمز والاشارة مفرزا كلاما رقيقا معبرا عن فرط الحب والوجد الصادق من خلال منتوج شعري هائل؛ بمصطلحات عرفانية خاصة بأصحاب الحال من أهل الطريقة؛ ومن أبرز خصائصه التي منحته شيئا من التميز نجد: الإشارة والرمز والإيحاء؛ وكذا اللغة العاطفية؛ وشيء من الغموض وتداخل الظاهر بالباطن؛ أهم ما اختص به الشعر الصوفي؛ وكان من هؤلاء الفطاحلة من أرباب الحال والطريقة على سبيل المثال لا الحصر(الترتيب حسب تاريخ الوفاة): الإمام ابن الفارض (ت **632**هـ): الملقب بسلطان العاشقين، وقد اشتهر بقصيدته التائية (نظم السلوك): وتعد أطول وأشهر قصيدة صوفية في العشق الإلهي وكذا بقصيدته الخمرية. الإمام محي الدين بن عربي (ت **638**هـ): والملقب بشيخ الصوفية، من خلال ديوانه "ترجمان الأشواق". الإمام أبو الحسن الششتري (ت **668**هـ): والذي اشتهر بموشحاته الصوفية. والإمام نجم الدين بن سوار (ت **677**هـ): وهو أيضا ممن برز في الشعر الصوفي في هذا القرن. والإمام عفيف الدين التلمساني (ت **690**هـ) وقد اشتهر بشعر الرمز؛ وهو لون من الشعر الصوفي أيضا. الإمام شرف الدين البوصيري (ت **695**هـ): صاحب "الكواكب الدُّرِّيَّة في مدح خير البرية صلى الله عليه وسلم؛ وكذا قصيدته "الهمزية" في مدح الرسول صلى الله عليه وسلم أيضا. إن من دوافع هذا البحث هو الإسهام في التعريف بأهم أعلام وأقطاب الحضرة الصوفية والشعر الصوفي وكذا أهم الخصائص الفنية لهذا اللون من الشعر في فترة ازدهاره وبلوغه الذروة في القرن السابع الهجري.؛ وسنعتمد في بحثنا المنهج الوصفي التحليلي؛ وكذا بعض آليات المنهج التاريخي؛ فنسأل الله التيسير. هذه فكرة بحثي في مؤتمر (مكانة القرن الهجري السابع في تطوير العلوم الإسلامية) نسأل الله لكم التوفيق والسداد ولنا القبول وجزاكم الله خير الجزاء.

الكلمات المفتاحية: الشعر؛ التصوف؛ العرفانية؛ الوجد؛ الحب الالهي؛ فناء الذات.

Sufi poetry and mystical experience in the seventh century AH

(characteristics and prominent figures)

Abstract

The seventh century AH (600-699 AH / 1203-1300 CE) witnessed a remarkable intellectual flourishing. This activity coincided with a period of great prosperity for Islamic sciences, knowledge, and culture in general, following the significant maturation and development of its intellectual foundations in the fifth and sixth centuries AH. This cultural renaissance gave rise to numerous brilliant minds across various disciplines and throughout the Islamic world. The seventh

century also saw a significant focus on the spiritual aspect and its importance in the life of a Muslim. Sufi poetry reached its zenith during this period. Furthermore, this century was distinguished by the special place given to the spirit in response to the nascent dominance of materialism. Divine love and the annihilation of the self were expressed in a sublime poetic language, employing symbolism and allusion to produce delicate expressions of profound love and sincere longing. This resulted in a vast body of poetry using mystical terminology specific to those who have attained spiritual states within the Sufi order. Among its most prominent characteristics, which granted it a degree of distinction and favor, are: allusion, symbolism, suggestion, and emotional language; a certain ambiguity and intertwining of the apparent and the hidden; these are the most distinctive features of Sufi poetry. Among these eminent figures, masters of spiritual states and paths, were, for example (listed by date of death): Imam Ibn al-Farid (d. 632 AH): Known as the Sultan of Lovers, he is famous for his Ta'iyyah (The Poem of Spiritual Conduct), considered the longest and most famous Sufi poem on divine love, as well as his wine poem. Imam Hayy al-Din Ibn Arabi (d. 638 AH): Known as the Sheikh of Sufism, through his Diwan "Tarjuman al-Ashwaq" (Interpreter of Desires). Imam Abu al-Hasan al-Shushtari (d. 668 AH): Who was famous for his Sufi muwashshahat (a type of Andalusian strophic poem). Imam Najm al-Din Ibn Suwar (d. 677 AH): Another prominent figure in Sufi poetry of this century. Imam Afif al-Din al-Tilimsani (d. 690 AH) was renowned for his symbolic poetry, a genre of Sufi poetry. Imam Sharaf al-Din al-Busiri (d. 695 AH) is the author of "The Shining Stars in Praise of the Best of Creation," as well as his poem "Al-Hamziyya" in praise of the Prophet**.** One of the motivations behind this research is to contribute to introducing the most prominent figures and pillars of Sufism and Sufi poetry, as well as the most important artistic characteristics of this genre of poetry during its flourishing and peak in the seventh century AH. Our research will employ a descriptive-analytical approach, along with some tools of the historical method. We ask God for facilitation. This is the idea behind my research presented at the conference "The Place of the Seventh Century AH in the Development of Islamic Sciences." We ask God for your success and guidance, and for our acceptance. May God reward you abundantly.

Keywords: Poetry; Sufism; Gnosis; Ecstasy; Divine Love the Annihilation of the Self

جدلية العقل والكشف في التصوف الفلسفي من منظور ابن سبعين

أ.د. خيرة عبد العزيز
كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، قسم العلوم الاجتماعية
جامعة حسيبة بن بوعلي/ الشلف / الجزائر
k.abdelaziz@univ-chlef.dz

الملخص

عرف الفكر الإسلامي في القرن السابع الهجري تحوّلات معرفية غاية في الأهمية مسّت جميع مجالات العلوم والفلسفة والتصوف، رغم الاضطرابات السياسية وكثرة الخلافات والنزاعات المذهبية، إذْ تميزت هذه المرحلة بنقاشات حادّة وجدل واسع حول قضايا فكرية ودينية، ولا سيّما منها إشكالية التوفيق بين العقل والنقل والكشف، التي شكّلت إحدى المسائل الجوهرية في فكر فلاسفة المشرق "كالكندي" و"ابن سينا" و"الغزالي"، وصولا إلى فلاسفة الأندلس والمغرب من "ابن باجة" و"ابن طفيل" و"ابن رشد" وغيرهم، وفي هذا الإطار تتناول دراستنا أحد أعلام التصوف والفلسفة في القرن السابع الهجري وهو "ابن سبعين" (614 هـ - 669 هـ) الذي استفاد من التراث الفكري الإسلامي في بلورة آرائه الفلسفية والعرفانية خاصة من خلال تأثره بتصورات "ابن عربي" وغيره من مشايخ الصوفية، وقد ارتبط اسمه بقضايا العرفان ووحدة الوجود ومسألة العقل والكشف. إذْ حاول تناول هذه الإشكالية من منظور مختلف، حيث تهدف هذه الدراسة إلى تأسيس مقاربة معرفية تتجاوز التعارض التقليدي بين البرهان العقلي والإشراق الروحي، انطلاقا من نقد المعرفة العقلية الفلسفية كما تجلت عند المشائين والمتكلمين، باعتبار محدودية العقل - رغم أهميته - في إدراك الحقائق الإلهية المطلقة، معتبرًا إياه مرحلة ضرورية قبل الوصول إلى معارف إشراقية عن طريق الكشف كمرتبة عليا بوصفها معرفة حضورية مباشرة تقوم على المعاينة الروحية والاتصال بالحقيقة الإلهية دون وساطة. فالكشف عنده ليس مجرد تجربة وجدانية، بل نمط من الإدراك اليقيني الذي تتجلى فيه الوحدة المطلقة للوجود. لكن، على الرغم من ذلك، فإنّ العلاقة بين العقل والكشف ليست على طرفي نقيض، بل هي علاقة جدلية تقوم على التكامل والتجاوز في آن واحد؛ فالعقل يعدّ أداة برهان واستدلال فكري، أما الكشف فيمثل أرقى صور المعرفة وكمالها. وبالتالي فقد أسس لرؤية تكاملية لا يتحقق فيها الوصول إلى الحقائق الإلهية بالنظر العقلي فحسب، وإنما بلزوم التهذيب الروحي الذي يؤدي إلى الكشف التام. واعتمدنا على المنهج التحليلي لتحليل التصورات والمفاهيم الفلسفية والصوفية مع الاستعانة بالمنهج المقارن لمقارنة رؤية "ابن سبعين" بالفلسفات الصوفية، كما اعتمدنا خطة بحث انطلقنا فيها من تمهيد بإعطاء تصور عام حول تاريخية إشكالية العقل والكشف في الفكر الإسلامي ثمّ القيام بتوزيع الدراسة على أربعة مباحث، خصصنا الأول منها للسياق التاريخي والمعرفي لفكر ابن سبعين، أما المبحث الثاني فتمّ فيه التعرض لمفهوم العقل عند ابن سبعين، ثم المبحث الثالث لمفهوم الكشف والتجربة العرفانية، والمبحث الرابع وقفنا فيه على جدلية العقل والكشف والتوفيق بينهما، وأخيرًا الخاتمة التي توصلنا فيها إلى أهم النتائج والتوصيات من حيث أهمية تصور ابن سبعين في التكامل بين العقل والكشف كإثراء للفلسفة الإسلامية. وفي هذا النطاق تتبلور إشكالية مهمة مفادها: ما هو تصور ابن سبعين للعلاقة بين العقل والكشف داخل مشروعه الفلسفي الصوفي؟ وما أثر هذه الجدلية في بناء رؤيته لوحدة الوجود والمعرفة؟ سنحاول معالجة هذه الإشكالية من خلال خطة علمية وفقا لمنهج علمي نصبو من خلاله إلى تحقيق الأهداف المرجوة من هذه الدراسة، لما لها من قيمة وأهمية بالغة كمقاربة معرفية توفيقية بين العقل والكشف واستثمار هذا النموذج المعرفي في النقاش الفكري المستمر لهذه القضية.

الكلمات المفتاحية: العقل، الكشف، وحدة الوجود، العرفان، الجدل.

The Dialectic of Reason and Unveiling in Philosophical Sufism: Ibn Sab'in's Perspective

Abstract

Islamic thought in the seventh century AH witnessed highly significant epistemological transformations that touched all fields of science, philosophy, and Sufism, despite the political upheavals and the prevalence of doctrinal disputes and conflicts. This period was marked by sharp

debates and extensive controversy over intellectual and religious issues, most notably the problem of reconciling reason, textual transmission, and mystical unveiling — a question that constituted one of the central concerns in the thought of Eastern philosophers such as Al-Kindi, Ibn Sina, and Al-Ghazali, extending to the philosophers of Andalusia and the Maghreb, including Ibn Bajja, Ibn Tufayl, Ibn Rushd, and others. Within this framework, the present study examines one of the leading figures of Sufism and philosophy in the seventh century AH, namely Ibn Sab'in (614 AH – 669 AH), who drew upon the Islamic intellectual heritage to crystallize his philosophical and gnostic views, particularly through his engagement with the thought of Ibn Arabi and other Sufi masters. His name became closely associated with questions of gnosis, the unity of being, and the relationship between reason and mystical unveiling, which he approached from a distinct perspective. This study aims to establish an epistemological framework that transcends the traditional opposition between rational demonstration and spiritual illumination, proceeding from a critique of philosophical rational knowledge as manifested in the Peripatetic and theological traditions, on the grounds that reason — despite its importance — is limited in its capacity to grasp absolute divine truths. Ibn Sab'in regards reason as a necessary stage prior to attaining illuminative knowledge through unveiling, which he considers a higher order of cognition — a direct, presential knowledge grounded in spiritual witnessing and unmediated contact with divine reality. For him, unveiling is not merely an emotional experience, but a mode of certain perception in which the absolute unity of being is disclosed. Nevertheless, the relationship between reason and unveiling is not one of opposition; rather, it is a dialectical relationship founded simultaneously on complementarity and transcendence. Reason serves as an instrument of demonstration and intellectual inference, while unveiling represents the highest and most complete form of knowledge. Ibn Sab'in thus establishes an integrative vision in which access to divine truths is achieved not through rational reflection alone, but necessarily through spiritual refinement, which leads to complete unveiling. The study relies on the analytical method to examine philosophical and Sufi concepts, complemented by the comparative method to situate Ibn Sab'in's vision within the broader landscape of Sufi philosophy. The research is structured as follows: an introduction providing a general overview of the historical problematic of reason and unveiling in Islamic thought, followed by four sections — the first addressing the historical and epistemological context of Ibn Sab'in's thought; the second examining his concept of reason; the third exploring his concept of unveiling and gnostic experience; and the fourth analyzing the dialectic between reason and unveiling and their reconciliation. The study concludes with the most significant findings and recommendations concerning the importance of Ibn Sab'in's integrative vision as a contribution to Islamic philosophy. The central research question may be formulated as follows: What is Ibn Sab'in's conception of the relationship between reason and unveiling within his philosophical-Sufi project? And what is the impact of this dialectic on the construction of his vision of the unity of being and knowledge? These questions will be addressed through a rigorous scholarly approach aimed at achieving the objectives of this study, given its considerable value as a reconciliatory epistemological framework between reason and unveiling, and the relevance of this model to the ongoing intellectual debate on the subject.

Keywords: Reason, Unveiling, Unity of Being, Gnosis, Dialectic.

دور الأدب العرفاني والصوفي في تفعيل العلوم الإسلامية ونشرها في القرن السابع الهجري: دراسةٌ تحليلية في آثار سعدى الشيرازى وجلال الدين الرومي

د. صديق حسين الفراورى
باحث علوم الاسلامى و ادبيات العرفاني (من تاجيكستان)
sidiqk@mail.ru

الملخّص

يُعَدّ القرن السابع الهجري من أبرز المراحل الحضارية في تاريخ العالم الإسلامي، إذ شهد ـ على الرغم من الاضطرابات السياسية والتحوّلات الاجتماعية العميقة ـ ازدهارًا ملحوظًا في العلوم الإسلامية والأدب العرفاني والصوفي والحركات الفكرية والتربوية. وفي هذا السياق، لم يقتصر الأدب العرفاني والصوفي على كونه ظاهرة أدبية أو جمالية، بل تحوّل إلى وسيلة معرفية وثقافية أسهمت في تفعيل العلوم الإسلامية وإعادة إنتاجها ونشرها في مختلف الأوساط الاجتماعية. وتهدف هذه الدراسة إلى الكشف عن الدور الحضاري الذي أدّاه الأدب العرفاني والصوفي في نشر العلوم الإسلامية وتفعيلها خلال القرن السابع الهجري، من خلال دراسة تحليلية لآثار سعدى الشيرازى وجلال الدين الرومي. وتنطلق الدراسة من إشكالية رئيسة تتمثّل في بيان الكيفية التي استطاع بها هذان العالمان نقل المفاهيم المتخصصة في العلوم الإسلامية، ولا سيّما المعارف القرآنية والأخلاقية والكلامية، من الإطار النخبوي للمدارس والحلقات العلمية إلى مستوى الثقافة العامة والتجربة الإنسانية اليومية. وتعتمد الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، من خلال تحليل مضامين المثنوي المعنوي والگلستان والبوستان، للكشف عن الآليات الأدبية والمعرفية التي أسهمت في هذا التحوّل الثقافي والمعرفي. وتُظهر نتائج البحث أنّ جلال الدين الرومي اعتمد الرمز والتمثيل والسرد العرفاني لتحويل المفاهيم الكلامية والتفسيرية المعقّدة إلى معرفة ذوقية وتجربة روحية حيّة، بما أسهم في بناء صلةٍ بين المعارف القرآنية والتجربة الوجودية للإنسان. أمّا سعدي الشيرازي، فقد ركّز على البعد الأخلاقي والاجتماعي، من خلال توظيف الحكاية والموعظة والحكمة العملية في إعادة صياغة القيم الإسلامية وتحويلها إلى نموذج للتربية الفردية والتنظيم الاجتماعي. وتخلص الدراسة إلى أنّ الأدب العرفاني والصوفي في القرن السابع الهجري لم يكن مجرّد انعكاس للعلوم الإسلامية، بل أدّى دورًا معرفيًّا وحضاريًّا فاعلًا في تفسير هذه العلوم وتبسيطها وتعميمها داخل المجتمع الإسلامي، وأسهم في بناء جسر معرفي بين الثقافة الدينية النخبوية والوعي الاجتماعي العام، بما عزّز الحيوية الفكرية والأخلاقية في الحضارة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الأدب العرفاني؛ الأدب الصوفي؛ العلوم الإسلامية؛ القرن السابع الهجري؛ سعدى الشيرازى؛ جلال الدين الرومي؛ المثنوي المعنوي؛ الأخلاق الإسلامية؛ الثقافة الإسلامية.

The role of mystical and Sufi literature in activating and disseminating Islamic sciences in the seventh century AH: An analytical study of the works of Saadi Shirazi and Jalaluddin Rumi

Abstract

The seventh century AH is considered one of the most significant civilizational periods in the history of the Islamic world. Despite profound political upheavals and social transformations, this era witnessed remarkable prosperity in Islamic sciences, mystical and Sufi literature, as well as intellectual and educational movements. In this context, mystical and Sufi literature was not merely a literary or aesthetic phenomenon; rather, it evolved into an influential epistemological and cultural medium that contributed to the activation, reproduction, and dissemination of Islamic sciences across various social spheres.

This study aims to investigate the civilizational role played by mystical and Sufi literature in promoting and revitalizing Islamic sciences during the seventh century AH through an analytical examination of the works of Saadi Shirazi and Jalaluddin Rumi. The central research question explores how these two scholars succeeded in transmitting specialized concepts of Islamic sciences—particularly Qur'anic, ethical, and theological knowledge—from the elite scholarly circles and educational institutions to the broader sphere of public culture and everyday human experience. The study adopts a descriptive-analytical method through the examination of the contents of Al Mathnawi Al Maanawi ,Al Gulistan, and Al Bustan in order to uncover the literary and epistemological mechanisms that facilitated this cultural and intellectual transformation. The findings demonstrate that Jalaluddin Rumi employed symbolism, allegory, and mystical narrative techniques to transform complex theological and exegetical concepts into experiential and spiritual knowledge, thereby establishing a connection between Qur'anic teachings and the existential experience of human beings. In contrast, Saadi Shirazi emphasized the ethical and social dimensions by utilizing storytelling, moral exhortation, and practical wisdom to reformulate Islamic values into a model for individual education and social organization. The study concludes that mystical and Sufi literature in the seventh century AH was not merely a reflection of Islamic sciences; rather, it played an active intellectual and civilizational role in interpreting, simplifying, and disseminating these sciences within Islamic society. Furthermore, it contributed to building an epistemological bridge between elite religious culture and broader social consciousness, thereby enhancing the intellectual and ethical vitality of Islamic civilization.

Keywords: Mystical Literature; Sufi Literature; Islamic Sciences; Seventh Century AH; Saadi Shirazi; Jalaluddin Rumi; Al Mathnawi Al Maanawi; Islamic Ethics; Islamic Culture

أبو الحسن الشاذلي وإسهاماته في علم التصوف

أ.د. مراد بلخير
قسم العلوم الإسلامية، جامعة تلمسان، الجزائر
Mourad.belkhir@univ-tlemcen.dz

الملخص

يُعَدُّ القرن السابع الهجري من أغنى الحقب في تاريخ الحضارة الإسلامية وأشدها حيوية وتنوعا، إذ شهد تحوُّلات فكرية عميقة في شتَّى ضروب المعرفة، من الفلسفة والكلام إلى الفقه والأدب، غير أنَّ أبرز ما ميَّز هذا القرن وأعمقه أثرا في الوجدان الإسلامي هو ذلك الازدهار الذي شهده علم التصوف، إذ برزت فيه عقول راسخة وشخصيات فذَّة رسَّخت للتَّصوف قواعدَه، وأمدَّت التراث الإسلامي بنماذج في التربية والسلوك ما تزال محل قدوة إلى اليوم. في هذا الأفق الرُّوحي والفكري الخصيب يتجلى اسمُ أبي الحسن على بن عبد الله الشاذلي (593هـ-656هـ) شامخا بين أقطاب التَّصوف الإسلامي في القرن السابع للهجرة، فقد كان مجدِّدا في البنية النَّظرية للتصوف السني، حيث أعاد صياغة العلاقة بين الشريعة والحقيقة، وبين الفقر الروحي والاندماج في الحياة العملية، مؤسِّسًا بذلك مدرسة استقطبت أتباعَها في المغرب والمشرق على حدٍّ سواء، واستمرت روافدها الفكرية في التَّجدُّد جيلا بعد جيل. وتنصبُّ هذه الورقة البحثية على استجلاء الإسهامات النَّظرية للشاذلي في علم التصوف، من خلال تحليل منظومته الصوفية التي تقوم على ثلاثة محاور كبرى: أولها مفهوم الولاية وشروطها وأحوالها، وثانيهما الصِّلة العضوية بين الذَّوق الصوفي وضوابط الشريعة، وثالثها تصوُّره الأصيل للفقر والتَّوكل في مواجهة الحياة الدنيوية دون العزلة عنها. ويسعى البحث إلى الكشف عن مدى أصالة هذه المحاور وموقعها من المنظومات الصوفية المنتشرة في ذلك العصر، لا سيَّما في ضوء تلاقحه مع إرث الجنيد وابن عطاء الله السكندري، والامتداد في مدرسة شيخه عبد السلام بن مشيش وصولا إلى الغوث الأعظم عبد القادر الجيلاني.
وتستمد هذه الدراسة أهميتها في كون الشاذلي لم يترك وراءه مصنفات تقليدية مدوَّنة على خلاف أقرانه، فقد آثر أن تكون تعاليمه شفهية يتناقلها المريدون، ثم دوَّن بعضَها تلامذته في الحزب الكبير والحزب الصغير ولطائف المنن لابن عطاء الله، وهذا ما يجعل استخلاص منظومته الفكرية في التصوف مهمة تحليلية تستوجب المقارنة والاستنباط. ومن هذا المنطلق تطرح الدراسة إشكالية محورية: كيف استطاع الشاذلي في طريقته الصوفية أن يوفق بين متطلبات السلوك الروحي الرفيع ومقتضيات الحياة في المجتمع؟ وما الأثر الذي تركته نظريته في مسار الطريقة الشاذلية وفروعها المتعددة؟ ويسير البحث وفق منهج تحليلي نصي مقارن، يُعمل أدوات القراءة في المصادر الأوَّلية من أحزاب الشاذلي وحكم ابن عطاء الله ومؤلفات شُرَّاح الطريقة، مع توظيف آليات المقارنة بالمدارس الصوفية، بهدف الوصول إلى تقييم علمي لهذه الطريقة الصوفية في إطار تاريخ التصوف في القرن السابع للهجرة.

الكلمات المفتاحية: الشاذلي، قواعد التصوف، القرن السابع الهجري، الطريقة الشاذلية، الشريعة والحقيقة.

Abu al-Hasan al-Shadhili and His Contributions to the Science of Sufism

Abstract

The seventh century AH was a vibrant era in Islamic civilization, notably marked by the flourishing and consolidation of Sufism. Within this fertile intellectual horizon, Abu al-Hasan al-Shadhili (593–656 AH) emerged as a prominent figure. He renovated the theoretical structure of Sunni Sufism by redefining the relationship between Islamic law (*Sharia*) and spiritual truth (*Haqiqa*), and by bridging spiritual poverty (*Faqr*) with active societal integration, thus founding a highly influential and enduring Sufi school. This paper explores al-Shadhili's contributions by analyzing his Sufi framework, which rests on three major axes: (1) the concept of sainthood (*Wilaya*); (2) the organic link between spiritual experience (*Dhawq*) and Sharia; and (3) his original approach to

spiritual poverty and reliance on God (*Tawakkul*) without withdrawing from worldly life. The study highlights the originality of these axes compared to contemporary Sufi frameworks, tracing their roots to al-Junayd, his master Ibn Mashish, and 'Abd al-Qadir al-Jilani, as well as their extension to Ibn 'Ata' Allah al-Iskandari. The research derives its significance from the fact that al-Shadhili favored oral teachings over written treatises. His framework, preserved by disciples in litanies (*Ahzab*) and texts like *Lata'if al-Minan*, requires careful extraction and analytical deduction. Consequently, the study addresses a central problematic: How did al-Shadhili reconcile elevated spiritual progression with societal engagement? And what was the lasting impact of his theory on the Shadhili order? Employing a comparative, analytical-textual methodology, the research examines primary sources and compares them with other Sufi schools to scientifically evaluate the Shadhili order within the context of seventh-century Sufism.

Keywords: Al-Shadhili, Foundations of Sufism, Seventh Century AH, Shadhili Order, Sharia and Haqiqa.

تجربة مولانا جلال الدين الرومي العرفانية وأبعادها الجمالية

أ.د. درقام نادية

كلية العلوم الاجتماعية جامعة وهران2 الجزائر

الملخص

يمثل مولانا جلال الدين الرومي(المتوفى 672هـ/1273م) نموذجا فريدا في تاريخ التصوف الإسلامي، حيث تعتبر تجربة مولانا جلال الدين الرومي من أخصب التجارب العرفانية في التراث الإسلامي، فقد امتزجت فيها المعرفة الذوقية بالتعبير الفني الرفيع. فلم يكن شعر المولوي مجرد وسيلة لنقل الأفكار، بل كان تجسيدًا للحالة الروحية ذاتها. وقد أثارت العلاقة بين الجمال والعرفان في فكر مولانا إشكالية مركزية: هل الجمال غاية في ذاته أم وسيلة للوصول إلى الحق؟ كيف يمكن فهم الأبعاد الجمالية للتجربة العرفانية عند مولانا؟ وما طبيعة العلاقة بين الذوق الصوفي والإبداع الشعري في منظومته؟ وما معايير التمييز بين الجمال الحقيقي والجمال الزائف عنده؟ ما حقيقة النظرة المولوية للفنون؟ويهدف البحث إلى أربعة أهداف رئيسية: تحليل الأسس المعرفية والأنطولوجية للجمال في فكر الرومي، والكشف عن تجليات الجمال الإلهي في الطبيعة والإنسان والطقوس الصوفية، وتمييز الجمال الحقيقي من الزائف وفق رؤيته النقدية، وتتبع أثر التجربة الجمالية المولوية في الثقافة الإسلامية والعالمية. أسس مولانا لرؤية جمالية متكاملة تبدأ من الحب كمبدأ وجودي، وتنتهي إلى الإبداع الفني كتعبير عن ذلك الحب،فلم يكن الشعر عنده ترفاً فكرياً، بل كان ضرورة وجودية تنبع من الحاجة إلى التعبير عن التجربة التي لا تُحتمل إلا بالفن. فقدأولى مولانا أهمية كبرى للسماع والرقص كوسيلة لتحقيق الذوق الجمالي، بل إن تلك الممارسات الفنية هي ممارسات معرفية تعبدية. كان للرومي تأثير عميق في الشعر الصوفي في بلاد فارس والأناضول والهند. فشعراء مثل عبد الرحمن جامي (ت 898هـ) تأثروا بالمثنوي في نظم حدائقه. في الأدب التركي، يعتبر يونس إمرة (ت 720هـ) من أكبر المتأثري بمولانا،فقد استخدم اللغة التركية البسيطة لنقل الحكم الصوفية. كما يظهر تأثيره على المفكر البكستاني محمد إقبال. إن استقبال الرومي في الغرب أظهر أن الأبعاد الجمالية لتجربته قادرة على تجاوز الفجوة الحضارية، وأن الجمال العرفاني لغة عالمية. لكن بعض الباحثين انتقدوا نزع الصبغة الإسلامية عن شعره. ومع ذلك، يبقى مولانا أحد أكثر الشعراء تأثيراً في العالم اليوم .أن تجربة جلال الدين الرومي العرفانية تقوم على أسس جمالية متينة، حيث يندمج الحب كقوة وجودية مع الإبداع الفني. إن تجربة مولانا ليست فردية منغلقة، بل هي تجربة اجتماعية تتجلى في ممارسات فنية كاالسماع والرقص، وفي الصداقة الروحية. ولذلك امتد تأثيرها إلى آفاق واسعة في الثقافة الإسلامية والعالمية، ولا تزال حاضرة بقوة في الفنون المعاصرة. إن ما يميز مولانا هو قدرته على تحويل النظرية العرفانية إلى ممارسة جمالية حية، حيث يصبح الشعر مرآة للكشف، والموسيقى غذاء للروح، والحركة تعبيراً عن الوجد.

Mystical Experience of Mawlana Jalaluddin Rumi and its Aesthetic Dimensions

Abstract

Mawlana Jalaluddin Rumi (d. 672 AH/1273 CE) represents a unique model in the history of Islamic Sufism. His mystical experience is considered one of the richest in Islamic heritage, blending experiential knowledge with refined artistic expression. Rumi's poetry was not merely a means of conveying ideas, but rather an embodiment of the spiritual state itself. The relationship between beauty and mysticism in Rumi's thought raises a central question: Is beauty an end in itself or a means to reach the Truth? How can we understand the aesthetic dimensions of Rumi's mystical experience? What is the nature of the relationship between mystical taste and poetic creativity in his work? And what are his criteria for distinguishing between true and false beauty? What is the true nature of Rumi's view of the arts? This research aims to achieve four main objectives:

analyzing the epistemological and ontological foundations of beauty in Rumi's thought; revealing the manifestations of divine beauty in nature, humanity, and Sufi rituals; distinguishing true beauty from false beauty according to his critical perspective; and tracing the impact of Rumi's aesthetic experience on Islamic and global culture. Rumi established a comprehensive aesthetic vision that begins with love as an existential principle and culminates in artistic creation as an expression of that love. For him, poetry was not an intellectual luxury but an existential necessity stemming from the need to express an experience that can only be truly understood through art especially music . Rumi had a profound influence on Sufi poetry in Persia, Anatolia, and India. Poets such as Abd al-Rahman Jami (d. 898 AH) were influenced by the Mathnawi in composing their own "gardens." In Turkish literature, Yunus Emre (d. 720 AH) is considered one of the greatest influences of Rumi, having used simple Turkish to convey Sufi wisdom. His influence is also evident in the work of the Pakistani thinker Muhammad Iqbal. The reception of Rumi in the West demonstrated that the aesthetic dimensions of his experience could transcend cultural divides, and that mystical beauty is a universal language. However, some scholars have criticized the stripping of the Islamic character from his poetry. Nevertheless, Rumi remains one of the most influential poets in the world today.

ARAP DİLİ / ARABIC LANGUAGE

اللغة العربية

Endülüs Nahiv Ekolünün Teorik Zemininde Ebû Ali eş-Şelevbîn: Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ına Yaklaşımı ve Müstakil Gramer İtirazları

Remzi NAZLI

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
remzinazli12@mail.com
Orcid: 0000-0002-4215-701X

Özet

Hicri yedinci asır (Miladi on üçüncü asır), İslâmî ilimlerde özellikle de Arap dili ve nahiv çalışmalarında şerh, hâşiye ve sistemleştirme faaliyetlerinin zirveye ulaştığı oldukça mümbit bir dönemdir. Bu asırda Endülüs nahiv mektebi, Doğu (Basra ve Kûfe) havzasının ilmî birikimini tevarüs etmekle yetinmemiş, kendi özgün gramer felsefesini ve teorik altyapısını inşa etmiştir. Bu inşanın baş aktörlerinden biri, tam adıyla Ebû Ali Ömer b. Muhammed el-Ezdî ve Endülüs dilinde "mavi gözlü beyaz-kumral" anlamına gelen (yahut Salobrena köyüne nisbet edilen) meşhur lakabıyla eş-Şelevbîn'dir (562-645/1167-1247). İbn Usfûr el-İşbîlî ve Hâzim el-Kartâcennî gibi abidevi şahsiyetleri yetiştiren, altmış yıl boyunca kesintisiz ders veren Şelevbîn'in nahiv ilmindeki yönlendirici rolü Türkiye akademisinde genellikle ihmal edilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Şelevbîn'in eğitim metodolojisini ve bilhassa Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına yönelik tahkik odaklı yaklaşımını ortaya koyarak alanın kuramsal çerçevesine katkı sağlamaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve betimsel analizin kullanıldığı çalışmada, müellifin Ebû Mûsâ el-Cezûlî'nin *el-Mukaddime*'sine yazdığı şerhler (*eş-Şerhu'l-Kebîr* ve *eş-Şerhu's-Sağîr*) merkeze alınmıştır. Şelevbîn'in kıyas, semâ' ve nahiv illetlerine dair tasavvuru, Doğu ekolü şârihlerinin yaklaşımlarıyla karşılaştırmalı değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, Şelevbîn'in Doğu mekteplerine ait felsefi zorlamaları (tekellüf) şiddetle reddettiği; *el-Kitâb*'ı yirmi iki yaşından itibaren ustalıkla okutarak saf Arap fıtratı ve dil içi rasyonalite ile yeniden yorumladığı tespit edilmiştir. Âmil teorisine getirdiği mantıki itirazlar ve Kûfe'nin bazı naklî delillerini Basra kıyasıyla esnek bir senteze kavuşturması, onun müstakil bir dil teorisyeni olduğunu kanıtlamaktadır. Sonuç olarak bu tebliğ, Kastilya Kralı III. Fernando'nun kuşatması altındaki İşbîliye'de vefat edene dek ilmî ciddiyetinden taviz vermeyen Şelevbîn'in, Endülüs'te Arap dil biliminin kazandığı akademik özgüvenin mimarı olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Endülüs Nahiv Ekolü, Ebû Ali eş-Şelevbîn, el-Kitâb, Nahiv İlletleri.

Abu Ali al-Shalawbin in the Theoretical Foundation of the Andalusian Grammar School: His Approach to Sibawayh's al-Kitab and Independent Grammatical Objections

Abstract

The 7th century AH (13th century CE) was a highly productive era in Islamic sciences, particularly in Arabic linguistics, where commentary and systematization activities peaked. During this century, the Andalusian grammar school not only inherited the knowledge of the Eastern (Basra and Kufa) traditions but also built its unique grammatical philosophy. A key architect of this framework is Abu Ali Umar b. Muhammad al-Azdi, famously known by his epithet al-Shalawbin (562-645/1167-1247), meaning "blue-eyed and light-haired" in the Andalusian dialect (or attributed to the village of Salobrena). Teaching uninterruptedly for sixty years and educating monumental figures like Ibn Usfur al-Ishbili and Hazim al-Qartajanni, al-Shalawbin's foundational role in Arabic grammar is often neglected in contemporary Turkish academia. The primary aim of this study is to contribute to the theoretical framework of Arabic linguistics by analyzing his educational methodology and his verification-oriented approach to Sibawayh's *al-Kitab*. Employing qualitative document and descriptive analysis techniques, this research focuses on the author's commentaries on al-Jazuli's *al-Muqaddimah* (*al-Sharh al-Kabir* and *al-Sharh al-Saghir*). Al-Shalawbin's conceptualization of analogy (qiyas), transmission (sama'), and grammatical causes (ilal al-nahwi) is comparatively evaluated against Eastern commentators. The research reveals that al-Shalawbin strictly rejected the philosophical constraints (takalluf) of Eastern scholars. Having masterfully taught *al-Kitab* since the age of twenty-two, he reinterpreted it through pure Arab linguistics and internal rationality. His logical objections to the operant theory (awamil) and his flexible synthesis of specific Kufan transmitted evidence with Basran analogy prove his status as an independent language theoretician. Consequently, this paper demonstrates that al-Shalawbin, who maintained his scientific dignity until his death in Seville during the siege by King Ferdinand III of Castile, was the driving force behind the academic self-confidence of Andalusian Arabic linguistics, aiming to fill a significant historiographical gap in Arabic grammar studies.

Keywords: Arabic Language, Andalusian Grammar School, Abu Ali al-Shalawbin, al-Kitab, Grammatical Causes.

Hicrî VII. Yüzyıl Arap Nahiv Literatüründe Muhakkik Bir Tavır: İbn İyâz'ın Kavâʿidü'l-Mütâraha fi'n-Nahv Adlı Eserinde Metodolojik İtirazlar

Abdulkadir KİŞMİR

Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr
Orcid: 0000-0001-5297-0138

Özet

Bağdat Müstansıriyye Medresesi'nde nahiv kürsüsü başkanlığı gibi saygın bir ilmî makamı temsil eden İbn İyâz el-Bağdâdî, döneminin önde gelen nahiv âlimler inden biridir. Onun *Kavâʿidü'l-mütâraha fi'n-nahv* adlı eseri, geleneksel nahiv anlayışını aşan tartışmacı üslubu ve tahlil yöntemiyle Hicri VII. yüzyıl Arap nahiv literatüründe özgün bir konum elde etmiştir. Müellif, mukaddimede alışılmışın dışında bir yöntem benimsediğini ifade ederek nahiv ilmini sabit kurallar bütünü olarak gören yaklaşımı sorgulamakta ve bu alanı dinamik ve tartışmaya açık bir inceleme sahası olarak konumlandırmaktadır. Bu çerçevede müellifin, soru-cevap üslubunu ileri bir düzeye taşıyarak nahiv meselelerini doğrudan tartışmaya açtığı, böylece meselelerin farklı açılardan değerlendirilmesine imkân sağladığı ve bu yöntemle daha isabetli hükümlere ulaşmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Mezhebî taassuptan uzak muhakkik tavrı, mevcut birikimi aktarmakla yetinmeyip onu sorgulayan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu bağlamda müellif, dilsel meselelerin yalnızca belirli dil ekollerine ait rivayetlere dayanılarak açıklanmasını yeterli görmemekte bunların aklî muhakeme ve usûlî ilkeler çerçevesinde ele alınmasını düşünmektedir. Bu yaklaşım, nahiv ilmini rivayete dayalı bir yapı olmaktan çıkararak delil, tutarlılık ve sistematik düşünce ekseninde şekillenen bir ilmî alan olarak yeniden tanımlamaktadır. İbn İyâz'ın eleştirilerinin metodolojik dayanaklarını çözümlemek ve bunları şekillendiren usûlî ilkelerin tutarlılığını tahlil etmek, çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırma, İbn İyâz'ın bazı nahvî görüşler ile bu görüşlere temel teşkil eden illetlere yönelik eleştirilerinin kavramsal çerçevesini ve dayandığı usûlî zemini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi deseni çerçevesinde tasarlanmış olup inceleme nesnesini müellifin eseri oluşturmaktadır. Veri toplama sürecinde eserde yer alan nahiv meseleleri sistematik biçimde taranmış, müellifin farklı âlimlere yönelttiği eleştiriler temel veri kaynağı olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın temel sorusu İbn İyâz'ın nahiv eleştirilerini hangi metodolojik ve usûlî ilkeler üzerine inşa ettiğini ve bu ilkelerin onun muhakkik yaklaşımını nasıl yansıttığıdır. Eserde yer alan eleştiriler betimsel ve içerik analizi teknikleriyle incelenmiş, aslın hilâfı, lafzın vaz'î anlamı gibi tematik başlıklar altında sınıflandırılarak tümevarımsal bir yöntemle değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda müellifin kıyas kaidelerine aykırı görülen bazı yaklaşımları reddettiği ve nahivde asl–fer' ilişkisine dayalı hiyerarşik yapının korunmasını savunduğu tespit edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'i temel hüccet olarak konumlandırması, semâî verilerin onun dil anlayışındaki belirleyici rolünü göstermektedir. Sonuçta İbn İyâz'ın, semâî veriler ile aklî kıyas

unsurlarını dengeli biçimde kullandığı, nahiv meselelerine yaklaşımında muhakemeye dayalı bir perspektif benimsediği ve bu doğrultuda sistemli bir yöntem geliştirdiği anlaşılmaktadır. Elde edilen bulguların Arap grameri literatürünün eleştirel bir çerçevede yeniden değerlendirilebileceğini gösterdiği ve bu alandaki diğer çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, İbn İyâz, Kavâidü'l-Mütâraha, Eleştirel Yaklaşım.

A Verificatory Approach in 7th Century AH Arabic Grammatical Literature: Methodological Objections in Ibn Iyāḍ's Qawāʿid al-Mutāraḥa fī al-Naḥw

Abstract

Representing a prestigious scholarly position such as the chair of grammar at the al-Mustanṣiriyya Madrasa in Baghdād, Ibn Iyāḍ al-Baghdādī stands as one of the preeminent grammarians of his era. His work, titled Qawāʿid al-Mutāraḥa fī al-Naḥw, has secured a distinctive position within 7th-century AH Arabic grammatical literature through its discursive style and analytical methodology that transcend traditional grammatical conventions. In the preface, the author states his adoption of an unconventional method, thereby questioning the approach that perceives the naḥw as a static body of rules and instead positions this field as a dynamic and disputable domain of inquiry. Within this framework, it is observed that the author elevates the question and answer style to an advanced level, subjecting grammatical issues to direct debate, thus enabling the evaluation of matters from diverse perspectives and aiming to reach more accurate conclusions through this method. His muḥaqqiq stance, devoid of sectarian prejudice, reflects an approach that does not merely transmit the existing scholarly corpus but subjects it to rigorous scrutiny. In this context, the author does not deem it sufficient to explain linguistic matters solely based on riwayāt belonging to specific linguistic schools, rather, he advocates for their treatment within the framework of rational reasoning and methodological principles. This approach redefines the science of grammar, transforming it from a transmission-based structure into a scholarly field shaped around the axes of evidence, consistency, and systematic thought. The primary problem of this study consists of deconstructing the methodological foundations of Ibn Iyāḍ's criticisms and analyzing the consistency of the methodological principles that shape them. Consequently, the research aims to examine the conceptual framework and the methodological basis of Ibn Iyāḍ's critiques regarding certain grammatical views and the underlying causes (ʿilal) constituting their foundations. This study is designed within the framework of the document analysis pattern, one of the qualitative research methods, and the author's work constitutes the object of inquiry. During the data collection process, the grammatical issues in the work were systematically surveyed, and the criticisms directed by the author toward various scholars were identified as the primary data source. Accordingly, the main research question of this study is: "*On which methodological and theoretical principles did Ibn Iyāz base his grammatical criticisms, and how do these principles reflect his critically analytical approach to Arabic grammar*?". The criticisms in the work were examined using descriptive and content analysis techniques, classified under thematic headings such as khilāf al-aṣl and the waḍʿī meaning of the word, and evaluated through an inductive method. As a result

of the analysis, it was determined that the author rejected certain approaches deemed contrary to the rules of qiyās and advocated for the preservation of the hierarchical structure based on the aṣl-farʿ relationship in grammar. His positioning of the Holy Qurʾān as the fundamental authority (ḥujja) demonstrates the decisive role of samāʿī data in his linguistic understanding. In conclusion, it is understood that Ibn Iyāḍ utilized samāʿī data and elements of rational analogy in a balanced manner, adopted a reasoning-based perspective in his approach to grammatical issues, and developed a systematic method accordingly. It is considered that the findings obtained indicate that Arabic grammatical literature can be re-evaluated within a critical framework and will contribute to further studies in this field.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Naḥw, Ibn Iyāḍ, Qawāʿid al-Mutāraḥa, Critical Approach.

Joseph von Hammer-Purgstall ve Hicri Yedinci Asır Arap Edebiyatı Tarihine Bakışı: *Literaturgeschichte der Araber* Örneği

Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
as_hatice@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-2685-7451

Özet

Arap edebiyatı tarihi, farklı milletlere mensup araştırmacılar tarafından incelenmiş ve alanda çok sayıda esere konu olmuştur. Arap edebiyatına ve diline bakış açılarını yansıtan bu çalışmalar, aynı zamanda çeşitli tasnif ve yöntemlerin geliştirildiği önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bu eserlerden biri de meşhur tarihçi ve şarkiyatçı Joseph von Hammer-Prugstall'a (1774-1856) aittir. Özellikle 19. yüzyılda kaleme aldığı Osmanlı Devleti tarihine dair kapsamlı çalışmasıyla maruf olan Avusturyalı şarkiyatçı, tarih alanının yanı sıra Türk, Fars ve Arap edebiyatı tarihine ait eserler vermiştir. Hammer-Prugstall, Doğu'nun üç büyük diline ve bu dillere ait edebî geleneklere vukufiyetini ortaya koymak amacıyla son olarak Arap edebiyatı tarihi ve literatürüne dair *Literaturgeschichte der Araber* adlı eserini telif etmiştir. Bu çalışmada Hammer-Prugstall'ın Arap edebiyatı tarihi alanında yazdığı *Literaturgeschichte der Araber* adlı eseri çerçevesinde hicri yedinci asrın ilk yarısı incelenecektir. Müellif, söz konusu dönemi ele aldığı bölümde birçok ilim ve edebiyat sahasına mensup şahsiyetlerin biyografik ve bibliyografik bilgilerine yer vermektedir. Çalışmada, Hammer-Prugstall'ın eserinin mevcut Arap edebiyatı tarihleri içinde hangi yönleriyle öne çıktığı üzerinde durulacaktır. Zira müellifin Türk ve Fars edebiyatı tarihine dair eserleri hakkında çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte, Arap edebiyatı tarihine dair çalışması çoğu zaman genel değerlendirmeler içerisinde dağınık biçimde ele alınmış, müstakil ve derinlikli bir incelemeye konu edilmemiştir. Bu sebeple araştırmada, eser hakkında yaygın şekilde tekrar edilen bazı kanaatlerin ötesine geçerek, *Literaturgeschichte der Araber*'in Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı içerisindeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada Hammer-Prugstall'ın eserine dair ulaşılan verilerin analizine dayalı nitel araştırma yöntemi esas alınacaktır. Bu çerçevede öncelikle müellifin hayatı ve ilmî şahsiyeti kısaca ele alınacak, ardından başlıca eserleri tanıtılarak özellikle *Literaturgeschichte der Araber* üzerinde durulacaktır. Sonrası ise eserde hicri yedinci asrın ilk yarısına dair verilen bilgiler incelenerek müellifin dönem tasnifi, şahsi seçimleri ve edebiyat tarihi anlayışı tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı tarihi, Hicri yedinci asır, Joseph v. Hammer-Purgstall, Literaturgeschichte der Araber.

Joseph von Hammer-Purgstall's Perspective on the History of Arabic Literature in the Seventh Islamic Century: The Example of *Literaturgeschichte der Araber*

Abstract

The history of Arabic literature has been studied by scholars from various nations and has constituted the subject of numerous works throughout history. These studies, which reflect different perspectives on the Arabic language and its literary heritage, also contributed to the development of diverse classifications and methodological approaches within the field of literary historiography. One of the prominent figures who produced works in this area is the renowned historian and orientalist Joseph von Hammer-Purgstall. Best known for his monumental work on the history of the Ottoman Empire in the nineteenth century, the Austrian scholar also authored studies on the histories of Turkish, Persian, and Arabic literature. In order to demonstrate his scholarly command of the three major literary languages of the East, Hammer-Purgstall composed his *Literaturgeschichte der Araber*, devoted to the history and literature of the Arabs. This study examines the first half of the seventh Islamic century as presented in Hammer-Purgstall's *Literaturgeschichte der Araber*. In the relevant section of the work, the author provides biographical and bibliographical information concerning numerous scholars, poets, and intellectual figures representing various disciplines. The article aims to determine the distinctive features and scholarly position of this work within the broader tradition of Arabic literary historiography. Although several studies have addressed Hammer-Purgstall's works on Turkish and Persian literary history, his contribution to Arabic literary history has generally been treated only incidentally and has not yet been examined comprehensively. Employing a qualitative analytical method based on the available data concerning Hammer-Purgstall and his work, this study first introduces the author's life and scholarly background, then analyzes his treatment of the first half of the seventh Islamic century with particular attention to his literary-historical approach, classification, and selection of figures.

Keywords: History of Arabic literature, The seventh Islamic century, Joseph v. Hammer-Purgstall, Literaturgeschichte der Araber.

Hicrî VII. Yüzyıl Nahiv Birikiminin Osmanlı Medrese Geleneğindeki İzleri: Adalı Mustafa ve Zeynîzâde'nin Eserlerinde Radî el-Esterâbâdî

Muhammed Ali DENİZ
Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
muhammedalidnz@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0517-2701

Özet
Hicrî VII. yüzyıl, İslâm ilimleri tarihinde yalnızca müstakil teliflerin ortaya çıktığı bir dönem değil, aynı zamanda sonraki ilmî gelenekleri derinden etkileyen şerh, hâşiye ve ihtisar faaliyetlerinin belirginlik kazandığı önemli bir safhayı temsil etmektedir. Bu yüzyılda özellikle Arap dili ilimleri alanında kaleme alınan metinler, sonraki dönemlerde yalnızca okunup aktarılmakla kalmamış; medrese müfredatı, öğretim usulleri ve telif gelenekleri içinde yeniden yorumlanarak ilmî sürekliliğin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu bağlamda sarf ve nahiv alanının en etkili isimlerinden biri olan Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra), özellikle İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) el-Kâfiye ve eş-Şâfiye adlı eserlerine yazdığı şerhlerle klasik Arap dili literatüründe müstesna bir konum elde etmiştir. Nahiv meselelerini ele alış biçimi, illetlendirme yöntemi, farklı görüşleri değerlendirme tarzı ve dil meselelerinde sergilediği muhakeme gücü, sonraki dönemlerde kaleme alınan pek çok nahiv çalışmasına doğrudan veya dolaylı biçimde tesir etmiş, sonraki nahiv literatürü için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir. Bu tebliğde, Radî el-Esterâbâdî'nin Osmanlı medrese geleneğindeki etkisi, İzhâr literatürü bağlamında Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1674 [?]) *Netâ'icü'l-efkârı* ile Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö. 1175/1762 [?]) mu'rib çalışmaları üzerinden ele alınacaktır. Çalışmanın temel amacı, Radî'nin yalnızca el-Kâfiye şerhiyle sınırlı bir nahiv otoritesi olarak değil, Osmanlı nahiv öğretiminde metin, şerh ve i'rab merkezli telif faaliyetlerini besleyen kurucu kaynaklardan biri olarak nasıl konumlandırıldığını ortaya koymaktır. Çalışmanın temel amacı, Radî'nin yalnızca *el-Kâfiye* şerhiyle sınırlı bir nahiv otoritesi olarak değil, Osmanlı nahiv öğretiminde metin, şerh ve i'rab merkezli telif faaliyetlerini besleyen kurucu kaynaklardan biri olarak nasıl konumlandırıldığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Kuşadalı Mustafa ve Zeynîzâde'nin Radî'ye yaptıkları açık atıflar, ondan aktardıkları görüşler, nahiv meselelerini tartışırken onun tercihlerini kullanma biçimleri ve gerektiğinde bu görüşler karşısında sergiledikleri tutum incelenecektir. Ayrıca söz konusu atıfların hangi nahiv bahislerinde yoğunlaştığı, Radî'nin görüşlerinin yalnızca açıklayıcı bir unsur olarak mı yoksa tartışmayı yönlendiren belirleyici bir delil olarak mı kullanıldığı ve müelliflerin kendi tercihlerini temellendirirken Radî'den nasıl istifade ettikleri üzerinde durulacaktır. Bu yönüyle tebliğ, hicrî VII. yüzyılda teşekkül eden nahiv birikiminin Osmanlı döneminde nasıl yeniden canlandığını ve *İzhâru'l-esrâr* ekseninde oluşan literatürde Radî el-Esterâbâdî'nin hangi yönleriyle belirleyici bir otorite olarak kabul edildiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Radî, Kuşadalı Mustafa, Zeynîzâde, Kâfiye, Netâ'icü'l-efkâr.

The Traces of the 7th Century AH Nahw (Arabic Syntax) Heritage in the Ottoman Madrasa Tradition: Radi al-Astarabadi in the Works of Adali Mustafa and Zaynizada

Abstract

The seventh century AH represents a significant phase in the history of Islamic sciences, characterized not only by the emergence of independent works but also by the prominence of commentary (*sharh*), gloss (*hashiya*), and abridgment (*ikhtisar*) activities that deeply influenced subsequent scholarly traditions. The texts produced during this century, particularly in the field of Arabic language sciences, were not merely read and transmitted in later periods; they were reinterpreted within the madrasa curriculum, teaching methods, and traditions of authorship, thereby becoming one of the foundational elements of scholarly continuity. In this context, Radi al-Astarabadi (d. after 688/1289), one of the most influential figures in *sarf* (morphology) and *nahw* (syntax), attained an exceptional position in classical Arabic linguistic literature, especially through his commentaries on Ibn al-Hajib's (d. 646/1249) *al-Kafiya* and *al-Shafiya*. His approach to syntax issues, his method of causal justification (*illat*), his manner of evaluating differing opinions, and the power of reasoning he displayed in linguistic matters directly or indirectly influenced many subsequent works on grammar, making him an indispensable reference source for later grammatical literature. In this paper, the influence of Radi al-Astarabadi on the Ottoman madrasa tradition will be examined through Kuşadalı (Adali) Mustafa b. Hamza's (d. 1085/1674 [?]) *Nata'ij al-Afkar* and Zaynizada Husayn Efendi's (d. 1175/1762 [?]) *mu'rib* (grammatical analysis) works within the framework of the *Izhar* literature. The primary objective of the study is to demonstrate how Radi was positioned not merely as a grammatical authority limited to his commentary on *al-Kafiya*, but as one of the founding sources that nourished text-, commentary-, and *i'rab*-centered authorship activities in Ottoman grammar education. To this end, the explicit citations made to Radi by Adali Mustafa and Zaynizada, the views they transmitted from him, the ways they utilized his choices while debating grammatical issues, and their stances toward these views when necessary will be analyzed. Furthermore, the study will focus on the specific grammatical topics where these citations are concentrated, whether Radi's views were used merely as explanatory elements or as decisive evidence shaping the debate, and how the authors utilized Radi to substantiate their own preferences. In this respect, this paper aims to reveal how the grammatical heritage shaped in the seventh century AH was revitalized during the Ottoman period, and in which aspects Radi al-Astarabadi was accepted as a decisive authority within the literature that evolved around *Izhar al-Asrar*.

Keywords: Radi, Kushadali Mustafa, Zaynizada, Kafiya, Nata'ij al-Afkar.

Hicrî VII. Asırda Nahiv İlminde Endülüs Etkisi

Ömer ÇINAR

Eğitim Görevlisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul Pendik Kur'an Eğitim Merkezi
omercinar3413@gmail.com
Orcid: 0009-0007-5538-301X

Özet

Hicrî VII. asırda Endülüs'te Kurtuba (633/1236) ve İşbîliye (646/1248) Hristiyan krallıklarının eline geçmiş, Doğu'da ise Bağdat (656/1258) Moğol istilasına uğramıştır. Bu dönemde Endülüs'ün nahiv birikimi oldukça büyüktür; Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Buġyetü'l-vuʿât*'ında tercümesi verilen 2209 dil ve nahiv âliminden 995'i Endülüslüdür. Şehirlerin elden çıkmasıyla bu birikimi taşıyan âlimlerin bir kısmı Mağrib'e, bir kısmı da Mısır ve Şam'a yerleşmiştir. Bu tebliğde VII. asırda Endülüs nahvinin hangi bölgeleri etkilediği, bu etkinin hangi konularda görüldüğü ve nahiv ilminde hangi sonuçları doğurduğu, tabakat eserleri ile dönemin nahiv eserlerindeki nakiller esas alınarak incelenmiştir. "Endülüs etkisi" ifadesiyle Endülüslü bir âlimin başka bir bölgede ders vermesi, Endülüs'te yazılmış bir eserin başka bir bölgede okutulup şerh edilmesi ve Endülüslü bir nahivcinin görüşünün başka bir bölgede onun adıyla nakledilmesi kastedilmiştir. İnceleme, etkinin bölgeden bölgeye farklı biçimler aldığını göstermiştir. Sebte'ye ve Tunus'a Ebû Ali eş-Şelevbîn'in (ö. 645/1247) ders halkası topluca geçmiş, Endülüs nahvi bu şehirlere âdeta taşınmıştır. Şam, Mısır ve Irak'ta ise bu nahvi İbn Mâlik (ö. 672/1274) ve Alemüddîn el-Lorkî (ö. 661/1263) gibi az sayıda seçkin hoca ile onların taşıdığı metinler temsil etmiş; bu dar kadroya rağmen etki, Dımaşk'taki Âdiliyye Türbesi ve Bağdat'taki Müstansıriye Medresesi gibi merkezî ders yerlerine ulaşmıştır. Endülüs nahvinin özelliklerinden Doğu'ya geçenler, öğretim malzemesine dönüşebilenler olmuştur. Kolaylaştırma eğilimi *el-Muḳaddime*, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, *el-Muḳarrib* ve *et-Teshîl* gibi kısa metinler sayesinde Musul'dan Kahire'ye kadar okunup şerh edilmiş; hadisle istişhâd, İbn Mâlik'in *Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî* üzerindeki çalışmasıyla bir uygulamaya dönüşmüş; herhangi bir ders metnine yerleşmeyen illet eleştirisi ise bir tavır olarak kalmıştır. Endülüslü nahivcilerin görüşleri de Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) ve İbnü'n-Nehhâs (ö. 698/1299) gibi Doğulu nahivcilerin eserlerine onların adlarıyla girmiştir. Bu bulgular, VII. asırdaki Endülüs nahvinin Doğu'dan kopuk bir ekol olarak değil, Doğu ile sürekli alışveriş içinde gelişen ve kimliğini çağdaşlarının gözünde de koruyan bir gelenek olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Etkinin sonuçları bakımından VII. asır bir hazırlık dönemidir; bu birikimin kurumsal bir öğretim düzenine dönüşmesi VIII. asırda gerçekleşmiştir.

Anahtar kelimeler: Nahiv tarihi, Endülüs, Hicrî VII. asır, nahiv öğretimi, istişhâd.

The Influence of Al-Andalus on Arabic Grammar in the Seventh Century AH

Abstract

In the seventh century AH, Córdoba (633/1236) and Seville (646/1248) fell to the Christian kingdoms in al-Andalus, while in the East Baghdad (656/1258) was devastated by the Mongol invasion. At that time the grammatical heritage of al-Andalus was considerable: of the 2,209

philologists and grammarians whose biographies al-Suyūṭī (d. 911/1505) records in *Bughyat al-wuʿāt*, 995 were Andalusians. As the cities fell, the scholars who carried this heritage settled in the Maghrib, Egypt and Syria. This paper examines which regions Andalusian grammar influenced in the seventh century AH, in which subjects this influence appeared and what consequences it had for the science of grammar, drawing on biographical dictionaries and on citations in the grammatical works of the period. "Andalusian influence" here refers to an Andalusian scholar teaching in another region, a work written in al-Andalus being taught and commented upon elsewhere, and the view of an Andalusian grammarian being cited elsewhere under his name. The study shows that the influence took different forms from region to region. The circle of Abū ʿAlī al-Shalawbīn (d. 645/1247) moved almost as a whole to Ceuta and Tunis, so that Andalusian grammar was in effect transplanted to these cities. In Syria, Egypt and Iraq, by contrast, it was represented by a small number of eminent teachers such as Ibn Mālik (d. 672/1274) and ʿAlam al-Dīn al-Lūrqī (d. 661/1263) and by the texts they carried; despite this narrow cadre, it reached central teaching posts such as the ʿĀdiliyya Mausoleum in Damascus and the Mustanṣiriyya Madrasa in Baghdad. The features of Andalusian grammar that passed to the East were those that could become teaching material. The tendency toward simplification spread from Mosul to Cairo through short texts such as *al-Muqaddima*, *al-Durra al-alfiyya*, *al-Muqarrib* and *al-Tashīl*, which were read and commented upon; citing ḥadīth as evidence became a practice through Ibn Mālik's work on *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*; the critique of grammatical causes (ʿilal), which entered no teaching text, remained an attitude. The views of Andalusian grammarians also entered, under their names, the works of Eastern grammarians such as Raḍī al-Dīn al-Astarābādhī (d. after 688/1289) and Ibn al-Naḥḥās (d. 698/1299). These findings indicate that Andalusian grammar in the seventh century AH should be regarded not as a school cut off from the East, but as a tradition that developed in constant exchange with the East and preserved its identity in the eyes of its contemporaries. In terms of its consequences, the seventh century was a preparatory period; the transformation of this heritage into an institutional teaching order took place in the eighth century.

Keywords: History of Arabic grammar, al-Andalus, seventh century AH, grammar teaching, istishhād.

شعرية المديح النبوي والتحليل الرقمي: قراءة أسلوبية في بُردة البوصيري عبر تقنيات التوليد المعزز بالاسترجاع(RAG)

حسن جاسم

محاضر دكتور، الجامعة الإسلامية للعلوم والتكنولوجيا بغازي عنتاب، المعهد العالي للغات الأجنبية، قسم اللغات الأجنبية
hasan.cesim@gibtu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-5109-1104

الملخص

ينطلق هذا البحث من فرضية فحص التجربة الجمالية والدلالية في واحدة من أبرز عيون التراث الشعري الإسلامي في القرن السابع الهجري، وهي قصيدة "الكواكب الدرية في مدح خير البرية"، الشهيرة بـ"بردة البوصيري" للشاعر شرف الدين البوصيري (ت 696هـ). ويسعى البحث إلى مقاربة هذا النص المركزي بوصفه نموذجاً إبداعياً كاشفاً عن آليات تداخل التجربة الروحية العميقة بالصياغة البلاغية المحكمة. وتتأسس الفرضية الرئيسة للدراسة على أن البُردة لا تستمد ديمومتها وحضورها التاريخي الطاغي من حيوية موضوعها المدحي وعاطفتها الإيمانية الفياضة فحسب، بل من قدرتها الفائقة على بناء خطاب شعري مراوغ يوازن بين التكثيف الدلالي، والتصوير البياني المبتكر، والتناص الديني المتشابك مع النص القرآني والسيرة النبوية. وتكمن الإضافة المنهجية الفريدة لهذا البحث في تبنيه مقاربة نقدية حديثة تنتمي إلى حقل الإنسانيات الرقمية، حيث يستفيد تطبيقياً من تقنية "التوليد المعزّز بالاسترجاع" كأداة حاسوبية ذكية لقراءة الخصائص الأسلوبية والبلاغية الكامنة في نسق القصيدة، مع الإبقاء الصارم على مركزية التأويل الأدبي الإنساني في تفكيك النص وتفسيره. وتُتيح هذه البيئة الرقمية الهجينة تتبّع واستخراج الملامح الفنية الدقيقة في النص الرياضي للبُردة بكفاءة عالية؛ وفي مقدمتها هندسة الحقول الدلالية، وظواهر التكرار اللفظي والتركيبي، والالتفات، والتقابل البديعي، والبنى الاستعارية والمجازية، مما يسهم في إبراز الديناميات الخفية لبناء المعنى والخطاب الإقناعي في شعر المديح. ولا تنظر الدراسة إلى الأداة الرقمية بوصفها بديلاً عن الذائقة البلاغية العربية، وإنما بوصفها مدخلاً منهجياً مساعداً يوسّع أفق القراءة الاستقصائية، ويمنح النتائج التحليلية قدراً مضافاً من الدقة والتنظيم والعمق التوثيقي. وتبرز الأهمية البالغة للبحث في تقديمه نموذجاً تطبيقياً واعداً يجسّر الفجوة بين البلاغة التراثية والتحليل الرقمي المعاصر، بما ينسجم مع التوجهات العالمية الحديثة في رقمنة المعالجة النقدية للتراث الأدبي. ويطمح البحث في خاتمته إلى إعادة تموضع "البُردة" ضمن سياقها التاريخي والثقافي، والكشف عن أسرارها البيانية التي كفلت لها الخلود والتدوال في الذاكرة الجمعية عبر العصور.

الكلمات المفتاحية: البلاغة العربية، المديح النبوي، الإنسانيات الرقمية، التحليل الأسلوبي، تقنية RAG، بردة البوصيري.

The Poetics of Prophetic Eulogy and Digital Analysis: A Stylistic Reading of Al-Busiri's Burda via Retrieval-Augmented Generation (RAG) Techniques

Abstract

This research proceeds from the hypothesis of examining the aesthetic and semantic experience in one of the most prominent masterpieces of Islamic poetic heritage from the seventh century AH, namely the poem "Al-Kawakib al-Durriyya fi Madh Khayr al-Bariyya" (The Celestial Planets in Praise of the Best of Creation), famously known as "Al-Burda" by the poet Sharaf al-Din al-Busiri (d. 696 AH). The study seeks to approach this foundational text as a creative model that reveals the mechanisms by which deep spiritual experience intertwines with precise rhetorical composition.

The primary hypothesis of the study posits that Al-Burda does not derive its sustainability and overwhelming historical presence solely from the vitality of its encomiastic theme and overflowing faith-driven emotion, but rather from its supreme capacity to construct a nuanced poetic discourse that balances semantic condensation, innovative figurative imagery, and intricate religious intertextuality with the Quranic text and the Prophetic biography (Sira). The unique methodological contribution of this research lies in its adoption of a modern critical approach belonging to the field of Digital Humanities. It practically utilizes Retrieval-Augmented Generation (RAG) as an intelligent computational tool to scan and analyze the latent stylistic and rhetorical characteristics within the structural pattern of the poem, while strictly maintaining the centrality of humanistic literary interpretation in deconstructing and explaining the text. This hybrid digital environment enables the tracing and extraction of subtle artistic features within the textual matrix of Al-Burda with high efficiency. Foremost among these features are the architecture of semantic fields, phenomena of lexical and syntactic repetition, grammatical shifts (Iltifat), rhetorical antithesis (Taqabul), and metaphorical and allegorical structures, thereby highlighting the hidden dynamics of meaning-construction and persuasive discourse in prophetic praise poetry. he study does not view the digital tool as a substitute for the Arabic rhetorical taste, but rather as an auxiliary methodological gateway that expands the horizon of investigative reading, investing the analytical findings with an added measure of precision, organization, and documentary depth. The critical significance of this research is highlighted by its presentation of a promising applied model that bridges the gap between traditional heritage rhetoric and contemporary digital analysis, in alignment with modern global trends in digitizing the critical processing of literary heritage. Ultimately, the research aspires to reposition Al-Burda within its historical and cultural context, unveiling the rhetorical secrets that have guaranteed its immortality and continuous circulation in the collective memory across generations.

Keywords: Arabic Rhetoric, Prophetic Eulogy (Madh Nabawei), Digital Humanities, Stylistic Analysis, RAG Technique, Al-Busiri's Burda.

البعد الصوفي في شعر ابن الفارض - دراسة بلاغية تحليلية -

İsmail HAMAD

Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı

الملخص

تُعد مرحلة القرن السابع الهجري في تاريخ الثقافة الإسلامية مرحلة دقيقة، بسبب التحولات السياسية المتداخلة مع الحراك الفكري والعلمي المتنوع، الذي انعكس أثره في الأدب عامة، ولا سيما الشعر الصوفي، الذي ازدهر بكونه تعبيراً عن تجربة ذوقية تتعدى حاجز اللغة المباشرة، وتهدف إلى استيعاب أبعاد فكرية ووجدانية معقدة. ويقف وفي قلب هذه الظاهرة الشاعر ابن الفارض، الذي يُعرف بأنه من أكثر الشعراء مَلَكة على تحويل هذه التجربة إلى بناء لغوي مفعم بالإيحاءات البلاغية. فشعره يعكس في مراتب السلوك الصوفي رحلة داخلية، ليغدو خطاباً أدبياً رمزياً.. فلا تؤدي اللغةُ وظيفة الإخبار لديه بقدر ما تُنمّى لإيجاد طبقات متشعبة من المعنى، بحيث يبقى النص الأدبي مفتوحاً على العديد من التأويلات المتباينة، التي تختلف بحسب أُفُق المتلقي واختلاف خبراته. ويبرز في شعره العديد من السمات البلاغية، أهمها توظيفه الموسع للاستعارة، باعتبارها المنهج المعرفي الذي يُسهم في تحويل التجربة الصوفية إلى صور محسوسة، بعد أن كانت محصورة في مجالها المجرد، فيقوم - مثلاً - بالتعبير عن الوجد الروحي بلغة الهيام والشوق، وتقديم الحب الإلهي بصورة بشرية في علاقتها، بحيث لا ينبغي فهم هذه الصورة على ظاهرها، إذ إنها ترتبط بمعنى الفناء والبقاء، وتُحيل إلى مفاهيم أعمق. وكذلك؛ الرمز الواضح في شعره، حيث تتكرر فيه ألفاظٌ كالخمر والساقي والكأس، والتي تشير في بُنيتها الصوفية إلى معانٍ روحية عميقة خالصة، وهذا ما يفرض على السامع أن يتجاوز الألفاظ الحرفية، وأن يتعمق في بحر التأويل الذي يستدعي المعرفة بالمصطلحات الصوفية. ونلحظ كذلك؛ التكرار الذي لا يقل أهمية عن الرمز والاستعارة في تشكيل إيقاع داخلي للنص الشعري، بحيث يُسهم في ترسيخ المعنى وإبراز محورية بعض المفاهيم والأفكار في البناء الشعري، ويُسهم كذلك في تعزيز المعنى وترسيخه. وتتسم نصوصه من جهة أخرى بتداخل المعاني والصور في بنية مركبة لغوياً، تكشف عن انسجام داخلي، يعكس ماهية التجربة الصوفية وطبيعتها التي يصعب أن يختزلها في تعابير مباشرة، مما يدفع الشاعر إلى استعمال لغة معبرة تتجاوز في إيحائها حدود البيان التقليدي الموروث. ولو نظرنا إلى هذا النتاج الأدبي في سياقه الزمني، نجد أنه ليس معزولاً عن التحولات التي شهدتها الحقبة التاريخية من القرن السابع الهجري، بل كان استجابة لحاجة فكرية وروحية، في عصر اتسم بالاضطرابات السياسية؛ شكَّل التصوفُ فيه ملاذاً للكثيرين، وساحة لإعادة بناء الرابطة مع الذات والعالم، وهو ما تجلى في الشعر كوسيلة للإيضاح عن هذه التجربة الروحية. وفي الختام؛ نستطيع القول بأنه لا يمكن فصل البعد الصوفي في شعر ابن الفارض عن بنيته البلاغية التي تتداخل فيها الوسائل التعبيرية مع التجربة الروحية. ويمكننا الوقوف على فهم طبيعة العلاقة بين اللغة وهذه التجربة الشعرية، وكيفية تشكُّل معانيها من خلال تحليل هذه البنية، مما يفتح لنا آفاقاً واسعة لدراسة هذا النوع من الأدب في سياقه الفكري والتاريخي؛ ألا وهو الأدب الصوفي.

The Sufi Dimension in the Poetry of Ibn al-Fāriḍ: A Rhetorical and Analytical Study

Abstract

The seventh century AH is a pivotal period in the history of Islamic culture, marked by political transformations intertwined with diverse intellectual and scientific movements. These transformations profoundly impacted literature in general, and Sufi poetry in particular, which flourished as an expression of a mystical experience transcending the limitations of direct language. This poetry aimed to encompass complex intellectual and emotional dimensions. At the heart of this phenomenon stands the poet Ibn al-Farid, renowned for his exceptional ability to translate this experience into a linguistic construct rich with rhetorical allusions. His poetry reflects an inner

journey through the stages of Sufi practice, becoming a symbolic literary discourse. Language, in his work, does not merely convey information but rather cultivates multifaceted layers of meaning, leaving the literary text open to numerous and diverse interpretations, varying according to the reader's perspective and experiences. His poetry is characterized by several rhetorical features, most notably his extensive use of metaphor. He employs metaphor as a cognitive tool that transforms the Sufi experience into tangible images, moving it from its abstract realm. For example, he expresses spiritual ecstasy in the language of yearning and longing, presenting divine love in a human form, one that should not be taken literally, as it relates to the concepts of annihilation and subsistence, and alludes to deeper meanings. Similarly, his poetry is rich in symbolism, with recurring words like wine, cupbearer, and cup, which, in their mystical structure, point to profound and purely spiritual meanings. This compels the listener to transcend the literal meaning and delve into the sea of interpretation, which necessitates familiarity with mystical terminology. We also observe repetition, which is no less important than symbolism and metaphor in shaping the internal rhythm of the poetic text. This repetition contributes to solidifying meaning, highlighting the centrality of certain concepts and ideas within the poetic structure, and further reinforcing and establishing the meaning. On the other hand, his texts are characterized by the interweaving of meanings and images in a linguistically complex structure, revealing an internal harmony that reflects the essence and nature of the mystical experience, which is difficult to reduce to direct expressions, thus prompting the poet to use an expressive language that transcends the limits of traditional inherited expression in its suggestion. If we look at this literary output in its temporal context, we find that it is not isolated from the transformations that took place in the historical period of the seventh century AH, but rather it was a response to an intellectual and spiritual need in an era characterized by political turmoil, in which Sufism formed a refuge for many, and an arena for rebuilding the connection with the self and the world, which was manifested in poetry as a means of explaining this spiritual experience. In conclusion, we can say that the mystical dimension in Ibn al-Farid's poetry cannot be separated from its rhetorical structure, in which expressive means intertwine with spiritual experience. By analyzing this structure, we can understand the nature of the relationship between language and this poetic experience, and how its meanings are formed. This opens up broad horizons for studying this type of literature within its intellectual and historical context: namely, Sufi literature.

منطقيّة الخطاب البلاغي في القرن السّابع الهجري مراجعة نقديّة لأثر "مفتاح العلوم" للسّكاكي في تحوّل الدّرس البلاغي

Mohamadou Aboubacar MAIGA

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
aboubacar.mohamadou@gop.edu.tr
Orcid: 0000-0001-7586-2754

الملخّص

يمثّل القرن السّابع الهجري منعطفاً إبستمولوجيّاً (معرفيّاً) حاسماً في تاريخ العلوم الإسلاميّة؛ إذ اتّسم بنزوعٍ جارف نحو التّقنين، وحصر الشّوارد، وإعادة صياغة المتون المعرفيّة في قوالب منطقية صارمة. كأنّما كان العقل الحضاري المسلم يلجأ إلى المنطق الصوري لحماية الهوية العلميّة وتثبيت المعارف من شتّات التّمزق الفكري والسّياسي الذي أحدثه اجتياح المغول وسقوط الحواضر الكبرى كبغداد (656هـ). وفي قلب هذا المخاض الهيكلي، يبرز القسم الثّالث من كتاب "مفتاح العلوم" لأبي يعقوب السّكاكي (ت 626هـ) بوصفه أثراً بنيوياً فارقاً نقل الدّرس البلاغي من فضائه الجمالي والتّحليلي المرن -الذي بلغ ذروته عند عبد القاهر الجُرجاني والزّمخشري- إلى فضاء العلم المعياري المحكوم بقواعد المنطق المشائي، والحدود، والرسوم الأرسطيّة. تتبلور مشكلة هذا البحث في محاكمة هذا "التحول المنطقي" الصّارم وتفكيك آليّاته المعرفيّة. فرغم أنّ القراءات التّاريخيّة والنّقديّة التّقليديّة (القديمة والحديثة) كثيراً ما وّسمتْ صنيع السّكاكي بأنّه كان إيذاناً ببدء عصر جمود البلاغة، وتجفيف مائها الأدبي، وتحويلها إلى تراكيب جافّة وقواعد صوريّة معقّدة أعاقت الطبع البياني؛ إلا أنّ هذا البحث يسعى لسدِّ فجوة معرفيّة بالغة الأهميّة عبر إعادة قراءة النّص في سياقه الحضاري والمؤسّسي الخاصّ بالقرن السّابع الهجري. ويطرح البحث تساؤلاً مركزيّاً: هل كان هذا التّقعيد الصّارم مجرد إقحام تعسّفي للفلسفة على لغة العرب، أم أنه مثّل استجابة واعية لضرورات تعليميّة ومدرسيّة فرضها العصر لحفظ العلوم وتداولها داخل حواضر العلم الجديدة كالمدرسة المستنصرية وغيرها؟ يهدف البحث أساساً إلى تتبّع الآليّات الإجرائيّة والحدود الفلسفيّة التي اتّكأ عليها السّكاكي في هندسة علمي المعاني والبيان وإخراج البديع كملحق تجسيني، مع تقييم الأثر الجمالي والنّقدي لشروحه اللاحقة (كالقزويني والتفتازاني). ولتحقيق هذه الغايات، يزاوج البحث بين المنهج التحليلي التّفكيكي لتشريح المفاهيم والاصطلاحات البلاغية عند السّكاكي، والمنهج الإبستمولوجي (التاريخي المعرفي) لربط البنية العلمية للمفتاح بظروف العصر الإدارية والتعليميّة، والمنهج النّقدي الجمالي لتقييم مصير الذّوق الأدبي وتذوّق النّص في قفص المعياريّة الصوريّة. وتخلّص الدّراسة إلى اختبار فرضيّتها الأساسيّة؛ وهي أن تحويل البلاغة إلى علم معياري لم يكن ترفاً فكرياً أو انبتاتاً عن روح العربيّة، بل كان ضرورة حضاريّة ملحة تطلّبت حصر المعارف البشريّة وتثبيتها تجنّباً لضياع المفاهيم. وأن هذا الصّنيع، وإن قلّص مساحة التّذوق الانطباعي الحرّ في نقد النّص الأدبي، إلا أنّه منح البلاغة العربيّة أعلى درجات النّضج الهيكلي والاستقلال المفهومي، وصاغها في منظومة علميّة متكاملة قادرة على الصّمود والتّدريس لقرون طويلة في مختلف أرجاء العالم الإسلامي. وبذلك، يفتح البحث آفاقاً جديدة لإعادة قراءة التّراث البلاغي وتقييمه في ضوء اللّسانيّات المعاصرة، ونظريّة الأفعال الكلاميّة، وفلسفة اللغة.

الكلمات المفتاحية: البلاغة العربية، السّكاكي، مفتاح العلوم؛ منطقيّة البلاغة؛ العلم المعياري؛ إبستمولوجيا الحضارة الإسلاميّة، القرن السّابع الهجري.

The Logification of Rhetorical Discourse in the Seventh Century AH: A Critical Review of Al-Sakkākī's "Miftah al-Ulūm" and its Impact on the Transformation of Rhetorical Studies.

Abstract

The seventh century AH represents a crucial epistemological turning point in the history of Islamic sciences, characterized by a sweeping tendency toward codification, systematization, and the

reformulation of knowledge into strict logical frameworks. It was as if the Muslim civilizational mind resorted to formal logic as a defense mechanism to protect scientific identity and consolidate human knowledge against the intellectual and political fragmentation caused by the Mongol invasions and the fall of major metropolises, such as Baghdad (656 AH). At the very heart of this structural transformation, the third section of "Miftah al-Ulūm" by Abū Yaqūb al-Sakkākī (d. 626 AH) emerges as a pivotal structural milestone. It successfully shifted rhetorical studies from a flexible, aesthetic, and analytical domain—which had previously flourished under Abd al-Qāhir al-Jurjānī and al-Zamakhsharī—into a normative, codified science governed by Peripatetic logic and Aristotelian definitions and classifications. The core problem of this research is to examine, confront, and deconstruct this critical "logical shift" and its cognitive mechanisms. While traditional historical and literary readings have often labeled al-Sakkākī's systematization as the beginning of rhetorical stagnation, arguing that it dried up the literary essence of rhetoric and turned it into rigid rules, this study aims to bridge a major cognitive gap by re-analyzing the text strictly within its unique historical, cultural, and pedagogical context. The paper raises a central question: Was this intense systematization merely an artificial, arbitrary imposition of philosophy onto Arabic language studies, or was it a conscious, calculated response to institutional and educational necessities imposed by an era of "catastrophe and reconstruction" to preserve, standardize, and transmit knowledge within new academic institutions like the Mustansiriya Madrasa? The primary objective of this research is to trace the operational mechanisms and philosophical boundaries employed by al-Sakkākī in structuring the sciences of Ma'ānī (semantics) and Bayān (rhetoric), while evaluating the aesthetic and critical impact on subsequent major commentaries (such as those by al-Qazwīnī and al-Taftāzānī). To achieve these goals, the study combines an analytical-deconstructive method to dissect rhetorical concepts and terminology, an epistemological approach to connect scientific structures with the historical, administrative, and educational conditions of the era, and a critical-aesthetic method to assess the fate of literary taste and textual appreciation under strict normativity. The study concludes by validating its primary hypothesis: transforming rhetoric into a normative science was not an intellectual luxury but a vital civilizational necessity aimed at consolidating and stabilizing human knowledge to prevent conceptual dissolution. Although this process reduced the intuitive, impressionistic space for textual criticism, it granted Arabic rhetoric ultimate structural maturity and conceptual independence. This formalization allowed rhetoric to endure as a highly effective, teachable curriculum for centuries across the Islamic world, opening new horizons for re-reading classical rhetoric considering contemporary linguistics, speech act theory, and the philosophy of language.

Keywords: Rhetoric Arabic, Al-Sakkākī; Miftah al-Ulūm; Logification of Rhetoric; Normative Science; Epistemology of Islamic Civilization, Seventh Century AH.

أبعاد النضج البلاغيّ في القرن السابع الهجريّ: دراسة تحليليّة مقارنة

د. نادر مندريس

عضو هيئة تدريسيّة في جامعة عينتاب الإسلاميّة، كلّيّة الشريعة، قسم اللغة العربيّة.
nadir.menderes@gmail.com
orcid: 0000-0003-3054-9099

الملخّص

معلوم أنّ علوم العربيّة لم تنضج في مرحلة زمنيّة قصيرة، ولم تكتمل دفعة واحدة على يد عالم بعينه، بل تشكّلت عبر مسار طويل من التراكم المعرفيّ، أسهمت فيه أجيال متعاقبة من العلماء بالوضع، والتهذيب، والتكميل، والتبويب، والنقد، والشرح، والاختصار. ولم يكن علم البلاغة العربيّة استثناءً من هذا المسار؛ فقد ظلّ في مراحله الأولى متداخلًا مع علوم اللغة، والتفسير، والنقد الأدبيّ، وإعجاز القرآن، وأسهم في تشكيل مباحثه عدد من الأعلام من أمثال الجاحظ والجرجانيّ والزمخشريّ وغيرهم ممّن مهدوا الطريق لنضج الدرس البلاغيّ، سواء من جهة التنبيه إلى أسرار التعبير، أو تحليل النظم، أو الكشف عن وجوه الإعجاز، إلى أن اكتسب هذا العلم صورته المستقرّة في القرن السابع الهجريّ على يد أبي يعقوب السكّاكيّ والخطيب القزوينيّ، اللذين كان لجهودهما أثر بالغ في تقعيد البلاغة، وترتيب مباحثها، وضبط مصطلحاتها، وتثبيت حدودها وشواهدها .تتناول هذه الدراسة أبعاد النضج الذي بلغه الدرس البلاغيّ في القرن السابع الهجريّ، فعلى الرغم من وجود دراسات كثيرة أشارت إلى نضج البلاغة العربيّة على يد السكّاكيّ والقزوينيّ، فإنّ معظمها ركّز على الخطوط العامّة لهذا النضج، ولا سيّما استقرار البناء الثلاثيّ للبلاغة في علوم المعاني والبيان والبديع. ولا توجد في حدود ما اطّلعنا عليه دراسة عُنيت عناية كافية بالكشف عن الأبعاد التفصيليّة التي استقرّت في ذلك القرن، ثمّ ظلّت حاكمة في مؤلّفات البلاغة اللاحقة، وصولًا إلى العصر الحديث. وتنطلق الدراسة من فرضيّة مفادها أنّ القرن السابع الهجريّ يمثّل مرحلة مفصليّة في تاريخ البلاغة العربيّة؛ إذ لم يكن نضج هذا العلم في تلك المرحلة نضجًا عامًّا يقتصر على وضوح أقسامه الرئيسة، بل كان نضجًا تفصيليًّا شمل البنية الداخليّة للعلم بمستوياتها المختلفة. ففي هذا القرن تحدّدت علوم البلاغة الثلاثة، واتّضحت موضوعاتها، واستقرّت تقسيماتها الفرعيّة، وضُبطت تعريفاتها ومصطلحاتها، كذلك تحدّدت المعاني الأصليّة للأساليب، ووُضعت ضوابط الخروج عن تلك المعاني، ورُبط ذلك بالقرائن اللفظيّة والمعنويّة التي تضبط انتقال الكلام من معنى إلى آخر، حتّى إنّ كثيرًا من الشواهد التي استخدمها السكّاكيّ والقزوينيّ ظلّت تتكرّر في المصنّفات اللاحقة، حتى غدت كأنّها جزء رئيس من البنية المستقرّة لهذا العلم. ومن ثمّ فإنّ ما تشكّل في هذه المرحلة لم يكن مجرّد تقسيم خارجيّ لأبواب البلاغة، بل كان بناءً علميًّا تفصيليًّا شمل المفهوم، والمصطلح، والمباحث، والفروع، والمعاني، والضوابط، والقرائن، والشواهد. تنقسم الدراسة إلى مبحثين وخاتمة؛ يتناول المبحث الأوّل حال البلاغة قبل القرن السابع الهجريّ، مبيّنًا أهمّ المراحل التي مرّ بها الدرس البلاغيّ، ثمّ يقف عند جهود السكّاكيّ والقزوينيّ في تقعيد علوم البلاغة الثلاثة. أمّا المبحث الثاني فيحتوي على مقارنة بين كتاب الإيضاح في علوم البلاغة للقزوينيّ من جهة، ومجموعة من كتب البلاغة المتداولة في العصور التالية وصولًا إلى العصر الحديث من جهة أخرى، للكشف عن التطابق الكبير بينها في المصطلحات، والتعريفات، والتقسيمات، والضوابط، والقرائن، والشواهد. وفي الخاتمة تصل الدراسة إلى أنّ القرن السابع الهجريّ مثّل نقطة محوريّة في تشكيل الصورة النهائيّة لعلم البلاغة، والتي لا تزال حاضرةً في بنية هذا العلم إلى اليوم.

الكلمات المفتاحيّة: البلاغة العربيّة، السكّاكيّ، القزوينيّ، القرن السابع الهجريّ، الإيضاح في البلاغة.

Dimensions of Rhetorical Maturity in the Seventh Hijri Century:

A Comparative Analytical Study

Abstract

It is well known that the Arabic sciences did not mature within a short period of time, nor were they completed all at once by a single scholar. Rather, they developed through a long process of cumulative knowledge, to which successive generations of scholars contributed through foundation, refinement, completion, classification, criticism, commentary, and abridgement. Arabic rhetoric was no exception to this process. In its early stages, it remained intertwined with linguistics, Qur'anic exegesis, literary criticism, and the study of Qur'anic inimitability. A number of prominent figures, such as al-Jāḥiẓ, al-Jurjānī, al-Zamakhsharī, and others, contributed to shaping its topics and paved the way for the maturation of rhetorical studies, whether by drawing attention to the subtleties of expression, analyzing naẓm, or revealing aspects of inimitability. This continued until rhetoric acquired its stable form in the seventh Hijri century at the hands of Abū Yaʿqūb al-Sakkākī and al-Khaṭīb al-Qazwīnī, whose efforts had a profound impact on systematizing rhetoric, arranging its topics, regulating its terminology, and establishing its definitions and illustrative examples. This study examines the dimensions of maturity attained by rhetorical studies in the seventh Hijri century. Although many studies have referred to the maturation of Arabic rhetoric through the efforts of al-Sakkākī and al-Qazwīnī, most of them have focused on the general outlines of this maturity, especially the stabilization of the tripartite structure of rhetoric into the sciences of al-maʿānī, al-bayān, and al-badīʿ. To the best of our knowledge, no study has given sufficient attention to the detailed dimensions that became established in that century and continued to govern later rhetorical works up to the modern period. The study proceeds from the hypothesis that the seventh Hijri century represents a pivotal stage in the history of Arabic rhetoric. The maturation of this discipline during that period was not merely a general maturity limited to the clarification of its main divisions; rather, it was a detailed maturity that encompassed the internal structure of the discipline at its various levels. In this century, the three sciences of rhetoric were defined, their subjects became clear, their sub-divisions were stabilized, and their definitions and terms were precisely regulated. Likewise, the original meanings of rhetorical styles were identified, the criteria governing departure from those meanings were formulated, and this process was linked to verbal and contextual indicators that regulate the movement of discourse from one meaning to another. Moreover, many of the examples used by al-Sakkākī and al-Qazwīnī continued to recur in later works, to the extent that they came to constitute a major part of the stable structure of this discipline. Thus, what took shape in this period was not merely an external classification of the chapters of rhetoric, but a detailed scholarly structure encompassing concepts, terminology, topics, branches, meanings, criteria, indicators, and illustrative examples. The study is divided into two sections and a conclusion. The first section examines the state of rhetoric before the seventh Hijri century, highlighting the most important stages through which rhetorical studies passed, before addressing the efforts of al-Sakkākī and al-Qazwīnī in systematizing the three sciences of rhetoric. The second section presents a comparison between al-Qazwīnī's al-Īḍāḥ fī ʿUlūm al-Balāgha, on the one hand, and a selection of rhetorical works circulated in later periods up to the modern era, on the other. This comparison aims to reveal the considerable degree of

correspondence between them in terms of terminology, definitions, classifications, criteria, contextual and verbal indicators, and illustrative examples. The study concludes that the seventh Hijri century represented a pivotal moment in shaping the final form of Arabic rhetoric, a form that remains present in the structure of this discipline to the present day.

Keywords: Arabic rhetoric, al-Sakkākī, al-Qazwīnī, seventh Hijri century, al-Īḍāḥ fī al-Balāgha.

التفاعل الوظيفي بين علوم العربية والعلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري(600-699هـ) دراسة إبستمولوجية في مركزية اللغة والإجماع وبنية النحوالوظيفي وأثرها في إنتاج المعرفة الإسلامية

د. بثينة عبد المتعال حسين

قسم اللغة العربية -جامعة بايرو كنو ، نيجيريا

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تقديم دراسة إبستمولوجية للتفاعل الوظيفي بين علوم العربية والعلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري (600-699هـ) والكشف عن موقع المعرفة اللغوية في بناء الدلالة وضبط الفهم والاستدلال داخل منظومة المعرفة الإسلامية . وينطلق من فرضية مؤداها أن هذه المرحلة شهد درجة متقدمة من التقعيد والاستقرار النسبي للمصطلحات وانتظام تداول المتون والشروح ، بما يجعل وظائف علوم العربية في التعامل مع النص الشرعي أكثر وضوحًا ، دون أن يعني ذلك استقلالها بإنتاج الحكم الشرعي . ويعتمد البحث المنهج الوصفي التحليلي ، مع الإفادة من المقاربة التاريخية ، مستندًا إلى نماذج القرطبي ، والآمدي ، وابن الحاجب ، وابن مالك ، والنووي ، مع الإفادة من ابن دقيق العيد بوصفه امتدادًا قريبًا للبيئة العلمية في أواخر القرن السابع الهجري ؛ للكشف عن حضور القضايا اللغوية في أصول الفقه والنحو والتفسير وشرح الحديث ، وأثرها في تحرير الدلالة وتنظيم إمكانات الفهم والاستنباط ، مع بحث موقع الإجماع ضمن هذه البنية المعرفية . كما يتناول البحث البيئة العلمية والمؤسسية التي احتضنت هذا التفاعل . ويخلص إلى أن هذه العلوم ، رغم تمايز حقولها ، أدت وظائف متكاملة حول النص ، وأن مركزية العربية تمثلت في إسهامها في بناء الدلالة وضبط الفهم وتنظيم إمكانات التأويل والاستنباط .

الكلمات المفتاحية:علوم العربية ؛ العلوم الإسلامية ؛ القرن السابع الهجري ؛ التفاعل الوظيفي ؛ بناء الدلالة ؛ الإجماع ؛ الدراسة الإبستمولوجية .

Abstract

This epistemological study examines the functional interaction between Arabic linguistic sciences and Islamic sciences in the seventh century AH (600-699 AH), focusing on the role of linguistic knowledge in constructing meaning and regulating understanding and inference. It argues that advanced systemization, relative terminological stability, and circulation of texts and commentaries made the functions of Arabic sciences in interpreting religious texts more visible without making them independent sources of legal rulings. Using a descriptive-analytical method supplemented by historical analysis, the study draws on al-Amidi, Ibn al-Hijab, Ibn Malik, al-Qurtubi, and al-Nawawi, while treating Ibn Daqiq al-Id as a close extension of the late seventh century scholarly environment. It examines linguistic issues in legal theory, grammar, Qur'anic exegesis, and Hadith commentary, together with the place of consensus and the institutional setting of knowledge transmission. The study concludes that these distinct disciplines performed complementary functions centered on the religious text, with Arabic linguistic sciences contributing fundamentally to meaning, interpretation, and inference.

Keywords: Arabic linguistic sciences; Islamic sciences; seventh century AH; functional interaction; epistemological study; construction of meaning; consensus.

دور ابن يعيش في تطور النحو العربي من خلال كتابه شرح المفصل (ت1245 م/643هـ)

د. جميل قاسم احمد مسعد

استاذ الدراسات العربية بجامعة أفريقياء الفرنسية العربية
aljmal707@gmail.com
orcid: 0000-0003-2066-021X

ملخص

يُعد ابن يعيش النحوي (موفق الدين الأسدي) حلقة وصل جوهرية في استقرار الصناعة النحوية خلال القرن السابع الهجري، حيث مثّل كتابه "شرح المفصل" جسراً معرفياً وثيقاً ربط بين أصول النحو المتقدمة وبين القواعد التعليمية المنظمة. يأتي هذا البحث ليسلط الضوء على الأثر العميق الذي تركه ابن يعيش في بنية الدرس النحوي، وكيف استطاع من خلال شرحه لكتاب الزمخشري أن يحول القواعد المختصرة إلى موسوعة لغوية شاملة تمزج بين السماع والقياس والتعليل، وكان من أهم بصماته في تطور علم النحو أنه زاوج بين النحو والصرف ولم يفصل بينهما فقدم رؤية متكاملة لبنية الكلمة ووزنها وموقعها الإعرابي ولم يكن ابن يعيش مجرد ناقل للآراء، بل كان ناقدًا ومحللًا وخبيرا، وقد تميز دوره بقدرته الفائقة على جمع شتات المذهبين البصري والكوفي مع ميل واضح لمذهب البصريين، لكن بروح تبحث عن الدليل الأقوى والرأي الأرجح. وأما عن أهداف هذه الدراسة فهي تهدف إلى تحليل المنهج التفسيري عند ابن يعيش وكيفية معالجته للقضايا الخلافية بين المدرستين البصرية والكوفية، وإلى إبرازدوره في تقعيد المسائل اللغوية وربطها بالشواهد القرآنية والشعرية وإلى فهم المنهج الذي اتبعه في استنباطها وتطبيقها ، كذلك تهدف هذه الدراسة إلى لفت أنظار الباحثين والدارسين للقيمة العلمية لكتاب "شرح المفصل" كأحد أهم الشروح النحوية في القرن السابع الهجري. كما أن إشكالية البحث تكمن في التساؤل الآتي: إلى أي مدى استطاع ابن يعيش تجاوز الدور التفسيري التقليدي لمتن الزمخشري ليقدم رؤية نحوية تجديدية؟ ويتفرع عن ذلك تساؤلات حول طبيعة الأدوات التحليلية التي استخدمها، ومدى استقلالية آرؤه الخاصة التي ميزته عن معاصريه وسابقيه.. وقد اعتمدت في هذه الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، وذلك من خلال رصد الظواهر النحوية في الكتاب وتحليلها في ضوء أصول النحو. وكذلك المنهج المقارن عند استعراض آراء ابن يعيش ومقابلتها بآراء النحاة الآخرين، لتحديد ملامح التفرد أو الاتباع في فكره...لذا فقد شملت هذه الدراسة على مبحثين رئيسين تسبقهما مقدمة وتليهما خاتمة، و قد تطرقت في المبحث الأول على دور ابن يعيش في تطور النحو العربي وإرساء قواعده وتوضيح مبهمه، و ذلك من خلال سرد بعض المظاهر والخصائص البارزة التي تميز بها ابن يعيش عن غيره. وأما المبحث الثاني سأذكر فيه موقفه من التعليل وتناوله لأصول الاحتجاج المختلفة من سماع وقياس واستصحاب حال. وأما الخاتمة ستحتوي على أهم النتائج والتوصيات التي توصل إليها الباحث.

الكلمات المفتاحية: شرح المفصل. التعليل النحوي. أصول النحو. تطور النحو. ابن يعيش

Ibn Ya'ish's role in the development of Arabic grammar through his book Sharh al-Mufassal (643-1245)

Abstract

Ibn Yaʿīsh al-Naḥwī (Muwaffaq al-Dīn al-Asadī) represents a crucial link in the stabilization of the grammatical tradition during the seventh century AH. His work Sharḥ al-Mufaṣal served as a solid epistemic bridge connecting advanced grammatical foundations with organized pedagogical rules. This study aims to highlight the profound impact Ibn Yaʿīsh left on the structure of grammatical scholarship, and to demonstrate how, through his commentary on al-Zamakhsharī's text, he transformed concise rules into a comprehensive linguistic encyclopedia that integrates al-samāʿ (transmission), al-qiyās (analogy), and al-taʿlīl (causal reasoning). One of his most significant contributions to the development of Arabic grammar was his integration of syntax and morphology;

he did not separate them, but instead presented an integrated view of the word's structure, prosodic pattern, and syntactic function. Ibn Yaʿīsh was not merely a transmitter of opinions. He was a critic, analyst, and expert. His role was distinguished by an exceptional ability to synthesize the scattered doctrines of the Baṣran and Kūfan schools, with a clear inclination toward the Baṣran school, yet in a spirit that sought the strongest evidence and the most probable opinion. The objectives of this study are to analyze Ibn Yaʿīsh's exegetical methodology and his treatment of contentious issues between the Baṣran and Kūfan schools; to underscore his role in codifying linguistic issues and linking them to Qurʾānic and poetic evidence; and to understand the method he followed in deriving and applying these rules. The study also seeks to draw scholars' attention to the academic value of Sharḥ al-Mufaṣal as one of the most important grammatical commentaries of the seventh century AH. The research problem is encapsulated in the following question: To what extent was Ibn Yaʿīsh able to go beyond the traditional exegetical role of al-Zamakhsharī's text to present an innovative grammatical vision? This raises further questions concerning the nature of the analytical tools he employed, and the degree of independence of his own opinions that distinguished him from his contemporaries and predecessors. This study adopts a descriptive-analytical method, monitoring grammatical phenomena in the book and analyzing them in light of the principles of grammar. It also employs a comparative method when reviewing Ibn Yaʿīsh's views and juxtaposing them with those of other grammarians, in order to identify features of originality or adherence in his thought. Accordingly, the study consists of two main sections, preceded by an introduction and followed by a conclusion. The first section addresses Ibn Yaʿīsh's role in the development of Arabic grammar, the establishment of its rules, and the clarification of its ambiguities, by outlining some of the salient features and characteristics that distinguish him from others. The second section discusses his stance on causal reasoning and his treatment of the various principles of argumentation, namely samāʿ, qiyās, and istiṣḥāb al-ḥāl. The conclusion presents the main findings and recommendations reached by the researcher.

Keywords: Sharḥ al-Mufaṣal; Grammatical Causality; Principles of Grammar; Development of Grammar; Ibn Yaʿīsh .

"المثل السائر" لابن الأثير (ت. 1239/637): جدلية المعيارية والذائقة في نقد التراث البلاغي

د. خديجة الرواشدة

Öğr. Gör., Dr., İstanbul Üniversitesi Dil Merkezi
khadeejeh.alrawashdeh@istanbul.edu.tr
Orcid:0000-0003-4893-5932

الملخص

يُعدّ كتاب "المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر" لضياء الدين ابن الأثير الجزري (ت. 1239/637) واحدًا من أكثر مؤلّفات النقد والبلاغة العربية تأسيسًا لمنهجية أدبية متكاملة في عصره العباسي المتأخر، غير أن الإشكالية المحورية التي يطرحها الكتاب -والتي غالباً ما تُغفل في القراءات الوصفية له- تكمن في مفارقة جوهرية: هل يمكن اختزال الإبداع الأدبي في قواعد بلاغية قابلة للتعلّم والتكرار، أم أنَّ "المثل السائر" لا يقدم أكثر من وصف رصين لأساليب سبق أن ابتكرتها عبقرية النصوص الكلاسيكية المبكرة؟ وهذا الطرح الفلسفي الممنهج لابن الأثير كان ممهدًا لدخول نظريته دائرة الإمكان من خلال تأليفه هذا الأثر "المثل السائر". أما من حيث مضمون الكتاب؛ يتجاوز ابن الأثير في هذا العمل التصنيف التقليدي لفنون البلاغة "علم المعاني، علم البيان، علم البديع" إلى تأصيل نظري للفرق بين أسلوب "الكاتب" المحترف و"الشاعر" المبدع، معتمدًا مقاربة نقدية تقوم على الموازنة بين النصوص وتحليل العيوب والمزايا الأسلوبية عبر أمثلة مطولة من التراث، وبهذا المعنى، لا يُقدِّم ابن الأثير الكاتب في هذا الأثر منظومة بلاغية جاهزة فحسب، بل يؤسس لنقد تطبيقي قائم على الحكم النوعي، ومن خلاله يقوم بوضع معايير لتمييز "الجيد" من "الرديء" من ذلك الإنتاج المعرفي الأدبي والبلاغي، لكن الإشكالية النقدية الأعمق تبرز عندما نلاحظ أن معايير الجمال في الصناعة الأدبية والبلاغية عند ابن الأثير الكاتب غالبًا ما تنحاز إلى أسلوب السجع والترصيع التي لقيت اهتمامًا في العصر العباسي، مما يجعل كتابه "أدب الكاتب" كتابًا معياريًا نقديًا أكثر منه وصفيًا، فقد كان أسير ذائقة عصره في الدراسة النقدية، ولم يتوقف عند المعايير الكلاسيكية مكتوف الأيدي دون إنتاج وبحث وتطوير. تكمن أهمية الكتاب "المثل السائر" -التي تستدعي إعادة قراءته - في ثلاثة أبعاد إجرائية متكاملة؛ أولاً: كونه نموذجًا أصيلاً للتوازن بين النظرية البلاغية والتطبيق النقدي في التراث العربي، ثانيًا: سعيه الدؤوب لاستخلاص أصول "صناعة الأدب" دون الوقوع في جمود الأوصاف المدرسية، ثالثًا: تأثيره الممتد حتى العصر الحديث، حيث لا تزال كثير من مناهج تحليل الخطاب الأدبي العربي تعود -بشكل مباشر أو غير مباشر- إلى أفكار ابن الأثير الكاتب حول العلاقة بين اللفظ والمعنى، وضرورة تناسب الأسلوب مع الغرض والسياق. لكن النقد الموجه للكتاب "ابن الأثير الكاتب" يتمحور حول هيمنة النزعة الإبداعية الواعية على حساب اللاوعي الأسلوبي، وغياب أي اعتبار لاختلاف القراء وتلقي النصوص، إضافة إلى تمركزه حول النموذج العباسي المتأخر كمعيار مثالي، ورغم ذلك، يظل "المثل السائر" مرجعًا لا غنى عنه لكل باحث في تاريخ النقد العربي، ليس لأنه يقدّم إجابات نهائية، بل لأنه يصوغ الأسئلة البلاغية الكبرى: كيف نُحاكم النص الأدبي؟ وما العلاقة بين القاعدة والذائقة؟ ومن يملك سلطة إصدار الحكم الجمالي؟ على هذا النحو، يمكن القول إن قراءة ابن الأثير اليوم لا تعني استعادة تراث بلاغي، بل الانخراط في سجال نقدي حيّ حول إمكانية تأسيس "علم للأدب" يظل مفتوحًا على التجريب والإبداع، لا أسيرًا لمنظومات مغلقة. وسأتناول في هذه الدراسة؛ مقدمة في إشكالية الكتاب ومنهج المؤلف، ثم باب أول: أسس البلاغة والنقد بين النظرية والتطبيق، ثم باب ثانٍ: تحليل نقدي للمعيارية الخفية في أحكام ابن الأثير، ثم خاتمة تستخلص دلالات إعادة القراءة اليوم.

الكلمات المفتاحية: البلاغة العربية وآدابها، النقد الأدبي، ابن الأثير، المثل السائر.

Al-Mathal al-Sāʾir" by Ibn al-Athīr (d. 637/1239): The Dialectic of Normativity and Taste in the Critique of Arabic Rhetorical Heritage

Abstract

A foundational work of Arabic criticism and rhetoric, Ibn al-Athīr's Al-Mathal al-Sāʾir fī Adab al-Kātib wa-al-Shāʿir (The Running Paradigm on the Etiquette of the Scribe and Poet) proposes a comprehensive literary methodology within the late Abbasid context. The central problem often overlooked in descriptive readings lies in a fundamental paradox: can literary creativity be reduced to repeatable rhetorical rules, or does the work merely describe styles pioneered by earlier classical genius? Ibn al-Athīr's systematic philosophical approach, through this very text, sought to render his theory practicable. In content, the author moves beyond the conventional tripartite division of rhetoric (maʿānī, bayān, badīʿ) to establish a theoretical distinction between the professional "scribe" (kātib) and the creative "poet" (shāʿir). He adopts a critical methodology based on textual comparison and stylistic analysis, using extended examples from the classical heritage. Thus, Ibn al-Athīr does not merely offer a ready-made rhetorical system; he founds an applied criticism grounded in qualitative judgment, establishing criteria to distinguish the good from the bad within literary production. Yet the deeper critical problem emerges when one observes that his aesthetic criteria often favour rhymed prose (sajʿ) and elaborate patterning (tarṣīʿ) prevalent in the Abbasid era, rendering his work normative-critical rather than purely descriptive-captive to the taste of his own time rather than adhering to static classical standards. This is the central tension that warrants re-reading the text today. The enduring significance of Al-Mathal al-Sāʾir rests on three integrated dimensions: first, its rare balance between rhetorical theory and critical application in the Arab-Islamic tradition; second, its distillation of the "craft of literature" without falling into pedantic scholasticism; third, its enduring influence on modern Arabic literary analysis regarding the relationship between form and meaning, and the necessary congruence of style with purpose and context. Criticism of the work centres on three issues: the dominance of conscious authorial intention over stylistic unconsciousness; the absence of any consideration for reader variation and reception; and its privileging of the late Abbasid model as an ideal standard. Nevertheless, Al-Mathal al-Sāʾir remains indispensable for any scholar of Arab criticism-not because it offers definitive answers, but because it formulates the grand rhetorical questions: how do we judge a literary text? What is the relationship between rule and taste? Who holds aesthetic authority? To read Ibn al-Athīr today is not merely to retrieve a rhetorical heritage, but to engage in a living critical debate on the possibility of founding a "science of literature" open to experimentation and creativity, not captive to closed systems. This study comprises: an introduction to the work's problématique; a first section on rhetoric and criticism between theory and practice; a second section critically analysing hidden normativity in Ibn al-Athīr's judgments; and a conclusion on the implications of his contemporary re-reading.

Keywords: Arabic Rhetoric, Literary Criticism, Ibn al-Athīr, Al-Mathal al-Sāʾir.

تطور الدراسات اللغوية في القرن السابع الهجري وأثره في إظهار دلالات النص القرآني. دراسة وصفية تطبيقية على كتاب الكافية لابن الحاجب

عبد المؤمن بامبا

أستاذ مشارك مدير التعليم في معهد زايد للعلوم الاقتصادية والقانونية ببماكو جمهورية مالي

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري من أهمّ العصور في تاريخ الحضارة الإسلامية، إذ شهد ازدهارًا علميًّا وتطوّرًا في مختلف العلوم الإسلامية، رغم ما طرأ على العالم الإسلامي من اضطرابات سياسية وغزو خارجي. ومع ذلك، فقد استطاع العلماء أن يحافظوا على الحركة العلمية وأن يطوّروها، ممّا جعل هذا القرن مرحلة ترسيخٍ للعلوم الإسلامية. أمّا الدراسات اللغوية فقد تطورت، وازداد اهتمام علماء اللغة بربط القواعد اللغوية بفهم النصوص الشرعية، لأنهم أدركوا أن فهمها لا يتم إلا بإتقان اللغة العربية. وكان من أبرز أعلام هذا العصر ابن الحاجب الذي أسهم بمؤلفات عديدة في الفقه وأصوله وفي النحو والصرف مع إظهار أثر الإعراب والتراكيب في بيان دلالات القرآن الكريم. لقد ركّز الباحث في هذه الدراسة على: تطور الدراسات اللغوية في القرن السابع الهجري وأثره في إظهار دلالات النص القرآني. للإجابة عن السؤال الرئيس الآتي: ما مظاهر تطور الدراسات اللغوية في القرن السابع الهجري؟ وكيف أسهم هذا التطور في إظهار دلالات النص القرآني من خلال كتاب الكافية لابن الحاجب؟ بغرض التعرف على مظاهر تطور الدراسات اللغوية في القرن السابع الهجري، والكشف عن أثر القواعد اللغوية في إظهار دلالات النص القرآني، وإبراز مكانة ابن الحاجب العلمية وجهوده في خدمة اللغة العربية والعلوم الإسلامية. ولتحقيق الأهداف استخدم الباحث المنهج الوصفي وتوصل إلى النتائج من أهمها: أنّ مظاهر التطور الدراسات اللغوية تتمثل في نضج علم النحو، وبيان أثر الإعراب في تحديد المعنى، والعناية بالتحليل اللغوي للنص القرآني. وأنّ التطور اللغوي قد أسهم في تعميق فهم دلالات النص القرآني. وأنّ ابن الحاجب قد اعتمد منهجًا لغويًا ساعد في توجيه المعاني القرآنية وإبرازها.

الكلمات المفتاحية: التطور- الدراسات اللغوية - القرن السابع الهجري – الأثر -دلالات النص القرآني.

The Development of Linguistic Studies in the Seventh Century AH and Its Impact on Revealing the Meanings of the Qur'anic Text -A Descriptive and Applied Study of Ibn al-Hajib's al-Kafiya-

Abstract

The seventh century AH is considered the most important periods in the history of Islamic civilization. It witnessed a flourishing of scientific advancement and development in various Islamic sciences, despite the political turmoil and foreign invasions that afflicted the Islamic world. Nevertheless, scholars were able to maintain and develop the scientific movement, making this century a period of consolidation for Islamic sciences. Linguistic studies developed, and linguists became increasingly interested in linking grammatical rules to the understanding of religious texts, as they realized that understanding these texts was only possible through mastery of the Arabic language. Among the most prominent figures of this era was Ibn al-Hajib, who contributed numerous works on jurisprudence and its principles, as well as on grammar and morphology, demonstrating the impact of syntax and grammatical structures on clarifying the meanings of the Holy Quran. This study focuses on the development of linguistic studies in the seventh century AH and its impact on revealing the meanings of the Qur'anic text. The main question is: What were the manifestations of the development of linguistic studies in the seventh century AH? And how did

this development contribute to revealing the meanings of the Qur'anic text through Ibn al-Hajib's book, al-Kafiya? The aim is to identify the manifestations of the development of linguistic studies in the seventh century AH, to reveal the impact of linguistic rules on revealing the meanings of the Qur'anic text, and to highlight Ibn al-Hajib's scholarly standing in serving the Arabic language and Islamic sciences.To achieve its objectives, the researcher employed a descriptive methodology and arrived at, including: the maturation of grammar, the clarification of the impact of inflection on meaning, and the emphasis placed on the linguistic analysis of the Quranic text; the contribution of linguistic development to a deeper understanding of the Quranic text's meanings; and the fact that Ibn al-Hajib adopted a linguistic approach that facilitated the interpretation and highlighting of Quranic meanings.

Keywords: Evolution - Linguistic Studies - 7th Century AH - Impact - Meanings of the Qur'anic Text.

الموازنة بين السكاكي القرطاجني: تحولات التفكير البلاغي في القرن السابع الهجري

د. عثمان بالفقيه

أستاذ وباحث في البلاغة وتحليل الخطاب، كلية الآداب، الرباط

الملخص

يندرج هذا البحث ضمن الاهتمام بتاريخ العلوم الإسلامية، من خلال مساءلة مسار البلاغة العربية في القرن الهجري السابع، بوصفه طورًا مفصليًا تبلورت فيه اتجاهات متباينة أسهمت في رسم مآلات الدرس البلاغي لاحقًا. وينطلق من إشكالية مركزية مفادها: كيف تشكّل التفكير البلاغي في هذا القرن بين نزعة التقعيد المنهجي ونزعة التخييل الجمالي؟ وإلى أي حد أسهم هذا التوتر في توجيه البلاغة نحو الانغلاق التعليمي أو الانفتاح الإبداعي؟ يسعى البحث إلى تحقيق جملة من الأهداف، أبرزها: الكشف عن الخصائص المعرفية التي ميّزت التفكير البلاغي في القرن السابع؛ وتحليل التصور البلاغي عند السكاكي كما تجلّى في مفتاح العلوم، من حيث بناؤه النسقي وإدراجه البلاغة ضمن منظومة العلوم اللسانية؛ ثم إبراز إسهام حازم القرطاجني في إعادة توجيه البلاغة نحو أفق تخييلي جمالي، من خلال نظريته في التخييل واستثماره للتراث الأرسطي في الشعر والخطابة؛ فضلًا عن تقصّي أثر هذين التصورين في تطور البلاغة العربية لاحقًا. يعتمد البحث مقاربة تحليلية موازِنة بين النموذجين، تنطلق من تفكيك مفاهيمهما المركزية، وعلى رأسها مفهوم "التخييل" عند حازم، بوصفه منطلقًا لإعادة تعريف البلاغة في ضوء الأثر والتلقي، في مقابل النزعة التصنيفية التقعيدية التي كرّسها السكاكي، والتي أفضت إلى اختزال البلاغة في علوم المعاني والبيان والبديع. ويخلص البحث إلى أن القرن السابع لم يكن مجرد مرحلة استقرار في تاريخ البلاغة، بل كان فضاءً حيويًا لتفاعل رؤيتين: رؤية معيارية تميل إلى الضبط والتقعيد، وأخرى جمالية تنزع إلى التوسيع والتخييل. ومن شأن إعادة قراءة هذا التوتر أن تسهم في فهم تحولات البلاغة العربية، وتفتح إمكانات لتجديدها في ضوء أسئلة البلاغة المعاصرة.

الكلمات المفتاحية: التفكير البلاغي، منهاج البلغاء، مفتاح العلوم، السكاكي، القرطاجني

A Comparative Study of Al-Sakkākī and Al-Qarṭājannī: Transformations of Rhetorical Thought in the Seventh Hijri Century

Abstract

This study falls within the broader field of the history of Islamic sciences, examining the trajectory of Arabic rhetoric in the seventh Hijri century as a pivotal stage during which divergent trends emerged and significantly shaped the later development of rhetorical studies. It is grounded in a central research question: How was rhetorical thought configured during this century between the tendency toward methodological codification and the inclination toward aesthetic imagination? To what extent did this tension contribute to directing rhetoric either toward pedagogical closure or creative openness? The study aims to achieve several objectives, most notably: identifying the epistemological characteristics that distinguished rhetorical thought in the seventh century; analyzing Al-Sakkākī's rhetorical conception as articulated in Miftāḥ al-ʿUlūm, particularly in terms of its systematic structure and its integration of rhetoric within the broader framework of linguistic sciences; highlighting Ḥāzim al-Qarṭājannī's contribution to reorienting rhetoric toward an aesthetic and imaginative horizon through his theory of imagination and his appropriation of Aristotelian heritage in poetry and rhetoric; and investigating the impact of these two conceptions on the subsequent evolution of Arabic rhetoric. Methodologically, the study adopts a comparative

analytical approach between the two models, beginning with a deconstruction of their central concepts, foremost among them the concept of takhyīl (imagination) in Ḥāzim's thought, viewed as a starting point for redefining rhetoric in light of effect and reception. This is contrasted with the classificatory and normative tendency consolidated by Al-Sakkākī, which ultimately reduced rhetoric to the sciences of maʿānī, bayān, and badīʿ. The study concludes that the seventh Hijri century was not merely a period of stabilization in the history of rhetoric, but rather a dynamic intellectual space in which two competing visions interacted: a normative vision inclined toward regulation and codification, and an aesthetic vision oriented toward expansion and imagination. Reconsidering this tension offers valuable insights into the transformations of Arabic rhetoric and opens new possibilities for its renewal in light of contemporary rhetorical inquiries.

Keywords: rhetorical thought, Minhāj al-Bulaghāʾ, Miftāḥ al-ʿUlūm, Al-Sakkākī, Al-Qarṭājannī.

صورة بغداد في حكايات ألف ليلة وليلة في القرن السابع الهجري (600-699): دراسة سوسيونصية لحكاية حمال بغداد

د. عبد الصمد يعقوب

محاضر في قسم اللغة العربية بمعهد اللغات الأجنبية. جامعة بورصا أولوداغ
abdulsamed@uludag.edu.tr
Orcid: 0000-0003-4557-086X

الملخص

تنطلق هذه الدراسة من فرضية مفادها أن حكايات *ألف ليلة وليلة* لم تكن مجرد نصوص تخييلية تُروى للتسلية والإمتاع، بل مثّلت انعكاسًا للواقع الحضاري والاجتماعي والثقافي الذي نشأت فيه، بما تحمله من صور للمدينة، والعلاقات الاجتماعية، والقيم، والسلطة، والحياة اليومية. وبناء على ارتباط كتاب *ألف ليلة وليلة* بالقرن السابع الهجري، وهو القرن الذي اكتملت فيه البنية الحكائية للكتاب وانتظمت مادته السردية في صورتها الأقرب إلى التداول الواسع، بالتزامن مع التحولات الحضارية والسياسية الكبرى التي شهدها العالم الإسلامي، ولا سيما مدينة بغداد التي هي أكثر الأماكن ذكرا في الليالي بوصفها مركزًا حضاريًّا وثقافيًّا مؤثرًا، تسعى الدراسة إلى استجلاء صورة ممكنة (حكائية-متخيللة) أو "مغايرة" لبغداد داخل حكاية حمال بغداد، والكشف عن كيفية تمثيل الفضاء الحضري، والأسواق، والمجالس، والعلاقات بين الطبقات الاجتماعية، وصور السلطة والخوف والحيلة، كل ذلك في صورة تأويلية حكائية غير تاريخية وثائقية عن المدينة وواقعها الاجتماعي في ذلك العصر. وتعتمد الدراسة مقاربة سوسيونصية تقوم على الربط بين البنية النصية والبنية الاجتماعية، من خلال تحليل الشخصيات، والفضاءات الحكائية، واللغة السردية، وأنماط التفاعل الاجتماعي داخل النص، للكشف عن الصورة الحكائية للمجتمع البغدادي في الحكاية. خلصت الدراسة إلى أن حكاية حمال بغداد تُقدَّم صورة واقعية مثالية (اليوتوبيا) وعجائبية عن بغداد في آن واحد، تلك الصورة التي لا تتماهى تماما مع الحقائق التاريخية، بل تتميز بوصفها فضاءً تخييليًّا تمثل مدينة نابضة بالحياة، كما تعكس بشكل رمزي تعقيدات المجتمع الحضري في القرن السابع الهجري، بما فيه من تفاوت اجتماعي، وحراك اقتصادي، وتوترات سلطوية، وأنماط معيشية وثقافية متداخلة. وبذلك تكون الدراسة قد اختبرت الفرضية القائلة بأن حكايات ألف ليلة وليلة تمثل ذاكرة حضارية مهمة للمدن التي وردت فيها وأكدت أن حكايات *ألف ليلة وليلة* تمثل مصدرًا أدبيا وسرديا مهمًّا لقراءة تأويلية للبنية الاجتماعية والثقافية للعصر الوسيط الإسلامي، كما أنها نجحت في تقديم صورة حكائية لمدينة بغداد.

الكلمات المفتاحية: ألف ليلة وليلة، بغداد، القرن السابع الهجري، السوسيونصية، السرد الشعبي، المدينة في الأدب العربي.

The Image of Baghdad in *One Thousand and One Nights* during the Seventh Hijri Century: A Socio-Textual Study of the Tale of the Porter of Baghdad

Abstract

This study is grounded in the hypothesis that the tales of One Thousand and One Nights were not merely imaginative narratives told for entertainment and delight, but rather reflected the civilizational, social, and cultural reality in which they emerged, carrying within them representations of the city, social relations, values, authority, and everyday life. Given the association of One Thousand and One Nights with the seventh century AH, the period in which the book’s narrative structure reached completion and its materials took on the form in which they

circulated most widely, alongside the major civilizational and political transformations that shaped the Islamic world, especially Baghdad, the city most frequently evoked in the Nights as an influential cultural and urban center, this study seeks to reconstruct a possible narrative-imaginary or "alternative" image of Baghdad within the tale of The Porter and the Three Ladies of Baghdad. It examines how urban space, markets, gatherings, social stratification, authority, fear, and trickery are represented through a fictional-historical mode of interpretation rather than a documentary account of the city and its social reality in that period. The study adopts a Socio-Textual approach that links textual structure to social structure by analyzing characters, narrative spaces, narrative language, and patterns of social interaction to uncover the tale's imaginative rendering of Baghdadi society. The study concludes that The Porter and the Three Ladies of Baghdad offers Baghdad as both an idealized realist image and a marvelous one. This image does not fully align with historical fact but instead serves as a fictional space representing a vibrant city. Symbolically, it reflects the complexities of urban society in the seventh century AH, including social inequality, economic mobility, political tensions, and intertwined modes of living and culture. The study, therefore, confirms that One Thousand and One Nights constitutes an important civilizational memory of the cities it depicts and remains a significant literary and narrative source for reading the social and cultural structure of the medieval Islamic world.

Keywords: *One Thousand and One Nights*, Baghdad, seventh Hijri century, socio-textualism, folk narrative, City in Arabic Literature

İSLAM TARİHİ / ISLAMIC HISTORY

التاريخ الإسلامي

7./13. Yüzyıl Endülüs'ünde Bilim ve Göç: Ebû Bekir er-Rikûtî Örneği

Sedanur AYDIN

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları
sedanurcelenk@gmail.com
Orcid: 0000-0001-8489-4774

Özet

Fethi itibariyle kısa sürede büyük bir kısmı İslâm hakimiyetine giren Endülüs coğrafyası, zamanla daralan sınırları neticesinde yaklaşık beş asır sonra İber Yarımadası'nın güneyine sıkışmıştır. Yaşanan siyasi gerilemeye karşın bölgedeki ilmî faaliyetlerin canlılığını muhafaza ettiği gözlemlenmektedir. Bölgedeki Hıristiyan güçlerin *Endülüs'ü yeniden ele geçirme* anlamına gelen *Reconquista* hareketi sonucu 7./13. yüzyılın ilk yarısında Müslüman âlimlerin yoğun olarak yaşadığı Kurtuba (Cordoba) ve Mürsiye (Murcia) gibi birçok ilim merkezi Kastilya Kralı III. Fernando (1217-1252) tarafından ele geçirilmiştir. Bu gelişme üzerine bölgedeki âlimler Endülüs'teki son İslâm hanedanı olan Benî Ahmer (Nasrîler) idaresindeki topraklara göç ettiler. Çalışmamıza konu olan ve mantık, geometri, aritmetik, musiki ve tıp alanlarındaki vukufiyetiyle tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed er-Rikûtî el-Mürsî (ö. 7./13. yy sonları) bu muhaceret dalgasının önemli isimlerinden biridir. Rikûtî'yi bu âlimlerden ayıran en temel vasıf ise ilme olan düşkünlüğü ile tanınıp *el Sabio* (Bilge) olarak anılan dönemin Kastilya veliaht prensi Don Alfonso tarafından Mürsiye'de kurulan eğitim merkezinde görev almasıdır. Söz konusu kurumda başlangıçta dini aidiyet gözetilmeksizin eğitim verilmişse de ilerleyen süreçte bu hoşgörü ortamı kalmamış bilakis siyasi ve dini kutuplaşma açığa çıkmıştır. Benî Ahmer hükümdarı II. Muhammed'in (1273-1302) daveti ile Rikûtî bu ortamdan uzaklaşma fırsatı bularak Gırnata'ya (Granada) intikal etmiştir. Burada kendisine tahsis edilen bir binada ilmi çalışmalarına devam edip tıp talebelerine ders vermeyi sürdürmüştür. Bu çalışmada Rikûtî'nin her iki şehirdeki ilmi kariyeri ve faaliyetlerine olabildiğince değindikten sonra 13. yüzyılın ilk yarısında henüz veliaht prens iken X. Alfonso (1252-1284) önderliğinde temelleri atılan ve günümüz Mürsiye Üniversitesinin (Universidad de Murcia) tarihsel selefi kabul edilen eğitim merkezinin kuruluş süreci ele alınacaktır. Son olarak Rikûtî'nin Mürsiye'den ayrılışının zahirî nedeninin yanı sıra; şehirdeki siyasi dönüşüm ve kurumsal yapıdaki dini baskılar çerçevesinde, Müslüman tebaaya yönelik değişen tutumların bu ayrılıktaki muhtemel etkileri tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İlmi Tarih, âlim, Rikûtî.

Science and Migration in 7th/13th Century Al-Andalus: The Case of Abu Bakr al-Riquti

Abstract

The geography of Al-Andalus, which came largely under Islamic rule shortly following its conquest, became increasingly confined to the southern region of the Iberian Peninsula after approximately five centuries due to its gradually receding borders. Despite this political decline, it

is observed that scholarly activities in the region maintained their vitality. As a result of the *Reconquista*—the movement of Christian forces to recapture Al-Andalus—many centers of learning densely populated by Muslim scholars, such as Cordoba and Murcia, were captured by King Ferdinand III of Castile (1217-1252) during the first half of the 7th/13th century. Following this development, scholars residing in these regions migrated to the territories governed by the Nasrid dynasty (Banu al-Ahmar), the final Islamic sovereign power in Al-Andalus. Abu Bakr Muhammad b. Ahmad al-Riquti al-Mursi (d. late 7th/13th century), renowned for his profound expertise in logic, geometry, arithmetic, music, and medicine, stands out as one of the prominent figures of this wave of migration. The most fundamental attribute distinguishing al-Riquti from his contemporaries was his appointment to the educational center established in Murcia by Don Alfonso, the then Crown Prince of Castile, who was celebrated for his devotion to science and later known as *el Sabio* (the Wise). Although education was initially provided in this institution regardless of religious affiliation, this atmosphere of tolerance did not persist; on the contrary, political and religious polarization became increasingly manifest over time. Upon receiving an invitation from the Nasrid ruler Muhammad II (1273-1302), al-Riquti found an opportunity to distance himself from this restrictive environment and relocated to Granada. There, he continued his scientific endeavors and lectured medical students in a building specifically allocated to him. In this study, after addressing al-Riquti's scholarly career and activities in both cities as comprehensively as possible, the foundation process of the educational center—the foundations of which were laid under the leadership of Alfonso X (1252-1284) while he was still crown prince in the first half of the 13th century and which is considered the historical predecessor of the contemporary University of Murcia (*Universidad de Murcia*)—will be examined. Finally, in addition to the apparent reasons for al-Riquti's departure from Murcia, the potential effects of changing attitudes toward Muslim subjects—within the framework of the political transformation in the city and religious pressures within the institutional structure—will be brought to discussion.

Keywords: Andalus, History of Science, Scholar, al-Riquti.

Musiki Biliminin 7. Asrı: Müellifler, Telifâtı ve Yenilikler

Fazlı ARSLAN

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Din Musikisi
fazli.arslan@hotmail.com
Orcid: 0009-0000-5531-7513

Özet

Hicri 7. asır, İslami ilimlerin tarihsel gelişimi ve entelektüel birikimi açısından kritik bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu çağ, hususiyetle İslam sanatları ve musiki nazariyatı alanlarında mümtaz müelliflerin yetiştiği, nazari ve ameli bakımdan son derece kıymetli telifâtın kaleme alındığı müstesna bir dönemdir. Dönemin öne çıkan şahsiyetlerinden; Aristo'ya nispetle "Muallim-i Sâlis" (Üçüncü Öğretmen) unvanıyla anılan ve matematiğe sunduğu özgün katkıları sebebiyle "el-Muhakkık" olarak adlandırılan büyük bilgin Nasîrüddîn et-Tûsî; günümüzde dahi eserlerine atıf yapılan, musiki sistematiğine kazandırdığı kuramlar nedeniyle "Şarkın Zarlino'su" olarak vasıflandırılan Safiyyüddîn el-Urmevî; matematik, optik ve bilhassa astronomi alanlarındaki çığır açan çalışmalarının yanı sıra kaleme aldığı musiki risalesinde dünyada ilk kez gerçekleştirdiği notasyon yenilikleri ile çağlara ışık tutmuş büyük zekâ Kutbüddîn eş-Şîrâzî, musiki teorisi alanında ortaya koydukları eserlerle bu asrın kilometre taşlarını oluşturmuşlardır. Sunulacak bildirimizde, söz konusu bu üç mütefekkirin kaleme aldığı metinler, musiki teorisine kazandırdıkları derinlik, getirdikleri yenilikler ve keşifler bütüncül bir yaklaşımla ele alınıp değerlendirilecektir. Bu doğrultuda; Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi öncü gelenekçilerin açtığı ilmi yolun, Tûsî, Urmevî ve Şîrâzî ile hangi olgunluk noktasına ulaştığı, tarihsel süreç içerisindeki "öncesi ve sonrası" ile mukayeseli olarak gözler önüne serilecektir.

The 7th Century Of Musicology: Authors, Works, and Innovations

Abstract

The 7th century AH constitutes a critical turning point in terms of the historical development and intellectual accumulation of Islamic sciences. This era is an exceptional period, particularly in the fields of Islamic arts and music theory, where distinguished authors emerged and highly valuable works were penned both theoretically and practically. Among the prominent figures of the period; the great scholar Nasîrüddîn et-Tûsî, known as "Muallim-i Sâlis" (The Third Teacher) in comparison to Aristotle and called "el-Muhakkık" for his original contributions to mathematics; Safiyyüddîn el-Urmevî, who is still referenced today and is described as the "Zarlino of the East" for the theories he contributed to music theory; and the brilliant mind Kutbüddîn eş-Şîrâzî, who illuminated the ages with his groundbreaking works in mathematics, optics, and especially astronomy, as well as the notational innovations he introduced in his music treatise, which were the first of their kind in the world, have created the milestones of this century with their works in

the field of music theory. In our presentation, the texts written by these three thinkers will be examined and evaluated with a holistic approach, focusing on the depth they brought to music theory, the innovations they introduced, and their discoveries. In this context, the scientific path opened by pioneering traditionalists such as Kindî, Fârâbî, and İbn Sînâ will be examined and evaluated in a holistic manner, highlighting the maturity it reached with Tûsî, Urmevî, and Şîrâzî, and comparing it with the "before and after" in the historical process.

Hicrî Yedinci Asırda Anadolu Selçuklu Medreselerinde İlmî Mekân Anlayışı

Alper SIZLANAN

Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Sanat Tarihi
alpersizlanan@gmail.com
ORCID: 0009-0000-2155-8933

Özet

Hicrî yedinci asır (600-699/1203-1300), Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi ve kültürel açıdan olgunlaştığı, mimari üretimin doruk noktasına ulaştığı kritik bir dönemdir. Bu yüzyılda İslâm dünyası, kuzeyden Moğol istilası, batıdan ise Haçlı baskılarıyla tarihinin en ağır sınavlarından birini yaşamıştır. Bağdat'ın 656/1258'de Hülagu Han tarafından yakılıp yıkılması ve Beytü'l-Hikme başta olmak üzere köklü ilim kurumlarının tahrip edilmesiyle birlikte İslâm dünyasının en önemli ilim merkezi tarih sahnesinden silinmiştir. Bu büyük yıkımın ardından pek çok âlim ve müstensih, yazma eserlerini alarak Kahire, Şam ve Konya gibi merkezlere sığınmıştır. Böylece Anadolu, doğudan gelen ilim geleneğinin yeni taşıyıcısı hâline gelmiş; Selçuklu sultanlarının himayesinde inşa edilen medreseler bu ilmî birikimin aktarılacağı kurumsal yapılar olarak öne çıkmıştır. Bu çalışma, hicrî yedinci asırda inşa edilen Anadolu Selçuklu medreselerindeki mekânsal organizasyonun rastlantısal değil, dönemin ilmî anlayışını doğrudan yansıtan bilinçli bir pedagojik tasarımın ürünü olduğunu savunmaktadır. Medreselerdeki avlu, eyvan, hücre ve kütüphane unsurları; kolektif öğrenme, bireysel çalışma ve bilginin aktarımı arasındaki dengeyi mimari bir dille somutlaştırmaktadır. Avlu, yalnızca fiziksel bir geçiş alanı olarak değil; müderris ile talebe arasındaki etkileşimin gerçekleştiği yarı kamusal bir öğrenme ortamı olarak işlev görmektedir. Eyvanlar ders anlatımının yapıldığı yarı açık mekânlar olarak hem akustik hem görsel bir düzen sunarken, hücreler bireysel çalışma ve konaklama ihtiyacını karşılamaktadır. Kütüphane unsuru ise yazma eserlerin korunması, istinsah faaliyetleri ve metin dolaşımı aracılığıyla medresenin bilgi ekonomisini tamamlamaktadır. Araştırma; Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese ve Gök Medrese örneklerini plan şeması, süsleme programı, mekânsal hiyerarşi ve işlevsel organizasyon açısından karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Yöntem olarak mimari analiz, dönemin vakıf kayıtları ve İbn Bîbî'nin el-Evâmirü'l-Alâiyye adlı eseri başta olmak üzere birincil tarihî kaynaklar bir arada kullanılacaktır. George Makdisi'nin İslâm eğitim kurumları üzerine yaptığı çalışmalar ile Henri Lefebvre'in mekân üretimi teorisi, araştırmanın teorik çerçevesini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Selçuklu medrese mimarisinin ilmî mekân boyutunu öne çıkararak alana özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda hicrî yedinci asırda Anadolu'nun, Moğol baskısı ve siyasi çalkantılara rağmen güçlü bir ilmî ve mimari üretim merkezi olmayı sürdürdüğünü mimari kanıtlar üzerinden göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu, medrese mimarisi, ilmî mekân, eğitim mimarisi, hicrî yedinci asır

The Concept of Scholarly Space in Anatolian Seljuk Madrasas of the Seventh Hijri Century

Abstract

The seventh hijri century (600-699/1203-1300) represents a period in which the Anatolian Seljuk State reached its political and cultural maturity, with architectural production achieving its peak. During this century, the Islamic world faced one of its gravest trials, confronted by Mongol invasions from the north and Crusader pressure from the west. The destruction of Baghdad in 656/1258 by Hülagü Khan and the devastation of major scholarly institutions, most notably Bayt al-Hikma, erased the most important center of Islamic learning from the historical stage. In the aftermath of this catastrophe, many scholars and copyists fled to centers such as Cairo, Damascus, and Konya, carrying their manuscripts with them. Anatolia thus became the new custodian of the eastern scholarly tradition, with madrasas constructed under Seljuk patronage emerging as the primary institutional structures for the transmission of this accumulated knowledge. This study argues that the spatial organization of Anatolian Seljuk madrasas constructed during this period was not incidental, but rather the product of a deliberate pedagogical design directly reflecting the scholarly understanding of the era. Spatial units such as the courtyard, iwan, cell, and library give concrete architectural expression to the balance between collective learning, individual study, and the transmission of knowledge. The courtyard functioned not merely as a circulation space, but as a semi-public learning environment enabling interaction between instructors and students. Iwans served as semi-open teaching spaces offering both acoustic and visual organization, while cells met the needs of individual study and accommodation. The library element completed the knowledge economy of the madrasa through the preservation of manuscripts, copying activities, and the circulation of texts. The research aims to comparatively examine the Karatay Madrasa, İnce Minareli Madrasa, and Gök Madrasa in terms of their plan schemes, decorative programs, spatial hierarchies, and functional organizations. The methodology combines architectural analysis with the waqf records of the period and primary historical sources, most notably Ibn Bībī's al-Awāmir al-ʿAlāʾiyya. George Makdisi's studies on Islamic educational institutions and Henri Lefebvre's theory of the production of space constitute the theoretical framework of the research. This study aims to make an original contribution to the field by highlighting the scholarly space dimension of Seljuk madrasa architecture. It also seeks to demonstrate through architectural evidence that seventh-century Anatolia continued to be a strong center of scholarly and architectural production despite Mongol pressure and political upheaval.

Keywords: Anatolian Seljuk, madrasa architecture, scholarly space, educational architecture, seventh hijri century

Hicrî Yedinci Yüzyılın Mağrib'inde Bir Mevlid Müellifi: el-Azefî (ö. 633/1236)

Ümmühan ARI

Arş. Gör. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları
uari@bandirma.edu.tr
Orcid: 0009-0009-9301-0649

Özet

Hicrî 7./milâdî 13. yüzyılın ikinci yarısında Sebte'de doğan Ebü'l-Abbâs el-Azefî, aslen Yemenli Arap kabilesi Lahmîlere mensuptur. İbnü'l-Azefe veya İbnü'l-Azefî olarak meşhur olan müellifin ailesi, 7. ve 8. yüzyılda gerek ilmî gerek siyasî alanda büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Babası Kâdı Ebû Abdullah başta olmak üzere İbnü'l-Arâbî (ö. 543/1148), Ebü'l-Kâsım es-Süheylî (ö. 581/1185) ve İbn Beşküvâl (ö. 578/1182) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders alan el-Azefî, nahiv, fıkıh ve lügat gibi çeşitli İslâmî ilimlerde yetkinlik kazanmıştır. el-Azefî, babasının vefatının ardından Sebte kadılığına getirilmiş, şehirdeki ders halkalarını yönetmiş, İbnü'l-Mevvâk el-Merrâküşî (ö. 642/1245) ve İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) gibi pek çok önemli âlime hocalık yapmıştır. Güzel ahlakı, takvası ve ilmiyle öne çıkan müellif, 633/1236 yılında Sebte'de vefat etmiştir. el-Azefî'nin, siyer ilmiyle ilgili olan *ed-Dürrü'l-munazzam fî Mevlidi'n-Nebîyyi'l-A'zam* isimli eseri, Mağrib'de mevlid türünün ilk örneklerinden biri kabul edilmektedir. Müslümanların, Hıristiyan komşularının bayram ve geleneklerinden (Noel, Paskalya, Yennayer) etkilendiklerini gözlemleyen el-Azefî, bu duruma karşılık Hz. Peygamber'in mucizevi doğumunu ve özel vasıflarını anlatan bu eserini kaleme almıştır. Mağrib'de Mevlid-i Nebî kutlamaları fikrini ilk kez dile getiren Ebü'l-Abbâs el-Azefî, eserini tamamlayamadan vefat etmiş, oğlu Ebü'l-Kâsım el-Azefî (ö. 677/1278) bu eseri tamamlamıştır. el-Azefî, mevlid konusunu ele alırken bid'atin iyi ve kötü olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiş, Hz. Peygamber'in doğum gününün kutlanmasını ise bid'atı hasene kapsamında değerlendirmiştir. Bu bağlamda Mevlid-i Nebî geleneğinin ortaya çıkış sürecine dair bilgi vermiştir. Müellif, Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili rivayetleri derleyerek bu konuya ilgi duyan okuyuculara istifade edebilecekleri bir kaynak sunmayı hedeflediğini belirtmiştir. Ayrıca eserinde, diğer âlimlerin üzerinde durmadıkları detaylara yöneldiğini ve bu doğrultuda Hz. Peygamber'in doğumu hakkındaki rivayetleri derlediğini söylemiştir. Bir mevlid eseri olması gayesiyle kaleme aldığı ed-Dürrü'l-munazzam'ın muhtevası incelendiğinde el-Azefî'nin, Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğü, şerefli soyu, mucizevî doğum olayları, Muhammed isminin verilmesi, sütannesi Halime ile yaşananlar, çocukluk dönemi, isimleri, hasâisi, ahlakı, fiziksel özellikleri ve sıfatları gibi konuları öne çıkardığı görülmektedir. Müellif, kitabın her babında yoğun bir şekilde âyetlere, gerekli gördüğü yerlerde ise hadis ve şiirlere başvurmuştur. Rivayetleri sened zincirleriyle birlikte aktaran el-Azefî'inin kaynakları arasında Urve b. Zübeyr, Vehb b. Münebbih, Ka'b el-Ahbâr, İbn Şihâb ez-Zührî, İbn İshâk ve İbn Kuteybe gibi klasik siyer âlimlerinin yer aldığı görülmektedir. Kaynakların büyük bir kısmı el-Azefî ailesinin İslâmî Mağrib'de daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde Mevlid-i Nebî

kutlamalarına öncülük ettiği ve bu kutlamaları belirli bir düzen içerisine koyduğu noktasında görüş birliği içerisindedir. Ailenin bu girişimi Müslümanların geniş bir kesimi tarafından benimsenmiş ve memnuniyetle karşılanmış; böylece Mağrib'de Mevlid-i Nebî geleneği kökleşmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Mevlid-i Nebî, Ebü'l-Abbâs el-Azefî, ed-Dürrü'l-munazzam, Mağrib.

A Mawlid Author in the Seventh-Century AH Maghreb: al-ʿAzafī (d. 633/1236)

Abstract

Abu al-ʿAbbas al-Azafi, born in Ceuta in the second half of the 7th century AH / 13th century CE, belonged to the Yemeni Arab tribe of the Lahmids. Known as Ibn al-ʿAzafa or Ibn al-ʿAzafi, his family gained great fame in the 7th and 8th centuries AH / 13th–14th centuries CE, both in scholarly and political circles. Al-Azafi studied under prominent scholars of his time, including his father, Judge Abu ʿAbdullah, as well as Ibn al-ʿArabi (d. 543/1148), Abu al-Qasim al-Suhayli (d. 581/1185), and Ibn Bashkuwal (d. 578/1182). He became highly proficient in various Islamic sciences, including grammar (naḥw), jurisprudence (fiqh), and lexicography (lugha). Following his father's death, al-Azafi was appointed judge (qadi) of Ceuta, where he ran study circles in the city and taught many important scholars, such as Ibn al-Muwwaq al-Marrakushi (d. 642/1245) and Ibn al-Abbar (d. 658/1260). Distinguished by his good character, piety, and knowledge, the author passed away in Ceuta in the year 633 AH / 1236 CE. Al-Azafi's work on the science of the Prophet's biography (sira), titled al-Durr al-munazzam fi Mawlidi al-Nabiyyi al-Aʿzam (The Arranged Pearl on the Birth of the Greatest Prophet), is considered one of the earliest examples of the mawlid genre in the Maghrib. Observing that Muslims were being influenced by the festivals and traditions of their Christian neighbors (such as Christmas, Easter, and Yennayer), al-Azafi wrote this work in response, recounting the miraculous birth and special qualities of the Prophet Muhammad. Abu al-ʿAbbas al-Azafi, who was the first to propose the idea of celebrating the Prophet's birthday (Mawlid al-Nabi) in the Maghrib, passed away before completing his work. His son, Abu al-Qasim al-Azafi (d. 677/1278), completed the work after him. In addressing the subject of the mawlid, al-Azafi stated that bidʿah (innovation) is divided into two categories: good and bad. He considered the celebration of the Prophet's birthday to fall under the category of good innovation (bidʿah hasanah). In this context, he provided information on the emergence of the tradition of the Prophet's birthday (Mawlid al-Nabi). The author stated that his aim was to compile the narrations concerning the birth of the Prophet Muhammad and to offer a resource from which readers interested in this subject could benefit. He also mentioned that in his work, he focused on details that other scholars had not emphasized, and that, in line with this approach, he compiled the narrations regarding the Prophet's birth. When examining the content of al-Durr al-munazzam, which was written with the purpose of being a mawlid work, it is seen that al-Azafi highlights topics such as the superiority of the Prophet Muhammad over other prophets, his noble lineage, the miraculous events surrounding his birth, the naming of Muhammad, events with his foster mother Halimah, his childhood, his names, his unique qualities (khasaʾis), his character, his physical features, and his attributes. In each chapter of the book, the author frequently employs verses from the Qurʾan, and where he deems necessary, hadiths and poems. Al-Azafi transmits narrations with their chains of transmission

(isnad). Among his sources are classical sira scholars such as ʿUrwah b. al-Zubayr, Wahb b. Munabbih, Kaʿb al-Ahbar, Ibn Shihab al-Zuhri, Ibn Ishaq, and Ibn Qutaybah. The majority of sources agree that the al-Azafi family pioneered the celebration of the Prophet's birthday (Mawlid al-Nabi) in the Islamic Maghrib in a manner unprecedented before, and that they organized these celebrations into a specific system. This initiative of the family was adopted and received with great satisfaction by a wide segment of Muslims; thus, the tradition of Mawlid al-Nabi became established in the Maghrib and has continued to the present day.

Keywords: Sira, Mawlid al-Nabi, Abu al-ʿAbbas al-Azafi, al-Durr al-munazzam, Maghrib.

"Hicri 7. Asır Eyyûbî Tarih Yazıcılığının Zirvesi: Zengî ve Memlûk Dönemleri ile Mukayeseli Bir Analiz"

Kenan BAK

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları
kenankerem17045@gmail.com
Orcid: 0009-0003-6000-4919

Özet

İslam tarih yazıcılığı geleneğinde Hicri 7. asır, olay odaklı tarihçiliğin ötesine geçilerek tarih ilminin metodolojik kimlik kazandığı kritik bir evredir. Bu bildirinin amacı, Hicri 7. asır Eyyûbî tarihçiliğinin temel dinamiklerini, kendisinden önceki Hicri 6. asır Zengî ve sonraki Hicri 8-9. asır Memlûk dönemleriyle metot, kaynak kullanımı, muhteva ve tarih anlayışı açısından mukayese etmektir. Bu doğrultuda çalışmada; dönemin ilmî muhitinde yetişen İmâdüddin el-İsfahânî (h.597), İzzeddin İbnü'l-Esîr (h.630) ve Bahâeddin İbn Şeddâd'ın (h.632) tarih perspektifleri tahlil edilecektir. Ayrıca Zengî ve Eyyûbîler arasında köprü kuran Ebû Şâme el-Makdisî (h.665) ile Zengî tarihçiliğini temsil eden İbnü'l-Kalânisî'nin (h.555) usulleri ele alınacaktır. Mukayesenin son aşamasında ise Memlûk döneminin kurucu isimleri Makrîzî (h.845), öğrencisi İbn Tağrîberdî (h.874) ve her iki dönemin kültürel mirasını şahsında birleştiren İbn Hallikân (h.681) üzerinden bütüncül bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak, Nizamülmülk modelini izleyen Halep medreselerinin sunduğu zengin ilmî ortamda yetişen ve monografik/biyografik tarih yazıcılığının önemli örneklerinden olan *el-Berku'ş-Şâmî* ile *el-Fethu'l-Kussî* adlı eserleriyle öne çıkan İmâdüddin el-İsfahânî; *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserinde sebep-sonuç ilişkisine dayalı kronolojik ve sistemli bir tarih yazımı sunan İbnü'l-Esîr ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin hayatını merkeze alan, resmî yazışmalar ile elçilik raporlarına dayanması yönüyle birincil kaynak niteliği taşıyan *en-Nevâdirü's-sulṭâniyye* adlı biyografik çalışmasıyla Bahâeddin İbn Şeddâd üzerinden Eyyûbî dönemi tahlil edilecektir. Karşılaştırma zemininde; şahsiyet odaklı biyografi geleneği yerine *Târîhu Dımaşk* adlı eserinde "Hadisât" yani vekayinâme yöntemini benimseyen Zengî dönemi tarihçisi İbnü'l-Kalânisî'nin usulü ile iki dönem arasında kronolojik ve metodolojik bir köprü kurarak *Kitâbü'r-Ravżateyn* üzerinden vefeyât türünde, şahsiyet merkezli bir metot kullanan Ebû Şâme el-Makdisî ele alınacaktır. Son olarak; Memlûk tarihçiliğini ve düşünce dünyasını şekillendiren isimlerden, İbn Haldun'un "umran" teorisini iktisadi ve toplumsal analizlerle harmanlayarak *el-Hıtat* adlı eserinde tatbik eden Makrîzî; *en-Nücûmü'z-zâhire* adlı eserinde saray ve bürokrasi odaklı, hanedan merkezli bir yöntem geliştiren öğrencisi İbn Tağrîberdî ve *Vefeyâtü'l-A'yân* eseriyle şahsiyet merkezli biyografik metodu geliştirerek Eyyûbî mirasını Memlûk sahasına aktaran İbn Hallikân üzerinden dönemler arası metodolojik dönüşüm ortaya konulacaktır. Bu doğrultuda bildiri; bahsi geçen farklı dönemlerin özgün tarih tasavvurlarını ve kaynak kullanım usullerini karşılaştırmalı bir analize tabi tutarak, İslam tarih düşüncesi ve yazı geleneğinin geçirdiği

metodolojik dönüşüm ve gelişim süreçlerine bütüncül, sistematik ve yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam tarih yazıcılığı, Eyyûbîler, Zengîler, Memlûkler, metodoloji, biyografi, vekayinâme.

The Pinnacle of Ayyubid Historiography in the Seventh Century AH: A Comparative Analysis with the Zangid and Mamluk Periods

Abstract

The seventh century of the Islamic calendar (AH) represents a critical turning point in Islamic historiography, an era in which historical inquiry transcended event-oriented chronicling to acquire a distinct methodological identity. This study aims to conduct a comparative analysis of seventh-century Ayyubid historiography against the preceding Zangid period (sixth century) and the subsequent Mamluk era (eighth–ninth centuries) regarding methodology, source utilization, content, and historical conceptualization. To this end, the paper analyzes the historical perspectives of Imad al-Din al-Isfahani (d. 597), Izz al-Din Ibn al-Athir (d. 630), and Baha al-Din Ibn Shaddad (d. 632). Furthermore, the methodological approaches of Abu Shama al-Maqdisi (d. 665), who bridged the Zangid and Ayyubid eras, and Ibn al-Qalanisi (d. 555), representing Zangid chronicling, will be examined. Finally, a holistic evaluation is presented through the seminal Mamluk figures al-Maqrizi (d. 845) and his student Ibn Taghribirdi (d. 874), alongside Ibn Khallikan (d. 681), who embodied the cultural heritage of both eras. In this context, the study first evaluates the Ayyubid period through Imad al-Din al-Isfahani, who distinguished himself with his monographic and biographical works *al-Barq al-Shami* and *al-Fath al-Qussi*, shaped within the Aleppo madrasas modeled after Nizam al-Mulk's system. This is followed by an examination of Ibn al-Athir, who presented a systematic, chronological, and universal narrative based on cause-and-effect relationships in his magnum opus, *al-Kamil fi al-Tarikh*, and Baha al-Din Ibn Shaddad, whose biographical work *al-Nawadir al-Sultaniyya* serves as a primary source for Saladin's life due to its reliance on official correspondence and diplomatic reports. Comparatively, the method of Zangid historian Ibn al-Qalanisi, who adopted the *Hadithat* (annalistic/chronicle) approach instead of a personality-oriented biographical tradition in his *Tarikh Dimashq*, is evaluated alongside Abu Shama al-Maqdisi, who employed a personality-centered *wafayat* (obituary) method in his *Kitab al-Rawdatayn*. Finally, the methodological transformation across these eras is demonstrated through al-Maqrizi, who shaped Mamluk thought by applying Ibn Khaldun's *Umran* theory through economic and social analyses in his *al-Khitat*; his student Ibn Taghribirdi, who formulated a dynasty-centered synthesis in his *al-Nujum al-Zahira*; and Ibn Khallikan, who brought the biographical methodology to its peak with his *Wafayat al-A'yan*, transferring the Ayyubid heritage into the Mamluk realm. Ultimately, by subjecting the distinct historical worldviews and methods of source utilization of the aforementioned eras to a comparative analysis, this paper aims to provide a holistic, systematic, and novel perspective on the processes of methodological transformation and development within Islamic historical thought and its writing tradition.

Keywords: Islamic Historiography, Ayyubids, Zangids, Mamluks, Methodology, Biography, Chronicle.

سلطة العلماء وإشكاليات الإصلاح الأخلاقي والسياسي في المجتمع والدولة العز بن عبد السلام نموذجًا

Abobaker Ali Mustafa GALALELDIN

Assistant Professor, Mardin Artuklu University, Faculty of Arts, Department of History
abobaker@artuklu.edu.tr
orcid.org/0009-0000-2114-8571

ملخص

تتناول هذه الدراسة إشكالية العلاقة المركبة بين سلطة العلماء ودورها في تحقيق الإصلاح الأخلاقي والسياسي في صلب المجتمع والدولة، وذلك من خلال مقاربة تاريخية تحليلية تتخذ من تجربة العالم المجتهد المجاهد العز بن عبد السلام نموذجًا تطبيقياً في سياق التاريخ الإسلامي إبان القرن السابع الهجري، سيما أن ذلك العصر قد اتسم بتغيرات جيوسياسية كبرى وتحولات في موازين القوى العالمية وأزمات ثم نهضات بنيوية اجتماعية وفكرية وأخلاقية أعادت تشكيل العالم الإسلامي ومجرى التاريخ العالمي بشكل عام. وتنطلق الدراسة من فرضية مفادها أن سلطة العلماء، بما تستند إليه من مشروعية دينية وبُعد أخلاقي رمزي، تمثّل قوة فعالة قادرة على إحداث تغيرات إصلاحية نوعية، سيما في سياق الاضطرابات السياسية والأزمات الاجتماعية. وتهدف الدراسة إلى تشكيل تصور نظري لمفهوم سلطة العلماء في الفكر الإسلامي، وتحليل بنيتها الوظيفية وآليات فعاليتها إبان الأزمات والإضطرابات، وذلك مع التركيز على طبيعة العلاقة الجدلية بين السلطة الدينية والسلطة السياسية حسب سياقاتها الشرعية والتاريخية العملية. وفي هذا الإطار، تقوم الدراسة بتحليل تدخلات العز بن عبد السلام الإصلاحية ضمن سياق تاريخي شرعي مرتبط بأحداث مفصلية إبان القرن السابع الهجري، من أبرزها سقوط القدس للمرة الثانية، وتصاعد الخطر الصليبية، ثم الاجتياح المغولي للمشرق الإسلامي والذي انتهى بسقوط بغداد عاصمة الخلافة العباسية، وما نجم عن ذلك من اختلالات عميقة في المنظومة الأخلاقية الإجتماعية وبنية السلطة السياسية. تعتمد الدراسة على المنهج التاريخي التحليلي الوصفي، وذلك عبر تتبع المسار العلمي والتطبيقي العملي للعز بن عبد السلام في كل من بلاد الشام ومصر وتحليل ممارساته الإصلاحية الجريئة بوصفها تجليات لاستقلالية سلطة العلماء عن تأثير المجتمع وضغط السلطة السياسية. وقد تجسدت أدواته الإصلاحية في تفعيل الفتوى ذات البعد المقاصدي، وتأثير الخطابة الوعظية، والحضور المجتمعي الفاعل، فضلًا عن مواقفه الحاسمة في تقويم السلطة السياسية، بما يعكس قدرة سلطة العلماء على تحقيق توازن دقيق بين الاستقلالية العلمية والانخراط الواعي والفعال في قضايا الدولة والمجتمع. كما تسلط الدراسة الضوء على جملة من التحديات البنيوية التي تواجه سلطة العلماء وتعيق مشاريعهم الإصلاحية بشكل عام، ومن أبرزها ضغوط السلطة السياسية، وتشابك المصالح النخب الحاكمة وبطائنها، إلى جانب الاختلالات الاجتماعية المتمثلة في ضعف الوعي وانتشار الجهل الفساد الأخلاقي، فضلًا عن الأزمات الفكرية في إطار المساق العلمي التي اتسمت بالجمود الفقهي وتراجع البعد المقاصدي. ومع ذلك، تمكن العز بن عبد السلام من خلال تجربته الإصلاحية المتقدمة حيث تقوم على المقاربة والربط بين المشروعية الدينية والمصالح المجتمعي العامة، وتسهم في إعادة بناء الوعي الأخلاقي للأمة وترسيخ قيم العدالة في إطار ناظم وموازن للعلاقة بين السلطة والمجتمع. تخلص الدراسة إلى أن سلطة العلماء في التجربة الإسلامية لم تكن مجرد سلطة شكلية، بل مثّلت قوة معيارية فاعلة في توجيه المساقين الاجتماعي والسياسي. كما تبرز تجربة العز بن عبد السلام بوصفها نموذجًا عملياً متقدمًا للإصلاح الشامل القائم على استقلالية سلطة العلماء وفاعليتها التاريخية في المجتمع والدولة، وذلك بما يفتح آفاقًا جديدة لإعادة تفعيل هذا الدور في السياق المعاصر ضمن رؤية مقاصدية فعالة قادرة على استيعاب تحولات الواقع وتحدياته الإجتماعية والسياسية.

Abstract

This study investigates the complex relationship between the authority of scholars and their role in fostering ethical and political reform within society and the state, through a historically grounded

analytical framework. It adopts the experience of Izz al-Din ibn Abd al-Salam as a paradigmatic case study situated in the seventh century AH, a period marked by profound geopolitical upheavals and structural crises that reshaped the Islamic world. The study is premised on the hypothesis that scholarly authority—rooted in religious legitimacy and reinforced by moral capital—constitutes a dynamic and influential force capable of generating substantive reform, particularly in contexts of political instability and social fragmentation. The research aims to conceptualize the nature and functions of scholarly authority within the Islamic intellectual tradition, and to examine its operational mechanisms in moments of crisis. Particular emphasis is placed on the dialectical relationship between religious and political authority, highlighting how scholars navigated, negotiated, and at times contested political power. In this regard, the study situates Ibn Abd al-Salam's reformist interventions within the broader historical context of major disruptions, including the loss of Jerusalem, the intensification of Crusader pressures, and the Mongol invasion culminating in the fall of Baghdad. These events serve as critical backdrops for understanding the emergence of a morally assertive and intellectually independent scholarly voice. Methodologically, the study employs a historical-analytical and descriptive approach, tracing Ibn Abd al-Salam's scholarly trajectory and reformist praxis in both Damascus and Egypt. It analyzes his use of key reform instruments, including jurisprudential reasoning grounded in maqāṣid-oriented interpretation, public preaching, and direct engagement with political authority. His interventions are examined as expressions of an autonomous moral authority that sought to recalibrate the relationship between ruler and society, without relinquishing engagement with state structures. The study further identifies a set of structural challenges that constrained reform efforts, including political pressures, elite resistance, and entrenched social and intellectual stagnation—manifested in ethical decline and the dominance of rigid legal formalism. Despite these constraints, Ibn Abd al-Salam succeeded in advancing a reformist paradigm that integrated normative religious principles with considerations of public welfare, thereby contributing to the reconstruction of ethical consciousness and the reassertion of justice as a governing principle. The findings demonstrate that scholarly authority in the Islamic tradition functioned not merely as a symbolic construct, but as an active normative force capable of shaping socio-political realities. Ibn Abd al-Salam's model exemplifies a sophisticated form of reformist engagement grounded in intellectual independence and moral courage. The study concludes by suggesting that revitalizing such a model in contemporary contexts requires a renewed commitment to integrating scholarly autonomy with a purposive, context-sensitive reform framework capable of addressing modern challenges.

جهود الإمام أبي العباس محب الدين أحمد بن عبد الله بن محمد بن أبي بكر الطبري المكي الشافعي (٦١٥-٦٩٤هـ) العلمية من خلال مؤلفاته وسيرته العلمية

أ. د. نصير خضر سليمان

جامعة زاخو (العراق)

ملخص

يُعد الإمام محب الدين الطبري أحد أبرز علماء القرن السابع الهجري، الذي يمثل مرحلة مهمة في تطور العلوم الإسلامية، حيث جمع بين الحديث والفقه والتاريخ والأدب، وكان شيخ الحرم وفقيه الحجاز ومحدثه في عصره .يهدف هذا البحث إلى تسليط الضوء على جهوده العلمية من خلال سيرته ومؤلفاته، ودورها في إثراء المكتبة الإسلامية، خاصة في الحديث وعلومه والفقه والمناقب والسيرة .أولاً :السيرة العلمية ولد الإمام في مكة المكرمة سنة ٦١٥هـ في أسرة علمية عريقة من آل الطبري الهاشميين الشافعيين، ونشأ في بيت علم وفتوى وقضاء .رحل في طلب العلم، فسمع من كبار المشايخ في الحجاز ومصر واليمن .تولى التدريس والإفتاء والخطابة وإمامة الحرم .تتلمذ عليه جمع من الأعلام .توفي في مكة سنة ٦٩٤هـ .ثانياً :مؤلفاته ومنهجه ترك الإمام تراثاً غنياً يعكس سعة علمه وتعدد تخصصاته، أبرزها :غاية الإحكام في أحاديث الأحكام :موسوعة فقهية حديثية ضخمة)١٨ مجلداً في الطبعات الحديثة(، جمع فيها أحاديث الأحكام من الصحاح والسنن مع شرحها وبيان درجتها واستنباط الأحكام، وهو من أهم كتب "أحاديث الأحكام "في القرن السابع .الرياض النضرة في مناقب العشرة :كتاب مشهور في مناقب الخلفاء الراشدين .ذخائر العقبى في مناقب ذوي القربى :في فضائل آل البيت .القرى لقاصد أم القرى :في فضائل مكة والحج .خلاصة سير سيد البشر :مختصر في السيرة النبوية .كتب أخرى في غريب القرآن، والأحكام الكبرى والوسطى، والشعر، والألغاز الفقهية .يتميز منهجه بالتوسط والتحقيق :يجمع بين النقل والاستنباط، يعتمد على السنة والآثار .ثالثاً :أهمية جهوده في القرن السابع ساهم الطبري في حفظ التراث الحديثي والفقهي، وربط بين علوم الحرمين والمراكز العلمية الأخرى)مصر، اليمن، الشام .(كما أثرى الأدب الشافعي والسيرة والمناقب، مما عزز الوحدة العقدية والمذهبية في مرحلة ما بعد المغول .يمثل الإمام محب الدين الطبري نموذجاً للعالم العامل الذي جمع بين العلم والعبادة والرياسة، ومؤلفاته شاهد على ازدهار العلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري .يوصي البحث بتحقيق المزيد من كتبه المخطوطة ودراسة منهجه الحديثي والفقهي دراسة مقارنة .خطة البحث المقترحة المقدمة المبحث الأول :السيرة الذاتية والعلمية المطلب الأول :نسبه وكنيته ولقبه ومولده ونشأته المطلب الثاني :رحلاته في طلب العلم وشيوخه المطلب الثالث : مناصبه العلمية ووفاته المبحث الثاني :مؤلفات الإمام الطبري وتصنيفها المطلب الأول :تصنيف مؤلفاته حسب المجالات العلمية)الحديث والفقه، المناقب والسيرة، فضائل مكة، اللغة والأدب .(المطلب الثاني :دراسة أبرز المؤلفات المطبوعة والمخطوطة المطلب الثالث :الخصائص الفنية لمؤلفاته المبحث الثالث :منهج الإمام الطبري العلمي المطلب الأول :منهجه في علم الحديث والفقه المطلب الثاني :مذهبه العقدي والفقهي المطلب الثالث :أسلوبه الأدبي والشعري المبحث الرابع :أثر جهوده العلمية وتقييمها في القرن السابع الهجري المطلب الأول :ثناء العلماء المعاصرين له واللاحقين عليه)أقوال الذهبي، وابن كثير، والسبكي، والسيوطي، والعلائي، والفاسي .(المطلب الثاني :دوره في تطور العلوم الخاتمة والنتائج والتوصيات.

The scholarly efforts of Imam Abu al-Abbas Muhibb al-Din Ahmad ibn Abdullah ibn Muhammad ibn Abi Bakr al-Tabari al-Makki al-Shafi'i (694-615AH) through his writings and scholarly biography

Abstract

Imam Muhibb al-Din al-Tabari is considered one of the most prominent scholars of the 7th century AH, representing a significant stage in the development of Islamic sciences. He combined expertise in Hadith, jurisprudence, history, and literature, and was the Sheikh of the Haram (Grand Mosque in Mecca), the jurist of the Hijaz, and the leading Hadith scholar of his time. This research aims to

highlight his scholarly efforts through his biography and writings, and their role in enriching the Islamic library, particularly in Hadith and its sciences, jurisprudence, virtues, and biography. First: Scholarly Biography The Imam was born in Mecca in 615 AH into a distinguished scholarly family, the al-Tabari clan of the Hashemite Shafi'i lineage. He grew up in a home of knowledge, legal opinions, and judicial pronouncements. He traveled in pursuit of knowledge, studying under prominent scholars in the Hijaz, Egypt, and Yemen. He held positions of teaching, issuing legal opinions, delivering sermons, and leading prayers at the Haram. A number of prominent scholars were among his students. He died in Mecca in 694 AH. Secondly: His Works and Methodology The Imam left behind a rich legacy reflecting the breadth of his knowledge and the diversity of his specializations. His most prominent works include: Ghayat al-Ihkam fi Ahadith al-Ahkam: A massive encyclopedic work on hadith and jurisprudence (18 volumes in modern editions), in which he compiled hadiths on legal rulings from the Sahih and Sunan collections, along with their explanation, classification, and derivation of rulings. It is one of the most important books on "hadiths of legal rulings" in the seventh century. Al-Riyad al-Nadhra fi Manaqib al-Ashara: A well-known book on the virtues of the Rightly Guided Caliphs. Dhakhair al-Uqba fi Manaqib Dhawi al-Qurba: On the virtues of the Prophet's family. Al-Qura li-Qasid Umm al-Qura: On the virtues of Mecca and the Hajj. Khulasat Sirat Sayyid al-Bashar: A summary of the Prophet's biography. Other books on rare words in the Qur'an, major and intermediate rulings, poetry, and jurisprudential riddles. His methodology is characterized by moderation and thorough investigation: he combines transmission and deduction, relying on the Sunnah and the narrations of the Companions. Third: The Importance of His Efforts in the Seventh Century Al-Tabari contributed to preserving the Hadith and Fiqh heritage, and he connected the sciences of the Two Holy Mosques with other centers of learning (Egypt, Yemen, and the Levant). He also enriched Shafi'i literature, biography, and hagiography, thus strengthening doctrinal and sectarian unity in the post-Mongol era. Imam Muhibb al-Din al-Tabari represents a model of the active scholar who combined knowledge, worship, and leadership, and his works bear witness to the flourishing of Islamic sciences in the seventh century AH. This research recommends the critical edition of more of his manuscripts and a comparative study of his methodology in Hadith and Fiqh. Suggested Research Plan Introduction Section One: Biography and Scholarly Life Subsection One: His Lineage, Nickname, Title, Birth, and Upbringing Subsection Two: His Travels in Pursuit of Knowledge and His Teachers Subsection Three: His Scholarly Positions and Death Section Two: The Works of Imam al-Tabari and Their Classification Subsection One: Classification of His Works According to Scholarly Fields (Hadith and Fiqh, Hagiography and Biography, Virtues of Mecca, Language and Literature). Second Requirement: A Study of His Most Prominent Printed and Manuscript Works Third Requirement: The Artistic Characteristics of His Works Third Section: Imam al-Tabari's Scientific Methodology First Requirement: His Methodology in Hadith and Fiqh Second Requirement: His Doctrinal and Jurisprudential School of Thought Third Requirement: His Literary and Poetic Style Fourth Section: The Impact and Evaluation of His Scholarly Efforts in the Seventh Century AH First Requirement: Praise from Contemporary and Later Scholars (Statements by al-Dhahabi, Ibn Kathir, al-Subki, al-Suyuti, al-Ala'i, and al-Fasi) Second Requirement: His Role in the Development of the Sciences Conclusion, Results, and Recommendations.

دور العلماء الاندلسيين في تطوير كتابة السيرة النبوية الشريفة :مقدمة الاكتفاء للكلاعي أنموذجا

د. فاطمة مفلح العبدلات

dr.fatem@gmail.com

ملخص

تسعى هذه الدراسة بالتحليل الوصفي لمقدمة كتاب "الاكتفاء "للتعرف على منهجية الكلاعي الاندلسي التجديدية في كتابة السيرة النبوية الشريفة ،والكشف عن دافع الكلاعي(634 ت) لتأليف كتابه :(الاكتفاء في مغازي رسول الله والثلاثة الخلفاء) .فقد نوى الكلاعي تحفيز واثارة أفراد مجتمعه آنذاك للدفاع عن المدن والحصون الاندلسية التي بدأت تنهار أمام الزحف الصليبي ، فألف كتابه لحثهم على التماسك والصبر على الشدائد ، والحفاظ على الدين بالاقتداء بسيرة المصطفى عليه السلام ، لا سيما أن الصراع بين الاندلسيين والأوروبيين كان صراعا دينيا .ويوحي عنوان الكتاب وكأن الكلاعي أراد أن يكتفي أبناء مجتمعه بسيرة المصطفى قولا وفعلا حتى أن الكلاعي نفسه اكتفى فعليا بأن يقتدي برسول الله وبأصحابه في حياته واستشهاده .وقد تناولت الدراسة معالم المنهج التجديدي لكتابة السيرة الشريفة كما حددها الكلاعي في مقدمة الاكتفاء ، وخلصت الدراسة الى :من الأسس التجديدية التي اعتمدها الكلاعي عند كتابة السيرة النبوية :اعتماد العقل حكما عند تعدد الروايات أو تناقضها، وتقديم بعض الاحداث وتأخير بعضها الآخر ، حسب ما يراه مناسبا أو لازما للنص بما يمكن أن نسميه ب "حق التصرف . "ومنها تقديم الاقناع على الاستمتاع ،لمواكبة ميل مجتمعه لتفحص الاخبار أولا ، ثم الطرب لأنسها ،ومن ذلك أيضا ميل الكلاعي للتشذيب والاختصار، وذلك لتسارع الاحداث من حولهم ،وتوالي سقوط المدن والحصون الاندلسية .وقد عرف الكلاعي بمصادر كتابه التي نقل منها ، ووازن بينها بموضوعية بل وفضل بعضها على بعض أحيانا ، ووثقها اثناء سرد الاحداث ، وكان صريحا جريئا في انتقاد مصادره .

الكلمات الدالة : السيرة النبوية ،الاكتفاء ،الكلاعي ، الاندلس.

The Role of Andalusian Scholars in Developing the Writing of the Prophetic Biography: A Case Study of the Introduction to Al-Iktifā' by Al-Kalā'ī

Abstract

Through a descriptive analysis of the introduction to the book Al-Iktifā', this study seeks to examine the innovative methodology employed by the Andalusian scholar Al-Kalā'ī in writing the Sīrah (biography) of the Prophet, and to uncover his motivations for authoring the work. He wrote the book to galvanize the society of his time—urging them to defend their cities and fortresses, to remain united and steadfast in the face of adversity, and to preserve their faith by emulating the life of the Chosen One (peace be upon him)—particularly given that the conflict between the Andalusians and the Europeans was fundamentally religious in nature. The study examined the features of the innovative approach to writing the Sirah (Prophetic biography) as outlined by Al-Kalā'ī in the introduction to his work, Al-Iktifā'. It concluded by identifying the innovative principles Al-Kalā'ī employed—most notably, the use of reason as an arbiter in cases of multiple or contradictory narrations; he prioritized or deferred certain events based on what he deemed appropriate or necessary for the text, exercising what might be termed the "right of editorial discretion." He declared that he would prioritize persuasion over mere entertainment, aligning with

his society's inclination to first scrutinize the news before finding pleasure in its narrative. This approach also reflects Al-Kalā'ī's tendency toward conciseness and brevity—a response to the rapid pace of unfolding events and the successive fall of Andalusian cities and fortresses. Al-Kalā'ī identified the sources from which he drew material, objectively comparing and occasionally prioritizing some over others; he cited his sources while recounting events and was candid and bold in his criticism of them.

Keywords: Nabawiyyah, al-Iktifā', Al-Kalā'ī, Al-Andalus.

نمو العلوم في القرن السابع الهجري مع التركيز على بخارى وسمرقند

سيد برهان أكبراو
جامعة المصطفى العالميه باحث في علوم القرآن والمعارف الإسلامية
akbarzoda.s_b@mail.ru
Orcid: 0009-0008-3977-5563

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري (603-700هـ / 1203-1299م) من أكثر المراحل اضطرابًا في تاريخ العالم الإسلامي بسبب الغزو المغولي وسقوط الدولة الخوارزمية ثم سقوط بغداد سنة 656هـ/1258م. يهدف هذا البحث بالمنهج التاريخي-التحليلي إلى دراسة دور بخارى وسمرقند في استمرار الحياة العلمية في ما وراء النهر وإعادة بنائها خلال هذا القرن. اعتمد البحث على المصادر التاريخية (تاريخ جهانگشاي للجويني وجامع التواريخ لرشيد الدين)، وكتب التراجم والجغرافيا، والدراسات المتعلقة بالمدارس الإسلامية وتاريخ العلم. تُظهر النتائج أن بخارى رغم تدميرها سنة 616هـ/1220م، استطاعت في النصف الثاني من القرن السابع استعادة مكانتها عبر ظهور مؤسسات تعليمية مثل المدرسة المسعودية والخانية. كما أسهمت سمرقند في استمرار المعرفة عبر شبكات العلماء والمدارس والمكتبات والرحلات العلمية. وتكشف الدراسة أن عوامل الصمود العلمي تمثلت في: الدافع الديني لطلب العلم، تعدد المراكز وتوزيع الشبكة العلمية (اللامركزية)، تخصص المعرفة في نصوص مثل الهداية والعقائد النسفية والرسالة الشمسية، ونمو مؤسسة الوقف. وتخلص إلى أن الأزمة السياسية لا تعني نهاية الحياة العلمية، وأن تجربة بخارى وسمرقند تمثل نموذجًا تاريخيًا للصمود العلمي.

الكلمات المفتاحية: الحضارة الإسلامية، القرن السابع الهجري، بخارى، سمرقند، ما وراء النهر، تاريخ العلم، المدارس الإسلامية، الوقف، الصمود العلمي.

The development of sciences in the 7th century AH with a focus on Bukhara and Samarkand

Abstract

The seventh century AH (603-700 AH / 1203-1299 AD) represents one of the most turbulent periods in the history of the Islamic world due to the Mongol invasion, the fall of the Khwarazmian state, and the fall of Baghdad in 656 AH/1258 AD. Using a historical-analytical method, this research examines the role of Bukhara and Samarkand in maintaining and reconstructing scientific life in Transoxiana (Ma wara al-Nahr) during this century. The study relies on historical sources (Juvayni's Tarikh-i Jahangusha and Rashid al-Din's Jami' al-Tawarikh), biographical dictionaries, geographical works, and studies on Islamic schools and history of science. The findings show that despite severe destruction in 616 AH/1220 AD, Bukhara gradually recovered in the second half of the seventh century through educational institutions such as al-Mas'udiyya and al-Khaniyya madrasas. Samarkand contributed to knowledge continuity through networks of scholars, madrasas, libraries, and scholarly travels. The study identifies four factors of scientific resilience: the religious-cultural motivation for seeking knowledge, the multi-centric decentralized network of science, specialization of knowledge in texts like al-Hidaya, al-Aqaid al-Nasafiyya, and al-Risala al-Shamsiyya, and the growth of the waqf institution. It concludes that political crisis does not

necessarily mean the end of scientific life, and that the experience of Bukhara and Samarkand offers a historical model of scientific resilience relevant to contemporary science policy.

Keywords: Islamic civilization, 7th century AH, Bukhara, Samarkand, Transoxiana, History of Science, Islamic Madrasas, Waqf, Scientific Resilience.

الإمام أبو العباس الغبريني ومنهجه في التأليف من خلال كتابه: (عنوان الدراية فيمن عرف من العلماء في المائة السابعة ببجاية)

بولمعالي أيمن

أستاذ متعاقد ملحقة المدرسة العليا للأساتذة؛ جامعة خميس مليانة ـــ الجمهورية الجزائرية.
boulmaliaymen@gmail.com
Orcid: 0009-0000-7534-0382

ملخص

شهد القرن السادس الهجري (600هت- 699هـ) / (1203م- 1300م) بروز نوابغ كثر في تخصصات معرفية شتى ببلاد العالم الإسلامي شرقا وغربا وهذا بعدما نضجت وازدهرت الكثير من العلوم والمعارف الإسلامية واكتملت أصولها وأساساتها الفكرية زمانيا في القرنين الخامس والسادس الهجريين؛ ومكانيا امتداده عبر رقعة العالم الإسلامي كله شرقه وغربه؛ وقد ظهر في الغرب الإسلامي في القرن 07 هـ نوابغ وجهابذة وعلماء كثر وفي مجالات كثيرة كما في مشرقه. ففي المغرب الإسلامي الأوسط (الجزائر حاليا)؛ أخذ عالمنا النحرير الإمام الشيخ أبو العباس الغبريني البجائي الزواوي (644هـ/704هـ) على عاتقه تأليف كتابه الثمين والذي سماه: (عنوان الدراية فيمن عرف من العلماء في المائة السابعة ببجاية) ترجم فيه للكثير من العلماء والنخب العلمية، من المقيمين بها أو الوافدين إليها في المائة الهجرية السابعة (القرن 07 هـ) في حاضرة العلم والمعرفة حينها وهي مدينة بجاية الواقعة اليوم شرق الجزائر، وهو من أهم مصادر الترجمة للحياة العلمية؛ فقد اعتبر كتاب الإمام الغبريني بحق سجلًا تأريخيا للحركة العلمية في القرن (07 هـ) في المغرب الإسلامي انطلاقا من الحاضرة العلمية (بجاية) باعتبارها حاضرة علمية في عهد الدولة الحفصية؛ ومن خلال تفاعلها الإيجابي مع باقي الحواضر العلمية في المغرب الإسلامي؛ ومما منحه قيمة علمية وشهرة كبيرتين أيضا اعتباره مصدرا تاريخيا هاما في هذا القرن (07هـ) من خلال ما قدمه من تراجم للكثير من العلماء [[من فقهاء وقضاة؛ ومحدثين وقراء؛ وأدباء ولغويين؛ وكذا للمتصوفة والمربين ...]] إن من دوافع هذا البحث هو الإسهام في التعريف بعلَم تخصص في الترجمة لعلماء عصره (القرن 07هـ) من خلال كتابه الموسوم بـ: (عنوان الدراية فيمن عرف من العلماء في المائة السابعة ببجاية)؛ لكونه معاصرا لهم؛ فكتب سيرهم وترجمات وافية لهم؛ وسنعتمد في بحثنا هذا المنهج الوصفي التحليلي؛ وكذا بعض آليات المنهج التاريخاني؛ فنسأل الله التيسير والتوفيق. هذه فكرة بحثي في مؤتمركم الموعود (العلوم الإسلامية في القرن السابع الهجري) نسأل الله لكم التوفيق والسداد ولنا القبول وجزاكم الله خير الجزاء.

الكلمات المفتاحية: الغبريني؛ الدراية؛ بجاية؛ المائة السابعة؛ العلماء؛ أبو العباس.

Imam Abu al-Abbas al-Ghubrini and his methodology in writing Through his book: (The Title of Knowledge Regarding Those Scholars Known in the Seventh Century in Bejaia)

Abstract

The sixth century AH (600-699 AH / 1203-1300 CE) witnessed the emergence of numerous geniuses in various fields of knowledge across the Islamic world, both East and West. This followed the maturation and flourishing of many Islamic sciences and disciplines, whose intellectual foundations and principles had been fully established in the fifth and sixth centuries AH. Geographically, this development extended across the entire Islamic world, from east to west. In the Islamic West, as in the eastern part of the Islamic world, numerous geniuses, scholars, and experts emerged in many fields during the seventh century AH. In the central Islamic Maghreb (present-day Algeria); Our learned scholar, Imam Sheikh Abu al-Abbas al-Ghubrini al-Bajai al-

Zawawi (644 AH/704 AH), undertook the task of writing his valuable book, which he named: "The Title of Knowledge of Those Scholars Known in the Seventh Century in Bejaia." In it, he provided biographies of many scholars and intellectual elites, both those residing in Bejaia and those who came to it during the seventh century AH (7th century AH), in the center of science and knowledge at that time, the city of Bejaia, located today in eastern Algeria. It is one of the most important sources for biographies of intellectual life. Imam al-Ghubrini's book is rightly considered a historical record of the intellectual movement in the seventh century AH in the Islamic Maghreb, starting from the intellectual center (Bejaia), which was a center of science during the Hafsid state, and through its positive interaction with the other centers of science in the Islamic Maghreb. What also gave it great scientific value and fame is its status as an important historical source for this seventh century AH, through the biographies it provided of many scholars [[jurists, judges, hadith scholars, and reciters of the Quran]]. And writers and linguists; as well as Sufis and educators. One of the motivations for this research is to contribute to the understanding of a scholar who specialized in the translation of the biographies of the scholars of his time (7th century AH) through his book entitled: (The Title of Knowledge Concerning Those Scholars Known in the Seventh Century in Bejaia); since he was their contemporary, he wrote their biographies and comprehensive translations of them. In this research, we will adopt the descriptive-analytical method, as well as some tools of the historical method. We ask God for facilitation and success. This is the idea of my research for your upcoming conference (Islamic Sciences in the Seventh Century AH). We ask God for your success and guidance, and for our acceptance. May God reward you with the best of rewards.

Keywords: Al-Ghubrini; Knowledge; Bejaia; Seventh Century; Scholars; Abu al-Abbas.

ابن الأبّار القضاعي (ت. 658هـ): مشروع إنقاذ الذاكرة الأندلسية وأثره في تدوين تاريخ الغرب الإسلامي للقرون اللاحقة.

شكري ابراهيم
كلية الآداب والعلوم الإنسانية بسوسة
chokribrahim318@gmail.com

ملخص

يروم هذا البحث دراسة الدور الريادي لابن الأبار القضاعي في حفظ الهوية المعرفية للغرب الإسلامي خلال القرن السابع الهجري، وهو القرن الذي شهد انحسار الوجود العربي في الأندلس. ينطلق البحث من فرضية أن ابن الأبّار لم يكن مؤرخاً بالمعنى التقليدي، بل كان صاحب مشروع معرفي إنقاذي، سعى من خلال مؤلفاته، وفي مقدّمتها التكملة لكتاب الصّلة، إلى حفظ الذّاكرة العلميّة والسّياسية للأندلس والغرب الإسلامي، عبر تدوين تراجم موسّعة للنّخب العلمية والأدبية والسّياسية التي كانت أخبارها مهدّدة بالاندثار. تسعى هذه الدراسة إلى تحليل الأثر العلمي لابن الأبّار، وكيف تحول كتابه "التكملة" إلى ركيزة أساسيّة اعتمد عليها مؤرّخو القرون اللاّحقة (ابن الخطيب، المقري والسيوطي) في بناء تصوّرهم لتاريخ الأندلس والمغرب. كما تسعى الدّراسة إلى إبراز البعد التاريخي والسوسيولوجي لتجربته في البلاط الحفصي بتونس، من خلال قراءة دوره بوصفه "مثقّفًا مهاجرًا" أسهم في نقل التّراث الأندلسي وإعادة توطينه في إفريقية، بما جعل من تونس إحدى الحواضن الأساسيّة لذاكرة الأندلس بعد سقوط مراكزها الكبرى. وتخلص الدراسة إلى أنّ مقتل ابن الأبّار سنة 658هـ لم يحدّ من أثره، بل رسّخ مكانته بوصفه أحد أهم صُنّاع الذاكرة التاريخية للغرب الإسلامي في العصر الوسيط.

الكلمات المفاتيح: ابن الأبّار- القرن السابع الهجري-الذاكرة الأندلسية-التكملة- البلاط الحفصي- تاريخ النخب- علم التراجم.

Ibn al-Abbār al-Quḍāʿī (d. 658 AH) : The Project of Rescuing Andalusian Memory and Its Impact on the Historiography of the Islamic West in the following Centuries

Abstract

This research studies the pioneering role of Ibn al-Abbār al-Quḍāʿī in preserving the cognitive identity of the Islamic West during the 7th century AH ; a century that witnessed the decline of Arab presence in al-Andalus. The research proceeds from the hypothesis that Ibn al-Abbār was not a historian in the traditional sense, but rather the architect of a rescue-oriented intellectual project. Through his works and especially through finishing the book of Assila, he sought to preserve the scholarly and political memory of al-Andalus and the Islamic West by compiling extensive biographical entries on the scholarly, literary, and political elites whose accounts were threatened to disappear. This study seeks to analyze the scholarly impact of Ibn al-Abbār and how his Al-Takmilah became the foundational source upon which later historians (such as Ibn al-Khaṭīb, al-Maqqarī, and al-Suyūṭī) relied in constructing their understanding of the history of al-Andalus and the Maghrib. It also aims to highlight the historical and sociological dimensions of his experience at the Ḥafṣid court in Tunis, by examining his role as an « intellectual migrant » who contributed to the transmission of Andalusian heritage and its re-rooting in Ifrīqiya, making Tunis one of the primary repositories of Andalusian memory after the fall of its major centers. The study concludes

that Ibn al-Abbār's death in 658 AH did not diminish his legacy ; rather, it cemented his status as one of the most significant makers of historical memory for the Islamic West in the Middle Ages.

Keywords : Ibn al-Abbār ; 7th century AH ; Andalusian memory ; Al-Takmilah ; Ḥafṣid court ; elite history ; biographical literature.

إبستمولوجيا التدوين التاريخي في القرن السابع الهجري: دراسة في آليات الوعي التاريخي التجديدي في كتاب" البيان المُغرب في أخبار الأندلس و المَغرب لابن عذاري المراكشي"

د. سهام علـوي

أستاذة باحثة في الأدب العربي والدراسات البينية، جامعة محمد الأول. المدرسة العليا للتربية والتكوين. وجدة، المغرب
dr.siham2011@gmail.com
Orcid: 0009-0003-7123-3784

ملخص

تهدف هذه الدراسة إلى تسليط الضوء على ذخيرة علمية مؤطرة زمنيا ضمن القرن السابع الهجري في المجال الجغرافي الممتد من بلاد العدوتين المغرب والأندلس. فانطلاقا من منهج استقرائي تحليلي مركز؛ سيتم اخضاع كتاب "البيان المغرب في تلخيص أخبار ملوك الأندلس والمغرب" لابن عِذاري المراكشي لمختبر التحليل المنهجي الذي يتجاوز الحدود التقليدية في القراءة والاستنتاج إلى فضاءات شاسعة تعتمد مبدأ التوثيق العلمي لتأكيد حقيقة ما تصبو إليه هذه الدراسة في تحديد مبادئ المدرسة التاريخية عند ابن عذاري بـإبـستمولوجيتها وآلياتها التجديدية. وهي الحقيقة التي تتبناها هذه الدراسة وتصبو إلى تسليط الضوء عليها بالدرس والتحليل والتوثيق، بما يؤكد أنه مؤرخ يستوعب فكره التأريخي الذي يستمد منه أسس توجهه التجديدي من خلال النهل من مختلف العلوم والمعارف لتلتقي في تقاطعات أقرب إلى ما يمكن تسميته بالموسوعية العلمية في تكامل بيني ممنهج. وبالإضافة إلى ذلك تمتزج في فكره تلك النظرة التاريخية المعاصرة برؤية استشرافية متبصرة للأحداث السابقة. ومن هذا المنطلق تسعى الدراسة في توجه تحليلي جديد، إلى إثبات حقيقة اعتبار ابن عذاري مؤرخا سابقا لعصره برؤيته الاستشرافية القائمة على مبدإ قراءة المؤشرات وتحليل الاحصائيات. فانطلاقا من توثيقية علمية للمتن التاريخي؛ ستتبنى الدراسة رؤية جديدة لوظيفة التأريخ عند ابن عذاري المراكشي وهي رؤية تستمد مشروعيتها من منهج تطبيقي موثق يبرز فيه ابن عذاري مؤرخا مستوعبا للممارسة التاريخية المتجددة حين يصبح فكره التاريخي أقرب إلى " المؤرشف الخوارزمي" للقرن السابع الهجري.إضافة أيضا إلى ما يمكن اعتباره ببليوغرافيا فكرية ونمذجة بينية توزعت في متن كتابه.

الكلمات المفتاحية: إبستمولوجيا، التدوين التاريخي، آليات التجديد، المؤرشف الخوارزمي.

Epistemology of Historiography in the 7th Century AH: A Study of Regenerative Historical Consciousness Mechanisms in Ibn Idhari al-Marrakushi's Al-Bayan al-Mughrib

Abstract

This study elucidates a brilliant 7th-century AH historical corpus spanning the two shores of the Maghreb and Al-Andalus. Employing a focused inductive-analytical approach, it subjects Ibn 'Idhari al-Marrakushi's text, Al-Bayan al-Mughrib, to a rigorous methodological framework. The research delineates the foundational principles, epistemology, and innovative mechanisms of Ibn 'Idhari's historical school, underscoring his interdisciplinary and encyclopedic knowledge. By synthesizing meticulous textual documentation with an insightful perspective on historical events, the study proposes a novel paradigm regarding his historiographical function. It positions Ibn 'Idhari as a historian responsive to dynamic historical practices—akin to an "algorithmic archivalist" of the 7th century AH—who successfully embedded an intellectual bibliography and interdisciplinary modeling within his work.

Keywords: Epistemology of Historiography, Mechanisms of Innovation, Algorithmic Archivist, Interdisciplinary Modeling, Historical Knowledge.

ابن القفطيّ وخزانته العلميّة: دراسة في ثقافة الكتاب وحفظ التّراث في القرن السّابع الهجريّ (1248/646)

د. فائزة الغفير

عضو الهيئة التّدريسيّة في قسم التّرجمة باللّغة العربيّة- جامعة اسطنبول آيدن، تركيا
faizehalghafeer@aydin.edu.tr
Orcid: 0000-0002-1284-4775

ملخص

شهد القرن السّابع الهجريّ/الثّالث عشر الميلاديّ مرحلةً دقيقةً في تاريخ الحضارة العربيّة الإسلاميّة، اتّسمت بازدهار الحركة العلميّة، واتّساع نشاط التّأليف والوراقة، بالتّوازي مع اضطرابات سياسيّة وعسكريّة كبرى؛ أدّت إلى سقوط عددٍ من المراكز الحضاريّة والعلميّة. وقد أسهمت الحروب، ولا سيّما الغزو التّتريّ، في ضياع جانبٍ واسعٍ من التّراث المكتوب، وتدمير كثيرٍ من المكتبات العامّة والخاصّة، الأمر الذي جعل حفظ المعرفة تحدّيًا حضاريًا بالغ الأهمّيّة. وفي ظلّ هذه الظّروف برزت الخزائن العلميّة الخاصّة بوصفها مؤسّسات معرفيّة أدّت دورًا مهمّاً في صيانة الكتب والمخطوطات، واستمرار تداول العلوم بين العلماء والبلدان الإسلاميّة. ومن بين النّماذج البارزة في هذا المجال خزانة الوزير جمال الدّين ابن القفطيّ (646/ 1248)، التي عكست وعيًا علميًا متقدّمًا بقيمة الكتاب ودوره في حفظ الهويّة الحضاريّة والمعرفة الإنسانيّة. يهدف هذا البحث إلى دراسة خزانة الوزير جمال الدّين ابن القفطيّ بوصفها نموذجًا حضاريًا يعكس مكانة الكتاب، وحركة المعرفة في القرن السّابع الهجريّ، والكشف عن الدّور العلميّ الذي أدّته المكتبات الخاصّة في حفظ التّراث العربيّ الإسلاميّ في مرحلة اتّسمت بالاضطرابات السّياسيّة، وسقوط عددٍ من الحواضر العلميّة الكبرى، ولا سيّما مع الغزو التّتريّ وما رافقه من تدميرٍ للمكتبات وضياعٍ للمؤلّفات. تنطلق إشكاليّة البحث من التّساؤل الآتي: كيف أسهمت خزانة القفطيّ العلميّة في حفظ المعرفة العربيّة والإسلاميّة؟ وما الدّلالات الحضاريّة والعلميّة التي تكشفها علاقته بالكتاب والمخطوط في القرن السّابع الهجريّ؟ .وتنبع أهميّة البحث من كونه يتناول جانبًا قلّما حظي بالدّراسة، وهو دراسة ابن القفطيّ بوصفه جامعًا للمخطوطات، وحافظًا للتّراث، لا مجرّد مؤرّخ أو مترجمٍ للعلماء، مع إبراز صورة العالم الموسوعيّ الذي أدرك قيمة الكتاب بوصفه وعاءً للهويّة الحضاريّة والمعرفة الإنسانيّة. اعتمد البحث المنهج التّاريخيّ التّحليليّ، من خلال تتبّع النّصوص الواردة في مؤلّفات ابن القفطيّ، وخاصّة كتاب (إنباه الرّواة على أنباه النّجاة) وكتاب (تاريخ الحكماء)، إضافة إلى الإفادة من كتب التّراجم والطّبقات، وفي مقدّمتها (معجم الأدباء) لياقوت الحمويّ، مع تحليل الرّوايات المتّصلة بمكتبته، وطرق اقتنائه للكتب، وأنواع المخطوطات التي ضمّتها خزانته العلميّة .أمّا الدّراسة النّظريّة فقد تناولت واقع الحياة العلميّة في القرن السّابع الهجريّ، وازدهار حركة التّأليف والوراقة، وأثر الحروب في ضياع التّراث، إضافة إلى بيان مفهوم الخزائن العلميّة الخاصّة، ودورها في تداول المعرفة داخل المجتمع الإسلاميّ. في حين ركّزت الدّراسة التّطبيقيّة على تحليل محتويات مكتبة ابن القفطيّ، وتصنيفها بحسب الحقول المعرفيّة، مثل علوم اللّغة والنّحو، والفلسفة، والتّاريخ، والطّبّ، والمنطق، مع الوقوف على عنايته بالنّسخ النّادرة والمخطوطات المكتوبة بخطوط مؤلّفيها، فضلًا عن تتبّع شبكة انتقال الكتب بين مصر والشّام واليمن والعراق، وما تعكسه من تواصل علميّ وحضاريّ واسع .توصل البحث إلى عددٍ من النّتائج، من أبرزها: أنّ خزانة ابن القفطيّ تمثّل مشروعًا معرفيًا متكاملًا لحفظ التّراث العربيّ الإسلاميّ، وأنّ اهتمامه بالمخطوطات النّادرة يكشف عن وعي حضاريّ متقدّم بقيمة الكتاب، كما أظهرت الدّراسة أنّ المكتبات الخاصّة أدّت دورًا محوريًا في استمرار الحركة العلميّة في القرن السّابع الهجريّ رغم الاضطرابات السّياسيّة والعسكريّة التي شهدها العصر.

الكلمات المفتاحيّة :القرن السّابع الهجريّ، التّراث العربيّ الإسلاميّ، تاريخ العلوم، ثقافة الكتاب، المكتبات الخاصّة، المخطوطات، جمال الدّين ابن القفطيّ، خزانة ابن القفطيّ.

İbnu'lkifti ve İlmi Kütüphanesi: Hicri VII. Yüzyılda Kitap Kültürü ve Mirasın Korunması Üzerine Bir İnceleme (646/1248)

Abstract

The seventh century AH/thirteenth century CE witnessed a critical period in the history of Arab-Islamic civilization. It was characterized by the flourishing of scholarly activity and the expansion of writing, book production, and manuscript copying, alongside major political and military upheavals that led to the fall of several major cultural and intellectual centers. Wars, particularly the Mongol invasions, contributed to the extensive loss of written heritage and the destruction of numerous public and private libraries, making the preservation of knowledge a major civilizational challenge. In this context, private scholarly libraries emerged as important intellectual institutions that played a significant role in safeguarding books and manuscripts and ensuring the continued circulation of knowledge among scholars and across the Islamic world. Among the prominent examples of such libraries was the personal library of the vizier Jamāl al-Dīn al-Qifṭī (646 AH/1248 CE), which reflected an advanced scholarly awareness of the value of books and their role in preserving cultural identity and human knowledge. This study aims to examine al-Qifṭī's library as a civilizational model that reflects the status of the book and the circulation of knowledge in the seventh century AH. It also seeks to highlight the scholarly role played by private libraries in preserving the Arab-Islamic heritage during a period marked by political turmoil and the fall of several major intellectual centers, particularly as a result of the Mongol invasions and the destruction of libraries and loss of literary and scholarly works that accompanied them. The research problem is formulated around the following questions: How did al-Qifṭī's scholarly library contribute to the preservation of Arab-Islamic knowledge? What cultural and scholarly implications can be discerned from his relationship with books and manuscripts in the seventh century AH? The significance of this study lies in its examination of an aspect that has received relatively limited scholarly attention: al-Qifṭī as a collector and preserver of manuscripts and cultural heritage, rather than merely as a historian or biographer of scholars. The study also highlights the image of the polymathic scholar who recognized the value of the book as a vessel for cultural identity and human knowledge. The study adopts a historical-analytical methodology by tracing relevant accounts in al-Qifṭī's works, particularly *Inbāh al-Ruwāt ʿalā Anbāh al-Nuḥāt* and *Taʾrīkh al-Ḥukamāʾ*, in addition to consulting biographical and biographical-dictionary sources, most notably *Muʿjam al-Udabāʾ* by Yāqūt al-Ḥamawī. It analyzes accounts relating to al-Qifṭī's library, the methods by which he acquired books, and the types of manuscripts held in his scholarly collection. The theoretical part of the study examines the intellectual and scholarly life of the seventh century AH, the flourishing of writing and manuscript-copying activities, and the impact of wars on the loss of cultural heritage. It also discusses the concept of private scholarly libraries and their role in the circulation of knowledge within Islamic society. The applied part of the study focuses on analyzing the contents of al-Qifṭī's library and classifying them according to various fields of knowledge, including linguistics and grammar, philosophy, history, medicine, and logic. Particular attention is given to his interest in rare copies and manuscripts written in the authors' own hands. The study also traces the movement of books among Egypt, Syria, Yemen, and Iraq, revealing the extensive scholarly and cultural networks that connected different regions of the Islamic world. The study

reaches several conclusions, most notably that al-Qifṭī's library represented an integrated intellectual project for preserving the Arab-Islamic heritage. His interest in rare manuscripts demonstrates an advanced cultural awareness of the value of the book and its role in safeguarding knowledge. The study further demonstrates that private libraries played a pivotal role in sustaining scholarly activity during the seventh century AH despite the political and military upheavals that characterized the period.

Keywords: Seventh Century AH; Arab-Islamic Heritage; History of Science; Book Culture; Private Libraries; Manuscripts; Jamāl al-Dīn al-Qifṭī; al-Qifṭī's Library.

İSLAM FELSEFESİ / ISLAMIC PHILOSOPHY

الفلسفة الإسلامية

"Yeter-Nedensellik İlkesi" Tanrı'nın Varlığını İspat İçin Yeterli Midir? Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) ve Necmüddîn el-Kâtibî (ö. 675/1277) Arasındaki Tartışmayı Yeniden Kavramsallaştırmak

Recep ALPYAĞIL

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi
recepalp@istanbul.edu.tr
Orcid: 0000-0003-3653-1842

Özet

Hicri Yedinci Asrın en önemli özelliklerinden birisi de İslam düşüncesindeki bazı nazarî tartışmaların müstakil olarak ele alınmaya başlamasıdır. Bu anlamda en yüce mesele (*matlab-a'lâ*/*metâlib-i âliye*) olarak görülen "Tanrı'nın varlığının ispatı", bu asır itibariyle müstakil risâlelere konu olmuştur. Bunun başlangıcı da Nasîruddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) Farsça olarak kaleme aldığı "Risâle-yi İsbât-ı Vâcib"dir. Daha sonra Necmüddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) Arapça olarak yazdığı "Risâle fî Burhâni İsbâti'l-Vâcib" isimli metnine Tûsî'nin yazdığı "Ta'lîkât; buna Kâtibî'nin yaptığı tenkit ve Tûsî'nin bu tenkidi ile oluşan felsefî ortam; nazarî meselelerin nasıl derinleştiğini gösteren muhteşem bir örnektir. Bu bağlam daha sonra "İsbât-ı Vâcib Risâleleri" gelen-ek-ine dönüşmüştür. Anılan ikili arasındaki tartışmayı yönlendiren esaslı terim "illet" ve "illet-i kâfiye"dir. Tartışma derinleştikçe kavramlar da daha özellikli bir hâl almaktadır. Biz bu tartışmayı; W. Leibniz'in (ö.1716) yeter neden ilkesi (*principle of sufficient reason*) üzerinden yeniden kavramsallaştıracağız. Böylelikle, meselenin başka türlü görülemeyecek olan yönlerinin ortaya konulabileceği kanısındayız. Öte yandan işaret edilen tartışma, modern din felsefesinde neredeyse aynı muhtevada olarak "Tanrı'nın varlığının kozmolojik delili" şeklinde adlandırılan vasatta gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu iki geleneğin birikimini birlikte ele almanın hem ihmal edilen yönleri anlamayı hem de tamamlayıcı olan cihetleri görmeyi mümkün kılacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Nasîruddîn et-Tûsî, Necmüddîn el-Kâtibî, yeter neden ilkesi, Tanrı'nın varlığının delilleri

Is "Principle of Sufficient Reason" Sufficient to Prove the Existence of God? Re-conceptualize the Debate Between Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d. 672/1274) and Najm al-Dīn al-Kātibī (d. 675/1277)

Abstract

One of the most important characteristics of the seventh Hijri century century is the beginning of the independent analysis of certain theoretical debates in Islamic thought. In this sense, the "proof of God's existence", considered the most supreme issue (*matlab-a'lā*/*matālib-i āliye*), became the subject of independent treatises during this century. The beginning of this is Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī's

(d. 672/1274) “Risāle-i Isbāt-i Wājib”, written in Persian. Later, the philosophical context created by Ṭūsī's commentary on Najm al-Dīn al-Kātibī’s (d. 675/1277) Arabic text, “Risāla fi Burhāni Isbāti’l-Wājib”, along with Kātibī’s critique and Ṭūsī’s critique of that critique, is a magnificent example of how theoretical issues deepened. This context later evolved into the tradition of “Treatises on the Proof of the Necessary”. The essential terms guiding the debate between the two are “cause” and “sufficient cause”. As the discussion deepens, the concepts become more specific. We will reconceptualize this discussion through W. Leibniz’s (d. 1716) principle of sufficient reason. In this way, we will highlight aspects of the issue that cannot be seen otherwise. We believe that this can be demonstrated. On the other hand, the aforementioned discussion takes place in modern philosophy of religion in almost the same context, under the title “the cosmological proof of God’s existence.” Therefore, we think that considering the accumulated knowledge of these two traditions together will make it possible to both understand the neglected aspects and to see the complementary aspects.

Keywords: Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, Najm al-Dīn al-Kātibī, Principle of Sufficient Reason, Arguments for the Existence of God

Hicrî Yedinci Asırda İbn Sînâ'nın Varlık-Mahiyet Ayrımının İki İşlevi: Tûsî'nin Kelâm Eleştirisi ve Aquinas'ın Teoloji İnşası

Sevde VATAN

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi
sevde.vatan@istanbul.edu.tr
Orcid: 0000-0002-2642-9927

Özet

İbn Sînâ'nın metafiziğinde merkezi bir konuma sahip olan varlık-mahiyet ayrımı, sonraki yüzyıllarda yalnızca ontolojik bir teori olarak değil, farklı düşünce geleneklerinin temel problemlerini çözmek için başvurulan kavramsal bir araç olarak da işlev görmüştür. Bu tebliğ, Hicrî yedinci asırda yaşayan iki önemli düşünürün, Nasîrüddîn Tûsî ile Thomas Aquinas'ın, İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ayrımını nasıl farklı teorik amaçlarla yorumladıklarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Çalışmanın temel iddiası, aynı metafizik ilkenin iki düşünürde farklı entelektüel işlevler üstlendiğidir. Tûsî, söz konusu ayrımı öncelikle kelâmcıların varlık anlayışına yönelik eleştirilerinde kullanmakta; mümkin mevcûtların ontolojik yapısını açıklarken mahiyet ile varlık arasındaki ayrımı merkeze alarak kelâmî açıklamaların yetersizliğini göstermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda İbn Sînâcı metafizik, Tûsî'nin elinde rakip bir düşünce geleneğine yöneltilen eleştirel bir çerçeveye dönüşmektedir. Aquinas ise aynı ayrımı, yaratılmış mevcûtların Tanrı'ya bağımlılığını açıklayan ve Tanrı'nın diğer mevcûtlardan ontolojik farklılığını temellendiren sistematik bir teolojinin kurucu ilkelerinden biri hâline getirmektedir. Tebliğde öncelikle İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ayrımına ilişkin temel yaklaşımı ana hatlarıyla ortaya konulacak, ardından Tûsî'nin Şerḥu'l İşârât'ta geliştirdiği yorum ile Aquinas'ın De Ente et Essentia adlı eserindeki yaklaşımı karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Böylece çalışma, İbn Sînâcı mirasın yalnızca aktarılan bir doktrinler bütünü olmadığını, farklı entelektüel geleneklerde yeni teorik işlevler kazanarak yeniden üretildiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede XIII. yüzyıl, İbn Sînâ metafiziğinin hem İslam hem de Latin dünyasında dönüştürücü etkiler meydana getirdiği kritik bir dönem olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, varlık-mahiyet ayrımı, Nasîrüddîn Tûsî, Thomas Aquinas, kelâm, Orta Çağ metafiziği.

Two Functions of Avicenna's Essence–Existence Distinction in the Thirteenth Century: Ṭūsī's Critique of Kalām and Aquinas's Construction of Theology

Abstract

The distinction between essence and existence, which occupies a central place in Avicenna's metaphysics, functioned in later centuries not only as an ontological doctrine but also as a conceptual tool employed to address fundamental problems within different intellectual traditions.

This paper offers a comparative examination of how two major thinkers of the seventh Islamic/thirteenth Christian century, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī and Thomas Aquinas, interpreted Avicenna's essence–existence distinction for different theoretical purposes. The central argument of this study is that the same metaphysical principle assumed distinct intellectual functions in the works of these two thinkers. Ṭūsī employed the distinction primarily in his critique of the mutakallimūn's conception of being. By placing the distinction between essence and existence at the center of his analysis of possible beings, he sought to demonstrate the inadequacy of kalām explanations concerning the ontological structure of reality. In this context, Avicennian metaphysics became a critical framework directed against a rival intellectual tradition. Aquinas, by contrast, transformed the same distinction into one of the foundational principles of a systematic theology, using it to explain the dependence of created beings upon God and to establish God's ontological uniqueness in relation to all other beings. The paper will first outline Avicenna's fundamental account of the essence–existence distinction and will then offer a comparative analysis of Ṭūsī's interpretation as developed in Sharḥ al-Ishārāt and Aquinas's treatment of the distinction in De Ente et Essentia. In doing so, the study seeks to demonstrate that the Avicennian legacy was not merely transmitted as a body of doctrines but was reconfigured and reproduced through the acquisition of new theoretical functions within different intellectual traditions. From this perspective, the thirteenth century emerges as a critical period in which Avicenna's metaphysics exerted a transformative influence on both the Islamic and the Latin worlds.

Keywords: Essence–Existence Distinction; Reception of Avicennian Metaphysics; Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī; Thomas Aquinas; Medieval Metaphysics.

Hicrî Yedinci Asırda Kelâmî Tahkik: İbnü't-Tilimsânî'nin Arazların Bekâsı Meselesinde Fahreddin er-Râzî'ye Eleştirisi

Yunus Emre SAĞIRLI

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelam
yunusemresagirli@gmail.com
Orcid: 0009-0004-3563-9936

Özet

Bu bildiri, hicrî yedinci asır kelâmında tahkik yönteminin nasıl işlediğini, Râzî sonrası Eşʿarî kelâmın önemli isimlerinden biri olan Şerefüddin İbnü't-Tilimsânî'nin (ö. 658/1260) arazların bekâsı meselesinde Fahreddin er-Râzî'ye yönelttiği eleştiriler üzerinden incelemektedir. İbnü't-Tilimsânî, müstakil kelâm eserlerinden ziyade Râzî'nin metinleri üzerine kaleme aldığı şerhlerle temayüz eden bir âlimdir. Özellikle Râzî'nin *el-Meʿâlim fî usûli'd-dîn* adlı eserine yazdığı şerh, onun Râzî düşüncesiyle kurduğu ilişkinin yalnızca açıklayıcı değil, aynı zamanda eleştirel ve tahkik edici bir mahiyet taşıdığını göstermektedir. Bu bakımdan İbnü't-Tilimsânî, Râzî'yi sadece aktaran bir şârih değil, onun delillerini yeniden yoklayan, öncüllerini tartışan ve Râzî sonrası kelâmî düşüncenin şekillenmesinde rol oynayan dikkat çekici bir isim olarak değerlendirilebilir. Arazların bekâsı meselesi, kelâm düşüncesinde yalnızca cevher-araz teorisinin teknik bir ayrıntısı değil, aynı zamanda hudûs delili, ilâhî kudret, yokluk, süreklilik, zıtlık ve nedensellik gibi temel problemlerle doğrudan irtibatlı bir tartışma alanıdır. Klasik Eşʿarî anlayışta arazların ikinci zamanda bâkī kalamayacağı ve Allah tarafından her an yeniden yaratıldığı kabul edilirken, Râzî bu konuda farklı bir yaklaşım benimseyerek arazların bekāsının mümkün olduğunu savunmuştur. Ona göre bir arazın ilk anda mümkün iken ikinci anda zâtı gereği imkânsız hâle geldiğini söylemek, zâtî hükümlerin değişebileceğini kabul etmek anlamına gelir; bu ise aklen mümkün değildir. İbnü't-Tilimsânî ise Râzî'nin bu delillendirmesini doğrudan reddetmekten ziyade, onun kapsamını ve kuşatıcılığını tartışmaya açmaktadır. Ona göre bir şeyin zâtı gereği mümkün iken daha sonra zâtı gereği imkânsız hâle gelmesi elbette muhaldir. Ancak mesele bundan ibaret değildir. Çünkü arazın bekāya konu olamaması, yalnızca zâtından kaynaklanan bir imkânsızlık sebebiyle değil, haricî bir etken sebebiyle de düşünülebilir. Bu durumda Râzî'nin delili sadece zâtî imkânsızlık ihtimalini bertaraf etmekte, fakat haricî sebep ihtimalini yeterince ele almamaktadır. İbnü't-Tilimsânî'ye göre daha kuşatıcı bir istidlâl, arazın bekāsını imkânsız kıldığı varsayılan sebebin zâtî mi yoksa haricî mi olduğunu ayrı ayrı incelemeli ve her iki ihtimali de geçersiz kılmalıdır. Bu çerçevede bildiri, İbnü't-Tilimsânî'nin eleştirisini basit bir muhalefet olarak değil, Râzî sonrası kelâmda delilin sınırlarını ve öncüllerini yeniden yoklayan bir tahkik faaliyeti olarak değerlendirmektedir. Onun yaklaşımı, hicrî yedinci asırda kelâmî meselelerin artık yalnızca mezhep aidiyetleri üzerinden değil, ihtimallerin taksimi, delilin kuşatıcılığı ve öncüllerin iç tutarlılığı açısından da tartışıldığını göstermektedir. Ayrıca İbnü't-Tilimsânî'nin hocası Takıyyüddîn el-Mukterah'tan istifade ederek

bekā, yokluk, zıtlık ve fâilin yokluğa nispeti gibi meseleleri daha geniş bir teorik zemine taşıması, bu tartışmanın Râzî sonrası Eşʿarî kelâm geleneği içerisindeki yerini göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Böylece çalışma, hicrî yedinci asır kelâmında önceki birikimin yalnızca nakledilmediğini, aynı zamanda eleştirel biçimde yeniden işlendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İbnü't-Tilimsânî, Fahreddin er-Râzî, arazların bekāsı, Eş'arîlik.

Kalāmī Taḥqīq in the Seventh Century AH: Ibn al-Tilimsānī's Critique of Fakhr al-Dīn al-Rāzī on the Persistence of Accidents

Abstract

This paper examines how the method of *taḥqīq* functioned in seventh/thirteenth-century AH kalām through the criticisms directed by Sharaf al-Dīn Ibn al-Tilimsānī (d. 658/1260), one of the significant figures of post-Rāzian Ashʿarī kalām, against Fakhr al-Dīn al-Rāzī on the question of the persistence of accidents. Ibn al-Tilimsānī was a scholar who became prominent not so much through independent theological works, but through his commentaries on al-Rāzī's writings. In particular, his commentary on al-Rāzī's *al-Maʿālim fī uṣūl al-dīn* shows that his engagement with al-Rāzī's thought was not merely explanatory, but also critical and investigative in character. In this respect, Ibn al-Tilimsānī may be regarded not simply as a commentator who transmitted al-Rāzī, but as a noteworthy figure who re-examined his arguments, discussed their premises, and played a role in shaping post-Rāzian theological thought. The question of the persistence of accidents is not merely a technical detail of the substance-accident theory in kalām thought; rather, it is a field of debate directly connected with fundamental problems such as the argument from origination (*ḥudūth*), divine power, non-existence, continuity, contrariety, and causality. While the classical Ashʿarī understanding holds that accidents cannot persist into a second moment and that they are recreated by God at every instant, al-Rāzī adopted a different approach and defended the possibility of the persistence of accidents. According to him, to claim that an accident is possible at the first moment but becomes impossible in itself at the second moment would amount to accepting that essential qualities/characteristics can change. This, however, is rationally impossible. Ibn al-Tilimsānī, by contrast, does not directly reject al-Rāzī's argumentation; rather, he opens its scope and comprehensiveness to discussion. According to him, it is indeed impossible for something to be possible in itself and then later become impossible in itself. Yet the issue is not limited to this point. For the impossibility of an accident's persistence may be conceived not only on the basis of an impossibility arising from its essence, but also on account of an external factor. In this case, al-Rāzī's argument only eliminates the possibility of essential impossibility, but does not adequately address the possibility of an external cause. According to Ibn al-Tilimsānī, a more comprehensive form of reasoning must separately examine whether the supposed cause that renders the persistence of an accident impossible is essential or external, and must invalidate both possibilities. Within this framework, the paper evaluates Ibn al-Tilimsānī's criticism not as a simple opposition, but as an activity of *taḥqīq* that re-examines the limits and premises of argumentation in post-Rāzian kalām. His approach shows that in seventh/thirteenth-century kalām, theological issues were no longer

discussed solely through sectarian affiliations, but also in terms of the classification of possibilities, the comprehensiveness of arguments, and the internal consistency of premises. Moreover, Ibn al-Tilimsānī's use of his teacher Taqī al-Dīn al-Muqtaraḥ's discussions to carry questions such as persistence, non-existence, contrariety, and the relation of the agent to non-existence onto a broader theoretical ground is particularly important for demonstrating the place of this debate within the post-Rāzian Ashʿarī kalām tradition. Thus, the study aims to show that in seventh/thirteenth-century kalām, the earlier intellectual legacy was not merely transmitted, but was also critically reworked.

Keywords: Kalām, Ibn al-Tilimsānī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, persistence of accidents, Ashʿarism.

Fahreddin er-Râzî'de Dini Tecrübe Delili

Yasin Emre GÜCÜM

Doktora öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam
ysnemrgcm13@gmail.com
Orcid: 0009-0000-9500-1425

Özet

İslam düşüncesinde dini tecrübe delili varlık, bilgi ve değer bağlamlarına sahip olarak incelenir. Genellikle tasavvuf ilmine hasredilen bu delil türünün kelam ilminde kullanıp kullanılmadığı bir araştırma sorusu olarak durmaktadır. Akıl ve nakil alanlarından çıkarılan kanıt türlerini ortaya koyan kelam yöntemi acaba dini tecrübe deliline ne gibi bir önem atfettiği ve hangi kullanım sahalarına sahip olduğu üzerine gidilmesi gereken bir konudur. Söz gelimi dini tecrübe sadece ilahiyatın değil, psikoloji, sosyoloji, tarih, kültür ve bunlarla ilişkili çok yönlü insan hayatının önemli bir yönünü ilgilendirir. Dini tecrübe "kendinde güçlü başkasına aktarımı zayıf" olup olmadığı bu yazıda değerlendirilecektir. Yine Allah'ın varlığı, dinin doğruluğu açısından kullanılabileceği gibi nübüvvet bağlamındaki işlevi de bu yazıda öne çıkarılacaktır. Kelam yönteminin sırf akılla ilgili bir argüman yolunu benimseyerek, insanı ve onun yaşamıyla doğrudan alakalı dini tecrübeyi ihmal ettiği veya bunu tasavvuf ve ahlak ilmine havale ettiği yaygın bir kanıdır. Varlığı ispat, yokluğu da nefyetmek üzere kurulu bir sistemin dini tecrübe delilini hangi amaç doğrultusunda gördüğü incelemeyi hak eden bir konudur. Bir delil; varlığı ispat, doğruluğuna dair bir gerekçe olarak kullanılabileceği gibi destekleyici bir yan unsur olarak veya yanlış olmadığını gösteren bir konumda da kullanılabilir. Bu araştırmayı hicri yedinci yüzyıl ve sonrasında oldukça etkili bir kelamcı olan Fahreddin er-Râzî bağlamında yürütmek bu yazının temel amacıdır. Bu bağlamda keşif, ilham, zevk, his, vecd, müşahede ve tecrübe kavramları başta olmak üzere Râzî'nin dini tecrübeyi ifade eden diğer söylemleri de analiz edilecektir. Kendisini bir hakikat araştırmacısı olarak gören Fahreddin er-Râzî ilim yolcuğunda kesinlik fikrine oldukça önem verir. Bu kesinlik klasik bilgi felsefesine bağlı olarak evveliyat, hissiyat, vicdaniyat, fıtriyyat, müşahedat, tecrübiyat ve hadsiyat şekillerinden oluşur. Kimi zaman bu kavramlar birbiri altında değerlendirilse bile tecrübe burada ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Bu tecrübenin dini tecrübe olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği de göz önünde bulundurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Fahreddin er-Râzî, Dini Tecrübe, İlahiyat, Nübüvvet, Ahlak, Kesinlik.

The Evidence of Religious Experience in Fakhr al-Din al-RaziAbstract

Abstract

In Islamic thought, religious experience as evidence is examined within the contexts of existence, knowledge, and values. Whether this type of evidence, generally attributed to Sufism, is used in Kalam (Islamic theology) remains a research question. The question of how much importance the

method of Kalam (Islamic theology) attributes to evidence derived from both reason and revelation, and in what areas it is applied, is a subject that deserves further investigation. Religious experience concerns not only theology, but also psychology, sociology, history, culture, and a significant aspect of multifaceted human life related to these fields. This article will evaluate whether religious experience is "strong in itself but weak in its transmission to others.". The existence of God can be used to support the truth of religion, and this article will also highlight its function within the context of prophethood. It is a common belief that the method of Kalam, by adopting a purely rational argumentative approach, neglects the human being and the religious experience directly related to human life, or relegates this to Sufism and ethics. The question of how a system built on proving the existence of something and negating its non-existence views religious experience as evidence deserves examination. Evidence can be used to prove the existence of something, as a justification for its truth, as a supporting element, or as a way to demonstrate that something is not false. The main aim of this paper is to conduct this research within the context of Fakhr al-Din al-Razi, a highly influential theologian of the seventh century AH and beyond. In this context, Razi's other discourses expressing religious experience, especially the concepts of discovery, inspiration, pleasure, feeling, ecstasy, observation, and experience, will also be analyzed. Considering himself a seeker of truth, Fakhr al-Din al-Razi placed great importance on the concept of certainty in his pursuit of knowledge. This certainty, according to classical epistemology, consists of the following forms: predestination, feeling, conscience, innate nature, observation, experience, and intuition. Even though these concepts are sometimes considered interconnected, experience holds a distinct and important place here. Whether this experience can be considered a religious experience will also be taken into consideration.

Keywords: Kalam (Islamic theology), Fakhr al-Din al-Razi, Religious Experience, Prophethood, ethics, certainty

Testing the Scales of Reality: Logic, Metaphysics, and the Razi-Tusi Debate

Kayhan ÖZAYKAL

PhD, Istanbul University, Department of Philosophy of Religion
kayhan.ozaykal@istanbul.edu.tr
Orcid:0000-0003-0243-5625

Abstract

The intellectual history of Islam is profoundly shaped by the "Battle of the Books," the high-stakes philosophical and theological debate initiated by al-Ghazālī's critique of philosophy (*Tahāfut al-Falāsifa*) and Ibn Rushd's subsequent defense (*Tahāfut al-Tahāfut*) in the sixth century hijrī. While standard historiography often treats this struggle as essentially confined to these two giants, this paper examines how the debate played out in the eastern lands during the seventh hijrī century (1203–1299 CE), where it assumed a different theoretical form in the philosophical rivalry between Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210) and Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d. 672/1274). Focusing on Rāzī's critical *Sharḥ al-Ishārāt* and Ṭūsī's rebuttal, *Ḥall Mushkilāt al-Ishārāt*, the study shows how Ṭūsī's rigorous counter-critique granted Avicennan philosophy a renewed lease on life, such that this seventh-century rearguard action kept the "Battle of the Books" sufficiently dynamic and contentious to echo into later centuries, including the fifteenth-century *fermān* of Sultan Mehmed the Conqueror that reopened the *Tahāfut* debate. The core claim of this paper is that the Rāzī–Ṭūsī confrontation offers a premier historical case study of how reason and formal logic (*manṭiq*) is inseparably bound to metaphysical commitment. Neither thinker treats logic as an isolated or neutral instrument; each shows that epistemological boundaries inevitably shape ontological conclusions. This interdependence becomes especially visible in their competing commentaries on Ibn Sīnā's *al-Ishārāt wa-l-Tanbīhāt*, where the technical discussions of the Fourth Namat (On Existence and its Causes), the Fifth Namat (On Creation and Innovation), and the Seventh Namat (On Objects and Ends) mark the precise points at which logical method and metaphysical doctrine collide. Although the *Ishārāt* commentaries form the central arena of this debate, the study also draws on Rāzī's *al-Muḥaṣṣal* and *al-Maṭālib al-ʿāliya*, where his epistemological skepticism and kalām-based logical constraints are developed more systematically, as well as on Ṭūsī's *Talkhīṣ al-Muḥaṣṣal*, which directly critiques Rāzī's methodological premises. Taken together, these texts show that the Rāzī–Ṭūsī dispute is not merely a disagreement over Avicennan interpretation but a deeper contest over the very structure of reasoning and the metaphysical commitments it authorizes. Through a text-based comparative analysis, the paper weighs Rāzī's internal logical deconstructions against Ṭūsī's proposed "solutions" (*ḥall*), especially on necessary causality, cosmic eternity, and divine knowledge of particulars. It argues that this seventh-century clash transformed logic into the battlefield upon which the boundaries of metaphysics were continuously

redrawn, thereby preserving the vitality of Islamic philosophy and revealing that any debate over logic is, at bottom, a debate over reality.

Keywords: Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Nāṣir al-Dīn al-Ṭūsī, Sharḥ al-Ishārāt, Metaphysics, Logic.

Varlığın Terazisi Sınamak: Mantık, Metafizik ve Râzî–Tûsî Tartışması

Özet

İslam düşünce tarihi, altıncı hicrî yüzyılda Gazzâlî'nin felsefe eleştirisi (*Tehâfütü'l-Felâsife*) ile İbn Rüşd'ün buna verdiği savunma (*Tehâfütü't-Tehâfüt*) üzerinden şekillenen ve "Kitapların Savaşı" olarak anılan yüksek gerilimli felsefî-teolojik tartışma tarafından derinden belirlenmiştir. Klasik tarih yazımı bu mücadeleyi çoğunlukla bu iki büyük isimle sınırlı görse de, bu makale söz konusu tartışmanın yedinci hicrî yüzyılda (1203–1299) doğu İslam dünyasında nasıl farklı bir teorik çerçeveye büründüğünü, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) arasındaki felsefî rekabet üzerinden incelemektedir. Râzî'nin eleştirel *Şerhu'l-İşârât*ı ile Tûsî'nin buna verdiği sistematik karşılık *Hallü Müşkilâti'l-İşârât* üzerine odaklanan çalışma, Tûsî'nin titiz karşı-eleştirisinin İbn Sînâcı felsefeye yeni bir canlılık kazandırdığını ve bu yedinci yüzyıl müdafaasının "Kitapların Savaşı"nı sonraki yüzyıllara taşımaya yetecek ölçüde dinamik tuttuğunu; hatta Fâtih Sultan Mehmed'in on beşinci yüzyılda *Tehâfüt* tartışmasını yeniden açan fermanına kadar uzanan bir etki yarattığını göstermektedir. Makalenin temel iddiası, Râzî–Tûsî karşılaşmasının akıl ve biçimsel mantığın metafizik taahhütlerle ayrılmaz biçimde bağlı olduğuna dair seçkin bir tarihsel örnek sunduğudur. Her iki düşünür de mantığı yalıtılmış veya nötr bir araç olarak görmez; epistemolojik sınırların zorunlu olarak ontolojik sonuçları belirlediğini ortaya koyarlar. Bu karşılıklı bağımlılık özellikle İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*ına yazdıkları şerhlerde, dördüncü necm (Varlık ve Nedenleri), beşinci necm (Yaratma ve İbda') ve yedinci necmde (Gâîlik ve Nihâî Sebepler) mantık yöntemi ile metafizik doktrinlerin çarpıştığı teknik düğüm noktalarında belirginleşir. Çalışma, tartışmanın merkezinde *İşârât* şerhleri bulunsa da, Râzî'nin epistemolojik şüpheciliğini ve kelâmî mantık sınırlarını daha sistematik biçimde geliştirdiği *el-Muḥaṣṣal* ve *el-Maṭālibü'l-ʿAliyye* ile Tûsî'nin Râzî'nin yöntemsel varsayımlarını doğrudan eleştiren *Telḫîṣü'l-Muḥaṣṣal*ını da dikkate almaktadır. Bu metinler birlikte ele alındığında, Râzî–Tûsî tartışmasının yalnızca İbn Sînâ yorumuna dair bir anlaşmazlık değil, aklın yapısı ve metafizik yükümlülüklerin doğası üzerine daha derin bir mücadele olduğu ortaya çıkar. Metne dayalı karşılaştırmalı bir analizle makale, Râzî'nin içsel mantık çözümlemelerini Tûsî'nin önerdiği "çözümler" (ḥall) ile karşılaştırmakta; zorunlu nedensellik, âlemin ezeliliği ve Tanrı'nın tikelleri bilmesi gibi meselelerde hangi tarafın daha tutarlı bir konum sunduğunu tartışmaktadır. Sonuç olarak bu yedinci yüzyıl çatışmasının mantığı, metafiziğin sınırlarının sürekli yeniden çizildiği bir mücadele alanına dönüştürdüğü; böylece İslam felsefesinin canlılığını koruduğu ve mantık tartışmasının nihayetinde gerçeklik tartışması olduğunu açığa çıkardığı savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fahreddin er-Râzî, Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, Metafizik, Mantık.

جهود ابن سبعين في نقد العلوم العقلية وإعادة بنائها في القرن السابع الهجري

د. عمر التاور

أستاذ الفلسفة والفكر الإسلامي بكلية الآداب والعلوم الإنسانية – جامعة ابن زهر – أكادير – المغرب.

الملخص

يروم هذا البحث إلقاء الضوء على جهود الفيلسوف/ الصوفي الأندلسي قطب الدين عبد الحق بن سبعين (614 – 669 ه/ 1217 – 1269م) في نقد العلوم العقلية (الفلسفة والمنطق وعلم الكلام) وإعادة بنائها وفق تصور جديد وجامع دعاه علم التحقيق. وسيبرز البحث، في هذا الباب، جهود ابن سبعين في نقد المنطق الأرسطي باعتباره منطقا عقيما، وفي نقد الفلاسفة المسلمين (الفارابي، ابن سينا، ابن رشد) بوصفهم مقلدين لفلاسفة اليونان لا مبدعين، وفي نقد علم الكلام، وخاصة منه علم الكلام الأشعري، لأن "الأشعري كثير الكلام قليل المعاني، لا يصلح أن يُنظر لمذهبه ولا يلتفت له بوجه، إذ هو مكتسب لمذهب المخالف له على غير وجهه" (بد العارف). كما سيبرز البحث كيف أسس ابن سبعين على أنقاض هذا النقد علما جديدا دعاه علم التحقيق، وهو علم يختلف في موضوعه ومنهجه وغايته عن كل العلوم؛ فموضوعه إرساء الفلسفة والمنطق وعلم الكلام على الإبداع لا على التقليد، وعلى فكرة فلسفية جديدة وغير مسبوقة قوامها الوحدة المطلقة، ومنهجه ضرب من العرفان الذوقي الخاص، وغايته الوصل بين الفلسفة والتصوف وعلم الكلام في إيهاب جديد، ورفض "كثرة" الفلاسفة و"وحدة الوجود" الصوفية، والاستعاضة عنها ب"الوحدة المطلقة" بوصفها، أولا، تجسيدا للحضور الإلهي في كل مناحي الوجود، فالله حاضر في كل شيء بكله، فهو النور المطلق والخير المحض، وبوصفها، ثانيا، غاية وطريقا في آن واحد: غاية المحقق المقرب الكاشف، وطريق السالك المتبتل العاكف. وسيُختتم البحث بتقييم جهود ابن سبعين في النقد وإعادة البناء، وإظهار أنها بقدر ما انطوت على جانب كبير من الأهمية والجدة في إعادة بناء العلوم العقلية على أسس جديدة، وبقدر ما اتسمت بميسم نقدي قوي ينم عن فهم عميق للعلوم العقلية وخلفياتها، لم تخل في جوانب منها من نزعة تحاملية مردها الاختلاف المذهبي واختلاف المنظور الوجودي بين ابن سبعين ومنقوديه من الفلاسفة خاصة.

Ibn Sab'in's efforts in critiquing and reconstructing the rational sciences in the seventh century AH

Abstract

This research aims to shed light on the efforts of the Andalusian philosopher/Sufi, Qutb al-Din Abd al-Haqq ibn Sab'in (614-669 AH/1217-1269 CE), in critiquing and reconstructing the rational sciences (philosophy, logic, and theology) according to a new and comprehensive framework he called the science of verification. This section will highlight Ibn Sab'in's efforts in critiquing Aristotelian logic as sterile, in critiquing Muslim philosophers (al-Farabi, Ibn Sina, and Ibn Rushd) as imitators of Greek philosophers rather than innovators, and in critiquing theology, particularly Ash'ari theology, because "al-Ash'ari is verbose and lacks substance; his school of thought is not worth considering or paying attention to, as it has acquired the doctrine of its opponents in a distorted manner" (Bad al-'Arif). The research will also demonstrate how Ibn Sab'in established, upon the ruins of this critique, a new science he called the science of verification, a science that differs in its subject matter, methodology, and purpose from all other sciences. Its subject is to establish philosophy, logic, and theology on creativity, not on imitation, and on a new and unprecedented philosophical idea based on absolute unity. Its method is a kind of special experiential knowledge, and its goal is to connect philosophy, Sufism, and theology in a new way,

and to reject the "multiplicity" of philosophers and the Sufi "unity of existence," and to replace them with "absolute unity" as, firstly, an embodiment of the divine presence in all aspects of existence, for God is present in everything in its entirety, as He is the absolute light and pure goodness, and as, secondly, an end and a path at the same time: the end of the close, revealing investigator, and the path of the devoted, devout seeker. The research will conclude by evaluating Ibn Sab'in's efforts in criticism and reconstruction, and showing that, as much as they involved a great deal of importance and novelty in rebuilding the rational sciences on new foundations, and as much as they were characterized by a strong critical style that reflects a deep understanding of the rational sciences and their backgrounds, they were not free in some aspects from a biased tendency due to the doctrinal difference and the difference in existential perspective between Ibn Sab'in and his critics from among the philosophers in particular.

تطبيق العقل والوحي في القرن السابع الهجري؛ دور الخواجه نصير الدين الطوسي في توطيد الرابطة بين الكلام الفلسفي والمعارف القرآنية

أ. م. محمد كاشى زاده

الملخص

يُعدّ القرن السابع الهجري في تاريخ تطور العلوم الإسلامية عصر الانتقال من الكلام التقليدي إلى العقلانية المنهجية، وترسيخ الصلة بين المعطيات الحكمية والنصوص الوحيانية. وفي هذا السياق، واضْطَلَعَ الخواجه نصير الدين الطوسي، بمنهجه الشمولي، بِدَورٍ رياديٍّ ومُنْقَطِعِ النَّظيرِ في «فلسفة الكلام» ومواءمتها مع البراهين القرآنية . يهدف هذا البحث إلى دراسة كيفية الربط بين الفلسفة والكلام والوحي في فكر المحقق الطوسي، ويرتكز على فرضية مفادها أنه عبر تأليف أثره الخالد «تجريد الاعتقاد»، لم يكتفِ بتغيير لغة الكلام إلى لغة برهانية فحسب، بل مَهَّد أيضاً أرضية عقلانية لتبيان المعارف القرآنية والدفاع عنها باستخدام أسس الوجودية المشائية. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، مع التركيز على استقراء آراء الطوسي في مواجهة الشبهات وتبيان الآيات الإلهية. وتُشير نتائج البحث إلى أن الطوسي، من خلال التفكيك العقلي بين المفاهيم، أثبت أن الكلام القرآني لا يتعارض مع الفلسفة، بل إن غاية كليهما هي الكشف عن الحقيقة الواحدة. فقد طبّق «التأويل العقلي» مع الحفاظ على أصالة النص القرآني، مقدمًا تفسيراً حكمياً لمفاهيم مثل المبدأ والمعاد والعدل والصفات الإلهية. هذا التحول الهيكلي وفّر البنية التحتية لظهور المدارس اللاحقة كـ «الحكمة المتعالية»، وجعل من القرن السابع نقطة عطف في تطور العلوم العقلية والنقلية في العالم الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: الخواجه نصير الدين الطوسي، القرن السابع الهجري، الكلام الفلسفي، المعارف القرآنية، العقل والنقل، تجريد الاعتقاد.

The Harmonization of Reason and Revelation in the Seventh Century AH: Khwaja Nasir al-Din al-Tusi's Role in Consolidating the Link Between Philosophical Theology and Qur'anic Teachings

Abstract

The seventh century AH represents a pivotal transitional era in the history of Islamic sciences, marked by the shift from traditional theology (kalam) toward a systematic rationality, as well as the consolidation of the link between philosophical insights and revelatory texts. Within this context, Khwaja Nasir al-Din al-Tusi, through his comprehensive and multidisciplinary approach, played an unparalleled role in the "philosophilization of kalam" and its alignment with Qur'anic proofs. This study aims to investigate the methodology behind linking philosophy, theology, and revelation in the thought of al-Tusi. It is predicated on the hypothesis that by authoring his seminal work, Tajrid al-I'tiqad, al-Tusi not only shifted the discourse of kalam toward a demonstrative (burhani) language but also utilized Peripatetic ontological foundations to provide a robust rational framework for explaining and defending Qur'anic doctrines. Employing a descriptive-analytical method, this paper focuses on examining al-Tusi's perspectives in confronting theological skepticism and elucidating divine verses. The findings indicate that by introducing precise intellectual distinctions between concepts, al-Tusi demonstrated that Qur'anic theology is not in conflict with philosophy, but rather both share the common ultimate goal of uncovering a singular

truth. By offering a philosophical interpretation of concepts such as the Origin (mabda'), the Return (ma'ad), divine justice ('adl), and the divine attributes, he employed "rational hermeneutics" (ta'wil) while strictly preserving the authenticity of the literal Qur'anic text. This structural transformation laid the groundwork for the emergence of subsequent intellectual schools, such as the Transcendent Philosophy (al-Hikmah al-Muta'aliyah), thereby rendering the seventh century a major turning point in the evolution of both rational and transmitted sciences in the Islamic world.

Keywords: Khwaja Nasir al-Din al-Tusi, 7th Century AH, Philosophical Theology (kalam), Qur'anic Teachings, Reason and Revelation, Tajrid al-I'tiqad.

DİNLER TARİHİ / HISTORY OF RELIGIONS

تاريخ الأديان

أثر كتاب الإعلام بما في دين النصارى من الفساد والأوهام وإظهار محاسن الإسلام للقرطبي في الدراسات المعاصرة لعلم مقارنة الأديان

د. كوثر بن كريرة

جامعة الجزائر 1

الملخص

لقد ولّدت الحركة العلمية التي تميز بها القرن السابع هجري انتشارا واسعا للمدارس والمجالس العلمية, نتيجة زيادة الاحتكاك بين العرب و العجم إما عن طريق الصراع الصليبي ،أو أثناء فترات الهدنة والالتقاء الفكري عندما تتوافق المصالح، فتوسعت رسائل الردود ما جعل علم مقارنة الأديان يزداد نضجا على الرغم من عدم توظيف مصطلح مقارنة الأديان أو الإشارة إليه كعلم مستقل أنذاك إلا أن مادته العلمية ومنهجه كان مبثوثا وواضحا من خلال مصنفات من سبقوا تحت مسميات عدة, كالملل والنحل أو علم الكلام,أو الردود على الأديان, غير أن الذي ميز هذا القرن هو شساعة الرد وحجم المكتوب منها، في محاولة للاقتراب أكثر من النصوص المقدسة عند أهل الأديان, ومعالجة القضايا التي كانت تمس جوهر العقيدة النصرانية وبالأخص التي كانت قد طرحت في المجامع الكنسية سابقا وشهدت استقرارا وبلورة لآخر المستجدات في جوهر العقيدة النصرانية ما يجعل الترويج لها مطلوبا من طرفهم كصيغ نهائية لهذه الديانة هذا من جهة ومن جهة أخرى كان الرد مطلوبا على الكتب والرسائل الواردة تصديا لحركة التنصير الممتدة وأحيانا ما يمليه واجب الدعوة والدفاع عن سلامة الهوية العقدية الإسلامية من التشويه والتشكيك, ونخص بالذكر شمس الدين القرطبي (ت671),الذي برز في عدة فنون وانتقل للأديان فكان كتابه الإعلام بما في دين النصارى من الفساد والأوهام وإظهار محاسن الإسلام من أشهر ما صنف في عصره ولعل هذا الأخير مثل مرحلة انتقالية من حيث التقعيد لهذا العلم ومحاولة جمعه للمتفرقات من الردود لمن سبقه إما إحياء لها أو الاستناد عليها بما يوافق المثار من مسائل عصره فهمّ بالتركيز على مسائل عقدية غفل عنها السابقون أو مما كانت متممة لمن سبقه فأحيانا كان يهم بالرد على نفس الشخصية التي سبقه من قبله في الرد عليها, وهذا يدل على شدة تغلل رجال الدين في الوسط الإسلامي وتحركهم بحرية وسط العوام والخواص ما استدعى المناظرات الميدانية والآنية والإجابة على مراسلات الوفود. فكان من القرطبي إلا أن تتابع دقة المنقول من النصوص المقدسة بيانا لها ومناقشة لما جاء فيها. وعليه نروم من خلال هذه المداخلة الإجابة على الإشكالية الآتية: ماهي الإضافات التي قدمها القرطبي في علم مقارنة الأديان؟ وتتفرع عن هذا مجموعة من الأسئلة الفرعية: ماهي المسائل العقدية المثارة في القرن 7ه؟هل كان القرطبي مجرد ناسخ لكتب الردود أو مجددا لها؟ كيف يمكن الاستفادة من ردود القرطبي على أهل الأديان في الدراسات المقارنة المعاصرة لعلم الأديان؟

The Impact of Al-Iʿlām bimā fī Dīn al-Naṣārā min al-Fasād wa al-Awhām wa Iẓhār Maḥāsin al-Islām by al-Qurṭubī on Contemporary Studies of Comparative Religion

Abstract

The scientific movement that characterized the seventh century Hijri witnessed a wide expansion of schools and scholarly circles as a result of the increasing interaction between Arabs and non-Arabs, whether through the Crusader conflict or during periods of truce and intellectual exchange when interests converged. Consequently, refutational writings flourished, contributing to the further maturation of Comparative Religion studies. Although the term “Comparative Religion” was neither employed nor recognized as an independent discipline at that time, its subject matter and methodology were clearly present in earlier works under various designations such as al-Milal wa al-Niḥal (Religions and Sects), ʿIlm al-Kalām (Theology), and religious refutations**.** What

distinguished this century, however, was the breadth and volume of polemical writings, as scholars sought to engage more directly with the sacred texts of other religions and to address issues touching upon the core of Christian doctrine, particularly those previously discussed in ecclesiastical councils where doctrinal formulations had reached relative stability and official consolidation. This, in turn, encouraged Christian efforts to promote these formulations as definitive expressions of the faith. Simultaneously, Muslim scholars felt compelled to respond to incoming treatises and missionary activities, as well as to fulfill the duty of daʿwah and defend the integrity of Islamic doctrinal identity against distortion and skepticism. Among the prominent figures of this period was شمس الدين القرطبي (d. 671 AH), who excelled in several disciplines before turning his attention to religious studies. His work الإعلام بما في دين النصارى من الفساد والأوهام وإظهار محاسن الإسلام became one of the most significant writings of its era. This work may be viewed as a transitional stage in the systematic development of Comparative Religion, as al-Qurṭubī attempted to compile and reorganize scattered refutations produced by earlier scholars, either by reviving them or by relying upon them in addressing the theological controversies of his own time. He focused on doctrinal issues neglected by his predecessors or expanded upon themes they had only partially addressed. At times, he even revisited the same religious figures previously discussed by earlier polemicists, reflecting the deep penetration and active presence of Christian clergy within Muslim society among both the elite and the general public. This situation necessitated public debates, immediate responses, and correspondence with visiting delegations. Consequently, al-Qurṭubī devoted careful attention to the accurate transmission of sacred texts, clarifying and critically examining their contents**.** Accordingly, this paper seeks to address the following central question: What contributions did al-Qurṭubī make to the development of Comparative Religion? From this main question emerge several subsidiary questions: What were the principal theological controversies raised during the seventh century Hijri? Was al-Qurṭubī merely a transmitter of earlier refutational works, or did he renew and develop them? How can al-Qurṭubī's responses to other religions be utilized in contemporary Comparative Religion studies?

الأثر الإسلامي في رسالة الاضطهاد للفيلسوف اليهودي موسى بن ميمون

وفاء محمود عبد الجليل الشناوي
أستاذ الأدب المقارن المساعد بكلية الآداب - جامعة الإسكندرية
wafaaelshannawey@gmail.com

الملخص

تُعد "איגרת השמד""رسالة الاضطهاد" المعروفة أيضًا باسم "מאמר קידוש השם" "مقال في تقديس اسم الرب" نصًا مفصليًا في التراث الفكري اليهودي في العصر الوسيط، كتبها الفيلسوف اليهودي الأندلسي المغربي المصري "משה בן־מימון""موسى بن ميمون" (ت. 1204) استجابةً لواقع تاريخي اتسم - من وجهة النظر اليهودية - بالقهر الديني في ظل حكم المُوحّدين, ولا يمكن فهم هذا النص دون إعادة بنائه في سياقه التاريخي والسياسي والاجتماعي، حيث تتداخل التجربة الشخصية للمؤلف مع التحوّلات الكبرى في الأندلس والمغرب خلال القرن الثاني عشر. يتناول هذا المقال الرسالةَ من أربع زوايا متشابكة: السياق التاريخي للاضطهاد الموحّدي الذي أفرزها، ومضامينها التشريعية اليهودية والخطابية، والأثر الإسلامي الذي يمكن رصده فيها على المستويات اللغوية والمفاهيمية والفقهية وأخيرًا المبالغة الفقهية فيها. يُستند في هذا البحث إلى أدوات المنهج التاريخي المقارن، مع توظيف الدراسات الأكاديمية الحديثة التي كشفت عمق التفاعل بين فكر "ابن ميمون" والمحيط الإسلامي الذي عاش فيه طوال حياته.

The Islamic Influence on the Epistle of Persecution by the Jewish Philosopher Moses Maimonides

Abstract

The *Iggeret ha-Shemad* (“Epistle of Persecution”), also known as *Maʾamar Qiddush ha-Shem* (“Treatise on the Sanctification of the Divine Name”), constitutes a pivotal text in medieval Jewish intellectual history. It was written by the Andalusian-Moroccan-Egyptian Jewish philosopher Moses Maimonides (d. 1204) in response to a historical reality marked—according to the Jewish perspective—by religious coercion under Almohad rule. This text cannot be properly understood without reconstructing it within its historical, political, and social context, where the author’s personal experience intersects with the major transformations that reshaped al-Andalus and the Maghreb during the twelfth century. This article examines the epistle through four interconnected dimensions: the historical context of Almohad persecution that gave rise to it; its halakhic and rhetorical contents; the Islamic influence discernible within it at the linguistic, conceptual, and juridical levels; and finally, the element of juridical exaggeration embedded in the text. The study employs the tools of the comparative historical method while drawing upon modern academic scholarship that has revealed the profound interaction between Maimonides’ thought and the Islamic milieu in which he lived throughout his life.

MANTIK / LOGIC

المنطق

دورُ المنطق في بنية النّصّ الفلسفيّ في القرن السّابع الهجري مخطوط (المنَصَّص في شرح الملخَّص) لنجم الدّين الكاتبي 675هـ نموذجًا

أ. فوزي عثمان الرزيني

الملخص

يمتاز القرن السّابع الهجري بكثرة الشّروح، وتداخل الحقول المعرفيّة، ويُعدّ استمداد النّصّ الفلسفي من المنطق من مظاهر هذا التّداخل، بوصفه نمطًا من أنماط التّأليف في هذا القرن؛ حيث يُلحظ أنّ المنطق لم يعد مجرّد علمٍ آلي، وظيفته ضبط الفكر وصون الذهن عن الخطأ، بل هو مسلكٌ استدلاليٌّ مهم. ويُعدّ نجم الدّين الكاتبي القزويني -صاحب الشّمسيّة- منطقيًّا ممتازًا، مِن أبرز علماء المنطق في عصره فيما هو مقرَّرٌ، تبعًا لمدرسةٍ فلسفيّة إسلاميَّةٍ انبسطتْ في سياق التأثّر بمدرسة الإمام فخر الدين الرّازي الفلسفية، وقد أَوْلى كتابَه الملخّص في المنطق والحكمة اهتمامه، فشرحه شرحًا مطوّلا، سمّاه: "المنصَّص في شرح الملخّص"، لا يزال مخطوطًا. ويهدف هذا البحث إلى بيان كيفية استمداد الكاتبي من المنطق، من خلال منصصه، بوصفه أداةً بنائية من صميم بنية النص الفلسفي، وطرائق توظيفه لهذه الآلة في الاستدلال، وبناء المسائل الفلسفيّة والدفاع عنها. الفرض العلمي الّذي يتأسّس عليه هذا البحث هو أنّ علم المنطق وطرق الاستدلال المنطقي في مصنَّفات هذا القرن - والمنصّص منها- يتحول المنطق وأقيسته من مجرد آلةٍ إلى أسلوب استدلال يسهم في بنية النص الفلسفي. ينهج البحث منهج التحليل لهذا النص؛ إذ يستقرئ نصوص المخطوط، كاشفًا بنيتها الاستدلاليّة، في مسائل إلهيّة كبرى، كإثبات واجب الوجود، وإثبات الوحدانيّة، والصفات إلخ.

الكلمات المفتاحية: المنطق. الفلسفة. المنصص. الكاتبي.

The Role of Logic in the Structure of Philosophical Discourse in the Seventh Century AH: The Manuscript al-Munaṣṣaṣ fī Sharḥ al-Mulakhaṣ by Najm al-Dīn al-Kātibī (d. 675 AH) as a Case Study

Abstract

The seventh century AH was characterized by the proliferation of commentaries and the increasing interconnection of intellectual disciplines. One manifestation of this interconnection was the incorporation of logic into philosophical discourse, which emerged as a distinctive mode of scholarly composition during this period. Logic was no longer regarded merely as an instrumental science whose function was to regulate thought and protect the mind from error; rather, it became a significant method of reasoning and demonstration. Najm al-Dīn al-Kātibī al-Qazwīnī (d. 675 AH), the author of al-Shamsiyyah, was an eminent logician and one of the foremost scholars of logic of his time. He belonged to the Islamic philosophical tradition that developed under the influence of the philosophical school of Imām Fakhr al-Dīn al-Rāzī. Al-Kātibī devoted particular attention to his work al-Mulakhaṣ fī al-Manṭiq wa al-Ḥikmah, composing an extensive commentary on it entitled al-Munaṣṣaṣ fī Sharḥ al-Mulakhaṣ, which remains in manuscript form. This study aims to examine the manner in which al-Kātibī draws upon logic in al-Munaṣṣaṣ, treating it as a structural component intrinsic to philosophical discourse itself. It investigates his employment of logical instruments in argumentation, the construction of philosophical problems, and the defense of philosophical doctrines. The central hypothesis of this study is that, in the scholarly works of the seventh century AH—including al-Munaṣṣaṣ—logic and its methods of reasoning underwent a

transformation whereby logic and its syllogistic forms ceased to function merely as an instrument and instead became a mode of argumentation that contributed directly to the structure of philosophical discourse. The study adopts an analytical approach to the text, examining passages from the manuscript and uncovering their underlying argumentative structures in major metaphysical discussions, such as the proof of the Necessary Existent, the demonstration of divine unity, and the establishment of the divine attributes.

Keywords: Logic; Philosophy; al-Munaṣṣaṣ; al-Kātibī

جُهود ابن تيمية في تطوير المنطق

دراسة تحليلية في نقد الحد والقياس وتأسيس الاستدلال الواقعي

Ibn Taymiyyah's contributions to the development of logic

أ.د. أحمد الفراك

أستاذ بكلية أصول الدين بتطوان-جامعة عبد المالك السعدي، المغرب

a.elfarrek@uae.ac.ma https://orcid.org/0009-0000-6628-0891

ملخص

يتناول هذا المقال مشروع تقي الدين أحمد بن عبد الحليم ابن تيمية(661-728ه) يتناول هذا المقال مشروع تقي الدين أحمد بن عبد الحليم ابن تيمية(661-728ه) في نقد المنطق الأرسطي وتطوير مباحث الاستدلال، من خلال تحليل نصوصه في "الرد على المنطقيين"، وكتاب "نقض المنطق"، و"درء تعارض العقل والنقل"، و"بيان تلبيس الجهمية"، وينطلق المقال من فرضية أن ابن تيمية لم يكتف برفض المنطق اليوناني أو بتسجيل اعتراضات جزئية على تعريفاته، بل أعاد مساءلة الأسس التي جعلت الحد طريقاً وحيداً إلى التصور، والقياس الشمولي طريقاً حصرياً إلى التصديق، والكليات حقائق قائمة خارج الذهن. ويبين البحث أن بديله لم يكن إلغاءً لمبدأ الاستدلال، وإنما إعادة وصل الاستدلال بمصادر المعرفة المتنوعة: الحس، والخبر، والتجربة، والاستقراء، وقياس التمثيل، وقياس الأولى، مع إبقاء القياس الصحيح أداة نافعة متى صدقت مقدماته وتحققت علاقته بالموضوع.

يعتمد المقال المنهج التاريخي التحليلي المقارن، فهو يضع نقد ابن تيمية في سياق انتقال المنطق إلى مدارس أصول الفقه والكلام، ثم يحلل البنية المفهومية لنقده، ويقارن بين استدلالاته وبعض مباحث فلسفة العلم الحديثة من غير ادعاء تأثير تاريخي مباشر. وتخلص الدراسة إلى أن قيمة ابن تيمية في تاريخ المنطق لا تختزل في وصفه "ناقداً للمنطق"، بل تتمثل في إسهامه في نقل مركز الثقل من صورة البرهان إلى شروط إنتاج المعرفة، وفي إبراز أن صحة النتيجة تتعلق بمادة الاستدلال وبالخبرة التي تثبتها بقدر تعلقها بالبنية الصورية.

الكلمات المفتاحية: ابن تيمية- الرد على المنطقيين- المنطق الأرسطي- الحد- الكليات- القياس- الاستقراء- قياس التمثيل.

Abstract

The subject of Ibn Taymiyyah's (661–728 AH) efforts in the critique and development of logic is of great importance, as it goes beyond the mere traditional rejection of Aristotelian logic to an attempt to establish an epistemological alternative based on experience, language and the Qur'anic text. Ibn Taymiyyah proceeds from the firm conviction that Greek logic is not a neutral science but is linked to a philosophical metaphysics that conflicts with the Islamic worldview, thereby differing from al-Ghazali, who rejected philosophy whilst retaining logic.

Ibn Taymiyyah's efforts are concentrated in his major work *The Refutation of the Logicians*, which focuses on four main themes: a critique of the theory of definition (al-had), a critique of the claim that definition leads to the conception of the realities of things, a critique of the restriction of

certain knowledge to logical syllogism, and a critique of the claim that Aristotelian proof is the only path to certainty. Ibn Taymiyyah adopts a synthetic-critical approach based first on deconstructing the metaphysical foundations of logic, and then presenting an alternative vision derived from Qur'anic reasoning, empirical reality and natural language. He also rejects the Aristotelian distinction between essence and existence, and between essential and accidental attributes, and denies the existence of universals as external realities, regarding them as purely mental concepts, which brings him closer to nominalism whilst maintaining the reality of concepts as mental constructs. He also presents practical arguments, such as the argument of role and sequence in definitions, and the argument of disagreement amongst logicians themselves, to demonstrate the ineffectiveness of logical definitions in attaining certainty. He maintains that the Holy Qur'an possesses a demonstrative value no less than that of any logical syllogism, and that certainty depends on epistemic content rather than on logical form alone. In this way, Ibn Taymiyyah does not merely offer negative criticism, but rather establishes an epistemological theory.

Keywords: Ibn Taymiyyah – Refutation of the Logicians – Aristotelian logic – definition – universals – syllogism – induction – analogical reasoning.

SOSYOLOJİ-BİLİM TARİHİ-İSLAM SİYASET DÜŞÜNCESİ

SOCIOLOGY–HISTORY OF SCIENCE–ISLAMIC POLITICAL THOUGHT

علم الاجتماع–تاريخ العلوم–الفكر السياسي الإسلامي

مقدمات في سوسيولوجيا الكوارث والجذور الإثنوغرافية عند عبد اللطيف البغدادي: تمثيل المجاعة والهشاشة وتحولات النظام الاجتماعي في كتاب الإفادة والاعتبار

د. أسماء حسين ملكاوي

أستاذ باحث مساعد، مركز ابن خلدون للعلوم الإنسانية والاجتماعية، جامعة قطر
amalkawi@qu.edu.qa

الملخص

تبحث هذه الدراسة في المقدمات السوسيولوجية لفهم الكوارث في كتاب الإفادة والاعتبار في الأمور المشاهدة والحوادث المعاينة بأرض مصر لعبد اللطيف البغدادي، بالتركيز على تمثيله للمجاعة التي شهدتها مصر في أواخر القرن السادس الهجري. وتنطلق من سؤال رئيس حول إمكان استنباط نموذج مفاهيمي يفسر الكارثة من داخل النص، من دون إسقاط نظرية حديثة عليه أو نسبة مصطلحات إلى مؤلفه لم يستخدمها. اعتمدت الدراسة تحليلا نوعيا تاريخيا للنص، من خلال ترميز فقرات المجاعة، وتصنيف أنماط المشاهدة والخبر، والتمييز بين المعاينة المباشرة والسماع والشيوع والاستنتاج، ثم الانتقال من الترميزات الوصفية إلى المفاهيم التفسيرية. أظهر التحليل أن البغدادي لم يمثل المجاعة بوصفها نتيجة مباشرة لقصور النيل وحده، بل مسارا تراكميا انتقل من الاختلال البيئي إلى اضطراب الغذاء والأسعار، ثم إلى الجوع والنزوح والمرض والموت والعنف، وانتهى باستنزاف الموارد البشرية والمادية اللازمة لاستئناف الإنتاج. كما كشف النص تفاوت التعرض للكارثة بحسب الفقر والعمر والمكان والوصول إلى موارد الحماية، وأظهر اضطراب بعض الروابط والمعايير بالتزامن مع استمرار صور من التضامن والضبط المؤسسي؛ وهو ما تصفه الدراسة بالتفكك الانتقائي، لا الانهيار الاجتماعي الشامل. وبيّن التحليل كذلك أن انخفاض الوفيات أو الأسعار لم يكن دليلا كافيا على التعافي، إذ قد ينتج تحسن المؤشر عن استنزاف الفئات الأكثر هشاشة. تقترح الدراسة نموذجا تفسيريا للحالة يضم مفاهيم التراكم الكارثي، والهشاشة التفاضلية، والإزاحة المكانية للهشاشة، والبقاء تحت الإكراه، والقدرة المؤسسية غير المتوازنة، واستنزاف القدرة الاجتماعية على إعادة الإنتاج، والتعافي الناقص. ويجمعها مفهوم "الاعتبار بالكوارث"، بوصفه انتقالًا من مشاهدة الآثار الجزئية إلى تفسير ترابطها الاجتماعي. وتخلص الدراسة إلى أن الكتاب يتضمن جذور إثنوغرافيا تراثية وممارسة نقدية للمشاهدة والخبر، بما يؤكد إمكان إشراك التراث العربي الإسلامي في إنتاج المفاهيم السوسيولوجية المعاصرة، مع الالتزام بالفصل بين لغة النص الأصلية ومفاهيم التحليل الحديثة.

الكلمات المفتاحية: عبد اللطيف البغدادي؛ الإفادة والاعتبار؛ سوسيولوجيا الكوارث؛ المجاعة؛ الهشاشة الاجتماعية؛ الحساسية الإثنوغرافية؛ الاعتبار الكارثي؛ توطين المعرفة.

Toward a Sociology of Disaster in ʿAbd al-Laṭīf al-Baghdādī Representations of Famine and Social Disintegration in Kitāb al-Ifāda wa-l-Iʿtibār

Abstract

This study examines the foundations of a sociological understanding of disasters in ʿAbd al-Laṭīf al-Baghdādī's Kitāb al-Ifāda wa-l-Iʿtibār, an account of observations and witnessed events in Egypt, focusing on his representation of the famine that affected Egypt in the late sixth century AH. Its central question concerns whether a conceptual model explaining disaster can be derived from within the text without imposing a modern theory upon it or attributing to its author terminology he did not employ. The study adopts a qualitative historical analysis of the text, coding passages concerning famine, classifying modes of observation and reporting, and distinguishing direct

observation, accounts received from others, widely circulated reports, and inference before moving from descriptive codes to interpretive concepts. The analysis shows that al-Baghdādī represented famine as a cumulative process rather than merely a direct consequence of insufficient Nile flooding. This process unfolded from environmental disruption through disturbances in food supplies and prices to hunger, displacement, disease, death, and violence, culminating in the depletion of the human and material resources required to resume production. The text also reveals unequal exposure to disaster according to poverty, age, location, and access to protective resources. It documents the disruption of certain social ties and norms alongside the persistence of forms of solidarity and institutional regulation—a condition the study characterizes as selective social disintegration rather than comprehensive social collapse. The analysis further demonstrates that declining mortality or prices did not constitute sufficient evidence of recovery, since apparent improvement in an indicator could result from the depletion of the most vulnerable groups. The study proposes an explanatory model for this case comprising the concepts of cumulative disaster processes, differential vulnerability, the spatial displacement of vulnerability, survival under coercion, uneven institutional capacity, depletion of the social capacity for reproduction, and incomplete recovery. These concepts are integrated through "reflection on disasters" (al-iʿtibār bi-l-kawārith), understood as a movement from observing individual effects to interpreting their social interconnections. The study concludes that the book contains the roots of an ethnographic tradition within Arab-Islamic intellectual heritage, together with a critical practice of evaluating observations and reports. This supports the possibility of engaging that heritage in the production of contemporary sociological concepts while maintaining a clear distinction between the text's original language and modern analytical concepts.

Keywords: ʿAbd al-Laṭīf al-Baghdādī; Kitāb al-Ifāda wa-l-Iʿtibār; disaster sociology; famine; social vulnerability; ethnographic sensitivity; disaster reflection; localization of knowledge.

التحولات التطبيقية في العلوم في القرن السابع الهجري من كيمياء البارود إلى ابتكارات طب العيون

أ.د. عمار محمد النهار

جامعة دمشق، كلية الآداب، قسم التاريخ
ammaralnahar@gmail.com

الملخص

شهد القرن السابع الهجري تحولات علمية نوعية نقلت المعرفة في الحضارة العربية الإسلامية من الإطار النظري إلى آفاق تطبيقية وتجريبية أكثر دقة. وتبرز هذه التحولات بوضوح من خلال إنجازات كل من الحسن الرماح (ت 695هـ/1296م) وابن النفيس (ت 687هـ/1288م)، اللذين مثّلا نموذجين بارزين لتقدم العلم في مجالي الكيمياء والطب. في المجال الكيميائي، أسهم الحسن الرماح في إحداث نقلة نوعية من خلال تطوير صناعة البارود على أسس علمية دقيقة. فقد كان من أوائل من وصفوا تنقية نترات البوتاسيوم من الشوائب، وهي العملية الحاسمة في تحقيق خاصية الانفجار. كما قدّم في كتابه الفروسية والمناصب الحربية وصفات متعددة لمسحوق البارود محددًا نسب مكوناته، ما يعكس وعيًا تجريبيًا متقدمًا. ولم تقتصر إسهاماته على الجانب النظري، بل امتدت إلى التطبيق، حيث استخدم البارود في مواد حارقة وقذائف، بل ووصف نماذج مبكرة لآلات دافعة تشبه الطوربيدات، مما يشير إلى إدراك مبكر لمبدأ الدفع الصاروخي. وقد مهّدت هذه الإنجازات لتطوير الأسلحة النارية والمدافع لاحقًا. أما في المجال الطبي، فيمثّل ابن النفيس قمة التحول نحو الدقة التشريحية والتجريبية، لا سيما في كتابه المهذب في الكحل المجرب، الذي يُعد من الأعمال التي لم تحظ بالعناية الكافية. وقد قدّم فيه إضافات نوعية في طب العيون، منها تفسيره لإدراك البعد الثالث من خلال عمل العينين معًا، وهو تصور متقدم لفهم الرؤية المجسمة. كما ربط بعض الأعراض العينية بالتهابات دقيقة في القزحية والجسم الهدبي، وشرح تدخلات علاجية مثل مصّ السوائل المرضية من الحجرة الأمامية للعين. ومن إنجازاته أيضًا تصحيح موضع الساد، حيث بيّن أنه يقع خلف القزحية لا أمامها، خلافًا لما كان شائعًا، إلى جانب وصفه لحالات سريرية مثل الساد الجزئي وازدواج الرؤية في العين الواحدة. تكشف هذه النماذج عن تحول مزدوج في القرن السابع الهجري: تحول نحو التطبيق التقني في الكيمياء، وتحول نحو الدقة السريرية والتجريب في الطب، مما يؤكد أن هذا العصر كان مرحلة إبداع علمي حقيقي أسهم في تأسيس تطورات لاحقة في تاريخ العلوم.

Applied Transformations in the Sciences in the 7th Century AH: From Gunpowder Chemistry to Innovations in Ophthalmology

Abstract

The 7th century AH witnessed significant scientific transformations that shifted knowledge in Arab-Islamic civilization from a theoretical framework toward more precise applied and experimental horizons. These transformations are clearly exemplified in the achievements of al-Hasan al-Rammah (d. 695 AH / 1296 CE) and Ibn al-Nafis (d. 687 AH / 1288 CE), who represent two prominent models of scientific advancement in the fields of chemistry and medicine. In the field of chemistry, al-Hasan al-Rammah contributed to a qualitative leap through the development of gunpowder production based on precise scientific principles. He was among the first to describe the purification of potassium nitrate from impurities, a crucial process for achieving explosive properties. In his book Al-Furusiyya wa al-Manasib al-Harbiyya, he presented multiple formulations for gunpowder, specifying the proportions of its components, reflecting an advanced

experimental awareness. His contributions were not limited to theory; they extended into application, as he employed gunpowder in incendiary materials and projectiles, and even described early models of propulsive devices resembling torpedoes, indicating an early understanding of the principle of rocket propulsion. These achievements paved the way for the later development of firearms and artillery. In the medical field, Ibn al-Nafis represents the peak of transformation toward anatomical precision and experimental methodology, particularly in his work Al-Muhadhdhab fi al-Kuhl al-Mujarrab, which remains insufficiently studied. In it, he introduced significant contributions to ophthalmology, including his explanation of the perception of the third dimension through the coordinated function of both eyes, an advanced conception of stereoscopic vision. He also linked certain ocular symptoms to subtle inflammations in the iris and ciliary body, and described therapeutic interventions such as the aspiration of pathological fluids from the anterior chamber of the eye. Among his achievements is the correction of the location of cataract, demonstrating that it lies behind the iris rather than in front of it, contrary to the prevailing belief. He also described clinical cases such as partial cataract and monocular diplopia. These examples reveal a dual transformation in the 7th century AH: a shift toward technical application in chemistry, and a move toward clinical precision and experimentation in medicine. This confirms that the period was one of genuine scientific creativity that contributed to laying the foundations for later developments in the history of science

أثر الغزو المغولي في الفكر السياسي في القرن السابع الهجري: إعادة قراءة لإشكالية الواقعية السياسية

د. سليمان محتاج اف

باحث علوم الاسلامى و السياسى (من طاجيكستان)
muhammadhusenali1@gmail.com

الملخص

تقوم العلاقة بين الفكر والواقع التاريخي على تفاعلٍ متبادلٍ وديناميّ، غير أنّ درجة هذا التأثير واتساعه وكيفيته لا تتساوى في جميع المراحل التاريخية. فبعض الأحداث التاريخية، بما تمتلكه من عمقٍ تحولي وآثارٍ حضارية واسعة، وبحكم ظروفها الزمانية والمكانية الخاصة، تترك أثرًا جذريًا في البُنى الفكرية والمعرفية للمجتمعات. ويُعدّ الغزو المغولي للبلاد الإسلامية في القرن السابع الهجري من أبرز هذه الأحداث؛ إذ لم تقتصر نتائجه على إحداث أزمة سياسية وحضارية شاملة في العالم الإسلامي، بل أسهم أيضًا في إحداث تحولات عميقة في مختلف الحقول المعرفية، ولا سيما حقل الفكر السياسي .لقد أدّى سقوط الخلافة العباسية، وعجز البُنى التقليدية للسلطة عن مواجهة الاجتياح المغولي، واتساع دائرة الفوضى وانعدام الأمن، إلى وضع المفكرين المسلمين أمام واقعٍ جديد لم تعد التصورات المثالية والمعيارية السابقة قادرة على تفسيره أو معالجته. ومن هنا بدأ الفكر السياسي الإسلامي في هذه المرحلة يتحوّل تدريجيًا من النزعات المثالية إلى نوعٍ من الواقعية السياسية. ولم يقتصر هذا التحول على مستوى الموضوعات والقضايا المطروحة، بل شمل كذلك البنية المنهجية لعملية التفكير السياسي؛ حيث أصبح الاهتمام موجّهًا نحو فهم مقتضيات السلطة، والحفاظ على النظام الاجتماعي، وتحقيق الأمن السياسي، بدل التركيز الحصري على نموذج "المدينة الفاضلة" أو النظام السياسي المثالي .وفي ظل هذه التحولات، خضعت مفاهيم الأمن، والشرعية السياسية، والسلطة، والعدالة، والسيادة، والعلاقة بين الدين والسياسة، لإعادة نظرٍ وتأويلٍ جديدين. وقد سعى مفكرو هذه المرحلة، تحت تأثير الأزمات السياسية والاجتماعية التي فرضها الواقع المغولي، إلى تحقيق نوعٍ من التوازن بين المبادئ الدينية ومتطلبات الواقع السياسي، من خلال تقديم تصوراتٍ عملية تهدف إلى حفظ تماسك المجتمع الإسلامي وضمان بقاء النظام السياسي. ومن ثمّ، يمكن اعتبار الواقعية السياسية التي نشأت في أعقاب الغزو المغولي نقطة تحولٍ أساسية في تاريخ الفكر السياسي الإسلامي؛ إذ امتدت آثارها إلى المراحل اللاحقة، وأسهمت في تشكيل كثير من القضايا المركزية في التراث السياسي الإسلامي .تسعى هذه الدراسة، من خلال مقاربة تحليلية ـ تاريخية، إلى بحث أثر الغزو المغولي في تطور الفكر السياسي في القرن السابع الهجري، وبيان الأبعاد المختلفة للواقعية السياسية التي تشكلت في تلك المرحلة. كما تحاول، بالاستناد إلى آثار وآراء أبرز مفكري العصر، الكشف عن الكيفية التي أسهمت بها الأزمة المغولية في إنتاج عقلانية سياسية جديدة قائمة على إدراك الواقع الموضوعي ومتطلبات الاجتماع السياسي، الأمر الذي أدى إلى دخول الفكر السياسي الإسلامي مرحلةً جديدة من التطور والتحول.

الكلمات المفتاحية :الغزو المغولي، الفكر السياسي الإسلامي، القرن السابع الهجري، الواقعية السياسية، الشرعية السياسية، الأمن، السيادة، تاريخ الفكر السياسي.

The Impact of the Mongol Invasion on Political Thought in the Seventh Century AH: A Reassessment of the Question of Political Realism

Abstract

The relationship between thought and historical reality is inherently dialectical, as intellectual structures are continuously shaped by major political and social transformations. Nevertheless, certain historical events possess an exceptional capacity to reconstruct systems of thought and generate new conceptions of authority and society. The Mongol invasion of the Islamic world in

the seventh century AH (thirteenth century CE) represents one of the most significant of such transformations. It not only led to the collapse of the traditional political order of the Islamic world and the fall of the Abbasid Caliphate, but also initiated profound revisions within Islamic political thought. This study adopts a historical-analytical approach to examine the impact of the Mongol invasion on the development of Islamic political thought during the seventh century AH, with particular emphasis on the emergence of political realism in Islamic intellectual discourse. The study is based on the hypothesis that the political and security crises accompanying the Mongol conquest compelled Muslim thinkers to move beyond inherited idealistic conceptions of the caliphate and the virtuous city, directing their attention instead toward approaches more closely connected to the practical requirements of political and social reality. The findings demonstrate that Islamic political thought during this period underwent a gradual transformation from normative idealism toward political realism. Intellectual attention increasingly focused on preserving public order, ensuring security and stability, and safeguarding the continuity of the political community, rather than merely theorizing ideal political models. Consequently, concepts such as political legitimacy, authority, sovereignty, justice, and the relationship between religion and politics were reinterpreted in light of the new realities imposed by Mongol domination. The study concludes that the political realism that emerged in the aftermath of the Mongol invasion constituted a decisive turning point in the history of Islamic political thought. It contributed to the formation of a new political rationality grounded in the recognition of objective reality and the practical necessities of political organization, thereby influencing the subsequent evolution of political theories within both medieval and modern Islamic intellectual traditions.

Keywords: Mongol Invasion, Islamic Political Thought, Seventh Century AH, Political Realism, Political Legitimacy, Security, Sovereignty, History of Political Thought.

iDAV
yayınları